

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ВАЩЕНКО Володимир Володимирович

УДК 930.2 (477)(092)

**СТРАТЕГІЇ КОНСТРУЮВАННЯ М. ГРУШЕВСЬКИМ
УКРАЇНСЬКИХ МЕТАНАРАТИВІВ:
МЕТОДИ ТА ЇХ ФУНКЦІЇ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні
дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:

Колесник Ірина Іванівна

доктор історичних наук, професор

Дніпропетровськ – 2009

ЗМІСТ

| | |
|---|------------|
| ВСТУП | 5 |
| РОЗДІЛ 1. ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ | 30 |
| 1.1. Структура інформаційно-аналітичної бази дослідження | 30 |
| 1.2. Дослідження методології М. Грушевського в українській історіографії | 36 |
| 1.3. Методологія як різновид наративної стратегії | 48 |
| 1.4. Структурно-функціональна парадигма дослідження методології М. Грушевського: наукознавчий підхід | 55 |
| РОЗДІЛ 2. КОНСТРУЮВАННЯ М. ГРУШЕВСЬКИМ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИОГРАФІЧНОГО МЕТАНАРАТИВУ: СКЕПТИЧНИЙ МЕТОД (1894-1898 РР.) | 69 |
| 2.1. Когнітивна функція: скептицизм та концепція наукової істини | 69 |
| 2.2. Соціорепрезентативна функція. Скептицизм – літературний проект епохи fin de siècle | 79 |
| 2.3. Легітимуюча функція: дисциплінарні простори становлення скептицизму на рубежі ХІХ–ХХ ст. | 100 |
| 2.4. Наративна функція: скептицизм як засіб конструювання українського історіографічного метанаративу | 120 |
| Висновки | 146 |

РОЗДІЛ 3. “ЗВИЧАЙНА СХЕМА” ІМПЕРСЬКОГО ІСТОРИОПИСАННЯ ТА ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ ЯДРА ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОГРАМИ М. ГРУШЕВСЬКОГО: ГЕНЕТИЧНИЙ МЕТОД (1903-1906 РР.) 152

- 3.1. Постпозитивістський підхід: “Звичайна схема...” М. Грушевського 152
- 3.2. “Звичайна схема...” М. Грушевського з перспектив наративної психології 169
- 3.3. Психокompенсаторна функція генетичного методу: “раціоналізація” “звичайної схеми” 176
- 3.4. Легітимуючи функція генетичного методу: нераціональність “звичайної схеми” 193
- 3.5. Соціокультурний контекст “генетичного методу”: стратегії самопрезентації М. Грушевського 206
- Висновки 246

РОЗДІЛ 4. ДЕКОНСТРУКЦІЯ “ЗВИЧАЙНОЇ СХЕМИ” ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЯДРА ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОГРАМИ М. ГРУШЕВСЬКОГО: ПЕРСПЕКТИВІЗМ (1918 Р.) 252

- 4.1. Наукова революція початку ХХ ст. та модернізація М. Грушевським концепції всесвітньої історії 252
- 4.2. Закон збереження енергії як універсальний принцип побудови М. Грушевським метанаративів 265
- 4.3. Закон збереження енергії та стилі життя інтелектуалів у текстах М. Грушевського 274
- 4.4. Деконструкція “звичайної схеми” всесвітньої історії: перспективізм М. Грушевського 284

| | |
|--|------------|
| | 4 |
| Висновки | 322 |
| РОЗДІЛ 5. МОДЕРНІЗАЦІЯ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО | 331 |
| МЕТАНАРАТИВУ М. ГРУШЕВСЬКИМ: МУЗИКОЗНАВЧИЙ | |
| МЕТОД (1918-1923 РР.) | |
| 5.1. Психокompенсаторна функція музикознавчого методу | 332 |
| 5.2. Наративна функція: музикознавчий метод та конструювання | 355 |
| М. Грушевським культурологічних метанаративів | |
| ВИСНОВКИ | 373 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ | 382 |

ВСТУП

Актуальність дослідження.

Стале місце М. Грушевського у сучасній українській історіографії визначається, насамперед, не стільки формально-кількісними показниками – вражаючим обсягом написаного ним, скільки роллю творця наукових концепцій та “схем”, які лежать не лише в основі популярного “дидактичного” образу історії України, але й сприймаються більшістю сучасних науковців, задіяних у процес українського історіописання, й великою мірою визначають його стан до сьогодні.

Якщо звернутися до термінології М. Фуко, можна сказати, що М. Грушевський проявив себе як творець певної “дисциплінарної дискурсивності” – створив “історію України” як секулярну наукову дисципліну та виписав предметне поле для її можливих варіацій, тобто, виступив конструктором українського історичного гранд-нарративу [200].

Якщо розглядати вищесказане з точки зору історії науки, повертаючи стрілку годинника назад, то доведеться врахувати, що сам запропонований М. Грушевським на початку ХХ ст. конструкт “гранд-нарративу” історії України, що й до сьогодні зберігає власну силу без видимих втрат, виник як наукова гіпотеза у контексті розвитку історичної науки кінця ХІХ – початку ХХ ст. – російської загальноімперської та європейської – й завдячував застосуванню істориком певних дослідницьких методів, які мали легітимізувати його існування у просторі науки. Власне, саме завдяки валідності цих методів у межах відповідних наукових парадигм, розроблені українським істориком концепції історії України могли отримати статус наукових гіпотез у корпорації європейських та російських істориків епохи *fin-de-siecle*.

Іншими словами, сконструйований М. Грушевським метанаратив як сучасний каркас історії України може претендувати на статус наукового так довго й остільки, оскільки будуть зберігати власну наукову валідність методи, за допомогою яких його було сконструйовано або, якщо відбудеться його “позитивне” переосмислення з перспектив сучасних дослідницьких моделей, які визначають провідні тенденції їх розвитку.

Вповні очевидно, що запропоновані М. Грушевським “новітні схеми” історіописання України хронологічно наклалися на той період у розвитку науки, який отримав назву “епістемологічна революція” кінця XIX – початку XX ст., що концентровано проявила себе у фізичних теоріях А. Айнштейна.

На сьогодні не лише не розглянуто, але навіть не сформульовано у вигляді самостійної проблеми можливий зв'язок між тим, здійсненим М. Грушевським, “переворотом” в імперському історіописанні, в результаті якого ним були утверджені національні метанаративи, “науковою революцією” епохи *fin-de-siecle*, на фоні якої він відбувався, й методологією історика, що легітимізувала сконструйований вченим національний метанаратив. Не сформульоване також питання, якою мірою спровокована українським істориком у просторі імперського історіописання інтелектуальна ініціатива не лише на хронологічному, а й на сенсовному рівні виступала також як проект європейського модернізму.

На нашу думку, вищезазначені “хиби” української історіографії у галузі грушевськознавства можуть бути пояснені прив'язаністю більшості його adeptів до позитивістської парадигми – до “документалізму” XIX ст., який не здатен “відчитати” не компліментарний йому “модерністський контекст” початку XX ст. Звідси одна з проблемних ситуацій, яка склалася у дисциплінарних межах “грушевськознавства” – суперечність між динамічним розвитком сучасної світової історичної науки, яка впевнено крокує від однієї “методологічної кризи” до іншої та недостатнім ступенем осмисленості “теоретико-методологічної” спадщини М. Грушевського у

просторі динаміки світового історіографічного процесу. Й попри те, що можна констатувати на зовні швидке, у “геометричній прогресії”, збільшення коментарів текстів провідного українського історика ХХ ст. у межах грушевськознавства (особливо з початку 90-х рр. ХХ ст.), фактично спостерігається абсолютна зупинка “приросту сенсу” у просторі цієї дисципліни.

На наш погляд, збільшення релевантної предмету інформації не ініціює “прибуток знання”, оскільки досягається, головним чином, за рахунок введення до наукового обігу нових джерел інформації й “екстенсивної” обробки їх за допомогою застарілого методологічного арсеналу. Як результат – “післяжиття” М. Грушевського втрачає вагу у сучасній українській культурі, провінціалізується у європейському масштабі й перетворюється на застиглу сукупність міфологізованих догм. Іншими словами, на сьогодні дослідження методологічного досвіду М. Грушевського виявляється не синхронізованим з методологічними рухами сучасної епохи й, отже, не відбувається “перекладу” наукової мови провідного українського історика мовою не лише “наукової революції” зламу ХІХ – початку ХХ ст., але й інших “епістемологічних поворотів”, що струшували підвалини гуманітарного знання протягом ХХ ст. – психоаналітичного, “нарративного”, “антропологічного”...

Якщо узагальнити вищесказане, то відповідно до тенденції “залюднення історії” методологічний “ресурс” М. Грушевського має бути переосмислений з огляду на той “антропологічний поворот”, який відбувся, насамперед, у європейській, а у більш широкому сенсі – світовій історіографії другої половини ХХ ст.

“Методологія” як система відсторонених й знеособлених, позаперсональних норм, правил, технік та інструментів дослідження – так як вона трактується у межах сцієнтистського режиму історіописання – розглядається як “останній бастіон”, “священні” мури якого мають утримати “об’єктивність” науки від проникнення “особистісного” дослідника. Власне,

методологічний апарат провідного українського історика ХХ ст. до тепер розглядається в українській історіографії крізь призму позитивістської моделі як такий, що виключений з психічних процесів особистості історика, існує поза його когнітивними структурами й звідси – досліджується відокремлено від його “наукової біографії”.

Створення “наукової біографії” М. Грушевського недвозначно усвідомлюється як актуальне завдання сучасними дослідниками спадщини історика. Так, Р. Пиріг у програмовій статті “Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського” писав: “Необхідність підготовки ґрунтовної біографії Грушевського була задекларована вже на початку 1990-х рр.... Поряд з усвідомленням актуальності підготовки біографії М. Грушевського як завдання наукового, політичного і морального вимірів, прийшло й розуміння того, що швидко здійснити цей задум не вдасться” [266, с. 178].

Той довгий шлях, який пройшла українська історіографія за кордоном та в Україні – від перших спроб Л. Винара [42], присвячених історіографічному аналізу “автобіографічного” доробку М. Грушевського, через праці О. Оглоблина [253, 254], О. Прицака [271, 272], І. Гирича [54, 55, 56, 57], В. Ульяновського [300], В. Потульницького [269], С. Плохія [558] та ін., в яких під тим чи іншим кутом зору розглядалися окремі аспекти життєдіяльності Михайла Сергійовича, до докладної “хроніки життя” вченого, написаної у співавторстві Р. Пирога та В. Верстюка [41], в якій життя визначного українського історика було “подрібнено” на “мікроскопічні” хронологічні періоди з прив’язкою до “подій” особистого та наукового плану, – дозволив поставити на порядок денний завдання написання “наукової біографії” вченого, в якій би його інтелектуальні (в тому числі й “методологічні”) пошуки були б органічно вписані у структуру його “біографії”.

Поява у 2005 р. монографії І. Верби та Ю. Шаповала “Михайло Грушевський” [311], здавалося б, повинна була реалізувати амбітний дослідницький сценарій, що з’явився за рік до її публікації у вищезазначеній прог-

рамній статті Р. Пирога. Принаймні, на рівні завдань автори монографії висловили недвозначне переконання у тому, що з оприлюдненням їхнього дослідження проект створення синтетичної “наукової біографії” М. Грушевського до певної міри, якщо не взагалі, було завершено: “...головне завдання, що перед нами стояло, – створення синтетичної наукової біографії відомого українця, яка б охоплювала переважно весь спектр його життя та діяльності” [311, с. 7].

На наш погляд, публікація тексту І. Верби та Ю. Шаповала, підбивши ризику під позитивістським “накопичувальним” періодом створення “наукової біографії” М. Грушевського, що забезпечив історіографів докладною картиною “фактів” його життя, не поставила завершальну крапку, а підготувала відповідний ґрунт для початку розробки саме “інтелектуальної біографії” вченого.

У євроатлантичному інтелектуальному просторі наукова метафора “наукова біографія”, принаймні, з кінця 60-х рр. ХХ ст., втрачає власну концептуальну актуальність. Концентрована критика, яка прозвучала у бік цього концепту, може бути зведена до зауважень, які у 1968 р. висловив хімік Ервін Чаргаф (Chargaff E.). Він розглядав “наукову біографію як таку, що належить до “найбільш незграбних літературних жанрів”, які пишуться людьми, що за звичай ведуть “життя не насичене подіями” та пропонують “звіт про кар’єру, а не про життя.” Е. Чаргаф додав, що кар’єрі за звичай бракує особистого інтересу, тому що, на противагу ситуації у мистецтвах, “йдеться не про людей, що роблять науку, а про науку, що робить людей”” [627, с. 8].

Замість “наукової біографії” у фаховому корпоративному обігу істориків науки набув загального вжитку термін “інтелектуальна біографія”, який робить наголос на “внутрішньому” інтелектуальному становленні особистості.

Так, С. Гаукрогер (S. Gaukroger) у праці, присвяченій осмисленню логіки становлення наукової раціональності Р. Декарта, у такий спосіб роз-

крив власне бачення цього концепту: “...інтелектуальна біографія є чимось, що кидає світло на інтелектуальні переконання суб’єкта не просто через спробу встановити послідовність або хронологічний порядок цих переконань, але через намагання встановити раціональність... у термінах мотивацій суб’єкта та у термінах специфічного культурного та інтелектуального контексту, у межах якого ті мотивації сформовані й плодносять” [413, с. 8]. З цих перспектив визначальною рисою інтелектуальної біографії виступає дослідження присутності мотивації суб’єкта у полі його раціональності.

Такий погляд на інтелектуальну біографію є доволі розповсюдженим у євроатлантичному просторі. Принаймні, не далеко від контекстуального визначення “інтелектуальної біографії” С. Гаукрогера відійшов й інший фахівець у галузі біографістики – Е. Хенней (А. Hannay), дослідницький інтерес якого зосереджено на постаті С. Кіркергарда: “Інтелектуальна біографія не є... просто біографією інтелектуала. Виглядало б доволі дивним, якби такі засновки було покладено для класифікації, наприклад, скажімо, біографії Бетховена чи Вордсворта, ми мали б очікувати в їх поважних випадках “музичної” чи “поетичної” біографії... Називання біографії письменника “інтелектуальною” сигналізує факт того, що ми отримали у спадщину будинок думки... Ми можемо сказати, що біографія є інтелектуальною не просто тому, що її суб’єкт був також таким, а тому що через самий факт відповідно співзвучних (налаштованих) читачів відповідно ерудовиний біограф допомагає схопити у резюме генезу та сутність інтелектуального досягнення суб’єкту...” [438, с. viii].

Таким чином, перед дослідником, що ставить за мету конструювання “інтелектуальної біографії” певного науковця, мають стояти, принаймні, два взаємопов’язаних завдання.

Перше – це “...схопити генезу та сутність інтелектуального досягнення суб’єкту...” (Е. Хенней). Така постановка питання дозволяє інтерпретувати “наукову методологію” як сутність “інтелектуального

досягнення” науковця, а “генезу” цих “досягнень” трактувати як “зміну” однієї наукової парадигми іншою протягом кар’єри науковця.

Друге – “...встановити раціональність суб’єкта у термінах його мотивацій” (С. Гаукрогер). Й оскільки “раціональність суб’єкта” у “науці” проявляється, не в останню чергу, у “науковій методології”, то це завдання може бути редуковане до з’ясування наявності мотиваційних рядів у її, методології, просторі.

Кінцевою метою, у такому випадку, буде дослідження тієї мотивації або “внутрішньої логіки”, якій слідував вчений протягом певного тривалого періоду його життя й яка визначала обрання істориком певних методів та “генези” його “методологічних підходів”. У такому випадку зміна наукових методологій, прив’язана до певних подій внутрішнього (психічного) та зовнішнього (соціокультурного) життя вченого може розглядатися як “віхи” його інтелектуальної біографії.

З того моменту, коли “психоісторія” як окрема дисципліна у фундаментальній праці свого засновника – Ллойда де Моза – проголосила своє виключне право на володіння “територією” будь-якої мотивації [157, 402], в тому числі й “наукової”, написання “інтелектуальної біографії” без залучення концепцій цієї дисципліни стало фактично неможливим й перетворило її, *de facto*, на різновид “психобіографії”.

З настанням ери “нараторології” наприкінці 60-х рр. ХХ ст. – з початком усвідомлення у європейському інтелектуальному полі наративної природи сенсу ремесла історика як “конструктора наративів”, що претендують бути “істинними” (чи йдеться про (авто)біографії, чи, власне, про “наукові” історії), стало неможливим проведення такого роду біографічних досліджень і без використання “наративної психології”.

Потреба у такого роду систематичних дослідженнях інтелектуальних біографій істориків, здебільшого з перспектив нараторології, почала усвідомлюватися представниками міжнародної корпорації музи Клію порівняно недавно, коли на початку 80-х рр. ХХ ст., з ініціативи двох

провідних французьких істориків П'єра Нора (P. Nora) та Філіпа Арієса (Aries P.), було сформовано каркас окремої дисципліни, що отримала назву "ego-histoire". Сенс цього нового наукового проекту полягав у тому, щоб розробити теоретико-методологічні конструкції, які дозволили б відстежити зв'язок між власними життями істориків та їх "науковою лабораторією", або, іншими словами, між конструкціями їх "життєвих наративів" та способами конструювання ними "історичних (мета)наративів", до чого, власне, й зводиться на сьогодні наукова діяльність фахівця-історика. Плідний розвиток цієї дисципліни забезпечили дослідження кількох поколінь істориків, найвідоміші з яких – Дж. Попкін (J. Popkin) [564, 565], Дж. Мітчел (J. Mitchell) [524], С. Коген (S. Cohen) [359], К. Вейнтрауб (K. Weintraub) [643], Дж. Страуба (J. Straub) [606] та ін.

Таким чином, актуальність дослідження "методології" М. Грушевського у широкому індивідуальному просторі його "інтелектуальної біографії" обумовлюється двома дисциплінарними та одним методологічним контекстами.

По-перше, дисциплінарним розвитком сучасного українського "грушевськознавства", яке, сягнувши "зовнішніх" меж побудови "синтетичної наукової біографії" історика, підготувало надійну "фактографічну" базу для подальшого встановлення "внутрішніх" мотивацій інтелектуального зростання вченого.

По-друге, загальноєвропейським дисциплінарним контекстом, який легітимізував пошук спільних стратегій побудови біографій істориків та їх наукових наративів у дисциплінарних межах "ego-histoire".

Нарешті, завдання, проблематизовані у просторі вищезазначених дисциплін роблять актуальним залучення адекватних їм методологій – когнітивної психології та наративної психології як інтерпретаційного ресурсу "інтелектуальної біографії" М. Грушевського. Дане дослідження, що спиратиметься на концепції "наративної психології", на наш погляд, здатне наблизити реалізацію цього проекту.

Треба зазначити, що українська історіографія, принаймні, якщо йдеться про таке її відгалуження як “грушевськознавство” [198] взагалі уникає таких категорій як “метанаратив”, тобто, знаходиться на теоретичному рівні, що характеризував стан розвитку гуманітарних наук до 70-х рр. ХХ ст, коли поява знакової праці Х. Уайта “Метаісторія” [299] знаменувала “нарративний переворот” в історіописанні.

“Метанаратив” на сьогодні є полісемічним терміном, який функціонує одночасно і як літературознавча категорія (Дж. Гілеспі (Gillespie G.) [417], Р. МакКаллум (McCallum R.) [507]), і як історіографічна метафора, що відсилає до конструювання національної ідентичності (Д. Піз (Pease D.) [554] Дж. Вертш (Wertsch J. V.) [644], [537]), і як соціологічна категорія, що наголошує на класовій, статевій та расово-етнічній стратифікації будь-якої культури (Дж. Торнборров (Thornbrogow J.) [631]).

Під “метанаративом”, вслід за Дж. Стефенсом та Р. Мак Калумом, ми розуміємо “глобальну чи узагальнюючу культурну нарративну схему, яка упорядковує та пояснює знання і досвід” [507, с. 6]. Відповідно, поза увагою української історіографії опинилися дослідницькі стратегії, які використовувалися різними істориками для конструювання самих цих метанаративів.

Приєднуючись до “традиційного” нарративного напрямку, що склався у просторі євроатлантичного історіописання (окрім вищеназваного Х. Уайта, до нього, зазвичай, зараховують Ф. Анкерсмита, Д. Іггерса, Д. ЛаКапру...), ми, з суто практичних міркувань, пропонуємо розрізнити три типи метанаративів: історіографічний, історичний та культурологічний.

На нашу думку, перед адептами українського історіописання стоїть потреба переконфігурації не лише історичного, але й інших метанаративів – історіографічного та культурологічного.

Таким чином, кількість різновидів українських національних метанаративів, на конструювання яких могла бути спрямована методологія, залучена М. Грушевським, складається з трьох:

а) історіографічного метанаративу (у межах спільного сюжету, який забезпечував цілісність української історіографічної традиції як форми історії науки);

б) історичного метанаративу (який створював універсальний сюжет для прописування “малих історій” України);

в) культурологічного метанаративу (задавав певні нарративні рамки для репрезентації історії української культури як цілісності, що пов’язує у єдине ціле її різні галузі).

Об’єктом дослідження є теоретико-методологічний дискурс доби модерну, в межах якого формувалися методології М. Грушевського.

Предметом дослідження виступають функції універсальних методологій, залучених М. Грушевським для конструювання українських метанаративів – історіографічного, історичного та культурологічного.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 30-тирічний період життєдіяльності М. Грушевського – з 1894 р. по 1924 р. Протягом цього періоду М. Грушевський завершив формування ядра власної дослідницької програми та успішно реалізував її.

Внутрішня логіка визначення нижньої та верхньої межі дослідження підпорядковується критерію “наукової автономності та свободи” вченого у визначальному для нас просторі наукової методології.

Нижня хронологічна межа дослідження відповідає початку самостійної наукової кар’єри історика – прибуттю вченого до Львівського університету й першому оприлюдненню ним власних теоретико-методологічних настанов у “Вступній лекції”. До 1894 р., – моменту фахової соціалізації М. Грушевського у Львівському університеті, – ми ще не можемо говорити про М. Грушевського як про самостійного вченого, що має право на свій автономний голос у галузі методології.

Верхня хронологічна межа позначає рік повернення історика в Радянську Україну – момент, з якого вільне застосування вченим наукової методології було суттєво обмежене ідеологічними чинниками, оскільки у

СРСР вже почала стверджуватися наукова монокультура з домінуванням марксистської методології. Після 1924 р. ми вже не можемо говорити про М. Грушевського як про вченого, що реалізує свій вільний вибір у галузі методології.

Метою дисертаційної роботи є створення структурно-функціональної моделі дослідження універсальних методологій М. Грушевського.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- сформулювати принципи структурування інформаційно-аналітичного комплексу дослідження методологічного досвіду М. Грушевського;
- здійснити аналіз історіографічної традиції вивчення теоретико-методологічної спадщини М. Грушевського;
- запропонувати класифікацію наукових методологій кінця ХІХ – початку ХХ ст., використаних М. Грушевським для модернізації української історичної науки;
- розробити структурно-функціональну модель дослідження методологій М. Грушевського;
- простежити етапи формування ядра дослідницької програми М. Грушевського та її реалізації;
- визначити чинники психологічного, соціокультурного, політичного характеру, котрі зумовили генезу методології історика протягом 1894 – 1924 рр.;
- окреслити цілісний образ М. Грушевського-методолога.

Теоретико-методологічні засади дослідження.

У дослідженні застосовано метод структурно-функціонального аналізу як різновиду системного підходу. Структурно-функціональний аналіз надає можливість підійти до освоєння методологічного досвіду М. Грушевського комплексно як до складної системи, у межах якої реалізуються п'ять взаємопов'язаних функцій:

- когнітивна, що дозволяє розглядати методологію М. Грушевського з “інструментальних позицій” як суму теоретичних настанов, які

обумовлюють інтерпретацію вченим наукової істини та визначають засоби її досягнення;

- легітимуюча, котра надає можливість трактувати методологію як сукупність відсилок до певних авторитетних дисциплін, що надавали у структурі знань відповідної епохи статус наукових метанаративам, сконструйованим М. Грушевським;
- соціорепрезентативна (соціокомунікативна), яка орієнтована на реалізацію певною методологією завдань репрезентації науковця у просторі відповідної наукової субкультури та розглядається як “мова епохи”, що несе у собі численні соціальні конотації;
- психокompенсаторна, яка дозволяє трактувати методологію як засіб раціоналізації психічних процесів історика;
- наративна, що надає можливість розглядати методологію як “наративну стратегію” – засіб деструкції одних метанаративів та конструювання інших.

Дослідження носить міждисциплінарний характер й проводиться на перетині п'ятиох взаємопов'язаних парадигм – історіографічної, джерелознавчої, наукознавчої, соціального конструктивізму, наративної психології, що дозволяють відстежити відповідно весь комплекс вищезазначених функцій.

а) Наукознавча парадигма надає можливість зосередитися на іманентних науці когнітивній та дисциплінарно-легітимізаційній функціях методології, спирається на постпозитивістський інтерналістський підхід й, зокрема, на концепції І. Лакатоса (його “методологію наукових програм” [216, с. 79-116]) та К. Поппера [267] (на теорією наукових контекстів – “контексту відкриття” та “контексту виправдання”) – знайшла простір власного застосування, насамперед, у 3-му розділі дослідження;

б) Парадигма соціального конструктивізму, що орієнтує на актуалізацію соціорепрезентативної функції методології, була задіяна у 2-му та 3-му розділах дослідження.

Повстання “соціального конструктивізму” як впливового напрямку гуманітарної думки, в основі якої лежить уявлення про знання як соціокультурний корелят-конструкт певної епохи та певного типу суспільства, пов’язується з публікацією праці П. Бергера (Berger P.) та Т. Лукмана (Luckman Th.) “Соціальна конструкція реальності” [336].

Базовою тезою соціального конструктивізму є твердження, що “наукове знання є... засадничо соціальним знанням” [628, с. 4], а прикладом вдалого, на нашу думку, (й додамо – лаконічного) визначення цієї моделі пізнання може слугувати визначення Біла Воррена (Warren B.): “є корисним використовувати конструктивізм стосовно поглядів, які розглядають наше розуміння нашого розуміння світу... як сконструйоване індивідуальноістю” [641, с. 61].

Інший відомий представник цього підходу Д. Фішер (Fisher D.) у дослідженні “Вступ до конструктивізму для соціальних працівників” [397] у таблиці-резюме виокремив вісім факторних ознак, що характеризують парадигму соціального конструктивізму:

“1. Реальності конструюються як досвід, що дорівнює зв’язку між спостерігачем й тим, що спостерігається.

2. Істини є відносними до конструкції відсилки систем спостереження.

3. Знання конструюється як продукт соціальних та індивідуальних припущень й розвивається через мову.

4. Значення конструюється одночасно і внутрішньо, й соціально як процес інтерпретації.

5. Процес знання є процесом інтерпретації сучасних подій з і у межах інтерпретативної конструкції спостерігача.

6. Наука є інтерпретативним процесом через який спостерігачі тестують відмінності, що одностайно виводяться з їх корисності.

7. Рекурсивність (повернення). Кожен елемент у системі забезпечує умови оперування для інших елементів системи.

8. Особа. Поведінка є невизначеною. Люди діють та мають вибір, що стримується рекурсивними стосунками між особою та навколишнім середовищем” [397, с. 15].

Оскільки соціальний конструктивізм робить наголос на тому, що “як соціальна діяльність наука є, очевидно, продуктом історії й процесом, що відбувається у часі та просторі й включає людських акторів”, а самі ці “актори живуть не лише у науці, але й у ширших співтовариствах, членами яких вони є...” [628, с. 4], то закликає при дослідженні наукових конструкцій певних дослідників (включаючи й їх методологію) враховувати її, методології, соціально-комунікативну функцію, тобто, її спрямованість на інтеграцію дослідника як у простір співтовариства науковців, так і “більш широких співтовариств”, наприклад, певних етнічних спільнот.

в) Парадигма наративної психології дозволяє зосередити увагу на психокомпенсаторній та наративній функціях методології й найочевидніше реалізована відповідно у 3-му та 4-му розділах. Наративна психологія цупко пов’язана з пізнавальною моделлю соціального конструктивізму. Деякі дослідники, наприклад, Джекоб Белзен (Belzen J.A.), взагалі вважають, що “нарративна психологія є субкатегорією точки зору соціального конструкціозму: вона створює з більшою точністю поняття, що культура конститує людський суб’єкт. Вона стверджує, що нарратив є первинною формою, через яку людський досвід робиться значимим, що нарратив забезпечує конструкцію для розуміння минулих подій будь-якого життя та для планування подальших дій. Наративні психологи показали у кількох дослідженнях як людське буття діє, думає, сприймає та отримує досвід у відповідності до нарративних структур” [333, с. 190]. Такої ж точки зору щодо залежності підходів нарративної психології від парадигми соціального конструктивізму дотримується й її інший визначний представник – М. Кросслі (Crossley M.): “Особливу важливість при формулюванні підходу у галузі нарративної психології є визнання, що походить

від підходів у сфері соціального конструктивізму щодо центральної ролі, яку відіграє мова та оповідання у процесі конструювання себе” [540, с. 2]. Один з засновників цієї галузі знань визначає її зовнішні дисциплінарні рамки через опозицію до позитивістської моделі: “Протягом останнього десятиліття ціла злива впливових книг та статей провістила появу наративної психології, каркас, що міг би доповнити, якщо не замінити, позитивістський каркас. Для тих, хто не знайомий з положенням, що людська дія є такою, що розповідається, важливо нагадати, що наративна психологія не переслідує мету традиційної психології – формулювання загальних законів поведінки з завданням передбачення та контролю, завданням, яке все ще не було досягнуто... Мета наративної психології є розуміння. Наративний підхід є більш подібний до історії та біографії, ніж до хімії та фізики, моделей традиційної психології” [484, с. 7].

Наративна психологія як окрема дисципліна була конституювана у 80-х рр. ХХ ст. появою збірника під редакцією Т. Сарбіна [541].

Наративна психологія, у сенсі, поданому Т. Сарбіним (1986) пропонує розглядати наративне осюжетнення як організуючий принцип у проактивній конструкції значення. Відповідно до Т. Сарбіна (1986) людське буття продукує сенс у інакшому випадку непов’язані події через нав’язування їм наративної структури.

г) Історіографічна та джерелознавча стратегії як засоби розкриття наративної функції зосереджують увагу на генезі української історіографії у просторі розвитку загальноімперської історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (як австро-угорської, так і російської) проявлена в усіх розділах дослідження.

Оскільки йдеться про завдання виокремити стратегії “конструювання” М. Грушевським національних метанаративів, то така дія потребує від дослідника його текстів зворотної інтелектуальної операції, а саме – їх деконструкції. На думку Н. М. Яковенко, нам належить першість у застосуванні деконструкції в українській історичній науці [315, с. 245].

Власне, деконструкція – так, як її розумів Ж. Деріда (Derrida J.), й виступає тим базовим принципом, який організує порядок даного дослідження. Пояснюючи значення “терміну” “деконструкція” у “Листі до японського друга” Ж. Деріда писав: “Йшлося про те, щоб розібрати, розкласти на частини, розщепити структури (будь-якого роду структури: лінгвістичні, логоцентричні, фоноцентричні – у той час у структуралізмі домінували лінгвістичні моделі... – соціокультурні, політичні, культурні й понад те – й у першу чергу – філософські). Ось чому... – тему деконструкції пов’язали з “постструктуралізмом”... Але ж розібрати, розкласти, розщепити структури... – це не була якась негативна операція. Радше ніж зруйнувати, належало також зрозуміти, як певний ансамбль було сконструйовано, реконструювати його для цього” [160].

Архітектоніка дослідження підкоряється дії методу хронологічних зрізів, відповідно до якого фіксуються певні часові точки й прив’язані до них програмові (історіософські) авторські тексти з метою простежити зміну прописаних в них методологічних парадигм та їх “функціонального навантаження” протягом певного періоду життєдіяльності історика.

Таких зрізів, “середній крок” між якими складає “органічний цикл” 10-12 років, виокремлюється три:

а) зріз 1894–1898 рр. з прив’язкою до програмної “Вступної лекції” у Львівському університеті;

б) зріз 1903–1906 р. зі знаковим для української історіографії текстом “Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східних слов’ян” у центрі дослідження;

в) зріз 1918–1924 рр. з центрацією на “історіософському” тексті “Історія й її соціально виховуюче значіння”.

Алгоритм дослідження, який прописує порядок виконання завдань у кожному з чотирьох розділів (від 2-го до 5-го) зводиться до трьох послідовних кроків:

- 1) фіксація методу, який прописано у прив'язаному до певного “хронологічного зрізу” програмному тексті історика;
- 2) визначення різновиду національного метанаративу, для конструювання якого М. Грушевський задіяв відповідну методологію;
- 3) окреслення з усього спектру функцій тих, що актуалізовані М. Грушевським задля конструювання відповідного типу метанаративу, й визначення способу їх функціонування.

Структура дисертації визначена темою, метою і завданнями дослідження, комплексним характером роботи.

Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів (які, у свою чергу, поділяються на підрозділи та пункти), висновків та списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 440 сторінок, з них основного тексту – 381 сторінка. Перелік джерел і літератури складає 654 найменування.

У першому розділі створена інформаціо-аналітична база дослідження, тобто, розглянені теоретичні аспекти дослідження методології М. Грушевського в українській історіографії й пропонується авторська структурно-функціональна модель.

Другий розділ присвячений вивченню способів функціонування задекларованого у вступній лекції до Львівського університету (1894 р.) “скептичного методу” й стратегій конструювання М. Грушевським історіографічного метанаративу.

У третьому та четвертому розділах окреслені функції відповідно генетичного методу (1903 р.) та перспективізму (1918), які дозволили М. Грушевському здійснити деструкцію двох традицій – імперського історіописання та всесвітньої історії й завершити формування українського історичного метанаративу.

У п'ятому розділі аналізується “функціональність” музикознавчого методу, його роль у перегляді М. Грушевським традиційного романтичного проекту української культури та створенню нового культурологічного метанаративу.

Інформаційна база дослідження достатньо вірогідна і репрезентативна, дозволяє дати відповідь на досліджувані питання.

Основний корпус сформували тексти, в яких знайшла своє відображення теоретико-методологічна спадщина М. Грушевського. У дослідженні використані як опубліковані, так і архівні тексти, зокрема Центрального Державного Історичного Архіву України м. Київ (ф. 1235), Центрального Державного Історичного Архіву України м. Львів (ф. 745), Інституту Рукописів Національної Бібліотеки ім. Вернадського (ф. 1, ф. 164, ф. 832, ф. 45082).

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше в українській історіографії методологія М. Грушевського досліджується з перспектив структурно-функціонального аналізу, який дозволяє підійти до її вивчення комплексно – як до багатовимірного об'єкту, що реалізує себе у повноті функцій.

– Розроблено альтернативний типолого-видовому принцип структурування та презентації джерел, що спирається на уявлення про інформаційне поле дослідження як двоскладову інформаційно-аналітичну систему;

– запропоновано класифікацію задіяних істориком методологій та критерії їх ієрархічної оцінки (методи-“паролі”, методи-“інструменти”, методи-“рефлексії”);

– вперше в українській історіографії методологія вченого досліджується як наративна стратегія, що забезпечує конструювання дослідником усіх можливих типів метанаративів – історіографічного, історичного та культурологічного;

– вперше для вивчення наративної функції методології М. Грушевського застосовано принципи і методи наративної психології;

– залучення нарративної психології дозволяє доповнити спектр відомих українській історіографії універсальних методологій М. Грушевського двома новими – перспективізмом та музикознавчим методом й дослідити їх як нарративні стратегії побудови метанаративу всесвітньої історії та культурологічного метанаративу.

Отже, все вищезазначене дає можливість уперше накреслити цілісний образ М. Грушевського-методолога, котрий враховує:

- а) повноту методологічного арсеналу вченого;
- б) класифікацію методологій історика;
- в) внутрішню логіку реалізації М. Грушевським наукової програми;
- г) функції застосованих ним методологій;
- д) типи метанаративів, для конструювання яких ці методології було задіяно.

Практичне значення дисертації полягає у систематизації й узагальненні досвіду вивчення методологічної спадщини М. Грушевського як основи його інтелектуальної біографії.

Матеріали дисертації можуть бути використані у дослідницьких практиках, зокрема, при вивченні вітчизняної історіографії на зламі XIX – XX ст., для підготовки фундаментальних оглядів з методології сучасної історіографії, при створенні синтетичних праць про життя та творчість М. Грушевського, при укладанні біографічних і бібліографічних покажчиків.

Положення та висновки дисертації використовуються також у навчальному процесі, при викладанні загальних та спеціальних курсів: “Історіографія історії України”, “Актуальні проблеми сучасної української історіографії” та “Сучасна українська історіографія” для спеціалістів та магістрів історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана відповідно до наукового напрямку кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара й розроблена згідно з тематикою науково-дослідної лабораторії комп'ютерних технологій історичних досліджень у рамках двох держбюджетних науково-дослідних тем: № 1-117-06 “Теоретико-методологічні проблеми етнонаціональної та соціальної історії Наддніпрянської України” (№ держ. реєстрації 0106U000789) та № 1-185-09 “Теоретичні проблеми інтелектуальної історії України XVI–XX ст.” (№ держ. реєстрації 0109U000130).

Апробація результатів дослідження.

Матеріали дослідження використані у працях інших авторів і отримали позитивну оцінку серед вітчизняних науковців. Результати та висновки дослідження були апробовані:

а) на міжнародних наукових конференціях (III Міжнародному науковому Конгресі українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу” (Луцьк, 17-19 травня 2006 року), Міжнародній науковій конференції “Наддніпрянська Україна в контексті історичного розвитку Центрально-Східної Європи” (Дніпропетровськ, 24-25 жовтня 2006 року), II Міжнародній науковій конференції „Проблеми археографії та джерелознавства історії Правобережної України” (Хмельницький, 22-24 травня 2008 року));

б) всеукраїнських наукових конференціях (I Всеукраїнських Яворницьких читаннях (Дніпропетровськ, 7-8 листопада 2007 року), II Всеукраїнських наукових читаннях, присвячених пам'яті професора М. П. Ковальського (Дніпропетровськ, 21-22 березня 2008 року));

в) теоретико-методологічних семінарах (I-му теоретико-методологічному семінарі при Інституті історії НАН України “Нова українська історіографія: образи, методи, напрями” (Київ, 17 січня 2006 року), II-му теоретико-методологічному семінарі при Інституті історії НАН України

(Київ, 24 лютого 2006 року), III-му теоретико-методологічному семінарі при Інституті історії НАН України „Історична наука в Україні як історія інтелектуальних співтовариств” (Київ, 25 листопада 2008 року)) та ін.

Публікації.

Результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у 2 монографіях загальним обсягом 42,55 ум. друк. арк. та у 23-х наукових статтях автора у вітчизняних і закордонних періодичних виданнях та наукових збірниках, загальним обсягом близько 16,7 ум. друк. арк.

Монографії.

1. Ващенко В. В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 324 с. – 18,83 ум. друк. арк.

2. Ващенко В. В. Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського) / В. В. Ващенко. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2002. – 408 с. – 23,72 ум. друк. арк.

Статті у наукових фахових виданнях.

3. Ващенко В. В. До постановки проблеми “вартості слова” М. Костомарова: джерелознавчий аспект у світлі постмодерністських практик / В. В. Ващенко // Осягнення історії: Зб. пр. на пошану проф. М. П. Ковальського / Редкол.: Л. Винар, І. Д. Пасічник (гол. ред-ри), А. Атаманенко (відп. секр.) та ін. – Нью-Йорк; Острого: Вид-во Нац. ун-ту “Острозька Академія”, Укр. Іст. Тов-во, 1999. – С.187–199. – 0,7 ум. друк. арк.

4. Ващенко В. В. Функції джерелознавства у просторі культури і процес комунікації сучасного з минулим / В. В. Ващенко // Вісн. Дніпропетр.

ун-ту. Історія та археологія / Редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. – Вип. 8. – С. 113–118. – 0,4 ум. друк. арк.

5. Ващенко В. В. М. Грушевський: економія життя як модель історіографії / В. В. Ващенко // Україна модерна / Редкол.: Я. Грицак, М. Крикун (відп. ред-ри) та ін. – Львів: Інст. іст. досл. Львівськ. нац. ун-ту, 2005. – Ч. 9. – С. 125–151. – 1,6 ум. др. арк.

6. Ващенко В. В. Медитації навколо можливостей дослідження онтопсихо-топосу в українській історіографії: випадок з М. Грушевським / В. В. Ващенко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Редкол.: В. Смолій (гол. ред.), І. Колесник (відп. ред.) та ін. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 280–299. – 1,2 ум. друк. арк.

7. Ващенко В. В. Наукова самопрезентація М. Грушевського / В. В. Ващенко // Київська старовина: Наук. іст.-філ. ж-нал / Редкол.: П. П. Толочко (гол. ред.) та ін. – К.: Вид-во Київ. слав-ного ун-ту, 2005. – № 4. – С. 93–108. – 1 ум. друк. арк.

8. Ващенко В. В. Українська історіографія II пол. XIX – поч. XX ст. як легалізація скептицизму: від засудження до оди / В. В. Ващенко // Київська старовина: Наук. іст.-філ. ж-нал / Редкол.: П. П. Толочко (гол. ред.) та ін. – К.: Вид-во Київ. слав-ного ун-ту, 2005. – № 6. – С. 67–75. – 0,5 ум. друк. арк.

9. Ващенко В. В. Ліміти історичного письма української історіографії: відкриті запитання щодо класичних режимів історіописання / В. В. Ващенко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Редкол.: В. Смолій (гол. ред.), І. Колесник (відп. ред.) та ін. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 185–197. – 0,7 др. арк.

10. Ващенко В. В. М. Грушевський-музи-сан't / В. В. Ващенко // Київська старовина: Наук. іст.-філ. ж-нал / Редкол.: П. П. Толочко (гол. ред.) та ін. – К.: Вид-во Київ. слав-ного ун-ту, 2006. – № 3. – С. 105–115. – 0,6 ум. друк. арк.

11. Ващенко В. В. Порівняльний аналіз історіософських поглядів

М. Костомарова та В. Антоновича / В. В. Ващенко // Київська старовина: Наук. іст.-філ. ж-нал / Редкол.: П. П. Толочко (гол. ред.) та ін. – К.: Вид-во Київ. слав-ного ун-ту, 2006. – № 4. – С. 61–70. – 0,6 ум. др. арк.

12. Ващенко В. В. Бранець класичної освіти: "філологічна свідомість" як рушій політичних проектів М. Грушевського / В. В. Ващенко // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Редкол.: Л. А. Дубровіна (відп. ред.) та ін. – Вип.12. – К.: Нац. бібл. України ім. В. І. Вернадського, 2007. – С. 142–153. – 0,7 др. арк.

13. Ващенко В. В. До проблеми визначення контекстів "Звичайної схеми..." Михайла Грушевського / В. В. Ващенко // Київська старовина: Наук. іст.-філ. ж-нал / Редкол.: П. П. Толочко (гол. ред.) та ін. – К.: Вид-во Київ. слав-ного ун-ту, 2007. – № 2. – С. 78–97. – 1,2 ум. друк. арк.

14. Ващенко В. В. "Звичайна схема..." М. Грушевського: "звичайні" прочитання та втрачені контексти / В. В. Ващенко // III Міжнар. наук. конгрес укр. істориків "Українська історична наука на шляху творчого поступу". Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: доп. та пов.: в 3-х т. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т. 1. – С. 335–340. – 0,4 ум. др. арк.

15. Ващенко В. В. "Історія як фізика": М. Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії / В. В. Ващенко // Український історичний журнал / Редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.) та ін. – К.: Інст. іст. України НАН України, 2007. – № 4. – С. 138–152. – 0,8 ум. др. арк.

16. Ващенко В. В. Методологія М. Грушевського у контексті "філософії життя" / В. В. Ващенко // Київська старовина: Наук. іст.-філ. ж-нал / Редкол.: П. П. Толочко (гол. ред.) та ін. – К.: Вид-во Київ. слав-ного ун-ту, 2007. – № 4. – С. 79–103. – 0,8 ум. др. арк.

17. Ващенко В. В. "Мутація імені": деякі аспекти життя Д. І. Яворницького з перспектив психобіографічної та соціологічної парадигм /

В. В. Ващенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2007. – Вип. 5. – Д., 2007. – С. 32–44. – 0,7 ум. др. арк.

18. Ващенко В. В. Рецепція іншого: техніки прочитання Г. Сенкевича М. Грушевським та В. Антоновичем, або два дотики до “істини” / В. В. Ващенко // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія / Редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2007. – Вип. 6. – С. 152–160. – 0,5 ум. др. арк.

19. Ващенко В. В. “Дослідницька програма” М. Грушевського та проблема критеріїв оцінки його інтелектуальної ініціативи / В. В. Ващенко // Київська старовина: Наук. іст.-філ. ж-нал / Редкол.: П. П. Толочко (гол. ред.) та ін. – К.: Вид-во Київ. слав-ного ун-ту, 2008. – № 3. – С. 60–84. – 1, 5 ум. др. арк.

20. Ващенко В. В. Наративна психологія та легітимація українського “історіографічного метанаративу” / В. В. Ващенко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Редкол.: В. Смолій (гол. ред.), І. Колесник (відп. ред.) та ін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 240–251. – 0, 7 ум. др. арк.

21. Ващенко В. В. “Невроз” як соціокультурний конструкт епохи *fin-de-siecle*: метааналіз історіографії / В. В. Ващенко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень: Міжвуз. зб. наук. пр. / Ред. кол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д.: РВВ ДНУ, 2008. – С. 42–58. – 1 ум. др. арк.

22. Ващенко В. В. Україна як проект метафізики: М. Грушевський та конструювання української політичної ідентичності / В. В. Ващенко // Наукові записки: Зб. пр. мол. вч. та ас-тів / Редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.) – Київ; Хмельницький: Інст. укр. археогр. та джер-ва ім. М. С. Грушевського, Подільський осередок, 2008. – Т. 17. – С. 204–214. – 0,7 ум. др. арк.

23. Vashchenko V. State of the Art in Psychohistory and Related Fields in Selected Countries of Central and Eastern Europe / V. Birladeanu, T. Pawelec,

V. Vashchenko // *Interstitio. East European Review of Historical Anthropology*. – 2008. – Vol. 2. – №. 1 (3). – P. 33-44. – 0,6 ум. др. арк.

Статті, що додатково висвітлюють зміст дисертації

24. Ващенко В. В. Психобіографія / В. В. Ващенко // *Історіографічний словник. Навчальний посібник / За ред. С. І. Посохова*. – Харків, 2004. – С. 222–228. – 0,4 ум. друк. арк.

25. Ващенко В. В. Так і не прочитані історії неврастенії М. Грушевського // В. В. Ващенко // *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Редкол.: В. Смолій (гол. ред.), І. Колесник (відп. ред.)* – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С.391–399. – 0,5 ум. друк. арк.

РОЗДІЛ 1

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНА БАЗА

ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Структура інформаційно-аналітичної бази дослідження

У даному підрозділі розроблено та впроваджено принцип структурування та презентації джерельної бази дослідження, що спирається на уявлення про інформаційне поле дослідження як двоскладову інформаційно-аналітичну систему.

Потреба відходу від традиційного для української історичної науки типолого-видової класифікації джерельної бази викликана конкретними завданнями дослідження, актуалізованими навколо метафори “метанаративу”, а також теоретичним переосмисленням у гуманітарному знанні концепції “інформації” та “наративу” як універсального засобу її, інформації, впорядкування (М. Бамберг (Bamberg M.) [330], К. Еммо (Emmott C.) [389], Д. Герман (Herman D.) [448, 449], П. Хоган (Hogan P.) [452, 453], В. Лабов (Labov W.) [477], Д. Хаймз (Hymes D.) [459], Е. Маккейб (McCabe A.) [506], Т. МакПатленд (McPartland T.) [512], Р. Наір (Nair R.) [536], К. Неш (Nash C.) [542], Е. Ро (Roe E.) [586], С. Тейлор (Taylor S.) [625]).

Весь масив задіяних текстів представлено у вигляді двох структурних складових – інформаційної бази та аналітичної бази, які, взаємодіючи, створюють цілісність інформаційного поля дослідження.

Перша група, інформаційна, являє собою сукупність наративів М. Грушевського, які впорядковують інформацію щодо “об’єкту” (“предмету”) даного дослідження.

Друга, аналітична, складається з наративів, в яких прописано алгоритми обробки інформації, що зафіксована в інформаційному блоці, які визначають “методологію” даного дослідження.

Найбільш масовий сегмент у структурі інформаційної бази дослідження складають “егонаративи”, позначені сигнатурою М. Грушевського.

В основі нашого розуміння концепції “егонаративу” знаходиться концепт “егодокумент”, який вперше ввів у науковий обіг (близько 1950-го року) голландський історик (Амстердам) Ж. Прессер (Presser J.) для опису ряду автобіографічних текстів, що включав в себе, окрім звичних “автобіографій”, також записники, щоденники, мемуари, заповіти, історії хвороби, портрети – матеріали, які іноді ще називаються “життєписами”.

Цей термін, який отримав розповсюдження у просторі німецькомовної історіографії, мав на меті наголосити на двох специфічних ознаках (рисах) такого типу текстів:

1) позначав дистанцію від попередніх понять, що конституюють автобіографію;

2) вказував на присутність психологічного “его”, що з перспектив нарративної психології, зосередженої на проблемах конструювання індивідуальності у такого роду текстах виглядає вповні органічним.

З самого початку Ж. Прессер визначав “егодокументи” (“ego-documenten”) як “...історичні джерела, в яких дослідник зустрічається з “я”, чи, зрідка (Цезар, Генрі Адамс) “він”, як “суб’єктом”, що пишеться або описується й відзначається тривкою присутністю у тексті” [386, с. 7]. Пізніше він сформулював його інакше як “...документи, в яких “его” умисно чи випадково закриває чи приховує себе...” [386, с. 7].

Це переформулювання концепції “егодокументу”, здійснене Ж. Прессером, могло б звернути увагу на той “факт”, що у просторі “егонаративів” завжди співіснують дві групи “егодокументів”, позначених певною спільною “сигнатурою” (“авторським підписом-автографом”).

Одна група “егодокументів”, яка описується першим визначенням амстердамського історика, представляє собою “нарративи самовідсилки”, в яких “суб’єктом” та одночасно “референтом” життєпису виступає “автор” тексту, що конструює власну ідентичність через “життєпис-себе” й відверто

покликається на фігури власного “я”. У нашій “класифікації” ця сума наративів позначена як група “А”.

Іншу групу “егодокументів” (група “Б”), складають тексти, в яких “автор” не є одночасно його, тексту, “суб’єктом” та “референтом”, приховуючи власну суб’єктивність через конструкції “життєпису-інших”. Причому цей масив наративів не є однорідним й розпадається на два сегменти (“Б.1” та “Б.2”). Сегмент Б.1. складають тексти, в яких авторське “его” конструюється та приховує себе через граматичні фігури інших індивідуальних “я”. Натомість сегмент Б.2 утворюють наративи, в яких авторське “его” конструює власну “суб’єктивність” через апеляцію до “колективних індивідуальностей”, як от “народ”, “генерація”, “соціальний прошарок” або “клас”.

Проміжну групу “А-Б” становлять “егонаративи”, які одночасно виступають і як “наративи самовідсилки”, й як “наративи-інших”.

У дослідженні було використано всю шерегу комплексу опублікованих та архівних “егонаративів” М. Грушевського – як “життєписів-себе”, так і “життєписів-інших”.

У дослідженні було використано всю шерегу комплексу опублікованих та архівних “егонаративів” М. Грушевського – як “життєписів-себе”, так і “життєписів-інших”.

А. Серед “наративів самовідсилки” було задіяно: автобіографії (“Автобіографії” 1906, 1926 рр. [63], автобіографічне оповідання “Як я був колись белетристом”[150]); щоденники і записники (“Щоденник” 1883-1884 рр. [146], “Щоденник” 1888-1894 рр. [145], “Щоденник” 1904-1910 рр. [147], “Записник”); мемуари (“Спомини” [135-137]), фотодокументи (“М. Грушевський. Фотоальбом” [246]).

Б.1. Серед наративів класу Б можуть бути виокремлені, насамперед, біографії та некрологи провідних інтелектуалів, переважно українських – сучасників історика (Богдана Бучинського [73], В. Доманицького [74], М. Лисенка [115], Ол. Кониського [116], Ол. Лазаревського [117], Ол. Маркевича [118], П. Житецького [119], Я. Шульгина [120], В. Антоновича [78],

В. Липинського [83], М. Біляшівського [102], М. Дашкевича [100], Т. Шевченка [81], А. Чехова [64], Л. Толстого [133, 149], М. Некрасова [101]).

Б. 2. Ця група наративів утворює найбільшу частку у структурі інформаційної бази дослідження й складається з різножанрових текстів М. Грушевського – історіософських, культурологічних, сцієнтистських, літературознавчих... (“Історія української літератури” [94], “Історія України-Руси” [93], “Всесвітня історія” [80], “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства” [88], “З історії релігійної думки на Україні” [89], “Історія й її соціально-виховуюче значення” [90], “Конспекти лекцій та практичні роботи з історії античної літератури” [96], “Волинське питання 1097-1102” [79], “Комета” [187], “Українська історіографія і Микола Костомаров ” [140], “Сили надані для того, щоб діяти” [132], “Народ, держава, релігія як соціологічні категорії” [104], “Дорогою віків” [84], “На порозі століття” [103], “На українські теми” [106, 107], “Про українську історіографію XVIII ст.” [111], “Із оповідань Франсуа Копе” [121], “Повороту нема” [125], “По світу” [127]).

А-Б. Наративи цього проміжного класу складають епістолярії – листи М. Грушевського до різних адресатів та у зворотному напрямку (листи до І. Нечуй-Левицького [225], М. Біляшівського [226-230], О. Барвінського [233-234], М. Євшана [231, 232]...)

Залучення всіх перелічених типів егонаративів як головного сегменту інформаційної бази дослідження надає можливість дослідити спільні наративні стратегії, що поєднують два рівня – “індивідуальну” родинну історію М. Грушевського та “колективну” історію й відповідно визначити характер дії психокомпенсаторних функцій методології, задіяної у процес конструювання М. Грушевським спільного наративного сюжету.

Аналітичну базу дослідження утворюють дві групи текстів, в одній з яких а) подано стратегії обробки інформації щодо методологій як таких, а в іншому – б) стосовно способів їх функціонування.

А. Тексти, в яких розглядаються стратегії дослідження методологій як таких, представлено:

1) нарративами, що формують загальні підходи до методології в пост-позитивістському наукознавстві у точних науках у працях І. Лакатоса (Lakatos I) [216], К. Поппера (Popper K.) [267], Л. Алкофа (Alcoff L.) [320], П. Гойнінгена-Гайне (Hoyningen-Huene P.) [456], Х. Альберта (Albert H.) [306], Б. Страуда (Stroud B.) [620], Д. Оуенза (Owens D.) [549] та в історичній науці у текстах М. Фулбрука (Fulbrook M.) [411], Л. Готшалка (Gottschalk L.) [420], В. Гріна (Green W. A.) [426], Дж. Р. Холла (Hall J. R.) [436], В. Слоана та Дж. Старта (Sloan W. D., Startt J. D.) [462], А. Мунслоу. Р. Розенстоуна (Munslow A., Rosenstone R.) [532], П. Монтагю (Montague P.) [526] та ін.;

2) нарративами, які описують моделі дослідження універсальних методів, на яких сконцентровано безпосередній інтерес дослідження: скептицизм, генетичний метод, перспективізм та музикознавчий метод.

Стратегії дослідження скептицизму прописано у К. Нельсена (Nielsen K.) [544], Дж. Аннас (Annas J.) та Дж. Бернса (Barnes T.) [325], К. ДеРоуз (DeRose K.) і Теда Ворфілда (Warfield Ted A.) [378], Р. Хенкінсона (Hankinson R. J.) [437], Б. Страуда (Stroud B.) [619], К. Пулос (Pulos C.) [572], Дж. Сантайана (Santayana G.) [591], М. Параскандола (Parascandola M.) [551].

Моделі вивчення генетичного методу подаються у працях Г. Ріккертта [277], В. Віндельбанда [48], Е. Дюркгайма [169], Б. Ф. Поршнева [268].

Перспективізм як методологія розглядається у дослідженнях Р. Андерсона (Anderson R.) [323], Р.Д. Чессіка (Chessick R.D.) [354], Дж. Елкінса (Elkins J.) [387], Л. Фрідмана (Friedman L.) [409], С. Холза та Р. Велшона (Hales S. D., Welshon R. C.) [435], А.-П. Кейта (Keith A.-P.) [466], Дж. А. Коваліка (Kowalik J. A.) [474], Легрера (Lehrer R.) [487], К. Мейса (Mace C.) [500], В. Дж. Мак Гвайра (McGuire W. J.) [509]; А. В. Мура (Moore A. W.) [527], Р. Ф. Нобра (Nobre R. F.) [546], Б. Реджінстера (Reginster B.) [581],

М. Шварца (Schwartz M. A.) та Віггінса (Wiggins O. P.) [598], Ч. Шехтера (Schechter Ch.) [594], Дж. Ферратер Мора (Ferrater Mora J.) [394] та ін.;

Алгоритми аналізу музикознавчого методу представлено у працях Т. Адорно (Adorno T.) [3], Д. К. Чуа (Chua D. K. L.) [356], Л. Хаутсало (Hautsalo L.) [441], С. Катца (Katz S. B.) [464], К.Е. Сішора (Seashore C. E.) [599], Н. Л. Волліна (Wallin N. L.) [640], А. Аркад'єва (Arkadiev A.) [327], Дж. А. Слободи (Sloboda J. A.) та Р. Айєлло (Aiello R.) [318].

3) наративи, що подають аналіз спадщини М. Грушевського, у просторі “грушевськознавства”. Йдеться про праці О. Оглоблина [253, 254], О. Пріцака [271, 272], І. Гирича [54, 57], В. Ульяновського [300], В. Потульницького [269], С. Плохія [558], Л. Зашкільняка [191, 192], В. Будза [29], А. Жуковського [182], С. Костя [207], М. Копиленка [201, 202], М. Кордуби [203], В. Тельвака [296], В. Масненка [240, 241], Я. Дашкевича [156], Я. Верменича [40].

Б. Тексти, в яких розроблено стратегії аналізу функціонування методологій, зафіксованих у відповідних дисциплінарних межах:

1) наративної психології при дослідженні наративної та психокомпенсаторної функцій у працях Т. Сарбіна (Sarbin T.) [541], Дж. Лашло (László J.) [480], Д. Дж. Лі (Lee D.J.) [484], Дж. МакЛеода (McLeod J.) [510], В. Піра ван (Peer W. van.) [555], Д. Полкінгорна (Polkinghorne D. E.) [562], Дж. А. Белзена (Belzen J. A.) [333], Д. Спенса (Spence D.) [612], К. Снайдера (Snyder C.) [609] тощо;

2) соціального конструктивізму при дослідженні соціорепрезентативної функції у працях Дж. Александера (Alexander J.) [321], П. Бергера та Т. Лукмана (Berger P. L., Luckmann Th.) [336], І. Елінгема (Ellingham I.) [388], К. Гергена (Gergen K.) [415], Е. Глазерсфельда (Glaserfeld E. V.) [418], Дж. Хірна (Hearn J.) [444], А. Кукли (Kukla A.) [476] та ін;

3) деконструкції як загального підходу, що спрямовує суть аналітичного руху всього дослідження, розробленої у текстах Ж. Дерріда (Derrida J.) [158, 160], Б. Крістофера (Christopher B.) [355], І. Паркера (Parker I.) [375].

1.2. Дослідження методології М. Грушевського в українській історіографії

Факторною категорією, на якій тримається концептуальний каркас даного дослідження, виступає метафора “наукового методу”. Її визначальний характер обґрунтовується специфікою даного дослідження, в якому методологія відіграє двояку роль: 1) повстає у звичній та “органічній” для будь-якого академічного дослідження іпостасі гаранта забезпечення валідності отриманих автором результатів, які в силу цього визнаються співтовариством спеціалістів як наукові та 2) одночасно розглядається як “об’єкт” наукового дослідження.

Українська історіографія, на відміну від європейської, уникає розгляду питань методологічного характеру. Щоб краще усвідомити причини “методологічного уникання” в українській історіографії, звернемося до зауваження Л. Зашкільняка на одній з конференцій 1996 р., присвяченій творчості М. Грушевського: “Тепер стосовно народницького чи державницького напрямів в українській історіографії. На мій погляд, коли йдеться про спроби оцінити розвиток історіографії у цілому і української зокрема, слід говорити про наукові, а не політичні критерії. Терміни “народницька” і “державницька” є спробою означити погляди і працю істориків за політичними або навіть класовими мірками.... Чи не час відмовитися від такої спрощеної систематизації і перейти до наукових критеріїв, які полягають у приналежності вченого до того чи іншого методологічного напрямку – романтизму, позитивізму тощо” [188, с. 311].

Запропонована львівським істориком зміна спрямування вектора подальшого розвитку української історіографії – перехід від домінування політико-ідеологічного, тобто зовнішнього рівня транзитивності української історіографії до іманентного – наукового, або структуроутворюючого. Цей методологічний перехід, зрозуміло, не можна здійснити

тими важкими ногами з дослідницьким багажем, що дістався українській історіографії у спадщину з “бабусиної скриньки“. Але й сама очевидність такого методологічного повороту, який повністю усвідомлюється історіографами так званої “нової хвилі“ на теоретичному рівні, жодним чином не є запорукою автоматичної зміни орієнтирів в українській історіографії на рівні емпіричному. Інакше не продовжували б тиражуватися статті, які звучать певним анахронізмом на тлі вищесказаного: апелюючи до нещодавно опублікованих текстів [245], за старою схемою, що забезпечує транзитивність української історіографії через категорію “народності” сконструйована, наприклад, стаття І. Чорновола “Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського” [309] чи А. Карася [196].

Попри сказане, у межах сучасної історіографії все ж таки встигла сформуватися певна традиція загальної періодизації дослідження наукової спадщини М. Грушевського, що була зафіксована у працях Л. Винара [44, 45], В. Будза [30], В. Тельвака [296] й включає в себе три періоди:

1) праці, присвячені аналізу текстів історика, які були надруковані за його життя;

2) дослідження, що були опубліковані у період з 1934-1991 рр. й характеризувалися існуванням двох тенденцій: а) повстанням у діаспорі у 60-х рр. ХХ ст. “грушевськознавства” як окремої дисципліни, доволі динамічний розвиток якої обмежувався відсутністю достатньої джерельної бази та б) ідеологічно-орієнтованою трактовкою доробку вченого в Радянській Україні, якої окремі радянські історики намагалися позбутися в короткотермінові періоди політичної відлиги (прикладом чого може слугувати стаття Ф. Шевченка [312], що побачила світ у 1966 р.);

3) розвідки періоду з 1991 р. й по сьогоднішній день – об’єднання двох традицій (діаспорної та “материкової”) в одну й початок інтенсивного розвитку “грушевськознавства”, яке здійснюється на широкому

джерельному матеріалі й виступає одним з легітимуючих засобів української державності.

Проте, така універсальна періодизація наукової спадщини М. Грушевського не може повною мірою влаштувати дослідників її “теоретико-методологічного” сегменту, оскільки не враховує саму специфіку предмету. Зокрема, зв’язок між інтелектуальним ландшафтом епохи *fin-de-siecle*, якому належав М. Грушевський як науковець, європейською світоглядною революцією початку ХХ ст. та інтелектуальною ініціативою вченого, що мала відбитися на його методології та привести його до конструювання національних метанаративів в українській історичній науці, не став предметом окремого розгляду.

Попри значну кількість праць, присвячених теоретико-методологічному доробку історика, бракує досліджень, які б аналізували трансформацію поглядів М. Грушевського щодо валідності тих чи інших методів протягом певного довгого проміжку часу. Відсутні також дослідження, в яких методологічний ресурс М. Грушевського розглядався б системно, крізь призму завдань, що стояли перед вченим протягом його наукової кар’єри. Проте, грушевськознавство все ж має кілька суттєвих напрацювань, які так чи інакше торкаються теми нашого дослідження.

По-перше, поступово сформувалася історіографічна традиція, яка наголошує на плюралістичності методологій вченого й зосереджує увагу на його історіософії як загального контексту методології. Ця традиція відсилає до 60-х рр. ХХ ст., коли була опублікована програмова стаття О. Пріцака “Історіософія та історіографія М. Грушевського” [271]. Проте, навіть у діаспорній історіографії, обмеженій, з відомих причин у доступі до архівних матеріалів й змушеній, в силу цього, зосереджуватися на питаннях теоретичного плану, не приділялося належної уваги даному питанню. Обірваний ланцюг комплексного дослідження “історіографії та історіософії” М. Грушевського, започаткованого гарвардським істориком-сходознавцем О. Пріцаком й підтриманого у кількох полемічних статтях Л. Винара [43, 44], було

“полагоджено” лише у 90-х рр. ХХ ст. Спочатку – діаспорними вченими в інтелектуальному просторі літературознавства: так у 1991 р. з’явилася стаття І. Фізера “До історіософії "Історії української літератури" М. Грушевського” [302], а після – в Україні – у дисциплінарних межах філософії історії. В цьому плані можемо виокремити захист двох кандидатських дисертацій з філософії, що претендують на узагальнюючий та фундаментальний характер. Так, у 1996 р. була захищена кандидатська дисертація В. Березинця “Історіософія Михайла Грушевського” [23], а у 2003 р. відповідно дисертація В. Будза “Філософія історії М. Грушевського” [30]. Окреме місце своєю претензією на тотальні узагальнення посідає дослідження харківського культуролога К. Кислюка “Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції”, яке побачило світ у 2008 р. Оскільки монографія В. Кислюка охоплює хронологічний період становлення історіософії України від сивої давнини (Київської Русі) до сучасності, то власне історіософії М. Грушевського тут присвячено лише частину окремого розділу, що стосується історіософії ХІХ ст. [197].

По-друге, невелику групу складають праці, в яких увага зосереджена на дослідженні функціонування окремих методів, залучених М. Грушевським. Як правило, репрезентанти цього напрямку дотримуються уявлень про моністичну природу методології науковця й розглядають її крізь окуляри певної дисципліни – соціології, історіописання, літературознавства... Інтелектуальна спадщина Михайла Сергійовича, при такому монометодологічному та монодисциплінарному підході, виявляється сегментованою та препарованою, розділеною на дисциплінарні частини, а акцентований певним дослідником з ракурсу окремої дисципліни методологічний доробок М. Грушевського виявляється виключеним з загального контексту його епістемологічної спадщини.

Соціологічна перспектива дослідження методології М. Грушевського була започаткована появою статті О. Бочковського “М. Грушевський як соціолог” [28], яка з’явилася відразу по смерті вченого у 1935 р. й

претендувала на оцінку загального доробку історика у галузі соціології й лише побіжно торкалася специфіки його “творчої лабораторії”, у тому числі й пов’язаного з соціологією методологічного апарату.

До цього ж наукового сюжету звернулася й львівська дослідниця Н. Й. Черниш, зосередивши увагу на питанні функціонування окремого “історико-соціологічного” методу у соціологічних текстах вченого [307]. До позитивних моментів зазначеної розвідки можна зарахувати спробу авторки включити реконструйовані нею контури цього методу у текстах М. Грушевського у площину функціонування цього ж методу в сучасній соціології.

О. Копиленко у монографії “Українська ідея М. Грушевського: історія і сучасність” [202] також торкнувся методології М. Грушевського, зосередивши увагу на його “соціологічному” тексті “Початки громадянства. Генетична соціологія” та відповідно на “соціологічному методі”.

Власне, методології, яка розглядалася з дисциплінарного ракурсу історії України й хронологічно стосувалася її раннього періоду, було присвячено статтю О. Домбровського “Методологічні основи дослідів над ранньою історією України М. Грушевського”(1969 р.) [163].

Таким чином, історіографічна традиція, сформована зусиллями інтердисциплінарної корпорації дослідників – істориків, філософів, культурологів, літературознавців, яка, так чи інакше, торкається методології М. Грушевського, несе в собі, на наш погляд, дві “похибки масштабу”, що заважають зробити адекватну оцінку ваги й значення методологічної ініціативи провідного українського історика ХХ ст.

З одного боку, методологія М. Грушевського опиняється “загорнутою” у занадто широкий контекст його історіософії й майже повністю розчиняється у ній, так що дуже важко виявляється вичленувати з павутиння контекстуальних зв’язків історіософських поглядів науковця той методологічний арсенал, який ініціював процес його історіописання.

З іншого боку, надмірна й довільна зосередженість окремих дослідників на одному з методів, їхня дисциплінарна обмеженість позбавляє можливості скласти загальні уявлення про багатство епістемологічного спектру вченого й заважає реконструювати повноту образу М. Грушевського-методолога.

Спробу дати загальну оцінку методологічній спадщині М. Грушевського й намагання накреслити її цілісний образ було здійснено: у монографії Л. Винара [45], працях В. Тельвака [294, 296], а також у статті І. Витановича “Уваги до історіософії та методології М. Грушевського” [46]; у статтях Л. Зашкільняка – “Методологічні погляди Михайла Грушевського” [191], у працях П. Соханя (зокрема, “Методологія історії М. С. Грушевського і проблеми сучасної української історіографії” [286] та [287]), В. Лисого – “Про методологію історії в спадщині М. Грушевського” [219].

Проте, можна цілком погодитися з думкою одного з сучасних дослідників теоретико-методологічного доробку М. Грушевського В. Тельваком, що на сьогодні “жоден з [дослідників] не створив цілісного образу як історіософії, так і методології вченого” [296, с. 39]. Щоправда, така амбітна мета побудови цілісного образу методології М. Грушевського може бути актуальною лише для репрезентантів так званого плюралістичного підходу у галузі “грушевськознавства”, які вважають, що протягом своєї наукової діяльності М. Грушевський зазнав впливу різних методологій й що, відповідно, його епістемологічний ресурс не може бути зведений без сенсовних втрат до жодної з існуючих на той час методологій. На сьогодні представники цього плюралістичного підходу складають абсолютну більшість й серед них такі вагомі фігури у галузі “грушевськознавства” як І. Витанович [46], О. Прицак [271], Л. Винар [43, 44], Л. Зашкільняк [189, 191], С. Плохій [558], В. Тельвак [293, 294], В. Будз [29, 30].

Водночас в українській історіографії також існує й доволі “маргінальне” відгалуження, репрезентанти якого дотримуються “моністичного” погляду на методологію М. Грушевського і наполягають на тому, що епістемологічний каркас провідного українського історика тримався лише на його авторській методології. До найвідоміших постатей у межах цього підходу можна зарахувати В. Герасимчука [53], Б. Крупницького [211-215], а серед сучасних авторів – Ю. Левенця [217]. Названі автори вважають, що цілісний образ методології М. Грушевського у всій його повноті можна окреслити через “генетично-емпіричний метод”. Засновником такого підходу можна вважати В. Герасимчука, стаття якого “М. Грушевський як історіограф України” з’явилася у 1922 р. На його думку саме через “новий солідний генетично-емпіричний метод” М. Грушевському вдалося відволікти увагу українських інтелектуалів від політичних програм і зосередитися на поглибленню їх національної свідомості через науку [53, с. 2, 11]. Але, він не витримав “чистоти лінії” й побіжно згадав про “скептицизм” провідного українського історика [53, с. 12].

Проте, на нашу думку, справжній переворот у дослідженні методологічних проблем цілої української історіографії (і, не в останню чергу – М. Грушевського) зробив Б. Крупницький, опублікувавши ще у 1946 р. працю під назвою “До методологічних проблем української історії” [211], що узагальнювала попередні статті історика з цього питання. В низці цих праць історіограф вдався до декількох інтелектуальних ініціатив щодо вивчення функціонування методології в українській історичній науці кінця ХІХ - початку ХХ ст., які залишилися поза увагою й не отримали належної оцінки.

По-перше, Б. Крупницький сфокусував власний дослідницький інтерес не на сукупності різноманітних методів (від спеціальнонаукових до філософських), не на їх часто хаотичному переліку (до чого зводиться на сьогодні абсолютна більшість українських наукових проектів з дослідження методології), а на так званих “універсальних методологіях”, які, на його

думку, відігравали неабияку роль в українській історіографії на кожному етапі її розвитку, і мали інтердисциплінарний характер.

По-друге, Б. Крупницький був чи не єдиним дослідником методології М. Грушевського, який спробував підійти до її визначення комплексно. Власне, цінність його підходу полягала в тому, що він вивчав “предмет” дослідження у нерозривному зв’язку з “його” методом. Звідси перехід української історіографії на зламі ХІХ-ХХ ст. від “народницького” до “державницького” напрямку в його інтелектуальній конструкції уявлявся не лише як “трансформація” “предмету”, що передбачала переорієнтацію з дослідження “народу” на вивчення “держави”, а як поступова зміна однієї епістемологічної парадигми за віссю “предмет-метод” (пара “народ”-“генетичний метод”) – іншою (“держава”-“порівняльний метод”), що, на його думку, характеризувало зрушення, які відбулися в українській історичній науці на початку ХХ ст.

По-третє, з 1946 р. й до сьогодні цей дослідник залишається чи не єдиним українським історіографом, який зосередив увагу на проблемі визначення причин, що спровокували заміну в українській історичній науці початку ХХ ст. однієї універсальної методології іншою. Б. Крупницький пов’язав цю зміну з завданнями, які стояли перед українською історіографією, тобто, поглянув на неї з ракурсу її функціональності. Інтерпретація Б. Крупницьким “епістемологічного розриву”, який він зафіксував на “методологічному рівні” між “народниками” і “державниками” може бути зведена до двох тез: а) “народ” як “предмет” дослідження “вимагав” “генетичного методу”, оскільки головним завданням, яке стояло перед українською історичною наукою й визначало режим функціонування генетичного методу була демонстрація тяглості українського етнічної “самості” у часі. Власне, з цим завданням, на думку Б. Крупницького, успішно впорався М. Грушевський з допомогою “генетичного методу”; б) “держава” як провідний концепт історіописання, у свою чергу, “вимагала” “порівняльного методу” – введення як загального контексту

інших державних утворень, що могли б слугувати тлом для окреслення її сенсового простору. Це завдання було виконано представниками “державницького напрямку”, насамперед, В. Липинським.

Вищеперелічені загальні теоретичні настанови Б. Крупницького утворюють вихідний пункт нашого дослідження, а саме: особливий інтерес до так званих “універсальних методологій”, концентрація уваги на порядку їх функціонування у зв’язку з завданнями української історичної науки початку ХХ ст. з конструювання історичного метанаративу, акцент на дослідженні зв’язків між “предметом” та відповідним “методом”. Попри те, що запропонована істориком моністична рецепція епістемологічного образу М. Грушевського через призму єдиного універсального методу дійсно страждає на схематизм, Б. Крупницькому завдяки “функціональному підходу”, здається, вдалося створити герменевтичну модель, яка дозволила задовільно інтерпретувати зміну епістемологічних парадигм всієї української історіографії кінця ХІХ-початку ХХ ст. Ця модель, з суттєвими уточненнями, вповні може бути задіяна для дослідження “епістемологічних переходів”, що позначали рух М. Грушевського від однієї методології до іншої протягом його наукової кар’єри.

Як виглядає, “проблема еволюції теоретичних поглядів М. Грушевського – одна з найбільш популярних в сучасній історіографії”. Актуальність цієї проблеми стала усвідомлюватися з усією очевидністю з моменту появи статті О. Прицака “Історіософія та історіографія М. Грушевського”. Вплив цієї знакової праці виявився в тому, що з моменту її публікації зміна методологічної парадигми М. Грушевського з позитивістської на історико-соціологічну почала хронологічно прив’язуватися до 1903 р. (рік відвідин українським істориком Парижу) й інтерпретуватися як результат ознайомлення провідного українського історика з досягненнями соціологічної школи Е. Дюркгайма [271]. Ця стаття О. Прицака відкрила можливість для такого роду дослідницьких експериментів з прив’язкою до інших знакових дат становлення М. Грушевського як вченого. Так, І. Гирич

в одній з статей пов'язує початок “методологічних метаморфоз” історика з приїздом його до Львова, тобто – 1894 р., зауваживши, що протягом 1894-1899 рр. М. Грушевський остаточно перетворився на “історика-державника” [54, с. 157]. Натомість Л. Зашкільняк пропонує відмовитися від пошуку хронологічних піків, які визначали б момент “стрибка” М. Грушевського від однієї парадигми на користь іншої, оскільки, на його думку, таких різких епістемологічних розривів у поступовому еволюційному русі видатного історика не спостерігалось [191, с. 246-247].

Проте, очевидно, що в українській історіографії для позначення точок методологічних інновацій М. Грушевського найчастіше фігурують дві дати – 1894 та 1903 рр. Але сам їх відбір носить інтуїтивний та хаотичний характер й не підпорядкований жодному методу. Окрім того, й ті з представників плюралістичного підходу, хто наголошує на еволюційному становленні методології М. Грушевського, й ті, хто вбачає у цьому стрибкоподібний процес заміни однієї парадигми іншою виходять з “концепції впливів” (про це більш докладно – в першому розділі).

Таким чином, актуалізована в українській історіографії потреба створення цілісного образу методології М. Грушевського, власне, як і задовільне пояснення її постійних трансформацій вимагає, на нашу думку, подолання тих проблемних ситуацій, які існують на сьогодні в її просторі:

- 1) Переведення пошуку “хронологічних пунктів”, які фіксували епістемологічні розриви наукової діяльності М. Грушевського зі сфери інтуїції у площину надійного наукового методу з урахуванням існуючого на сьогодні в українській історіографії доробку (О. Прицак, І. Гирич).
- 2) Відмова від “концепції впливів”, яка обґрунтовує зміну М. Грушевським однієї методології на іншу впливами на нього європейських чи українських інтелектуалів й перехід до функціональної моделі, яка пов'язує зміну епістемологічних

настанов вченого з потребами конструювання українського метанаративу (Б. Крупницький).

Окрім того, весь порядок функціонування методології у просторі історіописання, не може бути обмежений лише завданням побудови українського історичного метанаративу, на чому наполягав Б. Крупницький, не вживаючи самого терміну “метанаратив”.

Підбиваючи підсумки сказаному у цьому підрозділі зазначимо, що всі намагання проаналізувати теоретико-методологічну спадщину М. Грушевського включали до тепер такі негативні аспекти: як і в першому, так і в другому випадках, методологія М. Грушевського вивчається поза контекстом канви його інтелектуальної біографії.

Отже, наявні на сьогодні в українській історіографії спроби проаналізувати теоретико-методологічну спадщину М. Грушевського ігнорували три сучасні наукові мови – постпозитивістську (наукознавчу), психобіографічну та наративну.

- 1) Вони проводилися без залучення дослідницького досвіду, напрацьованого у сучасному постпозитивістському наукознавстві – у працях його видатних представників К. Поппера, П. Фейєрабенда, Дж. Агассі, І. Лакатоша, С. Тулміна та ін. Навіть у текстах, які перебрали на себе найбільший аналітичний ресурс та теоретичний сегмент у галузі сучасного “грушевськознавства” й проблематизували питання “школи” М. Грушевського, наробок у галузі європейського та північноамериканського наукознавства майже не використовувався. Йдеться про дослідження Л. Винара [45], О. Юркової [39], В. Педич [264], В. Гоцуляка [60], С. Білоконя [26]...
- 2) Ці дослідження відокремлювали простір “методології” від простору “життєпису” М. Грушевського, що заважало й заважає до тепер створити інтелектуальну біографію

вченого, яка б відбивала зв'язок між його епістемологічними “еволюціями” та “революціями” та стадіями становлення його як особистості, періодами соціалізації та реалізації його життєвого проекту. Отже, на сьогодні методологія М. Грушевського вивчається поза психобіографічним контекстом.

- 3) Такого типу дослідження ігнорують також останню, з перелічених, за часом виникнення мов – наративну й не дозволяють дослідити наративні структури спільного об'єднаного дослідницького ресурсу, який відповідав одночасно і за побудову істориком біографій, й за написання історій.

1.3. Методологія як різновид нарративної стратегії

Вищезазначені “недоліки” у трактовці методологічної спадщини М. Грушевського, що характеризують сучасний стан розвитку “грушевськознавства”, свідчать про той теоретичний розрив, який утворився між цією дисципліною та простором євроатлантичної гуманітаристики. При тому, що теоретичні здобутки дослідження епістемології з урахуванням міжнародного контексту вражають власною динамікою й охоплюють як загальне осмислення методологічних проблем (П. Коффі (Coffey P.) [358], Дж. Кросс (Cross G. A.) [363], Д. Оуенз (Owens D.) [549], Д. Прітчард (Pritchard D.) [570], С. Редстоун (Radstone S.) [578], М. Робертс (Roberts M.) [584]), так і розмаїті підходи з перспектив історичної епістемології (Дж. Арнольд (Arnold J.) [328], [359], Л. Готшолк (Gottschalk L.) [420], Е. Гренсен (Gransden A.) [425], Дж. Старт (James D. Startt.) [462], Дж. Снукс (Snooks G.) [608], М. Вайт (White M.) [651], [502]), включаючи постмодерністський напрям (Е. Манслоу (Munslow A.) [532], С. Коґен (Cohen S.) [359]), так званий “середній шлях” в історичній науці, представники якого намагаються уникнути крайнощів “постмодерну” та “позитивістського фактографізму” (М. Фулбрук (Fulbrook M.) [411], Дж. Холл (Hall J.) [436]), а також орієнтовані на позитивістську парадигму праці (Г. Гереген (Garraghan G.) [412]). Окрім того, питання методологічного плану розробляються в сучасній гуманітаристиці у галузі соціології (Дж. Лоу (Law J.) [481], С. МакДональд (Mac Donald S.) [498]); етики (Дж. Аннас (Annas J.) [326], В. Хексер (Haksar V.) [433], П. Сміт (Smith P.) [605]) й філософії (К. Пейдж (Page C.) [550], С. Роберт (Robert S.) [585], Б. Страуд (Stroud B.) [620] Л. Трамбал (Trumbull L.) [634, 635], В.Сиров [291]).

Попри розмаїтість поглядів на сутність епістемології, у просторі традиційних сциєнтистських практик, орієнтованих на позитивістські моделі історіописання, існує деяке “усереднене” визначення методології, яке

можна сформулювати у такому вигляді: “концепти та процедурний апарат, який дослідники застосовують для аналізу інформації”. Один з репрезентантів цього підходу Гілберт Дж. Гереген (Garraghan G. J.), опублікувавши дослідження під назвою “Керівництво з історичного методу” писав: “Кожна наука, коли вона сягає рівня мистецтва через редукцію до практики, слідує певним правилам та інструкціям, які гарантують або допомагають гарантувати точність результату. Комплекс цих правил та інструкцій ми називаємо методом, або технікою” [412, с. 33].

Представники сучасних підходів, сформованих під впливом постмодерного виклику (Д. Дікенс (Dickens D.) [379], Б. Саутгейт (Southgate B.) [611], Дж. Дукхан (Duchan J.) [382], [450]) у галузі наратології, протестують проти такого “вужького” визначення методології. Так, у одній з програмових колективних статей 1996 р., опублікованої під промовистою назвою “Осмислюючи та переосмислюючи дослідницьку методологію” продумується наративна природа методології гуманітарних наук: “Більшість з нас мислить методологію у буквальному сенсі... Проте, при такому вужькому визначенні методології залишається непоміченим той факт, що методології існують у межах більшої конструкції дослідницьких наративів – розповідей чи дискурсів, які формують спосіб, яким дисципліни продукують знання. Ці наративи є жахливо могутніми, оскільки вони санкціонують, перефразуючи М. Фуко (1983), можливе поле поведінки для проведення дослідження. Дослідницькі наративи описують той різновид знання, що мислиться вартим розслідування, методологічні процедури для проведення такого розслідування та риторичні стратегії, що застосовані в опублікованій праці” [363, с. 105].

Інший дослідник Р. Хек (Hesk R.) у одній з статей 1998 р. також робить зауваження щодо неможливості розуміння “методології” без врахування ширшого контексту й наголошує, що експлікація методології неможлива без прояснення “епістемології”: “експлікація методології пов’язана з епістемологією, або базовими теоріями щодо того, як знання

конструюється та інтерпретативною конструкцією, що провадить певне дослідження. Вона торкається процесу через який ми конструюємо знання (Everhart, 1988; Harding, 1987; Lather, 1991)” [445, с. 54].

У даному дослідженні ми врахуємо ті акценти, що характеризують сучасне розуміння методології й які так виразно проступають у вищенаведених цитатах Ш. Троллз та Р. Хека. Йдеться як про наративну природу будь-якої методології, так і про той “факт”, що методології існують не автономно, а виступають лише елементом, який функціонує й може бути осмислено у межах більш широких наративних епістемологічних конструкцій [614].

Власне, навіть в “арсеналі” вчених – прихильників сцієнтистської дослідницької моделі – методологія також інколи виступає лише як одна з компонент, що включається у більш широкий контекст наукової епістемології на правах складової “дослідницької стратегії”. Проводячи лінію демаркації між категоріями “наукова методологія” – “дослідницька тактика” – “дослідницька стратегія” Дж. Джонстон (Johnston J. M.) та Х. Пеніпекер (Penner H.) зазначили: “По аналогії з військовим використанням, стратегії відсилають до загальних планів, принципів, або цілей наукового дослідження... Стратегії спрямовують надзвичайні (“супра-ординовані”) інструкції експериментальної діяльності. Тактики відсилають до загальних методів та процедур, що вимагають імплементації скеровуючих стратегій. Тактики є більш специфічними (особливими), ніж стратегії, й будь-яка одна стратегія може принести багато тактичних альтернатив, кожна з її перевагами та недоліками. Техніками є деталізовані процедури, що є необхідними для імплементації тактик в унікальних експериментальних ситуаціях. Хоч тактики можуть мати широку загальність через різні обставини, техніки часто є характерними для особливих комбінацій експериментальних факторів” [463, с. xiii].

Стратегічний характер когнітивних процесів є, на думку деяких психологів, тією ознакою, що характеризує сучасне розуміння людського мис-

лення. Так, у нещодавно опублікованому дослідженні у галузі когнітивної психології “Методи мислення: індивідуальні відмінності у стратегіях аргументації” (2004 р.) зазначається: “Один з найбільш чаруючих аспектів гуманітарного пояснення є нещодавне відкриття, що люди використовують багато різних стратегій, коли продукують логічні висновки” [584, с. 11]. При цьому наголошується, що когнітивна стратегія, за звичай, трактується або як “метод, що використовується для вирішення проблеми” чи як “процедура або набір процедур для досягнення вищого рівня мети чи завдання” [584, с. 12]. А узагальнене визначення може мати такий вигляд: “стратегія є серією процесів індивідуальних застосувань для виконання когнітивного завдання” [584, с. 12].

Взагалі, термін “стратегія”, будучи переміщеним з традиційного для нього військового контексту, отримав широке застосування у різних дисциплінах й найчастіше використовується у сенсі “нарративна стратегія” [650]. Окрім когнітивної психології [473] йдеться про історіюписання [334], літературознавство [341, 400, 428, 600, 607], медицину [360, 649], педагогіку [513] тощо.

Власне, переформулюючи сказане Дж. Джонстоном та Х. Пеніпекером щодо “дослідницьких стратегій” у термінах “наратології” М. Райен зазначав: “Я припускаю, по-друге (й без продукування будь-яких заяв щодо епістемології або естетики), що наратив – це розташування подій та акторів у часі, який часто має схожість з сюжетами, закладеними у звичайних романах. Наративні стратегії є просто “одним з критичних знарядь у скриньці робочих інструментів історика” й тим, що періодично потребує виправлення, загострення чи заміни” [590, с. 312].

Інший авторитетний прихильник застосування наратології у галузі історіографії Д. Карр щодо епістемологічної та онтологічної функцій наративу взагалі пише: “Л. Мінк часто цитується як ключова фігура у обробці наративу філософами історії. Саме він, хто використав праці Данто (Danto) та Галлі (Gallie) для підтвердження того, що наратив, радше ніж просто

поверхова презентація, є дійсно засадничим для історичного дослідження й для утвердження знання. Таким чином, він назвав наратив первісним “способом розуміння” та “когнітивним інструментом” [450, с. 120-121].

Таким чином, як впливає з вищенаведених цитат М. Райана та Д. Карра саме “наратив” є “когнітивним інструментом”, а “наративні стратегії” взагалі виступають синонімом “одного з критичних знарядь у скриньці робочих інструментів історика”.

Така трактовка наукового методу через апеляцію до дослідницької стратегії як наративної стратегії вимагала від представників наратології прояснення принаймні двох питань, з якими, за звичай поєднується проблема наукового методу. Оскільки методологія у просторі сцієнтистської моделі пізнання за звичай розглядається як “засіб по видобуванню істини”, то виникала потреба у новій інтерпретації “істини”, яка у межах наратології отримала статус “наративної істини” та теоретичного обґрунтування умов, за яких виникала потреба у періодичному переконструюванні цих “наративних стратегій”

Щодо першого, то, Дж. Хенсен (Hansen J.), вихідна позиція якого при вирішенні епістемологічних проблем може бути описана формулою: “теорії є наративними структурами, що використовуються для риторичних завдань” [439], запропонував розпочати аналіз ситуації щодо розташування “наукової істини” у наративних структурах, використовуючи конструктивістські підходи: “Тому що теорії, та й будь-які спроби дослідити їх, є неunikнено субпродуктами певних культурних психологічних настанов, дослідницькі зусилля у відокремленні істини від вимислу є безнадійно насиченими упередженнями дослідників” [439]. Отже, такий, зафіксований Дж. Хенсеном стан модерністської науки, призводить до абсолютної “релятивізації істини”. Вийти з такої “релятивістської” ситуації Дж. Хенсен запропонував через апеляцію до “прагматичної” парадигми: “Переформулювання істини у термінах прагматиків, таким чином, допоможе вирішити проблеми теоретичного еkleктизму, що є притаманним

модернізму та забезпечити практиків провідником щодо відбору теорії” [439]. Отже, як видно з вищесказаного, в умовах, коли “наукова теорія” розглядається як “нарративна структура”, а “методологія” виступає у вигляді “нарративної стратегії” – їх вибір та відбір перетворюється на реалізацію довільних “психічних настанов” дослідника, що належить до певної культури. Єдиним інтерсуб’єктивним критерієм, який може конституювати, на думку Дж. Хенсена, цей вибір “методології” може бути прагматичний принцип, або, іншими словами, функціональність методології.

Що ж до необхідності переформулювати нарративні стратегії та переконструювати нарративи, які апелюють до певної концепції істини як умови власного існування, байдуже, чи йдеться про “істину себе” у нарративах самовідсилки (автобіографіях) чи “конвенційну істину” “колективної індивідуальності” (історії народу), то потреба такого повторного конструювання з перспектив, наприклад, нарративної психології завжди пов’язувалася з необхідністю поновити втрачену у зв’язку з травмою “я-ідентичність” у процесі переструктурування розповіді історії про себе або інших як себе, тобто, з терапевтичною функцією письма та нарратива. Отже, з таких перспектив, нарративна психологія зосереджується на випадках “індивідуальних стратегій”, які, як ми вже зазначали потребу-ють переформулювання у зв’язку з подоланням травматичних станів. Звідси, як зазначає вже згадуваний нами Дж. Хенсен: “постмодерне пояснення є тією дорадчою теорією, яка являє собою нарративну структуру, що допомагає “переоповісти” досвід клієнта. Це “переоповідання” досвіду є центральною компонентою лікування. Створення нових структур значення спричиняє до того, що досвід, розглянутий з іншої перспективи, реорганізує елементи старої лінії оповідання, створює нові символічні структури...” [439].

Таким чином, переосмислена з перспектив нарративної психології методологія історії перетворюється на різновид нарративної стратегії, що відповідає як за конфігурацію сюжету нарративів само відсилки (его-нарративів), так і “наукових” нарративів (історій) й апелює у концепції “нарративної

правди” радше до власної функціональності, ніж до “сцієнтистської істинності” [491]. Процес переконфігурації істориком наративів, який може бути розглянуто як зміна наративної стратегії пов’язується з психічними травмами наратора, які й ініціюють самі ці зміни.

1.4. Структурно-функціональна парадигма дослідження методології М. Грушевського: наукознавчий підхід

Хоч проблема вивчення “нарративних стратегій”, відповідальних за конструювання М. Грушевським “історичних метанаративів”, не була до сьогодні адекватно сформульована в українській історичній науці, проте інша дисциплінарна програма – наукознавча, отримала певний розвиток при дослідженні методології провідного українського історика зламу ХІХ – ХХ ст.

Перші кроки з трансформації грушевськознавства у різновид наукознавчого проекту (з точки зору гносеологічної та онтологічної) вже було зроблено, не в останню чергу, завдяки зусиллям таких дослідників як Л. Зашкільняк [189-193], В. Тельвак [293-296], а до них – Б. Крупницький [211-215]. Ними було задіяно звичну для філософії та соціології науки шкалу оцінювання наукової діяльності М. Грушевського. Принаймні, якщо спиратися, наприклад, на праці М. Вебера, то традиційним критерієм, що виступає надійним принципом легітимації наукового знання як такого й одночасно – засобом для позначення певної фахової діяльності як наукової, є методологія. Саме на цьому наполягав німецький соціолог, відсилаючи до авторитету Гельмгольца у своєму знаменитому дослідженні “Про внутрішнє покликання до науки”: “Ідея дилетанта може мати з наукового погляду таке ж саме або навіть і більше значення, аніж думка фахівця... Дилетант, як казав Гельмгольц про Роберта Маєра, відрізняється від фахівця лише тим, що йому бракує надійності робочого методу” [36, с. 311]. Власне, характерною ознакою досліджень Л. Зашкільняка, В. Тельвака, В. Будза, Б. Крупницького, І. Витановича є те, що саме науковою методологією задається відповідна шкала оцінювання наукової діяльності М. Грушевського. Проте, на відміну від того ж таки М. Вебера, який, як видно, у науковому дослідженні підносив саме надійність методології, найбільшою

похвалою найбільшому нашому історичу, як науковцю, що звучить з вуст, наприклад, Л. Зашкільняка та В. Тельвака є те, що він спромігся створити власну оригінальну методологію. Ця оригінальна методологія поймається або як “етносоціальна”, або як “змодернізований позитивізм”.

Л. Зашкільняк з цього приводу пише: “Методологія українського історика вирізнялася оригінальністю, органічним поєднанням усталених і новітніх теоретичних доктрин. На складання історичних поглядів Грушевського вплинули ідеї Просвітництва, романтизму, позитивізму, “психології народів”, класичної соціології і неокантіанства. Органічно їх поєднавши і застосувавши до створення концепції історії України, Грушевський розробив власну методологічну доктрину, котру можна назвати “етно-соціальною історією”” [192, с. 151].

В. Тельвак, дещо зміщуючи акценти, здається, приєднується до такого твердження Л. Зашкільняка: ”Узагальнюючи історіософську візію М. Грушевського, ми приєднуємося до тези Л. Зашкільняка про те, що теоретична модель ученого, з огляду на пріоритетність у його працях соціально-економічних та історико-культурних досліджень, може бути названа “етносоціальною”” [296, с. 173]. Проте, після таких тверджень, на наступній сторінці В. Тельвак дає цій оригінальній методології Михайла Сергійовича ще одну, на цей раз вже власну назву – “змодернізованого позитивізму”: “Визначаючи джерела методологічних поглядів М. Грушевського, доходимо висновку про співіснування в його теоретичному дискурсі епістемологічних конструктів різноманітних інтелектуальних течій – романтизму, позитивізму, дюркгейміанства, “філософії життя”, неокантіанства, неоромантизму, що, переплівшись, утворили оригінальну теорію історичного пізнання. Така “мозаїчність” методологічної моделі професора наближає її до неопозитивістської версії науки і дає підстави назвати “змодернізованим позитивізмом”” [296, с. 173].

Очевидно, що рамки вивчення методології М. Грушевського, і Л. Зашкільняком, і В. Тельваком задані спільною стратегією дослідження. Обидва історіографи виокремлюють ту саму сукупність інтелектуальних впливів, той же спільний список методологічних інгредієнтів, з якого варився оригінальний “методологічний коктейль” М. Грушевського. Відмінність полягає лише в поймаванні цього “коктейлю”, коли місце “етносоціальної” методології заступає “змодернізований позитивізм”.

На наш погляд, підхід, запропонований і Л. Зашкільняком, і В. Тельваком, виступав реакцією на існування спрощеного та однобічного погляду на витоки та складові методології М. Грушевського й мав наголосити на її багатогранності та комплексності. Проте, як кожна реакція на історіографічну традицію, такий підхід менше уваги приділяв креативному майбутньому – окресленню сценарію подальшого розвитку досліджень методології провідного українського історика

Якщо спробувати позначити підхід, в межах якого впроваджується дослідження теоретико-методологічного апарату М. Грушевського всіма вищезазначеними авторами, то він може бути названий (у відповідності до запропонованих Т. Куном двох етапів розвитку науки – “звичайного-кумулятивного” та “революційного”) – “кумулятивним”. Його засадничі положення ґрунтуються на так званій “концепції впливів”, тобто, спробі задовільно пояснити численні методологічні інновації у творчості М. Грушевського впливами на нього різних науковців та відповідно різноманітних інтелектуальних течій протягом тривалого життя вченого у науці.

Інакше кажучи, формалізація “моделі впливів” може бути зведена до такого інваріанту: вчений А у певний момент часу X(1), працюючи над текстом А(1) знайомиться з текстом В(1) вченого В. Далі, на наступному етапі у момент часу X (2) той же вчений А, працюючи над текстом А (2) знайомиться з текстом (методологією) С (1) вченого С. Методологія А на момент X (2) складається з “коктейлю” творчо опрацьованих “екстрактів” методологій В(1) та С (1).

З таких перспектив формування методологічного апарату певного вченого розглядається як поступова прогресистська еволюція – процес накопичення різнорідних впливів, що на якомусь етапі приводить до “кумулятивного ефекту”, або, якщо дозволити дещо вільно проінтерпретувати Т. Куна, до “наукової революції”, тобто – до синтезування з цих запозичених вченим “елементів” та “технік” власної, “оригінальної” методології. При такому підході (які б декларації при цьому не робилися) конвенційно узгоджено, що методологія певного дослідника (наприклад, М. Грушевського) мала для нього самодостатнє значення, а її розробка істориком підпорядковувалася амбітній меті: отримати лаври творця унікальних методів шляхом переробки методів інших науковців.

Завдання дослідника методології М. Грушевського, якщо прийняти таку “кумулятивну” парадигму, може бути зведене до прояснення двох моментів:

1) того, який автор, у який спосіб й коли “вплинув” на формування методології М. Грушевського;

2) оскільки при ретельному розгляді, як правило, з’ясовується, що таких впливів було багато і що вони носили різнорідний характер (іншими словами – у різних текстах вченого можна вичитати присутність майже безкінечної множинності “впливів”), то залишається лише об’єднати таку “еклектичну суміш” під спільним дахом й дати назву цій оригінальній методології М. Грушевського.

Така “кумулятивна модель”, яка визначає домінуючий погляд сучасної української історіографії на формування і оцінку методології М. Грушевського, має, на наш погляд, кілька засадничих вад, а саме:

1) Вона є телеологічною, лінійною й прогресистською, оскільки примушує бачити формування когнітивного апарату вченого як заданий й запрограмований висхідний процес – лінію, що пов’язує нижчу ланку “накопичення методологічного досвіду” (впливи на науковця інших вчених) з вищою стадією – його “оригінальною” методологією. Зайве говорити, що

така модель взагалі не здатна успішно описувати “методологічні регресії”, тобто ситуації, при яких вчений, з певних причин дослідницького характеру, може відмовлятися від методологічних інновацій та “оригінальності” й звертатися до попередніх успішних й добре апробованих методів дослідження.

2) Вона не враховує підрядного, прикладного характеру методології у просторі “сцієнтистської” дослідницької парадигми, тобто, її домінантної для наукового простору інструментальної функції – “факту”, що для науковця початку ХХ ст. методологія була важливою не сама по собі, й що найбільше для нього важила, власне, не її оригінальність, а функціональність.

3) Зі сказаного логічно випливає: представники “кумулятивного” напрямку, хоч і вживають звичне для української історіографії мовне кліше “теоретико-методологічна спадщина”, проте якраз функціональний зв’язок такої самодостатньої оригінальної “методології” з “теорією”, “гіпотезами” та “науковими схемами”, тобто, сконструйованими М. Грушевським метанаративами й опиняється під загрозою, натомість актуалізованим виявляється інший “зв’язок” – між методами українського історика і його попередниками та сучасниками. Конструкція метанаративу (у сенсі дослідницької програми) виявляється у такому випадку *de facto* зайвою й не пов’язаною з цілком автономною й самодостатньою методологією історика.

4) “Кумулятивна” модель примушує також розглядати стрибок від методологічного “накопичення” до “оригінальної” методології як містичний, або, якщо завгодно, – таємний психологічний процес – без відповіді на питання, а чому відбулася така “методологічна” революція й з яких причин вчений відмовився від дослідницького досвіду попередників. Більше того, репрезентанти такого підходу в Україні позбавляють “оригінальну” методологію М. Грушевського будь-яких критеріїв оцінювання (порівняння з іншими у межах якоїсь спільної шкали), так як оригінальне є унікальним за визначенням. Іншими словами, оскільки

“кожен сам собі історик” і, відповідно, “кожен сам собі (оригінальний) методолог”, то, за цією формулою кожного більш (або менш) значного історика можна “запідозрити” у тому, що він протягом власного життя випрацював власну методологію. Які класифікатори дозволяють відповісти на питання, що саме у цього конкретного історика й була сформована оригінальна методологія? Отже, М. Грушевський як науковець залишається позбавленим порівняльної перспективи.

5) Внутрішня символічна економія кумулятивної моделі, в тому вигляді, в якому вона на сьогодні застосовується українськими історіографами (свідомо чи ні) щодо М. Грушевського ґрунтується на компенсаторних механізмах й породжується “ідеологічним фактором”. Інакше кажучи, оскільки критерій оцінки творчості М. Грушевського було зміщено у площину наукознавчу – в бік вивчення його методології, а за основу дослідницької стратегії його методології було обрано відстеження впливів на нього інших науковців, то при такому підході образ М. Грушевського-науковця зазнавав очевидних збитків – провідний український історик перетворювався на звичайного реципієнта чужих методів й потребував, як вчений, відповідної наукової сатисфакції у вигляді продукування власної “оригінальної” методології. Отже, “оригінальність методології” апріорно як своєрідна символічна плата за впливи інших інтелектуалів закладена в таку інтерпретаційну модель як “ідеологічний компенсат”: якщо ми хочемо рахуватися з М. Грушевським саме як видатним вченим, то він просто має бути творцем оригінальної методології, а не простим її реципієнтом.

б) Ця “кумулятивна” модель надає додаткові можливості для численних інтелектуальних спекуляцій, оскільки орієнтує на прикінцевий результат дослідження у вигляді пойменування “оригінальної методології” й відкриває майже безкінечний й неконтрольований процес продукування номінацій. Іншими словами, відповіді на питання чим принципово, за суттю, відрізняється трактовка методології М. Грушевського як “етно-

соціальної” від поїменування її через наукову метафору “змодернізований позитивізм” стає неможливим, принаймні, якщо зважити, що обидва визначення однаково включають в себе майже все розмаїття методів та течій, що існували на той час в історіописанні? До того ж питання, які методи з цієї сукупності були домінуючими й якою була питома вага кожного з них у “методологічному коктейлі” М. Грушевського, залишається відкритим.

Власне, перелічені недоліки “кумулятивного підходу” можливо, на наш погляд, ліквідувати у просторі “структурно-функціональної парадигми”, яка на місце “оригінальності” як критерію оцінки методології ставить її “функціональність”, або, за виразом М. Вебера – “надійність”, а завдання дослідника у такому випадку зводиться до розкриття питання, у який спосіб функціонував той чи інший метод й які функції були домінуючими.

З такого ракурсу, методологія, задіяна М. Грушевським, має розглядатися не як самодостатня та самовладна метафізична цілісність (“цінність”), а з огляду на те, які проблемні вузли вона була покликана розв’язати та наскільки успішно це робила у працях вченого. Звідси, аналіз методології, застосованої М. Грушевським, має зосереджувати власний фокус не на оригінальності (таких завдань сам вчений свідомо ніколи перед собою не ставив) й номінативного за своєю природою питання щодо її означення (винайдення “ярлика” для загального вжитку у просторі грушевськознавства), а на функціональності методології. Для тих надзавдань з конструювання нового українського історіографічного метанаративу, які стояли перед М. Грушевським, “оригінальність” методології могла створити лише додаткові проблеми, оскільки, у будь-якому випадку, автоматично передбачала сумнівну валідність методу в очах наукового співтовариства й, відповідно, сумнівний статус писань, що спиралися на таку “оригінальну” методологію, тобто, додавала наукових ризиків щодо легітимації праць М. Грушевського. Тому, одним з першочергових завдань дослідника, який вивчає

проблеми методології М.Грушевського з огляду на її функціональність, є вивчення засобів її дисциплінарної легітимації. Власне, саме питання оригінальності (самостійності) методології М. Грушевського з таких перспектив може повстати лише тоді, коли буде з'ясовано, що для вирішення озвучених ним проблем бракувало “надійних” (тобто, “традиційних” та прийнятних у історичній науці) методів. Говорячи про функціональність методології на перший щабель, таким чином, підносимо функцію когнітивну.

Запропонований далі підхід “ставить” на місце “концепції впливів” “теорію легітимації”, тобто, зосереджується не на визначенні того, який вчений й у який спосіб посприяв формуванню методології М. Грушевського, а на тому, яким авторитетним дисциплінарним простором скористався український історик, щоб надати власним історіографічним метанаративам (“теоріям” та “схемам”) статусу наукових.

Сконцентруємося на питанні класифікації методів М. Грушевського.

Абсолютна більшість авторів історіографічних праць, що досліджують методологію М. Грушевського, не робить жодного розрізнення та градації у її просторі, скидаючи їх у загальну купу. Власне, цей “ефект купи”, який науковою мовою подається як еkleктизм М. Грушевського, фактично затирає вагу задіяних українським істориком методів. Сказати, що Михайло Сергійович використовував майже всі існуючі на той час методи – це фактично нічого не сказати, або, натомість, сказати так багато, що в обсязі цього всеохоплюючого твердження зможе загубитися будь-який науковий зміст. Тут буде запропоновано, принаймні, одне важливе, на нашу думку, теоретичне розрізнення щодо методології взагалі, та у випадку з М. Грушевським, зокрема. Подана далі прикладна класифікація методів допоможе розкласти методи історика “по шухлядах” й уникнути невластивих постановок питань при їх дослідженні. В основу цієї класифікації покладено проголошений на початку дослідження принцип функціональності.

Виходячи з цього, ми розподіляємо всі методи на три групи:

1) методи-паролі, домінантною функцією яких є соціо-комунікативна, й які слугують, насамперед, підтриманню корпоративних зв'язків між науковцями у межах певної фахової субкультури;

2) методи-інструменти, в яких на перший план виходить функція гносеологічна (що, у свою чергу, розпадається на дві “підфункції”: а) “когнітивну” та б) “дисциплінарно-легітимуючу”);

3) методи-рефлексії, які повстають як усвідомлення вченим шляху, що привів його до досягнення певного позитивного результату – мети дослідження. У цьому випадку метод перетворюється з “засобу досягнення” на “об’єкт осмислення”, тобто, виникає під час або вже після реалізації науковцем відповідного сценарію дослідження. Власне, лише у випадку з “методами-рефлексіями” можемо говорити про “оригінальність” методології вченого.

Перше питання, яке стосується переоцінки методології М. Грушевського з ракурсу цих суто теоретичних міркувань: чи не варто впровадити розрізнення між методами, які лише декларувалися Михайлом Сергійовичем з мотивів, наприклад, налагодження каналів наукової та соціокультурної комунікації (тобто, функціонували як “методи-паролі”) і методами, які залучалися вченим для розв’язання конкретних наукових завдань (тобто діяли як “методи-інструменти”), й, нарешті, методами, які стали самостійним предметом його осмислення, (власне, – “методами-рефлексіями”)? Й взагалі, чи не варто, навіть, в цьому останньому випадку з “методами-рефлексіями” враховувати соціо-комунікативний бік будь-якої методології? Фатальним, як, на наш погляд, виглядає підхід, який спроваджує в один спільний кошик методів М. Грушевського і “методи-паролі”, і “методи-інструменти”, і “методи-рефлексії” Принаймні, якщо для домінуючого в українській історіографії “кумулятивного підходу” така

інтелектуальна операція “змішування” є “природною”, то не такою вона виглядає при “структурно-функціональному” погляді на справи.

Усвідомлення соціо-комунікативної або соціорепрезентативної функції методології – функції, яка найважче піддається до опанування “грушевськознавцями”, про що свідчить повна відсутність будь-яких, щонайменших натяків на її важливість у їх працях, впливає з того простого “факту”, що наука є соціальним підприємством з двома рівнями соціалізації вченого: а) первинної соціалізації-“інтеграції” вченого у наукове співтовариство й б) його вторинної соціалізації-“самопрезентації” у соціокультурному просторі суспільства, в якому відбувається реалізація життєвих проєктів вченого. Таким чином, методологія, як один з елементів спеціальної мови науковця, є засобом комунікації у конкурентному середовищі вчених, виконуючи соціо-комунікативні функції. Факт, що декларація вченим певної методології може сприяти чи перешкоджати його успішній інтеграції у наукове співтовариство й науковій кар’єрі, що вона несе в собі також і соціо-комунікативне навантаження, яке дозволяє відрізнити “своїх” від “чужих”, весь час залишався осторонь зацікавлень українських історіографів. Отже, очевидно, що кожен науковий метод утримує в своєму сенсовному просторі не лише суто когнітивні, але й соціо-комунікативні ознаки. Зазвичай, у “нормально” розвиненій науці, перші переважають над другими. Проте, ми також стверджуємо, що на певному етапі розвитку науки методи можуть позбуватися власної “інструментальної” (“когнітивної”) функції, ця функція, так би мовити, “випаровується” й у науковому співтоваристві під назвою методів починають обертатися “фальшиві монети”, позбавлені власного номіналу, обмін якими служить жесту успішної комунікації між вченими, виступаючи мовою утаємничених, сенс якої їм самим при тому або невідомий, або самозрозумілий – “тривіальний”. Такі “методи” перетворюються на “паролі”, позбавлені власного “когнітивного денотату”. В окремих випадках означена ситуація набуває подальшого розвитку, оскільки

методологія, яка сама є “проекцією” природної мови (на чому й ґрунтувався бунт представників Віденського гуртка логічного позитивізму й намагання, наприклад, у працях Р. Карнапа позбутися у мові науки рис природної мови) може “переростати”, власне, комунікативні межі наукового співтовариства, втрачаючи власні специфічні інструментальні риси, притаманні їй як мові науки й перетворитися на соціокультурний феномен певної епохи. Власне, такий метод, в якому соціальні функції переважають над інструментальними-когнітивними, а у межовому варіанті – коли він, перетинаючи кордони наукового співтовариства, несе в собі лише виключно соціально-комунікативні функції, ми й називаємо “методом-паролем”. У граничному випадку у якості означника такого методу взагалі могла б бути обрана “абракадабра” – за домовленістю, що вона буде слугувати надійним засобом ідентифікації й, відповідно, взаємної довіри між комунікантами.

Отже, у цьому випадку “метода-пароля” метод декларується (обертається на правах “соціальної маніфестації”) й, відповідає як завданням самопрезентації окремого науковця як представника певної наукової традиції, так і успішної його інтеграції до соціо професійного (а у окремих випадках – й взагалі соціокультурного) середовища. Це, так би мовити, – таке розширення інструментальних функцій наукового методу, коли відбувається їх повна втрата й “еманація методу” у соціальний простір з перетворенням на суто соціальний символ або “пароль”, який, попри те, який би первинний сенс в ньому не було прописано, слугує соціальній ідентифікації – розпізнаванню своїх.

Як на практиці діє таке запропоноване нами визначення “методу-пароля”? Як приклади наведемо пару промовистих випадків з дидактичної та наукової практики української історіографії.

1. Декларація студентами й аспірантами історичних факультетів університетів наукових методів при написанні ними курсових, дипломних та кандидатських робіт відбувається, як правило, апостеріорі, після

написання ними самих текстів й зводиться до переліку добре відомих методів, які відповідали б як формальним вимогам написання такого роду робіт, так і очікуванням наукового загалу та, врешті-решт, науковій моді. Принаймні, одні методи виступають такими, які більше толеруються корпоративним науковим співтовариством вузу, інші – менше. Й, відповідно, втративши власну інструментальну функцію, перелік самих цих методів підпорядковується виключно очікуванням “інших”, тобто, слугує лише науковій комунікації на рівні “паролів”. До “рефлексії” над власними методами справа, як правило, не доходить.

2. Проголошення певною частиною сучасних українських історіографів, що зараховують себе до постмодернізму, власних методологічних уподобань (наприклад, “деконструкції”) зовсім не значить, що на “практиці”, на “інструментальному” рівні ці дослідники використовують хоч якісь техніки з арсеналу постмодернізму. Найчастіше це значить, що така “самопрезентація” слугує радше завданням отримати додатковий символічний та економічний капітал у боротьбі з науковими оппонентами, тобто, виконує, насамперед, функцію розрізнення по вісі “свій-чужий”.

Таким чином, до методів-маніфестацій (або “паролів”) ми зараховуємо методи, домінантна функція яких є соціально-інтегративною й декларація яких виступає засобом розпізнавання у соціо професійному та етнонаціональному просторі по вісі “свій-чужий”. Такі методи майже абсолютно втрачають власну денотативну когнітивну функцію й слугують соціальним корпоративним завданням самоідентифікації та самовписування науковця у професійне та етносоціальне поле. Такі методи, названі нами паролями, як і паролі, абсолютно відхиляються від свого первинного сенсу й функціонують у науковому співтоваристві на правах розпізнавального знаку.

На відміну від “методів-паролів” у “методах-інструментах” на перший план виходить “когнітивна функція” – як засіб досягнення та

виконання наукових завдань. Коли йдеться про метод-інструмент, він не стільки декларується, скільки використовується (застосовується) як засіб пізнання та одночасно дисциплінарної легітимації результатів, які претендують на статус наукових.

У третьому випадку “методу-рефлексії”, який виступає певною мірою зворотною інтелектуальною операцією стосовно “методу-інструменту”, метод конструюється у процесі дослідження або усвідомлюється після його проведення. Розуміння методу-рефлексії ми завдячуємо М. Веберу, зокрема, його визначення методу як усвідомлення науковцем шляху, який привів його до позитивного наукового результату. Зрозуміло, що у такому випадку власне метод не є готовим інструментом, який свідомо обирають з набору інших задля досягнення поставленої дослідницької мети. Тут метод є “раціоналізацією”. Й, на нашу думку, лише у цьому, третьому випадку з “методом-рефлексією” можна говорити про новітню або оригінальну методологію, створену певним дослідником.

Коли грушевськознавці дискутують навколо оригінальності чи, відповідно, не оригінальності наукової методології М. Грушевського, то це питання, як на нас, треба обернути у площину “практичну” – того, в яких випадках історик рефлектував над методами вже після позитивного досягнутого результату або у процесі його досягнення й чи існують тексти, в яких така рефлексія зафіксована з усією очевидністю. Й далі, наскільки таке віднайдення новітніх методів відповідало завданням з виконання його наукової програми.

Власне, запропонована тут класифікація методів й відповідно кожен з “класів” методів несе в собі й власний діахронний вимір, який може слугувати індикатором стану науки на тому чи іншому етапі її розвитку. З таких діахронних перспектив всі три типи методів можуть виглядати як зрізи трьох часових вимірів розвитку науки: вже не теперішнього (“метод-пароль” – той, що втратив власну інструментальну функцію на користь соціальної); теперішнього (“метод-інструмент” – той, в якому інстру-

ментальна (технологічна) функція домінує) й прийдешнього (“метод-рефлексія”, в якому інструментальна функція ще не набула відповідної довершеності). У науці завжди співіснують всі три типи методів, однак, як виглядає, важливою є саме їх пропорція. Переважання другого та третього типу, очевидно, може слугувати показником “нормального” розвитку науки, у той час як домінанта першого свідчить про її занепад.

РОЗДІЛ 2

КОНСТРУЮВАННЯ М. ГРУШЕВСЬКИМ УКРАЇНСЬКОГО

ІСТОРИОГРАФІЧНОГО МЕТАНАРАТИВУ:

СКЕПТИЧНИЙ МЕТОД (1894 – 1898 рр.)

. Когнітивна функція: скептицизм та концепція наукової істини

30 вересня 1894 р. у стінах Львівського університету відбулася подія, яка знаменувала початок самостійної наукової кар'єри М. Грушевського. У цей день 28-річний історик виголосив свою вступну лекцію на посаді професора “всесвітньої історії з особливим наголосом на історію Східної Європи”. Лекція зібрала велику кількість слухачів, а відведена для її проведення аудиторія виявилася замалою, у зв'язку з чим доповідь вирішили перенести у велику лекційну залу університету. Персональний склад присутніх мав засвідчити, що наукова подія у житті одного перспективного “наддніпрянського” історика несе в собі символічне суспільно-політичне значення для цілого українського руху Галичини. Щодо присутніх, то, як пише у своїй статті один з сучасних дослідників творчості М. Грушевського В. Онопрієнко “...лекція зібрала багато слухачів, не тільки студентів-українців усіх чотирьох факультетів, а й професорів, редакторів газет, учителів українських гімназій та семінарії. Приїхали гості з провінції. Були присутні посли до державної ради О. Барвінський і А. Вахнянин...” [256, с. 77].

Кореспондент львівського журналу “Правда” з цього приводу зауважував: “Одна з найбільших зал університетських ледве помістила громадно зібраних, майже виключно руських слухачів” [256, с. 77]. Як бачимо, автор статті популярного у “русинів” журналу наголошував на майже мононаціональному характері аудиторії – кількісно переважали

українці, а представники інших національностей якщо й були, то склали незначну меншину. На жаль, українська історіографія досі не дослідила питання, наскільки ж вагомою була присутність поляків й хто персонально прийшов 30 вересня 1894 р. послухати знаковий виступ українського історика. Така невизначеність надає дослідникам можливість вільно зміщувати акценти, подаючи власні уявлення щодо присутності “польського елемента” під час доповіді М. Грушевського.

Так, Ю. Шаповал та І. Верба, звертаючись до цього питання у монографії “Михайло Грушевський”, висловлюються набагато менш категорично, ніж автор замітки у “Правді”: “Українська громада переважала, а втім, прийшло і чимало поляків” [311, с. 48]. Оскільки “поляків прийшло чимало”, то, як впливає зі сказаного, аудиторія вступної лекції М. Грушевського була етнічно мішаною за складом.

Якщо врахувати, що “реальна аудиторія” набагато перевищувала ту кількість слухачів, що були присутніми на першій лекції українського історика безпосередньо, то тим менше підстав вважати її однорідною за національним складом. А на цю “подію”, окрім вищезгаданої “Правди”, відгукнулися також інші провідні галицькі видання й її текст, майже без скорочень, було розтиражовано у трьох номерах “Діла” (11-13 жовтня 1894 р.; № 228-230) та IV т. ЗНТШ. Впливовий фаховий польськомовний часопис “Przegląd historyczny” також відгукнувся з коментарями на цю лекцію. Як пише львівський історик І. Чорновол “...львівський “Пжегльонд гісторични” 1894-1897 рр. рясніє позитивними рецензіями його [М. Грушевського – В. В.] праць” [308].

Ми зупинилися на питанні “етнічних параметрів” аудиторії першої лекції М. Грушевського у Львові так докладно, оскільки саме вони, у тому числі й найперше – етнічні характеристики, мали визначити “що” і “як” буде сказано ним у вступній лекції. А з цього ракурсу найбільше важила навіть не “реальна аудиторія”, а “горизонт очікувань” тієї уявної “цільової референтної групи”, на яку орієнтувався український історик при

написанні тексту власного виступу. Якщо врахувати, що прибуття М. Грушевського до Львова, й відповідно його перше, а звідси – вагоме слово з самого початку виступало всього лише елементом великої комбінації, розробленої В. Антоновичем задля реалізації політики порозуміння з поляками (так званої “нової ери”), то стає зрозумілим, що при конструюванні своєї першої лекції М. Грушевський обов’язково мав враховувати “присутність польської сторони”, зокрема, ймовірний ризик першим же непродуманим кроком провалити покладену на нього “місію”, ступаючи слизькими стежками суцільно заполітизованої української історії. Звідси було обрано “сухий” академічний тон “інавгураційної лекції”, порядок викладу якої підпорядковувався суворому науковому дискурсу й її завершення – “фінальний акорд”, що супроводжувався гучними аплодисментами, й містив знамениту “формулу”, в якій вчений заманіфестував суть своєї, як він висловився, “професії методологічної”: “...я хотів би сказати кілька слів про свою професію методологічну... Я перейшов в своїм часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип – *nemini credere*... Завше шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватися, що посів цілком усю істину... Наука – се неперестанний скептицизм. Не той недужий, немощний, що застається при самім аналізі, при самій руйнації, а... плодотворний скепсис, що веде за собою слідом роботу синтетичну. Через те всякий догматизм в своїй науці я вважаю непотрібним. Того Духа висліду й критицизму хотів би я у своїх співробітниках...” [82, с. 150].

Структурно фігура “скептицизму” у вищенаведеному уривку розпадається на кілька пов’язаних між собою “лексем”, що утворюють послідовний й логічно узгоджений метонімічний ряд “філологія” – “скептицизм” – “концепція істини”.

А перед цим, пов’язуючи власні “скептичні” методологічні переконання з уявленнями про “ідеальний” предмет дослідження, М. Грушевський приєднав свій голос до тих істориків, які розглядали “народ” як провідну категорію історіописання: “Народ, маса народна зв’язує їх

[періоди української історії – В. В.] в одну цілісність і єсть і повинен бути альфою і омегою історичної розвідки. Він з своїми ідеалами і помилками – єсть єдиний герой історії” [82, с. 149].

Таким чином, феномен скептицизму у тексті М. Грушевського 1894 р. було прописано як:

- 1) певну концепцію істини, що обумовлювала його суто “інструментальну”, “епістемологічну” функцію (“...шукати і ніколи не задовольнялись, не сподівались, що посів цілком усю істину...”);
- 2) прояв філологічної освіти історика, що апелював задля власного утвердження до “легітимуючої” функції цієї наукової дисципліни (“...перейшов в своїм часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип – *nemini credere...*”), проте, у свою чергу, сам виступав засобом легітимізації будь-якого дослідження у статусі наукового (“...наука – се неперестанний скептицизм...”);
- 3) амбівалентний та комплексний за своєю природою метод, який, у залежності від результатів власного застосування, ніс або позитивне (якщо орієнтувався на синтетичну функцію – був “...плодотворним скепсисом, що веде за собою ...роботу синтетичну...”), або негативне (з домінантною аналітичною функції – “...недужий, немощний, що зостається при самім аналізі, при самій руйнації...”) ціннісне навантаження.

Кожна з трьох вищезазначених структуроутворюючих “лексем”, безумовно, не могла не впливати на формування загального сенсового простору скептицизму у текстах М. Грушевського й має бути розглянута окремо, власне, як і пов’язаний з ними “предмет” дослідження – “народ”. Проте, існує питання, якого з самого початку не вдасться уникнути: наскільки стійкою була ця, заманіфестована істориком у лекції 1894 р., фігура “скептицизму” й протягом якого часу вона зберігала свою внутрішню структуру?

Право на такого роду запитання надає текст М. Грушевського, що з'явився у 1898 році, тобто, лише через 4 роки по “Вступній лекції” й по своєму (а, можливо навіть більшою мірою, ніж лекція 1894 р.) міг претендувати на статус програмового. Йдеться про I том “Історії України-Руси”, початок багатотомної наукової Одисеї історика, публікація якого була приурочена до символічної події – святкування ювілею української літератури (сторіччя з моменту появи “Енеїди” Котляревського). Власне, саме від цього тексту М. Грушевського, що розпочинав довготривалий проект конструювання українського історичного метанаративу можна було очікувати сплати вченим власних “боргових зобов’язань” – практичного втілення заманіфестованих у лекції 1894 р. методологічних настанов чи, принаймні, визнання їх зобов’язуючої сили. Проте, у “Передмові” до I тому “Історії України-Руси” історик наважився задекларувати прихильність до нової “методологічної” парадигми, кардинально переписавши як “модус істини” (порівняно з 1894 р.), так і суттєво підкоригувавши принцип взаємного підпорядкування “скептицизму” та “філології”. Попри наявність в українській історіографії кількох текстів, що були безпосередньо присвячені написанню М. Грушевським першого тома “Історії України-Руси” (можна згадати, наприклад, докладну статтю В. Тельвака [293]), питання “методологічних інновацій”, започаткованих провідним українським істориком у 1898 р. залишилося не розкритим.

Щодо “концепції істини”, то у тексті 1898 р. М. Грушевський звернувся до авторитету євангельської трактовки: “Увїсте истину, и истина свободить вы!” – сю девізу діячів нашого національного відродження можемо повторити й по п’ятдесятьох літах, додавши тільки “волю” і “працю”, як неминучих спутників знання в поході до забезпечення ліпшої будучности свому народу” [93, с. viii].

Два зауваження сенсовно-змістовного характеру можна зробити, враховуючи таку інтерпретацію істини вченим у 1898 р.

По-перше, зазначимо у цьому “методологічному уривку” присутність потужної “історіографічної” складової. Історик обґрунтував свої методологічні настанови не безпосередніми відсилками до Святого Письма, поданих до того ж у їх очевидній церковнослов’янській “транскрипції” (що додатково підсилює вказівку на першоджерело цитати), а апелюючи до джерел української історіографічної традиції – діячів українського національного відродження “останніх п’ятдесяти років” (до 1848 р.), тобто, напевно, до традиції Кирило-Мефодіївців (М. Куліша, М. Костомарова...). Звідси, за аналогією, можна припустити, що за декларацією скептичної настанови до істини у 1894 р., можливо, також стояла відсилка до української історіографічної традиції, яка тоді, у момент прибуття вченого до Львова, з певних причин була ним випущена, проте легко прочитувалась тими, хто володів відповідним “кодом”.

По-друге, ця “релігійна” концепція істини “редакції” 1898 р. трималася на вірі в можливість абсолютного пізнання (лише за таких умов й настає “визволення” – хто б і що б не розумів під цим “терміном”), у той час як “когнітивна настанова” від 1894 р. мала за вихідну позицію сумніви щодо пізнавальних можливостей дослідника. Власне, тут протистояли одна одній традиційна “класична” позитивістська епістемологічна парадигма та неокантіанська модель пізнання й, як виглядає, М. Грушевський у 1898 р. відмовився від неокантіанської моделі на користь позитивістської.

Щодо спільного простору “скептицизму” та “філології”, то у I томі “Історії України-Руси” його було зруйновано й наново перерозмічено: між скептицизмом та філологією з’явився кордон, перетин якого загрожував останній втратою власної науковості. І якщо у 1894 р. саме скептицизм був “гарантом” науковості (відповідно до максими, що “наука – се непрестанний скептицизм...”) й до того ж – сам виступав як дисциплінарна похідна філології, то у 1898 р. його присутність мала засвідчити її, філології, “незрілий” дисциплінарний стан: “Всі сі науки [філологія та археологія – В. В.] ще в початкових стадіях свого розроблення, і дуже не

легко, не впадаючи ані в надмірний скептицизм, ані в легковірність, вибрати з них те, що повинно бути введене в історію українського (чи якого иньшого) народу для розсвітлення її початків” [93, с. 17]. Й далі: “Самі сі дисципліни – філологічні й археологічні, не знайшли досі тих середніх термінів, на яких можуть зійтися: серед археологів і антропологів не рідко можна стрінати дуже зневажливе помітування висновками гльотики – заперечуєть ся сама можливість добути якісь користні результати сею дорогою, і з другого боку подібні ж скептичні погляди на висновки антропологів і археологів можна стрінати серед мовознавців. В дійсності, розумієть ся, вся вага в методах препарування і студіювання матеріала...” [93, с. 18].

Наголосивши, як видно, на взаємній недовірі, що існувала між археологами-антропологами, з одного боку, та філологами – з іншого, М. Грушевський підкреслив, що справжній шлях їх розвитку, що може принести користь історичній науці – це пошук певних “середніх термінів”, у процесі якого вся вага припадає на “методи препарування і студіювання матеріалу...”.

Отже, інтердисциплінарний кордон між “філологією”, “історією” та “археологією” у тексті 1898 р. пролягав по лінії якихось “середніх термінів” й, звідси дисциплінарні межі “філології” (власне, як і сенсовний простір “скептицизму”) обмежувалися саме цими “середніми термінами”.

1. Як впливає з деконструкції відповідних декларативних уривків “Вступної лекції” та “Передмови” до I тому “Історії України-Руси”, за короткий період 1894-1898 рр. скептицизм перетворився з доволі успішного засобу по переслідуванню завжди невловимої істини на одну з вагомих перепон її досягнення, тобто, відбулася абсолютна зміна знаку його когнітивної функції – з “позитивного” на “негативний”. De facto це значило, що, якщо у 1894 р., принаймні, на рівні голосної декларації “скептицизм” розглядався істориком як науковий метод (причому, практично як єдиний справжній науковий метод), то у 1898 р. він, вочевидь, трактувався вже як

“небезпека” (у вигляді “крайнощів скептицизму”), що віддаляє історію від осягнення наукової істини через реалізацію історичною наукою інтердисциполінарного проекту разом з філологією. За всім цим стояла кардинальна зміна концепції “наукової істини”: на місце істини, що не мала власного чітко окресленого місця (й, відповідно, ніколи не могла бути повністю осягненою), прийшла “істина”, топос якої було визначено як “середина” (“середній термін” між скептицизмом і легковірністю) й яка у такій своїй іпостасі мала всі шанси бути пізнаною.

2. Отже, з методу, який у 1894 р. відповідав за будь-яку наукову легітимацію (у тому числі й, насамперед, надаючи авторитету “філології” як різновиду “науки” й одночасно користаючись з цього авторитету), скептицизм перетворився на маркер її, “філології”, наукової незрілості. Тобто, у 1898 р. скептицизм вже слугував для М. Грушевського надійним індикатором, який відокремлював авторитетну наукову дисципліну від такої, що не викликає довіри й не сформувалася як така.

Очевидно, що задекларована М. Грушевським у 1894 р. фігура скептицизму виявилася абсолютно не стійкою й протягом якихось 4-х років, коли дійшло до практичного застосування “скептицизму” як “наукового методу”, тобто, до реалізації його “інструментальної (когнітивної) функції” – історик вдався до абсолютної переконфігурації всіх структуруючих компонент, що окреслювали зовнішній простір функціонування “скептицизму” – і “філології”, і “істини”.

До того ж, це “обернення” знаку скептицизму на протилежний у 1898 р., трактовка його як небезпечного ухилю на шляху досягнення “філологією” “середніх термінів” дійсно, на “практиці”, виглядало як проголошене самим же М. Грушевським повернення до традицій “українського відродження”, до гносеологічних концепцій, яких дотримувався у Київському університеті, зокрема, В. Б. Антонович. Проте, без текстологічної верифікації цієї тези не обійтися, оскільки, очевидно, що і власний

“скептицизм” М. Грушевський також подавав у 1894 р. як результат “освітніх (філологічних) практик” Київського університету.

Так от, якщо взяти за певний, далеко не початковий орієнтир “історії скептицизму” М. Грушевського кафедральну “вступну лекцію” В. Антоновича (в університеті Св. Володимира) та зіставити її з відповідною позицією Михайла Сергійовича у 1898 р., то “гармонія голосів” “вчителя” та “учня” як стосовно “методу” (скептицизму), так і предмету (“народу”) буде разючою. У своїй “вступній лекції” В. Антонович скаже про дві крайнощі, які становлять для історика небезпеку у процесі видобування наукової істини – романтизм, з одного боку, й скептицизм – з іншого, між якими й розташовано вірний шлях до наукової об’єктивності: “...всякое увлечение естественными чувствами, симпатии, которым поддается историк... оно ведет или к народному самовосхвалению или в противном случае к отрицанию коренных основ народной жизни и как крайний результат доводит или до научного романтизма... или до скептицизма и отчуждения всего того, что составляет нравственное достояние народа в прошедшем и задаток его будущей жизни. Для избежания указанных крайностей историк находит средство только в объективном отношении к предмету своих занятий, в трезвом критическом взгляде на прошедшее, основанном на глубоком изучении фактической стороны... в беспристрастном приложении к истории данного народа общих законов развития человеческого общества и в добросовестном взвешивании тех частных условий народной жизни, при которых действовали и развивались общие законы” [8, арк. 3].

Очевидно, що у 1898 р. спостерігалася своєрідна “регресія” М. Грушевського до “теоретико-методологічного” рівня, притаманного представникам “Київської школи” й, зокрема, її лідеру – В. Антоновичу. Натомість у 1894 р., задекларувавши власний скептицизм відразу по прибуттю до Львова, М. Грушевський, попри формальну апеляцію до позитивних надбань “філологічної школи” університету Св. Володимира,

наважився *de facto* розірвати з цією “школою”. Що ж відбулося протягом цих чотирьох років (з 1894-1898 рр.), що примусило історика спочатку кардинально “відхилитися від”, а після “повернутися до” метафізичної трактовки “істини” та негативної “скептицизму”, які плекалися у стінах Київського університету, зокрема В. Антоновичем? Чому, коли мова зайшла про початок практичного втілення проекту “Історії України-Руси” М. Грушевський повністю відмовився від дивідендів, які можна було очікувати від реалізації когнітивної функції “скептицизму”? А може з самого початку (вже у 1894 р.) зовсім не йшлося про “скептицизм як засіб з видобування істини”, й він залишався лише декларацією, що мала дуже мало спільного з практикою та технікою наукового дослідження історика і багато – з специфікою аудиторії “Вступної лекції” й основним завданням якої було приховати функції іншого порядку, які насправді й виправдовували його присутність у “Вступній лекції” як для самого історика, так і для цієї аудиторії? Про які ж домінуючі функції йдеться?

2.2. Соціорепрезентативна функція. Скептицизм – літературний проект епохи *fin-de-siècle*

Ще в 1883 р., у тексті, що може бути позначений як одна з перших літературознавчих вправ початківця-літератора М. Грушевського, він, характеризуючи одного з “персонажів” роману Шпільгагена “Загадкові натури” – В. Бергера пише: “Бергер находится также в положении разочарования, ибо он после неудачной любви сделался пессимистом, и гениальный ум, стремясь к положительным выводам, наконец от сильного напряжения не выдерживает и Бергер мешается, по мнению людей, (на самом же деле это было логичное следствие из его скептического отношения и презрения к людям) на идее, что мир есть, в сущности, ничто” [126, с. 42-43].

Всі атрибути літератури епохи *fin-de-siècle* “упаковані” в цій інтерпретації М. Грушевським уривку роману Шпільгагена: “геніальність” та “божевілля”, “песимізм” у його філософській обгортці “нігілізму” та “скептицизм”, який, власне й керував цими “ефектами” та був їх справжньою першопричиною. Для М. Грушевського божевілля виступало наслідком скептичного ставлення до людей: саме так він розумів “сюжетну лінію” роману Шпільгагена... Таким чином, у просторі літературознавчого дискурсу (1883 р.) М. Грушевський, вслід за Шпільгагеном, прописав скептицизм у вигляді “кривого дзеркала” раціональності – дзеркала, в якому відбивалася гримаса божевілля; у полі ж наукового тексту інавгураційної лекції у Львівському університеті (1894 р.) скептицизм декларувався як визначальний метод у межах абсолютно раціонального підприємства, власне кажучи, того “палацу раціональності”, яким була для ХІХ ст. наука.

На момент, коли М. Грушевський проголосив своє наукове кредо, інтелектуальний та культурний ландшафт Галичини формувала, серед іншого, одна літературна подія – публікація у 1893-1894 рр. чергового психологічного роману Генріка Сенкевича “Родина Поланецьких”, який

продовжував лінію, започатковану у тексті 1890 р. “Без догмату” й “досліджував” феномен “скептицизму”. Так що прибувши до Львова український історик, белетристичні зацікавлення якого складали “вічну” альтернативу його історичному письму, мав зіткнутися з культурною ситуацією, в якій обговорення львівською освіченою публікою “сюжетів” щойно опублікованого роману Г. Сенкевича мало виступати своєрідною “топ новиною” дня. Можна припустити, що обраний М. Грушевським у вступній лекції “скептичний код” був елементом продуманої стратегії власної самопрезентації, орієнтованої на використання популярного сюжету, актуалізованого у романі Г. Сенкевича 1893-1894 рр.

Залишається лише дивуватися, наскільки миттєво М. Грушевський зорієнтувався у цій ситуації. А ситуація виглядала таким чином, що на фоні обмежених можливостей використання мови політики [630], які накладала на українського історика угода з поляками, відповідний літературознавчий контекст міг виступати чи не єдиним засобом, що дозволяв М. Грушевському швидко інтегруватися у галицьке інтелектуальне життя. Й він, попри власну завантаженість науковою, лекційною та організаційною роботою, підготував власну “реакцію” на Г. Сенкевича, наполегливо працюючи над двома доповідями, присвяченими “Родині Поланецьких” та “Без догмату” й прочитаними у львівському “Клубі Русинів” 14 (26) та 17 (29) червня 1895 р. Власне, роботу над доповідями М. Грушевський завершив вже 10 (22) квітня 1895 року у Владикавказі, тобто, трохи більше, ніж через півроку після проголошення вступної лекції у Львівському університеті, а опублікував їх пізніше – накладом часопису “Зоря” у друкарні НТШ. У листі до М. Біляшівського, датованого 9 (21) жовтня 1895 р., історик з приводу цієї публікації писав: “Випустив деякі свої річи (“Виїмки з джерел до історії Руси”, Відчит про Сінкевича)” [229, с. 39].

Перш ніж перейти до дослідження образу “скептицизму”, накресленого М. Грушевським у відчитих 1895 р., означимо той загальний політичний контекст та систему колективних боргових зобов’язань, яка провокувала са-

му появу тексту українського історика, присвяченого творчості Г. Сенкевича.

Прибуття М. Грушевського до Львова ставило на порядок денний вирішення принаймні двох взаємопов'язаних питань його соціалізації – проблемі соціо-професійної адаптації у просторі наукової субкультури Львівського університету та успішної національної інтеграції у мультикультурний і поліетнічний галицький політикум. Для подолання цих викликів, що стояли на шляху реалізації його “життєвого проекту” академічного науковця, М. Грушевський застосував весь можливий знаковий арсенал – від символіки тіла до знаків письма. Публічну лекцію М. Грушевського й, відповідно, прописану у ній фігуру “скептицизму” пропонується розглядати, враховуючи ці завдання соціалізації М. Грушевського у Львівському університеті.

Якщо аналізувати проблеми соціо-професійної адаптації М. Грушевського, то на фоні поважних польських професорів Львівського університету (вчених переважно зрілого віку та на “додаток” ще й з докторськими ступенями) щойно габілітований у Києві магістр історії навряд чи міг почуватися комфортно та впевнено. Адепт наукового та релігійного аскетизму [489] М. Грушевський вже під час навчання у Київському університеті реалізував стратегію патріархатної авторитетності, вдавшись до відповідної символіки тіла – довжелезної бороди, яку викладачі та студенти університету називали “бородою святого Онуфрія” і за вражаючою довжиною якої мав би бути прихований відносно молодий вік її носія. Поступове відростання цієї бороди як символу зростаючої влади патріарха можна прослідкувати, переглядаючи світлини з зображенням молодого історика від 1887 до 1890. Так, на світлині 1887 р. [246, с. 21] М. Грушевський знаходиться у родинному колі, займаючи разом з батьком центральне місце композиції. Як видно, у цьому році Михайло Сергійович лише почав формувати свою знамениту бороду – цей символ патріархатної влади. На фотографічній же картці від 1890 р. [246, с. 25] М. Грушевський

вже є носієм шикарної бороди, яка надалі буде супроводжувати його протягом всього життя.

Стосовно ж другого завдання – успішного входження українського інтелектуала у галицький політикум, що відзначався традиційним україно-польським “тертям”, то його успіх безпосередньо залежав від виконання М. Грушевським умов політики “ нової ери”, одним з авторів якої був В. Антонович. Нагадаємо, що кафедра “всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи” у Львівському університеті відкривалася безпосередньо “під В. Антоновича”, під “гарантії В. Антоновича”, а отже, М. Грушевський прибув у Галичину замість “іншого” й на місце “іншого”, а звідси – презентував “іншого”, виступаючи його повноважним представником. І хоч під українсько-польським “пактом” не стояло безпосереднього “підпису” М. Грушевського, це також означало, що він фактично перебирав на себе всі зобов’язання та борги “вчителя” і мав підпорядковувати власну поведінку правилам гри, встановленої “пактом замирення” між поляками та русинами. Щодо зобов’язань, то принаймні протягом 1894 – 1897 рр. М. Грушевський намагався послідовно дотримуватися політики “ нової ери” [310, с. 148-162].

За кілька років до появи у Львові М. Грушевського та проголошення політики “ нової ери” В. Антонович зробив різкий випад проти одного з романів Г. Сенкевича, опублікувавши російською мовою статтю під промовистою назвою “Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме” [13]. В. Антонович зосередився саме на тому вибухонебезпечному для польсько-українських відносин матеріалі, ідеологічні конотації якого та політична спрямованість були очевидні, а саме – на романі “Огнем і мечем”. Ця публікація В. Антоновича звучала різким дисонансом на фоні захоплених голосів, що лунали звідусіль на адресу польського письменника.

Справа у тому, що наприкінці XIX ст. “метр” польської літератури Г. Сенкевич знаходився на хвилі національного успіху та міжна-

родного визнання, а його твори набули шаленої популярності й супроводжувалися незмінним, до того ж – більш ніж прихильним ставленням інтелектуалів Європи та Америки. Що ж до польського суспільства, то воно завжди проявляло схильність до певної національної самоекзальтації й після кількох невдач відкритого протистояння з Російською імперською машиною у XIX ст. просто таки потребувало нових одкровень, провокувало появу “національного пророка”. Власне такий “пророк” з’явився, провістивши у священних скрижалях сторінок своїх блискучих текстів минуле нації, й волею цього також – долю її майбутнього. У середовищі “демократичної” російської інтелектуальної еліти, що завжди зі співчуттям ставилася до “польського питання”, також із захопленням заговорили про нового “слов’янського генія”, що, прориваючи кордони снобістської європейської зверхності стосовно слов’янської культури, підніс цю культуру на щабель найвищих світових стандартів.

Так, наприклад, один з відомих російських літературних критиків у статті “Успіх Сенкевича в Росії та за кордоном (До двадцятип’ятиріччя діяльності письменника)”, надрукованій у 1900 р. в популярних “Известиях по литературе, наукам и библиографии”, так подав реакцію на романи Сенкевича російського суспільства: “На наших очах відбувається щось неймовірне... В самий останній час предметом захопленого поклоніння на Заході зробився... Сенкевич“ [278, с. 17]. Й продовжив: “...якщо порівняти чисельний успіх творів Сенкевича в Росії, масу перекладів його творів російською мовою, масу критичних статей про нього..., то виникає питання, де, власне, Сенкевич є більш популярним: у Польщі чи в Росії?.. Популярність Сенкевича в Росії великою мірою прислужилася польському письменнику, бо, як би це не виглядало дивним, слава Сенкевича проникла на Захід через Росію” [278, с. 17].

З таких перспектив “випад” В. Антоновича проти польського письменника ставив його у маргінальне становище щодо інтелектуалів Європи та Росії, прозвучавши як “голос волаючого у пустелі”. Проте, саме

завдяки цьому (а також, зважаючи на етнічне походження Володимира Боніфатійовича) він мав бути поміченим, оскільки продемонстрував відверте зіткнення двох національних міфів – польського та українського.

Як показав Г. Грабович, творчість Г. Сенкевича, зокрема, його роман “Огнем і мечем” на символічному рівні закарбувала кардинальну зміну рецепції України польським суспільством й трансформувала традиційний (романтичний) міф України в польській культурі XIX ст.: “У польській літературі... міф України відходив щораз більше до ареалу історичної тематики, баченої або ностальгійно, навіть подекуди ідилічно, або – і це виявилось набагато резонанснішим – демонічно. Найбільшим парадигматичним втіленням цього стала візія Хмельниччини, а через неї, по суті, всієї України, у романі Сенкевича «Вогнем і мечем» [61, с. 183]. Г. Грабович продовжує: “Він [Г. Сенкевич – В. В.] рішуче пориває з тим розумінням України, яке романтичне мислення успадкувало від предромантизму і доби Просвітництва. Для таких мислителів... як Коллонтай і Сташиць, Немцевич і Лелевель, Україна, саме як козаччина, була не лише вагомою складовою частиною давньої Речі Посполитої, але й центральним, повчальним суб’єктом її історії... У Сенкевича, говорячи мовою марксистів, все це йде на смітник історії. Він не тільки цілком відкидає аргумент нерозумної політики чи доречність будь-якого почуття вини, але, що важливо, також і передумову, саму можливість якогось спільного ґрунту... Із «тіні» Україна переходить в щось демонічне й чуже... І нічого немає промовистішого, ніж те, що беззастережним, просто канонізованим героєм роману “Вогнем і мечем”, спасителем Польщі є той, хто став символом антиукраїнськості... князь Ярема Вишневецький...” [61, с. 186-188].

Отже, саме Г. Сенкевич радикально переструктурував простір українського історичного метанаративу, позначивши зміни перспектив візії України польським суспільством зламу XIX-XX ст. й саме історик В. Антонович, як провідний український інтелектуал того часу й конструктор українського минулого, мусив виступити проти цього нового міфу історії

України, поданого з польської перспективи. Й він виступив проти нього, скориставшись задля його “деконструкції” засобами історичної критики, перечитуючи белетристичний текст польського письменника саме як історичну наукову монографію, або, принаймні, як «true novel» (якщо дещо вільно скористатися терміном Ж.-П. Сартра). Цим підходом, верифікуючи історичними, джерельними “фактами” уяву польського письменника, він, здається, порушив правила гри, встановлені ще з часів панування романтизму, який на рівні методологічних приписів зобов’язував відокремлювати “поетичний” спосіб конструювання минулого від власне “професійного” історіописання, визначаючи чітку лінію демаркації між літературною репрезентацією минулого та науковою. Лінію, на існуванні якої наполягав сам В. Антонович, розглядаючи історичні тексти іншого генія, українського – Т. Г. Шевченка. Так, у “Творах Шевченка, зміст яких складає історичні події” (1889 р.) Володимир Боніфатійович писав: “Нельзя отождествлять поэта с историком; поэт – художник, и не его дело путем критики и продолжительного кропотливого труда восстанавливать отдельные факты минувшей жизни и потом обобщать эти факты историко-философской синтезой... данные художнику от природы дарования указывают его деятельности иной путь, не менее плодотворный в восстановлении бытовой истории народа соединением черт в высокой степени существенных, но недоступных историку и критику и истекающих лишь из чуткой наблюдательности и могучего творчества самого поэта... Словом, для художника безразлична фактическая точность подробностей, лишь бы они были возможны на фоне изображаемой им эпохи” [14, с. 102-103]. У випадку з історичними писаннями Т. Шевченка, як бачимо, В. Антонович фактично діяв у межах системи координат, накресленої ще його попередником – романтиком М. Костомаровим у тексті “Згадка про двох малярів” [205, с. 302]. Стосовно ж історичних писань Г. Сенкевича, то для них Володимиром Боніфатійовичем було задіяно кардинально відмінні, притаманні позитивізму критерії оцінювання.

Щоправда, деяке право на таку дію надавав В. Антоновичу панівний у міжнародному (й зокрема французькому) контексті “натуралізм”, який розглядався як белетристичний відповідник позитивізму у науці, наполягаючи на моделі прописування певного знакового порядку як адекватного образу “реальності”. Можна пригадати одного з засновників натуралізму Е. Золя, який, наприклад, у багатотомній серійній історії династії Мак Ругонів претендував на створення історії французького суспільства XIX ст.

Визначаючи власну стратегію прочитання роману Г. Сенкевича В. Антонович зовсім не приховував, що збирається оцінювати літературну працю польського письменника з точки зору відповідності (невідповідності) сюжетної лінії наративу «історичній істині». Тобто, з самого початку В. Антонович вдався до затирання кордону між белетристикою та історіописанням й зробив роман польського письменника повністю відкритим для позитивістських технік історичної критики, відсуваючи ключові для аналізу белетристичного твору проблеми естетичної оцінки навіть не на другий, а на задній план.

Зазначивши на самому початку статті, що авторові вдалося уникнути “великих фактичних помилок” й саме “...з цього боку критика зобов’язана віддати йому повну справедливість”, історик далі подав загальну схему власного підходу до прочитання “Огнем і мечем”: “...оцінимо ступінь відповідності або невідповідності цих положень [Г. Сенкевича – В. В.] стосовно історичної істини й вкажемо на деякі прийоми артистичної творчості автора, виключно лише з точки зору їх правдивості історичної та етнографічної” [13, арк. 2].

Що ж відкрило В. Антоновичу саму можливість використання наукових критеріїв та методів для такого прочитання й уможливило діалог історика та літератора з силових позицій та правил гри, що диктувалися саме істориком-позитивістом? Що дозволяло оцінювати “артистичні прийоми” з огляду “історичної правдивості”, тобто, висловлюючись у філософських термінах, підпорядковувати естетичне гносеологічному? Яке

ставлення, які стосунки між літературою та позитивною (історичною) наукою наприкінці XIX ст. зробило їх кордони прозорими?

Відповідь можна знайти, звернувшись до загального розуміння наукової методології інтелектуалами початку XX ст. Так, один з найбільш орієнтованих на філософську рефлексію учнів М. Грушевського – С. Томашівський, у своїй провокативній статті “Наша політика і проф. М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського” [297], що ініціювала “процес” поступового усунення Михайла Сергійовича від керівництва НТШ, у розділі “Метода проф. М. Грушевського” пояснює, що ж таке наукова метода: “Наукова метода! Дехто може думає, що ся шановна істота належить до інвентаря всяких наукових лябораторій, семінарів, учених книг, а поза тим – вольному воля. Та якраз у тім уся культурна і суспільна вартість наукової методи, що вона не спиняється перед порогом громадського життя... Коли нині навіть до ліричної поезійки ставимо деякі наукові вимоги, то скільки більше будемо домагатися того від публіцистики! Так єсть, сьогочасна публіцистика... мусить бути одним ланцюхом (не формально а річево) строго льогічних судів і висновків ” [297, с. 115].

Таким чином, “наукова метода” (принаймні, на рівні гасел), на зламі XIX – XX ст. розглядалася як така, що долає будь-які публіцистичні, літературознавчі та й взагалі “громадські” кордони (“не спиняється перед порогом громадського життя”) і дозволяє “рецензенту” з загальної позиції “критикувати” як наукові, так і белетристичні твори певного автора.

Власне, саме з такими методологічними настановами підійшов до розгляду тексту Г. Сенкевича і В. Антонович. Проте, не стільки гносеологічна, скільки ідеологічна основа критики твору польського письменника одним з чільних представників “хлопоманства” проступає як цілком очевидний “факт” деконструкції ним українського історичного метанаративу, побудованого польським письменником в “Огнем і мечем”. Попри задекларовані принципи науковості В. Антонович підходить до інтерпретації твору польського письменника як “народник”. Г. Сенкевич для В. Антоновича є

насамперед й насамкінець “державник”, до того ж – “польський державник”, що породжує усі його висновки: Володимир Боніфатійович критикував високу оцінку військової ролі польської шляхти в освоєнні «Дикого Поля», її культуртрегерство й, відповідно, не сприймав почесної історичної місії польської держави. Уся аналітична структура твору Г. Сенкевича – так, як її подав В. Антонович, утримувалася логікою опозиції “цивілізація” (польська держава, порядок) / “дикість” (український бунт, хаос), опозиції, яка протягом ХХ ст. була перерозмічена на матеріалі соціальної антропології (й, зокрема, – у працях К. Леві-Строса) з позитивним акцентом на “дикості”. Та В. Антонович не наважився відкрито підважити роль “держави” взагалі (можливо, з огляду на ймовірні негативні політико-правові наслідки такої дії у контексті політичних реалій Російської імперії) й не вдався до простої інверсії, тобто, відкритої переоцінки ролі “народу” (“козацтва”) за рахунок пониження значення “держави”. Він просто переніс вагу запропонованої дискусії у площину самого розуміння функцій “держави”. Критика В. Антоновичем роману Г. Сенкевича базувалася на зіткненні двох моделей держави: абсолютистської (просвітницької) моделі держави як “поліційної сили”, завданням якої була уніфікація владних структур на підставі відповідності універсальним законам розуму, що значило повне освоєння нею та контроль простору соціального, політичного й культурного. З перспектив такої моделі будь-який неконтрольований рух (наприклад, “козацтво”) розглядався як носій хаосу й загроза контролюючим та експансіоністським функціям держави. Саме у підживленні такого застарілого імперського розуміння державних функцій “звинуватив” В. Антонович Г. Сенкевича. Й саме такою державою у зображенні Г. Сенкевича виступала, на думку В. Антоновича, Польща у XVII ст. (Хай навіть “реальна”, “історична” Польща ніколи не переживала епоху класичного абсолютизму). Натомість сам Володимир Боніфатійович зробив акцент на новій “модерністсько-соціальній” моделі держави як незаангажованого арбітра та гаранта безпеки всіх її громадян та національних спільнот.

Держава – це засіб врівноважити інтереси й забезпечити всі суспільні, релігійні та етнічні групи, що співіснують у її територіальних межах: “...державу презентує одну з вищих форм людської спільноти, й ідея держави тим дорожча для будь-якої розвиненої людини, чим більш свідомо він до неї ставиться; ми звикли у сучасних нам європейських державах бачити установи, що гарантують і матеріальну безпеку суспільства й задоволення їх вищих моральних потреб: свободу сумління, можливість розумового розвитку й т. ін. Ми звикли дивитися на державну владу як на вираз можливої у даному суспільстві суми справедливості... стосовно всіх своїх підданих без різниці їх станового угруповування, національного типу, особистого положення у суспільстві для всіх осіб, що входять до складу його. Г. Сенкевич дивиться на справу дещо інакше. На його думку, Польща XVII ст. репрезентувала взірцеву державу саме тому, що заперечувала кращі сторони державної діяльності, тому, що не визнавала рівності своїх громадян” [13, арк. 5].

Таким чином, функції ідеальної держави, на думку В. Антоновича, – це засіб досягнення деякого “середнього арифметичного”, засіб “рівноваги” або, інакше кажучи – досягнення “золотої середини”. Принцип, який, як побачимо, забезпечував конструювання українського історичного метанаративу не лише В. Антоновичем, але й М. Грушевським й, відповідав також, як було продемонстровано, за порядок прописування Михайлом Сергійовичем “скептицизму” у “Передмові” до I тому “Історії України-Руси”.

Те, завдяки чому вдалося об’єднати науковий та літературний дискурси у процесі критики роману Г. Сенкевича В. Антоновичем, було загальне розуміння функцій літератури та історіописання модерним суспільством епохи *fin-de-siècle*. Цим загальним модусом було розуміння історії та літератури як засобів суспільного самопізнання.

Історія, власне, як і література й психологія виконували спільну функцію самопізнання у суспільстві [24, 25, 27, 162], що й робило можливою їх оцінку з єдиної перспективи. Перед у цьому процесі вела наука (історична),

а літературна творчість виступала лише її проекцією, симулякром. З огляду на це, критичний (позитивістський) тип історіописання, увільнений від національних та будь-яких інших ціннісно-орієнтованих упереджень розширював народне самопізнання й сприяв суспільному прогресу. Відповідно до такого погляду, також вся літературна творчість, як звичайна проекція наукової (історіографічної) діяльності розподілялася на ту, яка сприяла самопізнанню, та ту, яка, за словами В. Антоновича, його “затемнювала”. Відповідно до такої класифікації певні літературні жанри ставали привілейованими. Позитивна історична наука та суспільна сатира, яка найбільш відповідали критичному модусу позитивістської науки (своєрідний аналог сцієнтистської парадигми історіописання у літературі) набували позитивної забарвленості. Разом з тим, й історія, як наукова складова самопізнання, й сатира, як її літературна складова, були засобами самопізнання й відсувалися у площину “серйозного”. Натомість белетристика, що, зазвичай, лише затемнювала “самопізнання народу”, ставала негативно забарвленою.

М. Грушевський також звернувся до трактовки історії як форми самопізнання. Проте його підхід, як побачимо у підрозділі 4.2 було легітимовано зовсім не у межах традиційної народницької парадигми.

Остаточний вирок, який зробив В. Антонович роману Г. Сенкевича, це те, що останній під впливом хибно сприйнятого почуття патріотизму надав поганій послуги польському народу, сприяючи: “...затемненню народного самопізнання, ...застою та закостенілості, ...утруднює прогрес свого народу” [13, арк. 5]. Треба зазначити, що це «затемнення самопізнання» не було хибою конкретного роману Г. Сенкевича, а взагалі виступало родовою ознакою белетристики, що розглядається з ракурсу позитивістської концепції істини. Саме ця сутнісна риса белетристики – її підпорядкованість руху фантазії, реалізації нею суб’єктивного й змушувала В. Антоновича сприймати будь-який белетристичний твір як область несерйозного й класифікувати її як сферу відпочинку: “Французьку літературу Володимир Боніфатійович знав якнайкраще й поглинав масу французьких

романів: “Чим вони безглуздіші, тим вони мені більше подобаються...” – читання їх було для нього відпочинком для справжньої серйозної... праці» [238, с. 6]. Сатира ж, навпаки, здатна розширити самопізнання. У відомій статті “Суспільна сатира у нашій провінційній пресі” завдання письменника й, зокрема, письменника-сатирика розглядається В. Антоновичем саме з огляду на цю його суспільну функцію: “У кожному суспільстві, живому, такому, що розвивається й стремить розширити коло свого самопізнання й вийти з старих побутових звичок до кращого, більш гуманного майбутнього, аналіз свого “status quo” є невідкладною потребою: все змарніле, таке, що віджило, висвітлюється здоровою критикою та втрачає право на існування...” [12, арк. 1].

Отже, настанова на сприйняття В. Антоновичем “образу” текстів Г. Сенкевича визначалося гносеологічною модальністю, тобто обумовлювалося певною позитивістською конструкцією істини, оскільки польський письменник був задіяний у літературний дискурс в епоху, коли белетристика виступала лише проекцією науки, а певні норми науковості могли бути накинуті його роману ідеологічним опонентом.

Власне, усю цю “наукову” та “аналітичну” роботу В. Антоновича з “деконструкції” новітньої польської візії історії України, зафіксовану у статті “Польско-русские соотношения...” найперше треба враховувати, коли йдеться про інтертекстуальний характер “скептичного методу” М. Грушевського, задекларованого ним відразу по прибуттю до Львова на “місце” В. Антоновича. А особливо, коли йдеться про той різновид “скептицизму”, який самим М. Грушевським був міцно поєднаний з постаттю Г. Сенкевича.

М. Грушевський, виступаючи у 1895 р. у “Клубі Русинів”, не став торкатися дражливого національного питання у текстах Г. Сенкевича, а об’єктом свого аналізу обрав цілком національно безпечні “останні” соціально-психологічні романи “Без догмату” та “Родина Поланецьких”, фактично залишивши осторонь “Огнем і мечем” та питання національної

упередженості польського автора, на чому активно наголошував В. Антонович.

На відміну від Володимира Боніфатійовича його “учень” застосував також і відмінний тип аналізу, який був вповні адекватний текстовому матеріалу: М. Грушевський виступив у ролі традиційного літературного критика-літературознавця, що у вимірі зламу ХІХ-ХХ ст. значило також – виступив як психолог, аналізуючи образи “головних персонажів” фактично поза їх національною приналежністю.

Вибір двома провідними українськими істориками сутнісно відмінних технік прочитання, з одного боку, та обрання ними різного текстуального простору прочитання одного автора, з іншого боку, – може бути задовільно пояснений соціокультурними та політичними обставинами, характером аудиторії, на яку орієнтувалися ці дослідники.

Сама позитивна оцінка М. Грушевським дразливої для українців фігури Г. Сенкевича, а також уникання українським істориком “гострих кутів” у публічній лекції 1895 р., що проявлялося, насамперед, у виборі нейтральних “об’єктів” текстологічного аналізу, виглядала своєрідною формою публічного вибачення перед польським суспільством за текст В. Антоновича, сплатою символічних боргів В. Антоновича його уповноваженим представником. Текст М. Грушевського мав продемонструвати полякам, що угода про порозуміння діє, що він сам діє відповідно до її умов й нейтралізує своїм лояльним публічним виступом той негативний вплив, який спричинив текст В. Антоновича. Це був своєрідний сигнал польській стороні, який мав ще раз підтвердити “зміну віх” у ставленні українців до поляків й одночасно утвердити соціальний статус М. Грушевського у Галичині. Звідси Михайло Сергійович звернувся до “загальнолюдських”, “психологічних” моментів творчості польського письменника – того, хто вже встиг стати символом новітньої Польщі. Тим більше, що його попередник – В. Антонович вже здійснив деконструкцію нового українського історичного метанаративу у романах польського пись-

менника. Таким чином, соціальна функція тексту М. Грушевського, присвяченого творчості Г. Сенкевича, – це “підпис” під угодою з поляками, функція сигнатури. У цьому контексті стає зрозумілим, що, як аналіз М. Грушевським “скептицизму” у текстах Г. Сенкевича, так і прихильність українського вченого до “скептичного методу” у 1894 р. треба розглядати, насамперед, з перспектив виконання саме цієї етносоціальної (“соціорепрезентативної”) функції.

Виглядає доволі показовим, що коли випадок з “ною ерою” перетворився на історію (у 1905 р.) й коли Г. Сенкевич знаходився на верхівці міжнародного визнання, отримавши Нобелівську премію з літератури, М. Грушевський у статті “На руїнах” (грудень 1905 р.) у формі короткої репліки, цілковито витриманої у політико-ідеологічних фарбах революційного часу, у своєрідний спосіб “привітав” польського письменника зі знаменною подією, охарактеризувавши його як “клерикально-консервативного націоналіста”: “Політика поклонів і реверансів на всі боки – й до московських лібералів, і петербурзьких революціонерів, і варшавських клерикально-консервативних націоналістів вроді Сенкевича, котрому ще недавно розмахнулися з чолобиттям київські українці, – не придасться ні на що” [105, с. 319]. Припускаємо, що ця нервова й зовсім необов’язкова згадка про Г. Сенкевича у “політичній статті” була суто психічною реакцією нереалізованого українського письменника з приводу абсолютного успіху літератора, який належав до, м’яко кажучи, конкуруючого національного табору.

У 1895 р., за десять років до появи вищенаведеного “висловлювання”, М. Грушевський сам з деяким зачаруванням говорив про творчість Г. Сенкевича, виступаючи у “Клубі Русинів”, ретельно відстежуючи психічні риси “скептиків” у романах польського письменника. Така прискіплива увага, на наш погляд, була проявлена М. Грушевським зовсім не випадково. Вона також мала б запевнити та переконати поляків, що він, М. Грушевський, як скептик не підвладний жодним ідеологічним національним

сентиментам і готовий слідувати духу науки, нейтральності та “об’єктивізму” і у такий спосіб підтримувати “національний паритет” у своїх діях. Сама ж зміна оцінки М. Грушевським творчості Г. Сенкевича у 1905 р. може слугувати свідченням того, наскільки оцінка 1895 р. була прив’язана до потреб моменту й, напевно, найперше – до політичних потреб моменту.

Проводячи літературознавчий аналіз романів Г. Сенкевича у дусі психологізму ХІХ ст., М. Грушевський разом з польським літератором шукав антидот “хворобі сучасності” – нігілізму і у такий спосіб наводить міркування Ваня стосовно головного “ідейного задуму” польського письменника: “Автор хотів дати антитезу духового нігілізму *fin du siècle* і елементарного катехизму традиції” [112, с. 29].

М. Грушевський як психолог, серед іншого, досліджував два екстремальні “типи скептиків”, які Г. Сенкевич ввів у сюжетну тканину своїх романів.

Перший тип – це образ Леона Плошовського – “скептика у квадраті” з тексту “Без догмату”, “героя”, життя якого закінчується самогубством: “Скептицизм роз’їв традиційні принципи, вложені в нього вихованням, не давши натомість нічого. “Я скептик в квадраті, – каже він за себе, – се значить, що я скептично приймаю навіть свій власний скептицизм”. Наслідком цього – повний нігілізм духовний, пустота, істнування “без догмату” [112, с. 4].

Другий – це фігура не справжнього, “не глибокого скептика” – Поланецького з “Родини Поланецьких”, який, врешті-решт, полишивши згубний нігілізм епохи знайшов пристанище власного Духу у релігії: “Філософія Поланецького дуже проста, бо зводиться до негації всякого теоретичного пояснення життя. Він уважав себе скептиком, скепсис знищив у нього, як і у Плошовського, традиційний катехизис, але скепсис се був не глибокий” [112, с. 30]. “Властиво кажучи, – зауважує автор, – скептиком він не був. В душі в його навіть жив жаль за релігійними чуттями... Приклади людей

навернули його, й читач не без здивовання читає, що недавній скептик виступає вже як чоловік релігійний“ [112, с. 33]. Власне, цей різновид скептицизму й може розглядатися лише як “симулякр”, оскільки, на думку сучасного дослідника Д. Оуенса (Owens D.) , будь-який скептицизм “повстає з потреби рефлексивного контролю над вірою” [549, с. 53], то його сенс окреслюється через опозицію вірі, у тому числі – релігійній.

Типаж цього “поверхового скептика”, окрім релігійності, визначався, принаймні, ще двома факторними ознаками-“запобіжниками” – усвідомленням власного громадянського обов’язку та серйозним ставленням до стосунків з жінкою. Один з доволі довгої шерехи “позитивних скептиків” у романах Г. Сенкевича саме цими табуйованими “темами” окреслює межі власного скептицизму: “Є одно, до чого я не приступаю з своїм скептицизмом – одно, чого я не критикую: як для інтелігентного чоловіка, для мене догматом є громада, як для чесного чоловіка – улюблена жінка” [112, с. 39].

Психобіоісторіографічне за своєю природою питання щодо “скептицизму” все ще шукає остаточної відповіді у просторі різнорідних текстів вченого: де у цій накресленій М. Грушевським на романах Г. Сенкевича шкалі скептицизму, крайні межі якої складає тип “скептика у квадраті“ (з його вивершеним життєвим шляхом, що веде до самогубства) та тип “неглибокого скептика“ (з релігійністю як справжньою підкладкою його життя) може бути розташована обмежена раціональними рамами науки фігура “скептика-історика“? Та й взагалі, наскільки можна виводити або співвідносити ці проекти проаналізованого М. Грушевським “морального скептицизму” (беручи до уваги, насамперед, інтерпретацію текстів Г. Сенкевича у 1895 р.) з ”епістемологічним скептицизмом” (заманіфестованої методології вступної лекції у Львівському університеті 1894 р.)?

Наприкінці ХІХ ст. таке перетікання “наукового скептицизму” у “моральний”, або, навпаки, – з “літератури самовідсилки” (як своєрідного різновиду інтроспективної психології) у “науку” (“епістемологію”) не виглядало якоюсь фантастичною операцією. Наприклад, у 1893 р. (нагадаємо – за

рік до інавгураційного виступу у Львівському ун-ті М.Грушевського) відомий російський філософ і психолог Л. М. Лопатін (з 1899 р. – голова Московського психологічного товариства) у рецензії на статтю В. Преображенського [270], дискутуючи з ним та, відповідно, з Ф. Ніцше писав: “Необмежений скептицизм у знанні, – якщо він засвоєний... від всієї душі, – нестримно тягне за собою необмежений скептицизм у моральних поняттях” [239, с. 112].

Так от, на нашу думку, саме на основі образу “поверхового скептика”, прописаного у романах Г. Сенкевича, образу, зрозумілого, насамперед, для польськомовного середовища Львова М. Грушевський конструював власну суб’єктивність у середині 90-х рр. XIX ст.

Лист М. Грушевського до однієї з постійних слухачок “Клубу Русинок”, його майбутньої дружини Марії Вояківської, датований 11 березня 1896 р., проливає світло на вищесказане й додає аргументів: “...Але ми так недавно знаємося, що припускаю – моя звичайна насмішкувата й скептична покривка могла затулити не в однім мій дійсний характер; прошу вірити, що здатний я й до глибокого і тривкого почуття, а люде, що близше знають мене, підтвердили б, що маю вдачу добродушну і виrozumілу...” [311, с. 72].

“Скептицизм”, очевидно, тут, у листі до Марії Вояківської, зовсім не функціонує як “науковий метод” (тобто, його когнітивна функція є абсолютно притлумленою), а як “звичний” для епохи fin-de-siècle, соціально унормований й розповсюджений стиль самопрезентації представників молодого покоління інтелектуалів, до якого належав М. Грушевський. Або, інакше кажучи, як “світогляд”. Як видно, амбівалентна рецепція “скептицизму” інтелектуальним загалом зламу XIX – XX ст., що була зафіксована у белетристиці, вимагала від кожного, хто вдавався до “послуг” цього “коду”, окремих роз’яснень й уточнень. М. Грушевський, намагаючись вийти з тіні, яку неминуче накидав на власних adeptів присутній у проекті “скептицизму” “темний бік Місяця” – його негативна складова, про-

понував сприймати таку свою настанову лише як маску, що закриває його справжнє обличчя й виконує свою захисну соціорепрезентативну функцію. І якщо скористатися поданою Михайлом Сергійовичем у 1895 р. рубрикацією, то у листі до майбутньої дружини, розробляючи метафору поверхні – “покривки” (яка, очевидно, завжди приховує суть), вчений закарбував власну приналежність до “класу” “не глибоких (поверхових) скептиків” – тих, чий скептицизм, принаймні, не торкався стосунків з коханою жінкою. Він намагався переконати Марію Вояківську, що у “реальному” житті виступав всього лише проекцією літературної реальності, проживаючи сенси, прописані у численних наративах епохи, – був “креатурою” ним же створеної на матеріалі романів Г. Сенкевича “класифікації” “героїв-скептиків” і, якщо вона довіряє цій “класифікації”, – вона має довіряти його почуттям. Таким чином, наративна фікція мала виступати гарантією його почуттів, мала забезпечити М. Грушевському алібі: він, у листі до коханої жінки (1896 р.), немов би продовжував читати лекцію з приводу романів Г. Сенкевича (1895 р.). З іншого боку, цілком ймовірно, що й сама ця “класифікація скептицизмів”, запропонована літературознавцем М. Грушевським у публічній лекції 1895 р. (у “Клубі Русинок”) лише слугувала меті “пом’якшити” ним же створений у лекції 1894 р. (у Львівському університеті) образ “інтелектуала-скептика”.

Якщо розібрати намальоване М. Грушевським з 1894 по 1896 рр. полотно “картини у картині”, спільною рамою якого виступав “скептицизм”, то все виглядає так, немов вчений презентував власну суб’єктивність відповідно до наративних конструкцій “скептицизму”, які побутували в літературі кінця XIX ст., і водночас бажав позбавитися масок, накинутих йому світом літературних уявлень та вимогами соціальної адаптації у середовищі галицьких інтелектуалів. Майже у той самий час, коли вчений М. Грушевський у одній публічній лекції проголошував “оду” скептичному методу у межах наукового дискурсу (1894 р.), літературознавець М. Грушевський у іншій публічній лекції аналізував і піддавав критиці скептицизм

як домінуючий наприкінці XIX ст. “світогляд” у просторі літературного дискурсу (1895 р.). Звільнений у інтимному просторі кореспонденції з майбутньою дружиною-нареченою від тиску публічних соціо-професійних ролей М. Грушевський волів позбавитися маски “скептицизму” як накинutoї суспільством прийнятної форми власної самопрезентації (1896 р.). Але парадокс полягав у тому, що саме це “розвінчування масок” відбувалося як продовження сюжету одного з романів Г. Сенкевича, як продовження літературної фікції. Й як виглядає, саме цей соціорепрезентативний код скептицизму, який відсилав освічений польський загал до добре зрозумілої йому “популярної мови” романів Г. Сенкевича, було “увімкнено” українським істориком вчасно – у лекції 1894 р. – саме тоді, коли головною потребою моменту була для М. Грушевського демонстрація власного ставлення до “угоди з поляками” та його інтеграція у нове соціокультурне і фахове середовище.

Таким чином, М. Грушевський майже одночасно (протягом 1894 – 1896 рр.) затверджував, презентував, аналізував, критикував скептицизм та зрікався його. Усі ці “божевільні” інтелектуальні операції історика зі скептицизмом були можливі лише за умови, що з самого початку була задіяна конституційована наприкінці XIX – на початку XX ст. у наративній сфері раціоналізація даного концепту, що передбачала розщеплення його навпіл – на небезпечну (“скептицизм у квадраті”) та безпечну (“поверховий” скептицизм) складові.

Ця бінарна наративна структура скептицизму, що прописувалася у белетристичних творах кінця XIX ст., зокрема, у відповідних романах Г. Сенкевича, була ізоморфною амбівалентній “науковій” структурі скептицизму, зафіксованій М. Грушевським у “Вступній лекції” 1894 р. Образ “поверхового” (“безпечного”) “скептика”, сконструйований у просторі белетристики, міг виступати корелятом “синтетичного” (“позитивного”) скептичного методу, а на роль своєрідного відповідника “скептика у квадраті” міг претендувати метод “аналітичного” (“руйнівного”) скептицизму. Проте, навряд чи

в добу все ще стійкого позитивізму для науковця М. Грушивського простір белетристики міг виступати достатнім засобом легітимації тієї амбівалентної бінарної структури скептицизму, до якої вчений вдався у 1894 р.

2.3. Легітимуюча функція: дисциплінарні простори становлення скептицизму на рубежі XIX – XX ст.

Нагадаємо, що у “Вступній лекції” 1894 р. М. Грушевський накреслив саме дві “програми” скептицизму, одна з яких частково нейтралізувала іншу.

Перша програма – позитивна, зорієнтована на науковий синтез (означимо її як сильний проект, або, за власною термінологією історика – “плодотворний скепсис” чи “дух критицизму”) – виглядала вповні доречною, зважаючи на доволі ранній задум М. Грушевського написати синтетичну працю з історії України.

А от сенс присутності у лекції “зауваження”, зробленого М. Грушевським щодо іншої, негативної програми скептицизму, що включала в себе суто аналітичні завдання й утримувалася у тексті українського історика метафорою “руйнації”, вимагає пояснення, якщо зважати на суто дисциплінарні аспекти її легітимації.

По-перше, очевидно, що її присутність була своєрідною поступкою сформованому у суспільстві Російської імперії 2-ї половини XIX ст. уявленню про скептицизм з домінуванням темних фарб при його зображенні. Можна зазначити, що саме у сенсовному просторі філософського дискурсу кінця XIX – початку XX ст. сформувалася амбівалентна оцінка скептицизму. Так, у популярному в ті роки “релігійно” (й звідси – антискептично) налаштованому “Філософському лексиконі” С. С. Гогоцького зазначалося, що скептицизм “не має міцного позитивного значення... Значення скептицизму лише умовне..., що збуджує... за собою нові дослідження та потреби позитивних переконань” [282, с. 349]. Як видно, скептицизм тут також наділений амбівалентним значенням, причому безумовним, “трансцендентальним” виявляється “негативний бік” скептицизму, у той час як “позитивний” є “тимчасовим” й обумовленим.

Саме стосовно впевненості автора статті “Філософського лексикону“ у тому, що “скептицизм не має міцного позитивного значення“, М. С. Грушевський просто таки зробив “переоцінку цінностей“, виправивши у 1894 р. знак “скептицизму“ на “позитивний“. Але зробив він це якось аж занадто невпевнено, з пересторогою. Коли робиться “переоцінка цінностей“ й проголошується, що взагалі будь-яка наука – то “неперестанний скептицизм“, а опісля одним розчерком пера підривається сила всього сказаного застереженням, то, як мінімум, з риторичної точки зору, такий крок не здається занадто виправданим.

Проблема сенсу проведеної М. Грушевським в межах “скептицизму“ диференціації і проблема того, чому при загальній позитивній оцінці цього явища історик все-таки змушений був зробити реверанс у бік його небезпек, дуже слабо обумовлених як ходом думки вченого, так і розставленими ним наголосами, ніколи не утворювала простір запитань вітчизняних істориків. Наприклад, в одній з найновіших спеціальних монографій, присвячених М. Грушевському-історіографу, що була опублікована у 2005 р. й автори якої приділили значну увагу методології вченого та продемонстрували гідну ерудованість з відповідної фахової літератури, “проблема скептицизму” М. Грушевського була обмежена звичним посиланням на знамениту формулу Михайла Сергійовича (і як завжди урізану): “Наука – се неперестанний скептицизм...” [295, с. 112].

Власне, ніколи в українській історіографії не звучала й “похідна“ даної проблеми, а саме: звідки, з якого дисциплінарного простору, з такою нав’язливістю пробивалася проекція “негативного скептицизму“, від якого дистанціювався історик, але не згадати про який він чомусь не міг? Що примушувало його робити саму цю згадку? І нарешті, чому широко розтиражований у сучасних наукових текстах вищенаведений уривок “вступної лекції“ М. Грушевського у Львівському університеті майже завжди обривається їх авторами саме у тому місці, де “патріарх”

української історіографії починає розвивати свою думку щодо амбівалентного характеру скептицизму?

На нашу думку, така щаслива втеча від вищезазначених проблем вітчизняних історіографів стала можливою в силу двох причин.

По-перше, неувага до того, що ми називаємо “проблемою скептицизму”, в текстах М. Грушевського може виступати своєрідним індикатором ізолюваності українських грушевськознавців від міжнародного інтелектуального контексту, що вони й досі перебувають під впливом квазімарксистської ідеології, якій не вдавалося втиснути “скептицизм” у звичні для неї дихотомічні рамки “матеріалізму” – ”ідеалізму” і, відповідно, залучити до своєї інтелектуальної гри: "Скептицизм отримує найбільше розповсюдження у ті періоди розвитку суспільства, коли старі суспільні ідеали є вже розхитаними, а нові ще не укріпилися (...) У діалектичному матеріалізмі скептицизм визнається як елемент пізнання (сумнів, самокритика й т. ін.), що не абсолютизується...". Хоч, треба відзначити, ця квазімарксистська канонічна ідеологія саме як ідеологія відстоїть далеко від текстів “марксистських класиків” зламу XIX-XX ст., наприклад, текстів В. Ульянова (Леніна), який цінував скептицизм як філософську школу доволі високо [154]. Натомість спектр дослідження феномену скептицизму у західній традиції дуже широкий: від узагальнюючих праць, присвячених вивченню цього напрямку у давньогрецькій філософії у розвідках К. Нельсена (Nielsen K.) [544], Джулії Аннас (Annas J.) та Джонатана Бернса (Barnes T.) [325], К. ДеРоуз (De Rose K.) і Т. Ворфілда (Warfield Ted A.) [378], Р. Хенкінсона (Hankinson R. J.) [437], так і філософії нового і новітнього часу у працях Д. Оуенса (Owens D.) [549, с. 53-70], Д. Прітчарда (Pritchard D.) [570, с. 13-122, 202-224], Р. Фогеліна (Fogelin R.) [398, с. 95-126], Р. Попкіна (Popkin R.) [566] до персональних досліджень скептицизму окремих європейських та американських інтелектуалів – вчених та поетів, як от Р. Декарта [370], Т. Рейда [373], Л. Вітгенштайна [511], Шеллі [572], С. Кейвела [531, с. 77-107]. Шкала оцінки скептицизму є також максимально

широкою: окрім дослідників, які наголошують на значенні цієї філософської течії [619] та її системній цілісності [591] існують вчені, які підкреслюють його внутрішню суперечливість [626] або взагалі ставлять під сумнів існування “скептицизму” як філософського напрямку, що прозвучало у назві статті Р. Політо (Polito R.) “Чи був скептицизм філософією?” [561]. Значна кількість вчених бачить у скептицизмі дух сучасної епохи постмодернізму, підкреслюючи, що він сьогодні фактично переживає друге народження [401]. Цей погляд на постмодернізм як своєрідну реінкарнацію скептицизму спонука окремих дослідників заперечувати таку ідентичність, яка ставить знак рівняння між скептицизмом та постмодернізмом [410]. У будь-якому випадку йдеться про розгалужений простір дебатів щодо феномену скептицизму у просторі європейської думки. На такому фоні негативно вражає відсутність в українській історіографічній традиції не лише праць монографічного характеру, в яких би досліджувалася рецепція новітнього скептицизму українськими істориками другої половини XIX – початку XX ст., але також й концептуальні дослідження, що дозволяли б інтерпретували українську історіографічну традицію цього періоду як традицію скептиків.

Звідси, по-друге, скептицизм М. Грушевського розглядався й розглядається в українській історіографії як своєрідний “феномен у собі”, сила якого тримається виключно авторитетом імені українського історика. Але потребує усвідомлення той факт, що сказане М. Грушевським у інавгураційній лекції було всього лише рештками інтелектуальної історії скептицизму – історії особистісної, загальноукраїнської, загальноросійської й одночасно європейської, спадкоємцем та співучасником якої і відчував себе історик. Виступало залишками історії скептицизму його попередників та сучасників. Таким чином, на сьогодні все ще залишається не прочитаним “шлейф” цієї довгої традиції, яка парасолькою скептицизму накривала М. Грушевського разом з іншими європейськими інтелектуалами.

І перш ніж з вуст М. С. Грушевського прозвучала ця знаменита “ода

скептицизму“, “скептицизм“ у їхніх текстах “прожив“ свою історію трансформацій. Наприклад, у текстах В. Вундта, з працями якого М. Грушевський був добре знайомий вже у студентські роки, під час навчання у Київському університеті Св. Володимира. Л. О. Зашкільняк щодо рівня ознайомлення М. Грушевського з працями В. Вундта пише: “...у 60-х рр. XIX ст. з’явився новий соціальний підхід, який отримав назву “психологія народів”. Його засновниками були М. Лацарус і Х. Штейнталь... Про знайомство М. Грушевського з цим напрямом свідчать його пізніші рецензії на роботи послідовника соціології “психології народів” В. Вундта. Український історик визнавав заслуги свого німецького колеги у формуванні власної філософської системи, але критично оцінював її внутрішній зміст, тому що він засновувався на “ідеалістичному розвою людської мислі – будівничої життя” і не враховував інших проявів соціальної еволюції” [191, с. 236]. У посиланні внизу сторінки зазначеної праці Л. О. Зашкільняк додає: “Філософська система В. Вундта була зовсім протилежною поглядам М. Грушевського: німецький вчений відкидав поняття прогресу, оголошував, що увесь зміст історії вичерпується “людськими переживаннями, як людськими і народними”” [191, с. 236]. Не вдаючись у подробиці щодо суттєвих розбіжностей між концепціями М. Грушевського та В. Вундта зазначимо, що В. Вундт був одним з найцитованіших (якщо не найбільш цитованим) авторів у тексті М. Грушевського “Початки громадянства” (Генетична соціологія). Інтелектуальним поводителем для написання цілого розділу “Початків громадянства” (йдеться про частину “Релігійно-обрядові організації”) був саме В. Вундт [128, с. 137-150]. У лекціях з політичної економії, які слухав студент М. Грушевський в Київському університеті, також неодноразово згадувалося прізвище В. Вундта.

Так от, саме засновник експериментальної психології у Німеччині відіграв не останню роль у тому, щоб легітимізувати в європейському науковому просторі розведення двох протилежних типів скептицизму – “позитивного” та “негативного”. У знаковому тексті “Вступ до філософії” сто-

совно “скептицизму” як “суворо окресленого логічного методу” В. Вундт писав: “У... відношенні до інших напрямів, зважаючи на обставини, більш негативним чи більш позитивним, у критицизмі можна вирізняти дві форми: негативний критицизм або скептицизм та позитивний критицизм або критицизм у власному сенсі слова. Між обома напрямками, скептицизм – більш давній... Проте, поруч зі скептицизмом у його завершеній формі, виступає скептичний напрям у більш поміркованій формі: новітній скептицизм... є дуже важливим, що зі скептицизмом взагалі для нас вперше виступає суворо окреслений логічний метод...” [49, с. 260-261].

Принаймні два моменти з цитати В. Вундта мають значення у контексті даного дослідження.

По-перше, скептицизм, з точки зору знакового німецького інтелектуала другої половини ХІХ ст. виступав “першим суворо окресленим логічним методом”, а отже був надійним засобом для утвердження молодого науковця М. Грушевського у науковому співтоваристві, оскільки утримував свій статус авторитетності, спираючись на концепт “старовини” – “першості”. Власне, символічно, що взагалі “перший логічний метод” став першим науковим методом, який задекларував як власне кредо М. Грушевський на порозі своєї наукової кар'єри.

По-друге, розщеплення скептицизму на позитивну та негативну складові трималося у В. Вундта на принципі хронологічної диференціації: давній скептицизм (який ототожнювався з його античною формою) мав негативне ціннісне навантаження, у той час як новітній скептицизм (або критицизм, за виразом В. Вундта) ніс у собі позитивний заряд.

Таким чином, звернення М. Грушевського у 1894 р. до двох сторін скептицизму: позитивної (у формі “критицизму своїх співробітників”) та негативної (у вигляді “руйнівного скептицизму”) може бути задовільно інтерпретовано з огляду на рецепцію ним, наприклад, теорій В. Вундта, концепція філософії історії якого передбачала існування саме двох “критичних методів”, один з яких прописувався як “негативний

скептицизм”. Власне, “скептицизм“ у В. Вундта та “руйнівний скептицизм“ у М. Грушевського – це, якщо не одне й теж, то, принаймні, “речі“ однаково засуджені як В. Вундтом, так і М. Грушевським.

Попри недвозначну суголосність М. Грушевського та В. Вундта стосовно “скептицизму”, український історик, визначаючи у 1894 р. простір дисциплінарної легітимації “своїї” методології, жодним словом не обмовився про сучасну йому філософію, натомість цупко й недвозначно пов’язав себе з класичною філологією. У такий спосіб М. Грушевський фактично зробився заручником того різновиду давньогрецького скептицизму, який у системі координат В. Вундта отримав негативну оцінку. Що ж примусило українського історика, з одного боку, скористатися принципом класифікації скептицизму, “затвердженим” у європейському просторі, не в останню чергу, зусиллями В. Вундта, а з іншого – піти на ризик розриву комунікації у межах цього ж таки простору, проголошуючи одночасну прихильність до “позитивного скептицизму” та “філології”? Якими були джерела, що надавали зв’язку “методології” та “класичної філології” такої значимості у системі координат М. Грушевського – в ситуації, коли наявним був авторитетний альтернативний простір дисциплінарної легітимації – сучасний йому філософський дискурс?

Як впливає з лекції 1894 р. саме класична філологія й сформована у її межах “філологічна свідомість” – ось та первинна дисциплінарна парадигма, поживний гумус, на якому було зрощено плід “скептицизму” М. Грушевського.

Які ж риси визначали наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. ідеальний тип “філологічної свідомості”, відповідальної за “скептицизм” М. Грушевського?

М. Грушевський, презентуючи себе як прихильника філологічного методу в історіописанні, фактично проголосив власну аполітичність, що мало заспокоїти польські кола, стурбовані питанням про дотримання тільки-но

прибулим вченим умов “об’єктивності” й “ідеологічної незаангажованості”. Український історик успішно зіграв роль “філолога-критика”, роль, зрозумілу читачам кінця XIX ст. Сценарій під неї було написано в межах традицій академічних філологічних дебатів другої половини XIX ст., перед у яких на європейському континенті вела німецька філологія. Боротьба між двома таборами німецької філології – філологічної лейпцігської “критичної” школи Г. Германна (Hermann G.) та “антикварної” школи Ф. Г. Велкера (Welcker F. G.) й А. Боекха (Boeckha A.), проникла у серце класичних досліджень й мала, здається, певний вплив на власну думку М. Грушевського.

Я. Грицак у своєму дослідженні життєдіяльності сучасника М. Грушевського І. Франка виокремив три групи завдань, які вирішувала система європейської гімназичної освіти другої половини XIX ст. й ядро якої утворювала класична філологія. Стосовно Габсбурзької імперії (проте ситуація у Російській імперії виглядала аналогічною) головними функціями класичної освіти виступали: мнемонічна (загострення пам’яті), громадська (формування лояльного підданого імперії) та естетична (надавала взірці поетичної творчості): “Наука полягала в заучуванні напам’ять великих текстів “звідси й досі” та пересичуванні уроків латинськими, грецькими і німецькими зворотами, тропами та фігурами античної поезії... Вивчення напам’ять великих текстів мало потрійну мету: розвинути і загострити пам’ять; дати дитині добрі зразки любові до батьківщини, мужности, витривалості та інших чеснот лояльного підданця імперії; і, нарешті, відкрити учневі скарби античної поезії. Дехто наводить інші мотиви: сила силенна вивченого напам’ять мала притупити зародок самостійної думки...” [62, с. 84].

Власне на цих “трьох китах”, виокремлених Я. Грицаком – громадянському обов’язку, пам’яті як синоніму незмінності традиції (дія можлива лише як дія за взірцями) та поетиці “класицизму”, що мала оспівувати ці традиції в наперед заданих “фігурах” й трималася консервативна модель політичної дії вірнопідданого імперії зламу XIX – XX ст. – модель, в основі якої лежала “філологічна свідомість”.

Інтелектуали початку ХХ ст., зокрема сучасники М. Грушевського італієць Б. Кроче (народився у тому ж 1866 р., що і Михайло Сергійович) та іспанець Х. Ортега-і-Гассет, кожен у власний спосіб осмислили цей феномен філологічної свідомості. Так, Б. Кроче, стійкий імунітет якого до класичної філології випрацювався упродовж довгих років його навчання у католицьких школах та Римському університеті, свою галерею псевдоісторій розпочинає з так званої “філологічної історії”: “Наївна віра філологів в те, що їм вдасться утримати історію у бібліотеках, музеях та архівах... не залишається пасивною, а навпаки, породжує образ історії, що створена з предметів, традицій та документів (порожніх традицій та мертвих документів): таку історію мали б називати філологічною” [210, с. 18]. До факторних ознак філологічної історії, що тримається на ставленні до історичного джерела як до речі, італійський інтелектуал зарахував, насамперед, її компілятивний характер [210, с. 18], “філологічний метод” [210, с. 18] та опору на авторитет, “на який завжди можна послатися” [210, с. 19]. Але визначальною рисою цього філологічного типу псевдоісторії Б. Кроче вважав її індиферентність до життя: “Чистий філолог володіє привілеєм абсолютної індиферентності... У цьому збайдужінню до істини, що притаманна філологічній історії, причина тривких дискусій між істориками-філологами та істориками як такими; останні, заняті рішенням нагальних проблем, не виносять, коли як це рішення їм пропонують безплотні філологічні ізиски...” [210, с. 19]. Отже, зрозуміло, що проголосивши у 1894 р. свою приналежність до “істориків-філологів” М. Грушевський бажав наголосити на власній “індиферентності до життя”, використавши конотацію “філології”, яка була цілком зрозумілою його сучасникам, наприклад, Б. Кроче.

На цій же рисі – зацикленості людини з філологічною свідомістю на минулому та її сліпоті стосовно майбутнього наполягав іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет. Поведінка носія “філологічної свідомості”, як вважав іспанський інтелектуал, ґрунтується на прецеденті: саме у минулому така

особа шукає взірці для своїх дій, залишаючись нечутливою до викликів життя: “Антична людина відзначається неймовірною сліпотою щодо майбутнього... вона глибоко закорінена в минулому. Перш ніж зробити щонебудь, вона ступає крок назад... вона шукає в минулому зразка для сучасної ситуації, і поринає в минуле..., щоб, знайшовши там відповідь, застосувати її до сучасних проблем. Тому все її життя є до певної міри оживленням минулого. Це означає бути архаїчним, і такими були майже всі греки і римляни... Ця ніби манія схоплювати все сучасне пінцетом минулого перенеслася від античної людини до модерного філолога. І тому філолог також сліпий щодо майбутнього. Він також дивиться назад і всюди дошукується прецеденту, якого називає милим словом буколічної поезії “джерело”... Завжди погляд назад, “сьогоднішнє” йде слідами “вчорашнього”. Сучасний філолог є відгомонам класичного біографа” [257, с. 118].

Спираючись на тексти іспанського мислителя та українського літератора В. Юринця, українська дослідниця О. Забужко розглянула феномен філологічної свідомості стосовно українського контексту: ”Ось звідсіля бере початки наш славнозвісний... як протилежність історизмові “філологізм” – та “літературщина”, котру В. Юринець іще в 1920-ті з повною рацією проголосив був “великим ворогом сучасної свідомості”. Саме – сучасної, отже синхронної біжучому життю, збіжної з ним: тут, на наш погляд, він зазирнув далі, ніж Ортега-і-Гасет, котрий так само вбачав у “філологізмі” виплід неєвропейської темпоральности... Явище схарактеризоване слушно, але, якби справа була тільки в самій античності, воно не репродукувалось би в новітній історії з такою затятою силою власне в тих народах, що опинилися на периферії історичної творчості... Там, де властиво історією народу робиться – вимушено – історія літератури..., – де, відтак, філологічна свідомість виходить за межі своєї компетенції, вона обов’язково проявляє з часом свою абсолютну життєву... схоплено відразу дві сутнісні характеристики філологічної свідомості – поруч із вже

відзначеним пасеїзмом, перенесенням центру ваги на пам'ять... ще й докончену дистанційованість від життя, завдяки якій філологічна свідомість тільки й спроможна творчо себе актуалізувати, конструюючи, на противагу реальному світові, свій власний – в уяві” [184, с. 228-229].

Феномен “філологічної свідомості” М. Грушевського, можливо, найважливіший з усіх, коли йдеться одночасно й про його “скептицизм” (“наукову методологію”) та політичну діяльність. Бо йдеться про певну організацію взаємообміну між текстом та реальністю, про певне сприйняття істориком часу та дії. Можливо саме тут, в усвідомленні того факту, що політична реальність, власне як і простір самопрезентації, виступали для М. Грушевського лише проекцією дійсності літературної, були своєрідним продовженням його студентських філологічних вправ та засвоєних дидактичних істин про політику, закорінених у класичних епохах, криється розуміння його політичних “невдач”.

На фоні негативної оцінки “філологічної свідомості” видатними сучасниками М. Грушевського (“історіософами” Б. Кроче та Х. Ортегою-і-Гасетом) й позитивної – у його вступній лекції 1894 р. не лише просте зацікавлення провокує питання ставлення М.Грушевського до “класичної філології” в інших його працях.

Спираючись на текст його інавгураційної лекції 1894 р., де “скептицизм” у парі з “філологією” проголошувався істориком запорукою справжнього наукового підходу, можна було б очікувати такої стійкої позитивної оцінки філологічної освіти у всьому просторі історіописання М. Грушевського. Проте, й це виглядає дещо парадоксально, але у своїх мемуарах М. Грушевський подав недвозначно негативну картину власного філологічного минулого під час навчання у Київському університеті Св. Володимира.

Отже, навпаки, добре відома стійка негативна оцінка М. Грушевським класичної філології, яка залишалася незмінною протягом багатьох років і зафіксована у термінах “індиферентності до життя” у двох автобіографічних текстах вченого – 1906 та 1928 рр. (“Автобіографії” та

“Як я був колись белетристом”). Вчений розглядав філологію як своєрідну форму аскетичної практики – тієї поведінки “самоумертвлення” та “ескапізму” (втечі від життя), до якої він вдався у Київському університеті. Правда щодо мотивів такої своєї поведінки, то М. Грушевський “плутався у свідченнях”. Хоч у обох текстах йшлося про примус – поведінку всупереч власним бажанням М. Грушевського, “джерело” самого цього примусу кардинально різнилося від тексту до тексту, походило з різних “інстанцій” – “зовнішньої” та “внутрішньої”. Так, у “Автобіографії” 1906 р. всю відповідальність за власну поведінку на перших курсах університету М. Грушевський переклав на батька – С. Грушевського. Михайло Сергійович, відсторонившись від політичної діяльності і поринувши з головою у навчання (що з перспектив університетського уставу 1884 р. означало – у класичну філологію), реалізовував у такий спосіб волю батька: “Зрештою, роки 1886 – 90, коли проходив я університетський курс (на філологічному факультеті), належали до сумних часів російських університетів, і київський не робив між ними виїмку. На перший план висунено класичну філологію, все інше запхано на другий план, обкромлено й обмежено загальними курсами, сі виклади небагато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціальності студент. Семінарії поставлені були незвичайно слабо...” [63, с. 199]. Символічний обмін, у який було включено цей уривок з “Автобіографії”, розгорнув гру тотожностей по вісі “політика”–“філологія”. Зрозуміло, що у мемуарі 1906 р., який писався на піку політичної активності в Російській імперії, М. Грушевський змушений був виправдовуватися, пояснювати власну відстороненість від громадської активності під час свого навчання на перших курсах університету. Апеляція до патріархатної ідеології – волі батька – у патріархатному суспільстві Російської імперії навіть у такий період була зрозумілою й виглядала добрим аргументом, забезпечуючи М. Грушевському алібі щодо можливих звинувачень у аполітичності.

У пізнішому тексті “Як я був колись белетристом” вчений прописував власну мотивацію як самопримус. М. Грушевський пропонував читачу сприймати власне занурення у філологію як спокутування гріха погорди, пов’язаного з амбітними літературними планами, тобто, як поведінку внутрішньо вмотивовану: “Коли б я жив сто літ раніш, я пішов би був в монастир... Тепер же я наложив на себе не меншу аскетичну дисципліну – але проходив її на філологічному факультеті, реформованою за уставою 1884 року. Треба знати, як ся устава покалічила філологічний факультет, і яку ненависть викликала до себе класична філологія, котрою навантажено всіх студентів без різниці: істориків, словесників, філософів, спихнувши на другий план предмети їх спеціальності. І от тоді буде зрозуміле моє аскетичне самоумертвлення, з котрим я... змусив себе – тому що се мені було непотрібне і ніякого реального інтересу не мало – з незвичайною совісністю студіювати латинських і грецьких класиків, щоб виконати на всі сто процентів вимоги сього злобного статуту, обчисленого на те, щоб вбити всякий громадський інтерес в студентах університету, відвернувши їх від тих живіших дисциплін... до студій граматики, метрики і всякої іншої схоластики...” [150, с. 131]. Символічний обмін, який було задіяно М. Грушевським тут утримувався на еквівалентності “белетристика” – “філологія”. Аскетизм і полягав у пригніченні бажань: всупереч раціональності, всупереч практичній корисності, всупереч власним бажанням М. Грушевський студіював грецьких та латинських класиків. Власне “аскетизм”, як певний життєвий стиль, який надавав сенсу філології, можна було б вважати першим засобом наукової самопрезентації М. Грушевського, якби такого роду “самопрезентація” спрямовувалася на публічність. А так, аскетична наукова самозосередженість М. Грушевського, пройшовши через філологічний вишкіл, розвернулася назовні у вигляді вповні прийнятного для суспільства зламу XIX – XX ст. “скептицизму”.

Взагалі при будь-якій більш-менш ліпшій нагоді М. Грушевський намагався продемонструвати своє негативне ставлення до “філологічної

освіти” й нерідко при конструюванні біографій-інших вдавався до моделі “негативної філології”. Так, інтерпретуючи у некролозі хвилясті шляхи біографії знаного історика та музейного працівника кінця XIX ст. В. Біляшівського, М. Грушевський залучив цей “універсальний аргумент” для пояснення відмови останнього вступати на історико-філологічний факультет Київського університету: “Біляшівський, хоч записався на юридичний факультет Київського університету (бо історико-філологічний нового університетського устрою 1884 р. перетворено на таку хмару греко-латинської філології, що мало хто важився пускатися туди) фактично став одним з найближчих учнів В. Антоновича” [102, арк. 3].

Проте, попри всю свою демонстративну ненависть (а саме така психологічна реакція, як видно, домінувала у Михайла Сергійовича щодо класичної філології), він з відповідальністю і повною сумлінністю студіював грецьких та латинських авторів – той напрям, який було узагальнено ним у терміні “схоластика”. Коли говориться про “філологічну школу”, на яку посилався М. Грушевський у 1894 р., то, напевно, йдеться не в останню чергу, про курс з “Історії античної літератури”, читаний у 1888 р. й конспект якого зберігається на сьогодні у ЦДІАК [96]. 12 грудня 1888 р. студент М. Грушевський склав іспит з цієї дисципліни, під час якого у нього відбулася розмова з Кулаковським Юліаном Андрійовичем – професором античної історії Київського університету, автором праць з історії стародавньої Греції, Риму та Візантії. Михайло Сергійович занотував хід цієї бесіди у своєму “Щоденнику” (1888-1894 рр.): “Сьогодні держав екзамен і усе таке – Кулаковський присів до мене... почав радити про класиків, найбільше про Платона, казав комплімент, що я знаю по-грецьки й маю вдачу до філософії і багато ще, натякав на місто й усе таке. Я одказав храбро, що класики й філософія гля мене – педагогічна тільки річ... я мав себе за героя – от зрікся корости за гля українства” [145, с. 34]. Якщо довіряти сказаному, то студент М. Грушевський продемонстрував на іспиті знання “оригінальних текстів” грецьких класиків, що, зазвичай, зараховуються до дисциплінарного

простору філософії, й дістав комплімент від далеко не найгіршого античника Російської імперії, отримавши від нього пропозицію облаштування подальшої наукової кар'єри. Але, виглядає показовим, що М. Грушевський вже у 1888 р., вибудувавши опозицію “класична філософія(логія)” / “українство”, розглядав “філософію(логію)” як гальмо для своїх українознавчих зацікавлень, сприймаючи її лише як суто дидактичну (“навчальну”) річ, що жодного “практичного” значення у собі не несе. Тобто – буквально продемонстрував викладачу свою відразу (“ненависть”) до “філології”.

Щодо ненависті як психологічної реакції на схоластику (класичну філологію), то тут можна повірити М. Грушевському. Правда, ця відраза до схоластики, як виглядає, сформувалася у Михайла Сергійовича вже у Тифліській гімназії. До того ж, сліди наративної стратегії, до якої вдався М. Грушевський у 1906 та 1928 рр. і яка об'єднувала у спільному сюжеті аскетичну практику та релігійний ритуал із заняттями філологією, наявні були вже в “Щоденнику” 1883–1884 рр.

У записі, датованому 6 жовтня 1883 р., гімназист М. Грушевський вперше прописав фігуру, в якій включеність у формальний релігійний дискурс та аскетичну практику ототожнюється за своїми негативними наслідками з дією філологічної освіти: “...среди этой гнетущей, подавляющей всякую мысль обстановки, этой пучины, которая, пожалуй, не уступит московской (с той только разницей, что у нас вместо подвохов, спасення душ да мук адовых, разговор идет об эстетике, тропах, косвенных речах, но что касается до действия этих разговоров, то я полагаю, что они скорее сделают из человека болвана и тупицу, чем московские), этой трясины, засасывающей мыслящего человека и выбрасывает вместо него глупого надутого болвана с претензией на образованность и развитие...” [146, с. 14].

Гімназіальними роками датується і перший спротив Михайла проти такого спрямування освіти. Залишився текст М. Грушевського, психологічним приводом до написання якого, гадаємо, з повним правом міг

виступати саме цей університетський устав 1884 р., що підвищив до абсурду обов'язкову частку класичної філології у структурі знань історичного навчання. Прикметно, що текст мав промовисту назву “Про схоластичний напрям у науці” і був написаний саме у 1884 р. Цей текст, на нашу думку, – форма критики гімназистом М. Грушевським сучасного йому стану гуманітарної науки, реакція на “нову схоластику”, що мала запанувати в університетах з прийняттям нового уставу. У ньому ми вибірково виокремлюємо один запис: “Сами науки двигались весьма мало, принуждение примеряться к требованиям богословия, доставшись в наследство от античных народов, они оставались почти без прогресса. Авторитет Аристотеля царит в них со своим дедуктивным методом. Т.о. содержание было дано готовым в виде богословия, не смея касаться до сущности исследования, оставалась форма – способы оформлений, независимо от содержания, и это поглощало труды ученых того времени. Эта формальная, мертвящая наука, лишенная реальной основы получила название схоластики” [113, арк. 1-1 зв.].

Якщо побудувати асоціативний ряд, розгортанням якого рухала класична філологія у вступній лекції 1894 р, трьох вищенаведених мемуарах та гімназичній праці М. Грушевського “Про схоластичний напрям у науці”, то вибудовується певний змістовний ланцюг: “скептичний метод” – “класична філологія” – “схоластика” – “Аристотель”. Отже, філософія Аристотеля у якийсь спосіб мала “породжувати” методологію М. Грушевського, тобто, окреслювати сенс його “скептицизму” й то не у негативному його забарвленні “аналітичного методу”, а в позитивній формі методу “синтетичного”. Вивченню такого комунікативного каналу розповсюдження концепцій Аристотеля на початку ХХ ст., як класична гімназична освіта Російської імперії, досі не було приділено достатньої уваги. Натомість, наприклад, всюдисуща присутність поглядів Аристотеля у США давно стала предметом прискіпливої уваги дослідників [543].

Виникає питання: що ж примусило М. Грушевського, попри виразну та стійку негативну оцінку “класичної філологічної освіти”, сліди якої простежуються вже у його ранніх текстах періоду навчання у Тифліській гімназії та дублюються протягом всього життя, виголосити у 1894 р. “пеан” “філології” та “оду” “скептицизму”, тобто, фактично прив’язати власну “синтетичну скептичну” методологію до ненависної “схоластики” та концепцій Аристотеля. Можливо, тут М. Грушевський просто проговорився й така прив’язка мала натякнути на справжні витoki задекларованих ним у “Вступній лекції” 1894 р. та “Передмові” до I-го тому “Історії України-Руси” 1898 р. “методологій”, а увесь той рух заперечення, під який підпадала “класична філологія” протягом всього життя історика, якщо інтерпретувати його з огляду на певні концепції З. Фрейда, може стати додатковим аргументом на користь цього нашого припущення. Нагадаємо, що у невеликій статті “Заперечення” [304] (що, врешті-решт, не завадило стати їй класичною), З. Фрейд обґрунтував концепцію, відповідно до якої нав’язливе заперечення мотивів, що породили певні “симптоми” може лише свідчити про дієвість та “істинність” самих цих мотивів.

Якщо ж відійти від концепцій одного з засновників психоаналізу й повернутися до класичної історіографічної парадигми інтерпретації текстів М. Грушевського, то для підтвердження вищесказаного нами треба довести принаймні три текстуальні “факти”.

Треба довести, що звернення М. Грушевського до філософії Аристотеля у зв’язку з науковим методом історика не було випадковою грою інтертекстуальних асоціацій, тобто, що саме у період 1894-1896 рр., коли у просторі літературознавчого та наукового дискурсів відбувалося активне переосмислення М. Грушевським власних методологічних настанов (“феномену скептицизму”) існував текст, у просторі якого вчений спресовано рефлектував стосовно зв’язку наукової методології з філософією Аристотеля й звідси самі крайні ланки асоціативного інтертекстуального ряду

“методологія” – “філологія” – “схоластика” – “Аристотель”, його початок і кінець, самим вченим поєднувалися у безпосередню сенсовну зав’язь.

Треба довести також, що позитивна оцінка українським істориком “синтетичного” скептицизму у просторі певних нарративних структур Михайла Сергійовича утворювала спільну позицію з філософією Аристотеля, або, переформулюючи сказане, що негативно забарвлений “руйнівний скептицизм”, який розглядався М. Грушевським як одна з форм аналітичного підходу, складав опозицію філософії Аристотеля.

Треба, нарешті, довести, що коли М. Грушевський міркував над питанням характеру впливу на його наукову методологію класичної філології, що проявилось у амбівалентній оцінці класичної освіти протягом всього його життя, він не в останню чергу опікувався питанням оцінки філософії Аристотелі на становлення освіти в Україні.

Простором, в якому М. Грушевським було реалізовано стратегію з розкриття та проявлення фігури Аристотеля у власній методології, було обрано жанр рецензії на праці К. Студинського та І. Франка, опублікованої у 1896 р. [65]. Ця стратегія носила не прямий характер, оскільки реалізовувалася у текстуальному просторі, який надавав вдячні можливості розглянути проблемні для самого М. Грушевського питання, відвівши від себе всілякі підозри у особистій зацікавленості й перенісши увагу читачів на інтерпретовані ним тексти. В цій рецензії філософія Аристотеля повставала як докладна ілюстрація невдалого застосування певного наукового методу: “В вступнім слові зазначає автор, що тримавсь в розправі аналітичного методу... Наведу конкретний приклад... – погляд автора Перестороги на освіту... з приводу нападок автора П. на Аристотелеву філософію... Я позволив собі зостановитись над сим поодиноким фактом для того, що мені він здається докладною ілюстрацією наукового метода автора – часом механічного і навіть подекуди поверхового аналізу, не зведеного до якихось сум...” [65, с. 23-26].

М. Грушевський наполягав, що обрав цей приклад впливу філософії Аристотеля на формування автора Перестороги та взагалі освіти українців у XVII ст. цілком випадково. Й як би не переконував М. Грушевський, що філософія Аристотеля є докладною ілюстрацією невдалого застосування К. Студинським певного методу, треба зазначити, що вона перетворюється на таку ілюстрацію наукового методу з волі і за бажанням рецензента – М. Грушевського. А з наших дослідницьких перспектив взагалі все виглядає так, що апеляція до цієї випадковості, цей “приклад філософії Аристотеля” мав приховати особисту зацікавленість М. Грушевського – його намагання у такий спосіб, “паразитуючи” на текстах інших, переосмислити вплив спадщини Аристотеля, на його, М. Грушевського, особисту освіту й його наукову методологію. Прикметно також, що ця філософія Аристотеля виявляється відпорною саме аналітичному методу – тому методу, який позначав певний тип скептицизму як руйнівний, надаючи йому негативну оцінку, слугуючи критерієм його негативної оцінки. Звідси, вплив на нього філологічної освіти (й напевно, філософії Аристотеля) у Київському університеті зробив з нього синтетика й противника аналітичного методу.

Таким чином, якщо й можна розглядати впливи філософії Аристотеля на освіту українців (наприклад, Г. Сковороди [283]) й їх методології (й у тому числі – одного з українців – М. Грушевського), то не може йтися про аналітичний метод. Аристотель впливав інакше й аналітичний метод не здатен пояснити цей вплив.

Таким чином, саме у 1894-1896 рр. по прибуттю до Львова М. Грушевський мав осмислити задекларовані ним у вступній лекції 1894 р. впливи філологічної освіти на формування його власного наукового методу, а в загальних рисах – зв’язок власної методології з філософією Аристотеля взагалі та обґрунтування негативного скептицизму (який веде лише до аналізу) з перспектив впливу тієї ж таки філософії, зокрема. Ці питання, як видно, з самого початку були включені М. Грушевським в фігуру філології,

проте, як виглядає, складали прихований сенсовний шар його міркувань у вступній лекції.

Припускаємо, що, під задекларованим М. Грушевським “скептицизмом” знаходилася виплекана філологічною освітою метафізика Аристотеля, яка й складала теоретичну основу методології М. Грушевського.

2.4. Наративна функція: скептицизм як засіб конструювання українського історіографічного метанаративу

Якщо конкретизувати вищесказане, то можна зазначити, що саме класичний стиль мислення, сформований філологічною освітою, зокрема, – однією з концепцій Аристотеля, спрямовуючи одночасно хід думки М. Грушевського-науковця та М. Грушевського-політика, визначав сенсовний простір його “скептицизму”, а також – “народності”, “державності” та розуміння проблем національного розвитку і національної політики уряду Російської імперії.

Оскільки тексти М. Грушевського містять асоціативний ряд “методологія” – “класична філологія” – “схоластика” – “Аристотель”, то саме у працях давньогрецького мислителя будемо шукати ключ для інтерпретації певних “політичних” та “історіографічних” висловлювань історика.

У відомому тексті Аристотеля “Нікомахова етика”, що задумувалася ним як наука про “державу”, філософ розвинув своє знамените вчення про “золоту середину”. Це вчення, що трактувало “середину” як “не надлишок” і “не нестачу” і утворювало серцевину західної метафізики, було переглянуто лише у другій половині ХХ ст., зокрема представниками так званого французького постструктуралізму. Наприклад, Ж. Дерріда саме на шляху переформулювання цієї концепції Аристотеля у “термінах” “supplement” (одночасно “і нестача, і надлишок”) вбачав можливість уникнути влади метафізики та західного фалологоцентризму [160].

Квінтесенцією вчення грецького філософа є така фраза: “Ось чому потрібно сказати й про це, щоб краще зрозуміти, що володіння серединою є похвальним у будь-чому, а крайнощі й не похвальні, й не правильні, а гідні лише засудження” [17, с. 89].

Таким чином, Аристотель у “Нікомаховій етиці” проголосив метафізичну концепцію істини, яка отримала назву “концепція золоті середини”. Власне, саме ця концепція “істини” одночасно окреслювала як місце скептицизму у “Передмові” до I тому “Історії України-Руси” М. Грушевського, так і у “Вступній лекції” В. Антоновича. Якщо у зазначеному тексті М. Грушевського “скептицизм” та “легковірність” виступали крайнощами, між якими розташовувалася істина, то у тексті В. Антоновича на таких крайніх позиціях опинявся “скептицизм” та “романтизм”. Й М. Грушевський, “закликаючи” філологію та археологію у 1898 р. шукати “середні терміни”, фактично слідував “інструкціям” батька схоластики Аристотеля: “Якщо ж будь-яка наука успішно здійснює власну справу (to ergon), тобто, спрямовуючись до середини й до неї ведучи власні результати..., то і добродійність яка, як і природа, і точніше і краще будь-якого [майстра], буде... влучати у середину...” [17, с. 86].

Виглядає показовим, що проявлена у тексті М. Грушевського від 1898 р. “концепція істини”, топика якої визначалася простором “уникання спокус” “надмірного скептицизму” та “легковірності” й спрямовувала необхідність пошуку новітніми гуманітарними науками (філологією та археологією) – “середніх”, корисних для історіописання термінів, була фактично тотожною погляду В. Антоновича на “історичну істину”, що має розташовуватися між крайнощами “скептицизму” і “романтизму”.

Здається М. Грушевський, який, виконуючи обітницю, дану батькові, уникав політичної діяльності й всупереч власним бажанням з такою наполегливістю студіював у гімназії та університеті грецьких і латинських авторів, таки досяг у цьому успіху і добре засвоїв, принаймні, вчення Аристотеля – цього “батька схоластики”, але, не забуваймо – також чи не першого вчителя західної цивілізації щодо “держави” (“поліса”), “громади” (“народу”) й всього того, що впорядковується терміном “політика” [279]. Пізніше, у “Початках громадянства”, М. Грушевський, який на практиці пройшов курс “великої політики”, напише щодо ролі Платона, Аристотеля

й Гоббса [16, с. 83; 59] у формуванні загальної парадигми політичної діяльності та її центрального пункту – відносин між громадянством та державою: “... стара “політика”, що веде свої початки від Платона і Аристотеля, була властиво вже такою наукою про громадянство... і питання про відносини між громадянством і державою було для неї центральним” [128, с. 10-11].

Звідси, з таких політичних перспектив рецепції образу Аристотеля українським політиком не виглядає дивним, що не лише у “наукових”, але й у багатьох “політичних” текстах, ініційованих, наприклад, подіями 1905–1907 рр., політик М. Грушевський звертався саме до цієї універсальної “ліберальної” концепції “золотої середини”, зрощеної “батьками” “класичної філології” й навзаєм – політики. Причому, застосування М. Грушевським даної концепції було справді універсальним – відповідно до припису афінського мислителя, що “володіння серединою є похвальним у будь-чому”. Звідси, під юрисдикцію принципу “золотої середини” підпадала політична дія будь-якого “суб’єкту” (чи йшлося про розуміння “народу” та “держави”, політику українців у Державній Думі, чи про реакцію урядів Російської та Німецької імперій на поточні політичні події або федеративний устрій держави як найкращу форму задоволення національних потреб українців) й не лише вона (у випадку з пошуком інтердисциплінарних “середніх термінів” філологією та археологією). Саме ця принципова всеосяжність принципу дозволяє нам говорити тут про елементи певного класичного стилю мислення, який існував як прояв філологічної свідомості М. Грушевського і виводив з прочитаного й засвоєного політичну дію.

У 1905 р. (5(18) грудня) М. Грушевським було написано текст “На руїнах”. Серед багатьох гасел, які мали б почути українці, пролунав заклик щодо напрацювання “середніх термінів” як сенсовного простору їх спільної дії та форми національної презентації: “Українці ріжних напрямів і поглядів повинні знайти між собою той середній термін своїх спеціальних національних домагань, які не можуть бути досягнені без їх власних старань

і заходів, і повинні кождий з свого боку і становища пропагувати сі постулати в своїй суспільності і в близьких йому кругах чужонародних” [105, с. 319].

Пізніше, під час національно-визвольних змагань 1917-1918 рр., у статті “Повороту нема”, М. Грушевський як провідний політик України визначив той спільний політичний знаменник українських національних домагань, який зміг би об’єднати всі етнічні та соціальні верстви України: “Без сумніву, воно [гасло федерації – В. В.] зістанеться тією середньою політичною платформою, на котрій буде йти об’єднання людності України без різниці верств і народностей. Середня між програмою простого національно-культурного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності” [119, с. 98]. Показово, що для легітимації політики “федерації” з Росією й об’єднання всіх верств населення України навколо цього гасла М. Грушевський вдався не до звичної для нього “вузької” апеляції до Кирило-Мефодіївської традиції, значимість якої обмежувалася політичними межами українства, а до універсального аргументу від Аристотеля, який раз у раз у текстах українського історика буде підтверджувати власні права.

В іншому місці, прояснюючи політичні завдання української “національної спільноти”, історик вдався до метафори “золотої стежки”, рівновіддаленої як від крайнощів бездумного підлаштування “української реальності” під “світові тенденції”, так і меж “націоналістичної виключності”: “Сумою змагань поступових елементів національної суспільности повинна проторювати ся золота стежка, рівно віддалена і від легкодушного хапання “останніх слів” чи ”останніх криків” якої-небудь світової моди, без всякого зв’язку з своїм громадським, національним життям та його традиціями, – і від націоналістичної реакційности, замкнутої в кругу своїх національних святощів і “власної мудрости”... І та і ся крайність рівно шкідливі для національного життя ” [108, с. 97].

Виважена національна політика імперського уряду, на думку М. Грушевського, також можлива лише за умов дотримання принципу рівноваги. І тут вчений не вирізнявся оригінальністю. Задля лікування певних симптомів російського політичного життя Михайло Сергійович прописав знову ту саму універсальну пігулку “середнього шляху”: “Правительство, яке не мало стільки розваги, щоб піти середньою дорогою, уловлюючи симптоми зневіри в крайні гасла реформи, не потрапить і далі опанувати ситуації. Росія стоїть перед дилемою: або йти шляхом анархії й розкладу, або по антракті утоми й апатії з новою енергією взятися до оновлення державного й суспільного ладу” [122, с. 374].

Цікавим є те, що питання приналежності М. Грушевського до “народницького / державницького” напрямів, тобто його ставлення до побудови української національної держави також може бути інтерпретовано у контексті всеохоплюючої аристотелівської концепції “золотої середини”:

“Та ці погляди, безумовно, є крайністю, а істина й тут лежить посередині. Народність для свого розвитку не потребує неодмінно політичної самостійності, але ця самостійність, за відсутності особливо несприятливих умов (як, наприклад, украй поганий державний лад...), є найбільшою гарантією повного й необмеженого національного розвитку...” [87, с. 408]. Вищенаведена цитата відсилає до відомого тексту М. Грушевського “Єдність чи розпад [Росії]?” Аристотель, як видно, “функціонує” у даному уривку цілком анонімно, під звичною для себе маскою “золотої середини”.

Можна сказати, що тип свідомості, який демонстрував підпорядкованість принципу золотої середини, становив основу того стилю мислення, якому на рівні політичної ідеології відповідав лібералізм. Лібералізм М. Грушевського у 1905 – 1907 рр. легко знаходив своє виправдання та обґрунтування у метафізиці Аристотеля. Можна сказати, що імперська класична освіта, у випадку з М. Грушевським, виконала власне призначення – сформувала лояльного підданого імперії, не схильного до радикальних дій, підданого, риторика якого відкидала

крайнощі, який завжди керувався у своїх політичних діях пріоритетом поміркованих й виважених позицій. Попри задекларовану у 1894 р. “скептичну” настанову до істини М. Грушевський на “інструментальному рівні” (принаймні з 1898 р.) дотримувався “метафізичної” концепції істини.

Підбиваючи підсумки підрозділу зазначимо, що коли у 1898 р. у “Передмові” до I тому “Історії України-Руси” М. Грушевський, окреслюючи власні методологічні настанови, заявив, що у такий спосіб він повернувся до витоків української історіографічної традиції, яка бере початок від Кирило-Мефодіївців, він випустив одну деталь, а саме – що насправді ним була актуалізована концепція істини як “золотої середини”, яка відсилає до знакової фігури “класичної філології” – Аристотеля. Натомість у 1894 р., вказуючи на філологію як джерело власного скептицизму історик, здається, також “помилився”, забувши згадати ту українську історіографічну традицію, яка дійсно стояла за цим методом.

Як відомо, повз “тему” скептицизму не пройшов жоден з сучасників М. Грушевського – провідних репрезентантів українського руху другої половини XIX – початку XX ст.

Так, спільник В. Антоновича по “Громаді”, адепт позитивістської парадигми історіописання – М. Драгоманов, діяльність якого символізувала одночасно й інтелектуальний виклик, й взірць науковості для М. Грушевського у програмному тексті “Стан та завдання науки давньої історії” піддав критиці “новітніх скептиків” не за їхній “надмірний скептицизм”, а за обмеженість та непослідовність “скептицизму”: “Скептицизм нових стосовно показників давніх часто-густо зупиняється на півдорозі: замість того, щоб визнати якийсь показник міфом... його намагаються раціоналізувати” [164, с. 71]. В іншому місці вищезазначеної праці вчений розвинув цю думку: “Нові філософи та вчені не простягали власного раціоналізму та скептицизму у приладнанні до розповідей давніх далі, ніж те, щоб замість богів... ставили жреців” [164, с. 73]. Іншими словами, скориставшись традиційною “вундтівською” диференціацією скептицизму, яка на основі

хронологічного принципу виокремлювала новітній та класичний скептицизм, М. Драгоманов засудив саме сучасну йому течію за її поміркованість. Така позиція, як виглядає, є абсолютно відмінною від настанови М. Грушевського.

Не в останню чергу “скептицизм” М. Грушевського мав би розглядатись також і у контексті його відносин з І. Франком – тим “іншим”, який, щонайменше, протягом всього львівського періоду визначав “поле вузької комунікації” М. Грушевського та взагалі успішну альтернативу його нереалізованому проекту – проекту “поета-пророка”. Доволі побіжно (проте без будь-яких двозначностей) цієї проблеми “скептицизму” І. Франка торкнувся Г. Грабович у збірнику есеїв “Тексти і маски”, саму назву якого можна проінтерпретувати як своєрідну алюзію на франковий поетичний цикл “Профілі і маски”. Скептицизм І. Франка (у контексті реалізації пророчих функцій поета) гарвардський дослідник атрибує як “раціоналістичний”: “Скептицизм тут виділено як першорядну причину – саме тому, що він приховується під раціонально прагматичною просто таки позитивістською формулою...”. І далі, на наступній сторінці, після цитати – у дужках (що саме по собі доволі прикметно): ”(Характерно, що цей різновид раціоналістичного скептицизму був далеко не чужим самому Франкові, адже пригадаймо закінчення його поезії “Ляхам” (1882)” [61, с. 148-149]. Натяк на спільну позицію М. Грушевського та І. Франка у питанні “скептицизму”, проте ніяк не підкріплений текстами самого І. Франка, зробив І. Сюдюков у своїй газетній публікації: “Є певна методологічна схожість в наукових підходах обох визначних учених [І. Франка та М. Грушевського – В. В.]; зокрема, це видно, коли вчитатися у такі слова Грушевського: “Наука – це постійний скептицизм, але лише такий, що веде за собою роботу синтетичну”. І ще: “Суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу”“ [292]. Проте ми не певні, що сам автор вищенаведеної цитати усвідомлював увесь евристичний потенціал такого

порівняння й що побіжно зачепивши “питання скептицизму” І. Франка та М. Грушевського він торкнувся проблеми організації транзитивності цілої української традиції другої половини ХІХ ст.

Як було продемонстровано, університетський викладач М. Грушевського – В. Антонович, піддав негативній оцінці скептицизм у своїй “Вступній лекції”. Проте, наскільки таке негативне ставлення В. Антоновича до скептицизму було усталеним? Питання важливе, оскільки в його основі лежить припущення, що по прибуттю до Львова М. Грушевський мав би на методологічному рівні демонструвати позицію, притаманну “Київській школі” й особисто В. Антоновичу. Та сталося все до навпаки, принаймні, якщо брати за орієнтир першу лекцію самого Володимира Боніфатійовича у Київському університеті.

Окрім того, суто теоретичні міркування В. Антоновича у вступній лекції щодо “скептицизму” як “не-істини” створювали один, доволі суттєвий пункт непорозуміння, загрожуючи злагоді та спокою в “ідеальній родині українських істориків” ХІХ ст., руйнуючи її генеалогічну тяглість. Засудити скептицизм і водночас романтизм – означало йти на відвертий ризик розриву у межах української історіографії ХІХ ст., розриву, насамперед з М. Костомаровим, ім’я якого великою мірою символізувало засади новітньої української історіографічної традиції, оскільки в межах загальноімперської російської історіографії саме фігура М. Костомарова була надійно обплутана “мотузкою” подвійного наукового контексту – “мотузкою” “романтизму” і “скептицизму” [178, 208].

Щодо цього “славновідомого” “скептицизму” М. Костомарова, то, здається, не було жодного історіографа, який би піддавав сумніву таку форму маркування його творчості. Дискусії точилися лише навколо витоків цього явища. М. Костомарова, зазвичай, вписували у контекст загальноросійської “скептичної школи” Каченовського. Наприклад, В. І. Семевський зауважував з цього приводу: “Прежде всего один год он [М. Костомаров – В. В.] слушал лекции в Московском университете, и, между прочим, про-

фессоров: Каченовского по русской истории и славянским древностям... Заметим, что, быть может, в лекциях Каченовского коренится тот зародыш скептического отношения к некоторым установившимся в истории фактам на известные события и отдельные личности, которые ставили в вину Николаю Ивановичу..." [280, с. 182].

Наскільки усвідомлював сам В. Антонович, що своїм випадом проти "скептицизму" він приєднується до хору численних обвинуватців М. Костомарова і фактично підриває континуїтет української історіографічної традиції? Чи міг він не усвідомлювати, що, прописуючи "скептицизм" як фігуру "не-істини", він фактично відмовляв писанням М. Костомарова у статусі наукових або, інакше кажучи, – "істинних"? І якщо усвідомлював, то які заходи впроваджував для корекції історіографічної ситуації в українській історичній науці, ситуації, великою мірою ним же спровокованої?

Для "виправдання" М. Костомарова у "справі скептицизму" В. Антонович опинився перед дилемою обрати одну з двох контрадикторних наративних стратегій та, відповідно, систем аргументації.

Перша – це спроба роз'єднати "скептицизм" та традиційний "історіографічний образ" М. Костомарова, скасувавши встановлену в російській історіографії тотожність цього "імені" та "скептичного історіографічного напрямку". Скептицизм залишався б засудженим, але М. Костомаров як "не скептик" був би "звільнений" і "виведений з під вогню критики", задіяний у лекції В. Антоновича щодо "скептицизму". Володимир Боніфатійович зберігав би власне обличчя (йому не треба було б спокутувати "гріх" засудження "скептицизму" у лекції), але ціною такого збереження був би могутній тиск загальноімперської історіографічної традиції щодо М. Костомарова як "скептика-романтика".

Друга – це намагання виправдати скептицизм як напрям і разом з тим позитивно оцінити творчість М. Костомарова. Але така наративна стратегія вимагала перегляду власних негативних уявлень про скептицизм,

своєрідного “каяття”. В. Антонович обрав другий шлях – пішов проти себе, власних тверджень, проголошених ним у “вступній лекції”. І все це для того, щоб, “захистивши” М. Костомарова, у подальшому перетворити науковий скептицизм на форму української національної ідентичності і засіб самопрезентації українців.

У відомій статті “Костомаров як історик” В. Антонович писав: “По временам в журнальных и газетных рецензиях, по поводу издания новых трудов его научно-исторической деятельности, именно, его излишнего якобы скептицизма. Мы обращаем внимание на этот упрек, как на единственный, который раздавался против него в исторической литературе. Николая Ивановича обвиняли и упрекали в излишней строгости историко-критических его требований... преднамеренном развенчивании некоторых отечественных героев и сведение их с исторических пьедесталов... Но в этом и состоит великая заслуга покойного писателя. Только историк, глубоко верующий в могущество своего народа, в его силы... будущность и духовную мощь, не стесняется отстранять то, что хотя и приятно патриотическому чувству, но не выдерживает строгой критики. Нам кажется, что только писатель, не доверяющий умственным силам и духовному могуществу своего народа, может... остерегаться прикосновения к исторической традиции даже тогда, когда на основании критических исследований он потерял доверие к ней. Истинный историк знает, что история – это есть народное самопознание и чем больше вносится в него света, правды и науки, тем выше, нравственнее, а следовательно, и могущественнее становится данный народ” [11].

Після того, як “скептицизм” було виправдано в особі М. Костомарова, він у іншому тексті В. Антоновича став символом української національної ідентичності у науці, прапором українства як такого. У “Трьох національних типах народних” (1888 р.) – відомому тексті В. Антоновича, опублікованому під псевдонімом “Низенко”, історик писав: “Українець має велику прихильність до аналізу й скептицизму [тобто одночасно є

“скептиком-аналітиком”, представником “руйнівного скептицизму” в термінах М. Грушевського – В. В.]. Обережність до всяких теорій та поглядів а ргіогі – національна україно-руська осібність, осібність українця-русина“ [15, арк. 15].

Коли О. Єфименко, ще за життя В. Антоновича, написала, що: “Его [Антоновича – В. В.] духовный обмен носит на себе отражение идей французского скептицизма, уживавшегося в умах людей эпохи Просвещения...” [177, с. 53], то цим (попри відсилку до відповідної національної приналежності – “французької”), вона лише засвідчила, що трансформація “скептицизму“, до якої вдався Володимир Боніфатійович, виявилася вдалою, і з цього моменту українська історіографічна традиція з власного голосу змогла проголосити скептицизм як національну наукову рису і канонічний засіб власної транзитивності.

І коли один з найвідоміших “спадкоємців” В. Антоновича – Д. Багалій [20, 273] у своїх нотатках до роботи з історіографії під назвою “Скептична школа” дав майже суцільно позитивну оцінку скептицизму, започаткованому Каченовським, то можемо не сумніватися, що і тут його устами говорила традиція М. Костомарова – В. Антоновича: “Заключение – заслуги скептического направления:

1) применение высшей критики к источникам и фактам русской истории;

2) указание на общие исторические законы жизни;

3) выведение сказаний из достоверной русской истории; правильные и ошибочные его выводы:

4) указание на важность западноевропейской истории для русской” [19, арк. 3].

Якщо, у свою чергу, вже М. Грушевський після смерті Володимира Боніфатійовича розпочав перелік ознак, притаманних науковій творчості свого попередника зі “скептицизму“, то це означало, що він дуже добре розумів “мову традиції“, більш того – особисто “приклався” до

впорядкування її “словника” й підтримував правила встановленої гри: “Скептик і позитивіст, індиферентний до всякої трансцендентної метафізики, він заховав одну релігію – релігію людства...” [78, с. 8]. Щоб ні у кого не виникло сумніву, про який скептицизм тут йдеться – чи позитивний (“синтетичний”), чи то негативний (“аналітичний”), історик з самого початку статті зазначає: “Історик-філософ, з великим, навіть надмірним нахилом до синтезу і схематизації він не любив вводити публіку в лабораторію своєї мисли...” [78, с. 4]. Цим жестом (подаючи таку характеристику В. Антоновича як “надмірного синтетика”) М. Грушевський фактично вписав “вчителя” в українську історіографічну традицію на правах “позитивіста-скептицика”, що уособлював собою позитивний (синтетичний) скептицизм.

Ця переконаність у приналежності В. Антоновича до привілейованої когорти “істориків-синтетиків” може бути позначена як різновид своєрідного “родинного консенсусу”, спільного переконання родини Грушевських. Ол. Грушевський, брат Михайла Сергійовича, у 1906 р. писав, наголошуючи на “синтетичній” домінанті творчості Володимира Боніфатійовича: “В основі своєї індивідуальності В. Антонович – синтетик, але тому що йому самому приходилося місцями робити всю працю з початку, не маючи попередників-дослідників, ці синтетичні здібності не завжди могли відповідно проявитись” [151, с. 218-219].

Взагалі, можна сказати, що наприкінці XIX ст. відбувалася своєрідна “етнізація” скептицизму у Російській імперії [31]. Цікавою на цьому фоні виявляється своєрідна національна україно-російська “боротьба за ідентичність” у дискусії навколо “скептицизму”, не останньою постаттю якої був філософ В. Соловйов. У відомому тексті “Національне питання в Росії” він писав: “Наряду с религиозностью и мистицизмом типичными чертами русского национального характера являются скептицизм, а также иррационализм” [285, с. 33-35]). На цих сторінках В. Соловйов, підкресливши, що скептицизм є “національною рисою” росіян філософ

спочатку зупиняється на тому, що означає взагалі “філософський скептицизм” (його факторною ознакою є те, що він спрямований проти авторитетів), а далі підкреслює, що “руський скептицизм” своїми філософськими витоками має не знаменитий “сумнів” Декарта, тобто укорінений не у філософських течіях Нового часу, а, скоріше, має свій відповідник у “скепсисі” грецької софістики і спрямований на піддрив віри у пізнання. Його формула: “Все однаково можливо і все однаково сумнівно”.

Якщо згадати, що “скептицизм” у вище цитованій статті В. Антоновича належить саме до типових українських національних рис, то така його національна конотація дійсно провокує “зіткнення” двох проектів національних ідентичностей.

Таким чином, пройшовши транзитом у дослідженнях В. Антоновича три “станції” – епістемологічне засудження (як форма “не-істини”), захист історіографічної традиції (в особі М. Костомарова) та національне виправдання (як ознака української національної ідентичності) – “потяг скептицизму” прибував у пункт свого остаточного призначення – “інавгураційну лекцію” (1894 р.) М. Грушевського не порожнім. І коли М. Грушевський від власного імені у Львівському університеті на повний голос проголосив своє наукове *credo*, то треба тримати у полі зору, що отриманий ним у спадок “скептицизм” з самого початку мерехтів усіма суперечливими співсенсами своєї попередньої історії, як позитивно позначеними, так і негативно.

Конфлікт між функцією “скептицизму” як канонічного засобу транзитивності української історіографічної традиції, з одного боку, та формою наукової епістемології – з іншого, і у текстах В. Антоновича, і у текстах М. Грушевського завершився однаково – на користь першого коштом останньої. І “стратегія” В. Антоновича щодо вписування М. Костомарова в український історіографічний метанаратив під прапором “скептицизму” фактично ідентична “стратегії” М. Грушевського та його колег по “київській школі” щодо прописування в ній самого В. Антоновича. В. Ан-

тонович, спочатку засудивши на гносеологічному рівні “науковий скептицизм” як різновид “не-істини”, пізніше перетворив його на рису української національної ідентичності і у такий спосіб врятував тяглість українського історіографічного метанаративу у своїй відсилці до “скептика” М. Костомарова. М. Грушевський, засудивши наукову методу “аналітичного (руйнівного) скептицизму”, “сконструював” у своєму тексті позитивний образ В. Антоновича як репрезентанта “синтетичного скептицизму”, “врятувавши” тим самим фігуру Володимира Боніфатійовича від побудованого самим же “вчителем” образу українця як “скептика-аналітика” і забезпечивши у такий спосіб зв’язок знакових постатей української історіографії другої половини XIX – початку XX ст.

Власне, аналізуючи вступну лекцію М. Грушевського у Львівському університеті (1894 р.), ми зробили специфічний акцент на його “методі” – на “скептицизмі” як засобі транзитивності української історіографічної традиції, що походила від М. Костомарова та В. Антоновича. Питання: в якому відношенні до української історіографічної традиції перебував заманіфестований вченим “предмет” дослідження – “народ”, знаходилося поза нашою увагою.

Продемонструвавши у попередніх підрозділах можливості дослідження ядра іншої моделі, яка складала основу українського історіографічного метанаративу другої половини XIX – початку XX ст., й засобом транзитивності якого виступав не предмет дослідження (“народ”), а певна “методологія” (“скептицизм”) або, у більш загальному сенсі, епістема, ми вивели на передній план історіографічного аналізу критерії радше “наукові”, ніж “політичні”. У цьому підрозділі буде розглянуто проблему, в який спосіб звична для української історичної науки транзитивність українського історіографічного метанаративу, побудованого на “предметі дослідження” (“народності”) на “глибинних” (“структуроутворюючих” та “дисциплінарних”) рівнях демонструє власний дисконтинуїтет. Інакше кажучи, буде запропоновано деконструкцію тієї

вітчизняної історіографічної традиції, що дотепер утримує власну тяглість через концепцію “народності”.

До цього моменту ми займалися певним теоретичним конструюванням. Віднині ж керівними будуть постструктуралістські техніки, завданням яких стане деконструкція того народницького метанаративу, що поєднує у власному просторі під знаком ідеології народності імена М. Костомарова та В. Антоновича. Ми спробуємо роз’єднати ці імена, розкривши задіяні в українській народницькій історіографічній традиції механізми прикриття, якими користується патріархатна влада задля власного домінування.

Нехай будуть, на початку, традиційні “Три національні типи народні” (надалі – ТНТН) В. Антоновича (опубліковані під псевдонімом Низенко) в їхньому зв’язку з “Двома руськими народностями” (надалі – ДРН) М. Костомарова.

Ці своєрідні “компаративістські” програми дослідження української національної індивідуальності були виконані істориками у просторі різних дисциплін. Так, В. Б. Антонович (у ТНТН і не лише) конструює концепт “народності” (“національності”), віддаючи данину антропології [32, с. 23-36] (етнології) – домінуючій науковій дисципліні епохи позитивізму, у той час як романтик М. Костомаров – етнографії [206, с. 357-358].

Фактично В. Антонович у ТНТН перетворює історичний матеріал щодо українців, поляків та росіян на звичайну ілюстрацію численних підручників з антропології й, таким чином, вписує саму історичну дисципліну у контекст полідисциплінарного поля антропології на правах субдисципліни останньої. Антроплогія стає тим класифікуючим принципом і, відповідно, контекстом дисциплінарного виправдання, який забезпечує організацію наративної стратегії розгортання концепту “нація” текстів В. Антоновича.

Можна без надзусиль простежити певний взаємовплив у полі “антропологічного дискурсу” двох “позитивістів” – В. Антоновича та М. Драгома-

нова, що тісно співпрацювали один з одним. У 1874 р. була надрукована їхня спільна праця "Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова". Так що можемо припустити, що 1870–ті роки були позначені активним спілкуванням цих вчених. У цьому ж 1874 р. побачила світ хоча й невеличка, проте знакова теоретична праця М. Драгоманова "Положение и задачи науки древней истории" [164, с. 152-181]. Тут автор торкається і проблем проведення дисциплінарної демаркаційної лінії між антропологією, етнологією, історією і археологією – тієї проблеми, яку не обійшли також його попередники – М. Костомаров та В. Антонович: "Звертаючись до тих явищ, які входять у твори історичні, ми бачимо, що вони можуть бути вкладені у такі систематичні рами: А) Матеріал, з якого складаються суспільства: а) індивідууми, б) народності. В) Суспільства: а) форми їх: родина, клас, союз державний, союз міждержавний. С) Продукти суспільної діяльності: матеріальні й етичні. Все те, що входить до першого розділу, розпадається на дві науки: антропологію та етнологію, які поєднують науки суспільні з природними. Все, що входить до другого розділу є, власне, предмет науки суспільної... динаміка якої є історія. Не підлягає сумніву, що факти топографічні та хронологічні не втратять свого значення й при такому розподілі матеріалу, проте саме стануть на своєму місці" [164, с. 80]. Така "класифікація наук" М. Драгоманова, що визначала місце історії у череді інших наук та її відношення до антропології, була дуже близькою до класифікації В. Антоновича та Топінара.

Отже, байдуже, чи йдеться про "Три національні типи народні", чи, наприклад, "Про часи козацькі на Україні" ("Коротку історію козащини") – В. Антонович, як і М. Драгоманов дотримується певної позитивістської настанови щодо трактовки антропології. У тексті "Про часи козацькі на Україні" В. Антонович зазначає, що "кожний народ у своєму політичному житті має властиву йому власну провідну ідею, а вона залежить частково від антропологічних, расових причин, а частково від

різних умов та впливу територіальних обставин, від історичного життя, від культурного розвитку і т. ін. Який розмір значення і ваги має кожна причина, я не беруся тут рішати... ” [10, с. 11-12]. А далі, підсумовуючи сказане вже наприкінці своїх лекцій, він резюмував: “Таким чином національність виробляється самою природою, а не державою” [10, с. 152]. Як бачимо, протиставивши “природу” “державі” і віддавши саме “природі” пріоритетну роль у формуванні національності, В. Антонович фактично вивищує “антропологію” (расу) над “історією” (історичним життям, продуктом якого і є держава).

Отже, у цьому випадку ієрархія ознак, які виступали характеристиками національних типів, визначалася вимогами антропології. Це означає, що найголовнішими (найстійкішими) ознаками, які служили б засобом національної диференціації, проголошувалися природні, антропологічні, а усі інші розглядалися як похідні від них.

Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. В. Антонович робить начерки плану, який розкриває повну структуру дослідження “національної індивідуальності”. Він включає в себе три дисциплінарні складові: етнографію описову, етнографію фольклору та етнологію. Причому етнографія описова інтегрує у свій простір (як перший підпункт плану) антропологію (зріст, череп, пропорції кістяка, колір глаз та волосся), а етнологія – народну іннервацію та характер [9, арк. 1].

Архітектоніка “Трьох національних типів народних” трошки коригує послідовність викладу, закладеного порядком даного плану, проте, у цілому, відповідає їй і водночас тій класифікації наук, що була розгорнута, наприклад, в “Антропології” Топінара: “Нерідко антропологію плутають з етнологією (проте не з етнографією). На нашу думку, антропологія та етнологія складають лише різні боки вивчення людини, дві самостійні науки, які на кожному кроці надають одна одній допомогу. Антропологія займається природною історією людини й людськими расами, що визначаються нею. Етнологія ж має справу лише з племенами та народами у

тому вигляді, як їх подає географія та історія. Вона розподіляється на дві частини: етнографію, або опис кожного народу, його нравів, звичаїв, релігії, мови, фізичних відмінностей та історичного походження й, власне, етнологію, що розглядає ті ж боки – їх сукупності й пристосуванні до всіх або... кількох народів” [298, с. 6-7].

Що не підлягає жодній корекції, так це початок або перший пункт – “священна корова” В. Антоновича – антропологія. У “ТНТН” (з 3-го аркуша) історик починає повний перелік національних прикмет саме з ознак антропологічних: він говорить про розміри черепа, далі – про пропорції ніг відносно тулуба, пігментацію шкіри, колір очей та волосся, і саме за цими рисами проводить диференціацію між поляками, українцями та росіянами. Надалі ж, порушуючи послідовність плану, переходить до етнології – народної інервації та характеру і звідси – вже до їх похідних, що є проявом фундаментальних расових ознак національності – власне до культури народу, або того, що вивчається етнографією.

Не викликає здивування, з огляду на сказане, що ті ознаки національності, які насамперед вивчає етнографія, для В. Антоновича (на відміну від М. Костомарова), є другорядними. І насамперед йдеться про мову. Перелік текстів В. Антоновича, в яких “мова” як національна риса знаходиться у затінку “раси”, налічує кілька текстів, що належать різним періодам його творчості [6; 7, арк. 5-6; 10, с. 11-12, 145, 152; 15, арк. 1; 244, арк. 4]. Для теоретичних конструкцій Володимира Боніфатійовича характерним є те, що у їх просторі національна специфіка не залежала від втрати нацією власної мови. Для М. Костомарова, який діяв у просторі етнографічної дисциплінарної парадигми, мова виступала факторною ознакою конструювання національної ідентичності. Зрозуміло, що окрім власне наукового, вузькодисциплінарного, є й певне політичне пояснення відмінності таких підходів. В. Антоновичу, пік академічної наукової діяльності якого припадав на період впровадження сумнозвісних “актів” 1863 та 1876 рр. про обмеження простору наукового й суспільного обігу української мови, доводилося

шукати таке дисциплінарне поле, яке б дозволило конституювати новий образ національної тожсамості, самі диференціюючі засади якого виключали б мовну акцентацію. Такою дисципліною і виявилася антропологія.

Таким чином, та зміна сенсу, якої зазнала “народність” у текстах В. Антоновича, порівняно з текстами М. Костомарова, провокувалася як дисциплінарним стрибком – від етнографії до антропології, так і несприятливою політичною кон’юнктурою, що вимагала формування нового проекту національної ідентичності, фундамент якого не базувався б на принципах мовної диференціації. І В. Антонович “долає” лінгвоцентризм свого “попередника”. Якщо ж брати тектонічний, глибинний рівень, зсуви якого весь час намагається приховати удавана єдність народницької концепції української історіографії, то найперше, де дисконтинуїтет у тлумаченні “народності” М. Костомарова та В. Антоновича дає про себе знати з усією очевидністю – так це у просторі метафізики. Ця трансформація метафізики порівняно з М. Костомаровим демонструє рух В. Антоновича від мови до раси (від слова до тіла), від історії до природи..

Коригуючи свою “інавгураційну лекцію” у Київському університеті В. Антонович зробив невеличку правку: до двох причин, що обумовлювали тягар підвищеної відповідальності кожного, чий голос звучав з кафедри такої поважної інституції, якою був університет Св. Володимира, історик додав ще одну – третю. Таким чином, у “чистовому варіанті” зазначеної лекції фігурувало три аргументи замість двох: а) минуле кафедри, б) значення кафедри в університеті та в) зміст науки історії. Отже, велике значення кафедри для університету – це той новий “важливий” третій елемент, заради якого історик змушений був правити перший варіант своєї вступної лекції [8, арк. 1-2]. Можна звично списати все це на рахунок випадку. Можна також злегковажити тим, що замість “двох” народностей М. Костомарова у В. Антоновича з’являються “три національні типи народні”. Можна заплющити очі й на те, що у цій же вступній лекції

історик наголошує на можливості написання трьох різновидів історії, залежно від обраного “предмета” – історії народу, держави та території. Можна, врешті-решт, обійти увагою його гносеологію – концепцію істини як “золотої середини”, відповідно до якої, як було показано вище, топонімія істини визначався як “третій елемент” – “середина”, що розташована між крайнощами романтизму та наукового скептицизму.

Для нас, як вищенаведена “дрібна” правка В. Антоновича у вступній лекції, так і інші, більш вагомі перелічені моменти, є доволі показовими для демонстрації того нового принципу структурування, який скеровував рух історіописання В. Антоновича на відміну від М. Костомарова. Тому що В. Антонович не лише переніс акцент зі слова на тіло при конструюванні концепту “народності”, але й перерозмітив “внутрішній простір” народності на нових засадах.

Традиційна історіографія звикла розглядати нарративну стратегію В. Антоновича у “ТНТН” крізь призму розширення схеми М. Костомарова, яка була викладена у “ДРН”. Система аргументації, зазвичай, будується у такий спосіб. Для розширення порівняльних перспектив національних типів В. Антонович додає ще один “компаративний елемент” – поляків. Географія та історичне минуле слушно стають у нагоді: Річчя Посполита та Московія, два географічні сусіди, що відіграли найбільшу роль при формуванні історичної долі України логічно можуть бути розташовані поруч з українцями для демонстрації національних відмінностей. Про те, що національна диференціація прописується М. Костомаровим та В. Антоновичем “власним тілом”, не згадується, і, відповідно, з цього не робиться жодних висновків: М. Костомаров (напів-українець – напів-росіянин за походженням) підтримує українську справу і “органічно”, “правом власного тіла” проводить розмежування між малоросами та великоросами в межах спільного та єдиного “тіла-держави”; В. Антонович (напів-поляк – напів-угорець?) залучається до українського руху й проводить аналогічну лінію між

поляками та українцями (а все інше було вже докладно розроблено М. Костомаровим).

Інтерпретаційні ресурси такої схеми, що пояснює перехід від “двох народностей” М. Костомарова до “трьох типів народних” В. Антоновича звичайним розширенням порівняльної перспективи, дуже швидко вичерпуються, якщо звернутися до класифікації національних субтипів в межах самої української нації – так, як її бачив В. Антонович, з одного боку, та його попередники, Кирило-Мефодіївці – з іншого. Щоб продемонструвати відмінності у підході В. Антоновича та попередників, введемо до горизонту нашого тлумачення текст Т. Шевченка (цитуючи його за О. Забужко):

“...Шевченко зовсім не знав Галичини, натоді півавстрійської, його "Наддніпрянина" обмежується Волиню й Поділлям, а проте генералізуючі висновки, яких він доходить художньою інтуїцією, навдивовижу суголосні тим, що їх робить М. Шлемкевич, коли говорить про прерогативу індивідуалістичної “спонтанности” на Сході й організованої “пересічі” на Заході: "От берегов тихого Дона до кремнистых берегов быстротекущего Днестра – одна почва земли, одна речь, один быт, одна физиономия народа... А минувшая жизнь этой кучки задумчивых детей великой славянской семьи неодинакова. На полях Волыни и Подолии вы часто любуетесь живописными развалинами древних массивных замков и палат... Что же говорят, о чем свидетельствуют эти угрюмые свидетели прошедшего? О деспотизме и рабстве! О хлопах и магнатах!... По берегам же Днепра, в губерниях Киевской, Полтавской вы не пройдете версты поля, не украшенного высокой могилой... Бедные, малосильные Волынь и Подолия! Они охраняли своих распинателей в неприступных замках... А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина туго начиняла своим вольным и вражьем трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на поталу не давала, врага-деспота под ноги топтала..." [186, с. 130-131].

Там, де Т. Шевченко виокремлює два відмінні підтипи української національної індивідуальності, В. Антонович наполягає, як відомо, на трьох:

“Народность наша слагается из трех ясно определившихся типов: юго-западный - галицкий, северный и украинский... Первый занимает Галицию, Буковину, Волынь, часть Подолии, 2-й - Полесье, Черниговскую губернию, северную часть Киевской губернии; 3-й - остальную часть Подольской, Полтавскую и слободы Харьковской, Курской и Воронежской губерний, области войска Донского и Кубанского. Тип галицкий прежде всего выявил себя в истории; он отличается способностью к самой широкой инициативе... и стойкостью в сохранении своих национальных особенностей. Он прежде всего создает государство... Тип северный отличается какой-то не решительностью, робостью, отсутствием инициативы. И этот тип твердо хранит свои особенности, но он мало заботится о том, чтобы обнаружить их в общественной жизни, особенно при неблагоприятных для этого обстоятельствах. История литовского государства ясно об этом свидетельствует. Третий тип, тип украинский, отличается особенной пылкостью, горячностью, у него инициатива забегаает вперед, прежде чем обдумать поступок и соизмерить его со своими силами, этот тип начинает действовать. Все черты этого типа, физические и духовные, объясняются примесью к нему черных клобуков. Эти обитатели степей – кочевники, быть может и привнесли в его характер и эту любовь к свободе, которой так отличается этот тип южнорусской народности” [7, арк. 5-6].

Як бачимо, кожного разу, коли М. Костомаров говорить про “два національні типи”, В. Антонович звертається до “трьох”; коли Т. Шевченко пише про “два національні українські субтипи”, В. Антонович знову відсилає до “трьох”. Отже, там, де репрезентанти “романтичної релігійної традиції”, “Кирило-Мефодіївські братчики” оперують бінарним принципом структурування, В. Антонович – представник “позитивної науки”, відкидає

його і спирається на принцип триєдності. Наведена далі таблиця продемонструє, що певна спільна структура конструювала українську національну диференціацію у текстах В. Антоновича і “на зовні”, і “у середину”. Відповідно до цього спільного для визначення трьох національних типів та національних підтипів принципу структурування кожна національність за дзеркально-симетричним принципом (поляки, росіяни, українці) має свій аналог серед українських національних підтипів (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1. *Differance національної типологізації текстів В. Антоновича*

| Текст | “Три Національні типи народні” | | |
|---|-----------------------------------|--|------------------------------|
| Національні типи | <i>Поляки</i> | <i>Українці</i> | <i>Росіяни</i> |
| Тілесна ре-акція (“інервація” як Зв’язок слово-тіло) | Збіг (слово=тіло) | Затримка (differance) (слово - тіло) | Відсутня (слово тіло) |
| Текст | “Вступна лекція до курсу історії” | | |
| Українські національні підтипи | <i>Південно-західний</i> | <i>Український</i> | <i>Північний</i> |
| Історична акція (зв’язок слово-діло) | Збіг слово=діло | Випередження слово-діло | Відсутня слово діло |

Подамо деяке пояснення до таблиці. Як видно, якщо врахувати *метафізичний*, структуроутворюючий рівень диференціації В. Антоновича по лінії “слово–тіло” та “слово–діло”, то для кожного національного типу (польського, українського, російського) можна віднайти свій відповідник серед національних субтипів у просторі самого українського національного типу. Так, тип польський відповідає підтипу галицькому, оскільки вони обидва характеризуються *збігом ре-акції – акції*. Тип український має аналог в українському підтипі за принципом *затримка–випередження реакції–акції*. І нарешті, національний тип російський накладається на

підтип північний український, бо обидва вони характеризуються відсутністю *ре-акції* – *акції*.

Як видно, на структурному, або структуроутворюючому рівні у розумінні концепту “народності” між В. Антоновичем і його попередниками – кирило-мефодіївцями (М. Костомаровим та Т. Шевченком) утворюється прірва, прірва між “релігією романтиків” та “наукою позитивістів”. Бінарна структура “романтизму”, яка розривала митця-науковця “між Богом і дияволом” у творчому напруженні, замінюється поміркованою “триадною” (“науковою”) на рівні позитивізму. Зникає чітка грань між “світлом” і “ніччю”, “живим” та “мертвим” або врешті-решт “формою” та “змістом”, як формально-логічним принципом впорядкування матеріалу епохи романтизму. На наукову сцену виходить поміркованість (“об’єктивність”) як чеснота позитивної науки, цінності якої поділяв і В. Антонович.

Підбиваючи підсумки підрозділу, наголосимо на чотирьох суттєвих аспектах:

1. Система, що функціонує як співдія трьох нарративних стратегій, організує українське історіографічне знання, забезпечуючи “кумулятивний континуїтет” історіографічного метанаративу. Жодна з нарративних стратегій, що утворює ядро сучасної української історичної науки, окремо, по одинці, не рятує тривалість метанаративного проекту історіографії від колапсу, провокуючи власні “розриви” й “стрибки”. Дослідницький простір “континуїтету та розривів” може бути вдало проблематизований у межах постмодерністської наукової парадигми (найменш розвинутої на сьогодні в Україні).

2. У своїй основі нарративні стратегії, що діють як “актори” прописування української історичної науки і претендують на статус наукових (тобто “істинних”) є ціннісно навантаженими і перепрописують у собі існуючі цінності релігії та політики. Проте методи дослідження, що застосовуються на сьогодні в українській історіографії, є відпорними самій наявності цієї гуманітарної, етичної компоненти. Плідні результати можуть

забезпечити розроблені в межах постструктуралізму методи ”боргової економії”. Стосовно науково-інституціонального принципу організації історіографічного знання це означає, що дидактична вісь “вчитель –учень” (і, відповідно, обмін “науковими паролями” в її межах, до яких, наприклад, належав “скептицизм”) може бути вдало розглянута крізь призму їх взаємних “боргових зобов’язань”, а сама практика “поклоніння вчителю” досліджуватися як різновид релігійної культової практики. Можливості такого підходу було продемонстровано у одній з наших монографій [34]. Замість “поверхової”, “політико-ідеологічної” проблеми “народності-державності” як організуючого принципу українського історіографічного нарративу ми поставили “глибинну”, “онтологічну” проблему “історії як життя” у текстах (і текстів) М. Грушевського. Традиційне питання “наукової школи” було переведено у площину родинної генеалогії, культової релігійної практики та влади патріархатного письма.

3. Ілюзія континуїтету української історіографічного метанаративу, що на сьогодні великою мірою тримається на транзитивності “предмету” дослідження й забезпечується політико-ідеологічним концептом “народності”, можлива завдяки ігноруванню тих структурних розривів, що були спричинені зміною наукової парадигми і переходом від романтизму до позитивізму. Якщо ж врахувати ці зміни, то концепт “народності” у М. Костомарова (як “романтика”) та В. Антоновича (як “позитивіста”) діє у цілковито відмінних епістемологічних та аксіологічних полях.

4. Ззовні ці поля формувалися дисциплінарним контекстом етнографії (М. Костомаров) та антропології (В. Антонович) і структуруються опозицією “слово-тіло” (мова-раса). Те, що зробив В. Антонович порівняно з М. Костомаровим – переніс центр ваги зі “слова” як факторної ознаки національності на “тіло”, з “історії” на “природу”. При такому переносі саме “природна” реакція тіла (у трьох її можливих іпостасях *differance* – затримки, збігу або випередження стосовно “слова-діла”) слугувала засобом конструювання ним національної ідентичності.

Якщо характеризувати дію В. Антоновича стосовно “національності” з внутрішніх перспектив (зсередини), то він переписав внутрішній простір цієї категорії на основі не бінарного принципу структурування, притаманного романтикам, а триєдиного, характерного для позитивістської наукової парадигми.

Висновки

Задекларувавши у “Вступній лекції” 1894 р. власний “скептицизм” М. Грушевський за посередництвом “наукової методології” вписав себе в українську історіографічну традицію, скориставшись для її позначення добре відомим українському загалу “кодом”. Проте, сама ця українська історіографічна традиція наприкінці ХІХ ст. ще не перетворилася на канон й на момент приєднання до неї М. Грушевського не була чимось остаточно сформованим та застиглим. Відбувалося постійне “конструювання” українського історіографічного метанаративу й кожен науковець, що претендував на відповідне місце у його “структурній ієрархії”, переконфігурував його сенсовний простір у відповідності до власних потреб. Скептицизм, з огляду на рухливість української історіографічної традиції, виглядав “ідеальною” нарративною стратегією для такого роду операцій. Завдяки його універсальній амбівалентній структурі (одночасно і “позитив”, і “негатив”, і “аналіз”, і “синтез”, і “сучасність” і “класична давнина”, і “поверхня” і “смерть-самогубство”), конституйованій як у просторі європейського наукознавчого дискурсу, так і літературної фікції кінця ХІХ ст., він міг слугувати унікальним засобом, який, залежно від контексту, дозволяв зберігати сюжетну цілісність й внутрішню логіку метанаративу шляхом вчасного “перетікання” з своєї “позитивної” іпостасі у “негативну” й навпаки.

Зусиллями першої генерації “послідовників” В. Антоновича (насамперед, М. Грушевського, але також – Ол. Грушевського, Д. Багалія, О. Єфименко...) саме позитивно навантажена фігура “скептика-синтетика” перетворилася на засіб інтеграції Володимира Боніфатійовича у каркас української історіографічної традиції. Так було забезпечено “тематичну” тяглість історіографічного сюжету, що брав свій початок зі “скептика” М. Костомарова. Правда така стратегія “вписування” В. Антоновича через

фігуру “скептика-синтетика” в українській історіографічній канон вимагала певного “наси́льства над істиною”, оскільки при цьому страждав як “інтертекстуальний образ” “Антоновича-науковця” (відомою є його загальна негативна оцінка “скептицизму” як різновиду “не-істини” у вступній лекції у Київському університеті), так і “Антоновича-українця” (саме “скептик-аналітик”, а не “синтетик”, на думку самого історика, виступав формою української національної ідентичності – так, як це було зафіксовано у тексті “Три національні типи народні”). Наративна історіографічна конструкція, що отримала своє завершення через символічне декларативне приєднання М. Грушевського у лекції 1894 р. до сонму інших знакових “скептиків” (М. Костомарова та В. Антоновича) не лише зафіксувала його місце в українському історіографічному каноні, але й відповідала завданням самопрезентації, демонструючи його наукову генеалогію по прибуттю до Львова. “Свої” (“українці”), що зібралися на вступній лекції 1894 р. й на яких було звернено її первинний “message” добре розуміли цей історіографічний код й мали сприйняти його як завірення М. Грушевського у наслідуванні звичайної Київської традиції, у тому числі й щодо поляків, попри проголошену політику “нової ери”. Натомість “чужі” (“поляки”), “виховані” на літературі fin-de-siècle й на слуху яких були “герої-скептики”, що постали зі сторінок щойно опублікованих романів Г. Сенкевича, могли сприймати “скептицизм” М. Грушевського як популярну й модну форму самопрезентації молодого (28-річного) по-європейськи освіченого інтелектуала. (Власне, сам М. Грушевський підсилив цю “польську” конотацію свого “скептичного послання” від 1894 р., невдовзі по тому звернувшись у публічних лекціях 1895 р. до теми скептицизму у романах Г. Сенкевича). До того ж апеляція до скептицизму як методу (інструменту пізнання) та класичної філології як простору його дисциплінарної легітимації мала сприйматися поляками як завірення М. Грушевського у його нейтральності й науковій об’єктивності, яка виключала будь-які національні преференції. Обрана у 1894 р. М. Гру-

шевським для власної самопрезентації стратегія скептицизму була вдалою, оскільки повністю відповідала вимогам політики “нової ери”: кожен носій конкуруючої національної ідентичності – польської чи української – відповідно до власного перекодування інформації мав отримати власний варіант “істини” – заспокійливий для польської сторони й підбадьорливий для української. Ця “езопова мова” “скептицизму”, гра М. Грушевського на конотаціях та співсенсах була відповідним дипломатичним засобом, який дозволяв новому потенційно сильному гравцю на політико-ідеологічному полі не порушити той *status quo*, що вже встиг сформуватися.

Отже, не стільки загальне твердження, що кожен історіографічний метанаратив не є “природнім”, а конструюється й що така конструкція завжди виступає формою насильства стосовно певних історіографічних “фактів” та “істин”, тобто, попередніх конструкцій, скільки усвідомлення соціорепрезентативної та наративної функції будь-якої методології (й у випадку зі скептицизмом М. Грушевського – зокрема) має бути логічним вислідом сказаного.

Якщо реалізація соціорепрезентативної та наративної функцій скептицизму дозволила М. Грушевському відразу по прибуттю до Львова вдало провести самопрезентацію в умовах орієнтації на горизонт очікувань національно мішаної аудиторії (польсько-української), коли на кону знаходився ризик порушити угоду порозуміння з поляками й одночасно потреба презентації власної національної ідентичності, то інструментальна функція скептицизму вченим на практиці не була реалізована – мала нульовий відповідник, або, висловлюючись термінологією правників, була “сплячою нормою”. Власне вже протягом 1894-1896 рр. відбувалося інтенсивне переосмислення М. Грушевським феномену скептицизму як популярного модерного “світогляду” з огляду на тексти Г. Сенкевича, переосмислення, яке завершилося відмовою вченого від цього стилю самопрезентації у листі до майбутньої дружини. Й коли пізніше, у 1898 р., в момент публікації I тому “Історії України-Руси” настав час перейти від суто

декларативних заяв до практичної демонстрації застосування скептицизму як наукового методу (дослідної практики, що спиралася на певне розуміння наукової істини), М. Грушевський остаточно відмовився від старих методологічних зобов'язань й проголосив нові, що йшли у розріз з попередніми. На місці “скептичної” настанови до істини, яка трималася на переконаності у її, істини, недосяжності, повстала заманіфестована істориком “метафізична” концепція, що трактувала істину як “золоту середину” й заперечувала “скептицизм” як валідну наукову методологію. Як показує текстологічний аналіз – це не була лише гола декларація. Саме цієї “нової” настанови дотримувався М. Грушевський у значній кількості своїх різнорідних текстів, тобто, застосовував її як “інструментарій” – як провідний принцип конструювання українського історичного метанаративу в усіх його варіаціях – чи йшлося про “рекомендації” імперському уряду щодо проведення адекватної національної політики, чи про легітимацію “федерації” як ідеальної форми співжиття українців та росіян. Власне таку свою зміну методологічних орієнтирів М. Грушевський подав як повернення до початків української історіографічної традиції, пов'язаної з Кирило-Мефодіївцями. Й дійсно, така “нова” методологія історика, зорієнтована на істину як “золоту середину” збігалася з проголошеною В. Антоновичем у його вступній лекції (Київський університет). Проте, її “справжнє” авторство належало Аристотелю, одному з батьків схоластики, яка, у часи навчання М. Грушевського у Київському університеті “насаджувалася” у дисциплінарному просторі класичної філології (результат введення в дію нового університетського уставу 1884 р.).

Таким чином, М. Грушевський, починаючи з 1898 р. на інструментальному рівні скористався методом, який анонімно відсилав до класичної філології. Власне, про класичну філологію як первинний дисциплінарний простір скептичного методу історик голосно заявляв у 1894 р. Отже, в обох випадках: у першому (“скептичний метод”, 1894 р.) – відкрито, у другому (“метафізичний метод”, 1898 р.) – анонімно, М. Гру-

шевський фактично відсилав до класичної філології. Така стійка дисциплінарна прив'язка методології контрастувала з негативною оцінкою філології, якої дотримувався історик протягом всього свого життя й на фоні якої “реверанси” 1894 р. виглядали випадковим жестом. З точки зору концепції “заперечення” З. Фрейда, яку один з засновників психоаналізу розробив у статті з однойменною назвою, така негативна оцінка філологічної освіти як практично непотрібної складової власного становлення може слугувати свідченням того, що М. Грушевський “проговорився” щодо дійсних витоків власної методології, а саме – схоластики та концепції Аристотеля.

Отже, у той час, коли М. Грушевський на наративному рівні конструював український історіографічний метанаратив, вписуючи себе, В. Антоновича та М. Костомарова у його простір через фігуру “скептичного методу”, він на епістемологічному рівні звертався до контрадикторного щодо скептицизму “метафізичного методу”, конструюючи у такий спосіб український історичний метанаратив й посилаючись при цьому на традицію українського історіописання. Парадоксально, але у такий спосіб він дійсно наслідував методологічні підходи В. Антоновича. Таким чином, наративна соціорепрезентативна функція скептицизму у просторі українського історіографічного метанаративу утворювала конфліктне поле напруги з його епістемологічною функцією у просторі українського історичного метанаративу. Власне, епістемологічна функція скептицизму як обопільногостре лезо не могла бути реалізована при конструюванні українського історичного метанаративу, тобто – не могла задовольнити креативну потребу створення нової схеми української історії. Скептицизм міг добре функціонувати лише як засіб руйнації міфологем конкуруючої наукової програми – російської (у чому довгий час звинувачували М. Костомарова апологети російської імперської парадигми історіописання). Проте його лезо могло зруйнувати також й будь-які спроби побудови українського історичного міфу (на чому наполягав, правда стосовно іншого

випадку, М. Драгоманов). Тому на практиці М. Грушевський звернувся до метафізичної трактовки істини, а пізніше – до генетичного методу як засобу конструювання нової схеми української історії, її історичного метанаративу. Отже, задекларований М. Грушевським у “інавгураційній лекції” 1894 р. скептицизм, що дозволяв йому успішно самопрезентуватися та конструювати український історіографічний метанаратив, проте не виступав у ролі наукового інструментарію може бути класифікований у просторі запропонованої нами класифікації як “метод-пароль”.

РОЗДІЛ 3

**“ЗВИЧАЙНА СХЕМА” ІМПЕРСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ
ТА ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ ЯДРА ДОСЛІДНИЦЬКОЇ
ПРОГРАМИ М. ГРУШЕВСЬКОГО: ГЕНЕТИЧНИЙ МЕТОД (1903-
1906 РР.)**

3.1. Постпозитивістський підхід: “Звичайна схема...” М. Грушевського

Якщо сприйняти погляд на М. Грушевського як модернізатора історичної науки й одночасно конструктора українського історичного метанаративу, а розгортання його історичного письма уявити у вигляді ряду послідовних модернізаційних жестів стосовно існуючих традицій історіописання, то принаймні дві “пікові” дати – 1903 та 1918 рр. – при такому підході мають бути враховані. Ці дати позначали послідовну шереду переформулювань істориком двох “звичайних схем” історіописання.

Спочатку – секуляризація національної історії, виписування її зі спільного простору загальноімперського історіографічного метанаративу (1903 р., програмовий текст “Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства” як теоретична квінтесенція багатотомової “Історії України-Руси”) – виклик тим численним нерациональностям імперського історіописання, до яких “через... традиційність, через... довге уживання... привикли” [88, с. 77].

Далі – протилежний за спрямуванням рух по розімкненню національної історії у безмежний “Всесвіт” історії всесвітньої (1918 р., знакова стаття “Історія й її соціально-виховуюче значення” як інтелектуальний дистилат 6-ти томової “Всесвітньої історії в короткім огляді”), що спрямовувався завданням “...рішучо розірвати з... традиціями і організувати науку історії на нових підставах...” [90, с. 180].

Як видно, обидва тексти М. Грушевського, попри те, що, на перший погляд, були сфокусовані на цілком відмінних “дослідницьких доменах”, унаочнювали одну й ту ж стійку у часі негативну реакцію вченого на “звичайні схеми” конструювання історії, намагання переконфігурувати традиційний спосіб історіописання – як “зовнішнього” (“всесвітньої історії”), так і “внутрішнього” (“імперського”).

Більш того, сама “нераціональність” цих “традиційних схем” також прописувалась істориком однаково, розглядаючись у “термінах” порушення тяглості історичного метанаративу та його “логічної” послідовності. Внаслідок такого порушення континуїтету, на думку М. Грушевського, українська та всесвітня історія перетворювалася на “обривки, шматки, кавалки”.

Так, підпорядкувавши риторику та аргументацію тексту “Звичайна схема “руської” історії...” вимогам циклічності, історик розпочав і завершив статтю фактично однією й тією ж фразою, повтор якої мав би привернути увагу до провідної ідеї тексту – фіксації розривів українського історичного метанаративу при існуючому пануванню “звичайної схеми”. Початок тексту (“Зрештою історія українсько-руської народності зістається... в виді якихось кавалків, *disjecta membra*, не пов’язаних між собою органічно, розділених прогалинами...” [88, с. 78]) дублює його завершення (“Головні принципи: треба б усунути теперішній еkleктичний характер “руської історії”, зшивання до купи епізодів з історії різних народностей, консеквентно перевести історію східнослов’янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами...” [88, с. 82]).

В тексті “Історія й її соціально-виховуюче значення” (1918 р.), акцентуючи увагу на нераціональностях, притаманних викладу (та написанню) на цей раз вже всесвітньої історії, вчений повторив “аргументацію”, застосовану у 1903 р. до історії “східнослов’янської” (“руської”): “Інакше буде не історія, а хрестоматія уривків з історії людства – і такою, власне, хрестоматією дуже слабо пов’язаних між собою, або й

зовсім не пов'язаних уривків, позволю собі сказати, й являється та історія, котрої вчить наша школа” [90, с. 182].

Як видно, спільне завдання, яке переслідував М. Грушевський в обох вищезазначених текстах й яке мала виконати наукова методологія полягало у перетворенні “хрестоматії” на “історію” та віднайденні тих адекватних “матеріалів”, що дозволили б склеїти зайві залишки старої традиції – “уламки”, “уривки”, “кавалки” й забезпечити на їх основі “конструювання” наново повсталого історичного метанаративу.

Таким чином, навіть поверховий текстологічний аналіз примушує розглядати статті М. Грушевського, написані ним у 1903 та 1918 рр. як такі, що підкорялися спільній дослідницькій стратегії, а отже – як елементи одного сенсового ланцюга.

Задля прояснення вищесказаного на теоретичному рівні корисним уявляється аналітичний досвід, прописаний у текстах відомого представника постпозитивістського наукознавства, учня й водночас опонента К. Попера – І. Лакатоса. Його підхід, на нашу думку, має кілька очевидних переваг, оскільки дозволяє встановити зв'язок між науковою методологією та певною сукупністю наукових теорій (“схем”), надаючи ключ дослідження методологічних функцій у процесі конструювання історичних метанаративів.

До таких переваг належать:

1. Модель, запропонована учнем К. Попера, дозволяє підходити до дослідження концептуального апарату будь-якого вченого не як до сукупності розрізнених наукових теорій, а як до цілісної “дослідницької програми” з власним “ядром”. З визначення “ядра” цієї дослідницької програми, з точки зору І. Лакатоса, й починається виконання алгоритму осмислення наукової методології будь-якого вченого. Звідси, концепція угорського наукознавця апіорно, ще до початку текстологічного аналізу, примушує розглядати “історіософські” тексти М. Грушевського, датовані

1903 та 1918 рр., як елементи послідовного виконання єдиної наукової програми вченого.

2. Концепція І. Лакатоса є чи не єдиним підходом в постпозитивістському наукознавстві, який ставить визначення критеріїв науковості тієї чи іншої методології, що “легітимізує” певну гіпотезу, в залежність від конкуруючої наукової гіпотези, або, мовою І. Лакатоса – конкуруючої наукової програми. Крім того, угорський наукознавець подає перелік норм науковості, які дозволяють надати перевагу одній конкуруючій програмі перед іншою. Така модель доволі адекватно описує ситуацію, в якій опинився М. Грушевський, намагаючись модернізувати як парадигму історії “східного слов’янства”, так й історіописання всесвітньої історії, де панували традиційні “схеми” історії.

3. Критерієм науковості тієї чи іншої наукової гіпотези слугує, за І. Лакатосом, здатність забезпечити “позитивний зсув проблем”, тобто створення теоретичних умов випередження прогностичної функції “наукової програми” щодо її емпіричного наповнення. Те, що на сьогодні в основі аналітичного каркасу абсолютної більшості досліджень з історії України лежить “схема М. Грушевського” свідчить про її здатність постійно обростати новими “емпіричними м’язами”, а значить – про її відповідність критерію науковості від І. Лакатоса.

Якщо застосувати кожен з перелічених пунктів до вивчення “теоретико-методологічної” спадщини М. Грушевського, то першим кроком дослідження мала б бути процедура окреслення “ядра” “наукової програми”. Методологічний ресурс (у його вузькому “інструментальному” сенсі) історика, у такому випадку, виступатиме засобом на шляху її реалізації.

На сьогодні конвенційно узгоджено, що формування “ядра” “наукової програми” М. Грушевського здійснювалося як процес секуляризації українського історіописання, тобто, у вигляді конструювання самовладного простору українського історичного метанаративу й репрезентацію національ-

ного “Я” як безперервного у часі процесу. Становлення цієї нової “наукової програми” М. Грушевського відбувалося не у порожнечі, а на фоні вже існуючих конкуруючих “програм”, кожна з яких у свій власний спосіб виключала й заперечувала право на існування інтелектуальних конструкцій українського історика.

У галузі російського імперського історіописання [569] такою альтернативною “науковою програмою” виступала “звичайна схема руської історії”, а у просторі всесвітньої історії – концепція “обраних народів”, що надавала перевагу державним історичним народам Західної цивілізації й ігнорувала існування недержавних. Звідси алгоритм виконання наукової програми М. Грушевським передбачав здійснення ним саме двох (а не однієї, як це розглядається дотепер в українській історіографії) послідовних та узгоджених “топічних” операцій у межах єдиної дослідницької стратегії – процедуру виписування українського історичного метанаративу з загальноімперського простору, сепарацію його “ядра” та не менш важливу операцію його вписування у відкритий простір всесвітньої історії – створення такої її моделі, у межах якої знайшлося б місце для виписаної з імперської схеми незалежної історії України [601]. Ці дві послідовні операції з формування “ядра” наукової програми М. Грушевського були хронологічно та текстуально локалізовані, як зазначалося, у 1903 та 1918 рр. у відповідних “історіософських” працях вченого – “Звичайній схемі руської історії й справі раціонального укладу історії східного слов’янства” та “Історії й її соціально-виховуючому значенні”.

З цих перспектив, у кожному з двох випадків інструментальна функція методологічного апарату М. Грушевського (якщо зважити на запропоновану І. Лакатосом концепцію розмежування “позитивної” та “негативної” евристики у процесі конструювання ядра наукової програми), мала бути зведена до виконання двох різноспрямованих інтелектуальних операцій: а) “позитивної”-легітимуючої з завданням легітимізувати її “ядро”) та б) негативної-“деструктивної” (з завданням зруйнувати “ядро”

“старої” конкуруючої наукової програми, підірвавши систему аргументації, на якій вона трималася).

Або, як пише з цього приводу у монографії “Деконструюючи імперську Росію: Михайло Грушевський та написання української історії” (“Unmaking imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the writing of Ukrainian history”) С. Плохій: “...праця М.Грушевського [“Звичайна схема...” – В.В.] з української національної історії включала два взаємозалежні процеси, демонтаж або “деконструкцію” імперського загальноросійського історичного нарративу та конструювання українського національного нарративу” [558, с. 94-95].

Проте, на нашу думку, не лише у 1903 р. під час написання тексту “Звичайна схема...” М. Грушевський мав орієнтувати обрані ним методологічні ресурси на виконання двох завдань – “деконструкції” та “конструювання”, а й у 1918 р., у тексті “Історія й її соціально-виховуюче значення” ці два завдання також стояли на меті. Тільки замість “звичайної імперської схеми” у 1918 р. деконструкції підлягала “звичайна” схема історіописання всесвітньої історії. Й, як би там не було, в обох цих випадках антитрадиціоналістська спрямованість інтелектуальних жестів М. Грушевського, яка обумовлювалася завданням нейтралізації “конкуруючих наукових програм” (“традицій”), була вповні суголосною модерністському “духу епохи” *fin-de-siècle*.

Автори численних “звичайних” для української історіографії інтерпретацій програмового тексту М. Грушевського “Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу східного слов’янства” [88] ще й досі не помічають його розмаїтих контекстів, а значить – позбавлені адекватних засобів сприйняття формування українського історичного метанаративу. Перебуваючи все ще під владою ідеологічного дискурсу, переважна більшість українських істориків й сьогодні демонструє техніки прочитання, зорієнтовані, насамперед, на врахування політичного контексту [195] його написання. При такому прочитанні, радше несвідомо, вони апелюють до

екстерналістської парадигми наукознавства, відповідно до якої саме зовнішні, соціокультурні (у тому числі політичні) чинники визначають розвиток наукових теорій.

При цьому тотально ігнорується внутрішня, іманентна науці логіка розвитку наукового пізнання, навіть коли йдеться про тексти, очевидно, проблематизовані навколо питань гносеологічного характеру (теоретичних та методологічних). А “Звичайна схема...” М. Грушевського належить саме до такого класу текстів *par excellence*.

Звідси, й досі поза лаштунками української історіографії залишається варіант прочитання “Звичайної схеми...” з перспектив інтерналістської парадигми і, відповідно, відкидаються традиційні для цієї парадигми контексти – “контекст відкриття” та “контекст виправдання” (аббревіатура англійською – “DJ”: Discovery / Justification contexts).

Дихотомія “DJ” контекстів виникла, як відомо, у межах постпозитивістської попперіанської моделі фальсифікаціонізму і була теоретично обґрунтована у відомій праці К. Поппера “Логіка наукового пізнання” (1958) [267]. Її сенс, якщо його максимально спростити, зводився до того, що у процесі становлення будь-яка теорія, перш ніж отримати науковий статус, проходить два етапи.

Спочатку вона виступає як індивідуальна теорія – результат психічної діяльності того чи іншого автора, реалізацією якої стало наукове відкриття. Ці психічні процеси становлять контекст відкриття, дослідження якого є справою, насамперед, психології науки й, у другу чергу – соціології науки.

Далі, при формулюванні та обґрунтуванні власної теорії автор має орієнтуватися на “момент” рецесії її науковим співтовариством і, отже, на “стадії” легітимації теорії саме як наукової вона має пройти процедуру “фальсифікації”, тобто відповідності (не-відповідності) нормам наукової раціональності, що панують у певну епоху й утворюють її контекст вип-

равдання. Дослідження контексту виправдання є справою суворої наукової дедукції у дисциплінарних межах філософії науки.

Попри наявність великого масиву критичної літератури, яка відсилає до дискусій у наукознавстві 60-х – 70-х рр. ХХ ст., якщо сприймати “D/J” рознесення саме як різновид наукової метафори, то вона й на сьогодні є достатньо привабливою для науковців, оскільки наділена потужним евристичним потенціалом та пізнавальним ресурсом і дозволяє підходити до вивчення будь-якої наукової концепції комплексно, враховуючи як персональний характер її походження, так і імперсональний характер її наукового конституювання.

Власне, в одній з останніх своїх праць Пауль Гойнінген [456] й показав, що з самого початку у просторі активної критики 60-х – 70-х рр. ХХ ст. дихотомія “контекст відкриття / контекст виправдання” функціонувала саме як наукова метафора. Він виокремив п’ять відмінних семантичних шарів, на які, зазвичай, були спрямовані стріли наукознавчої критики:

1) сприйняття відкриття та виправдання як темпорально відмінних процесів [456, с. 11];

2) як протиставлення процесу – методам;

3) як опозиція емпіричне – логічне;

4) як протиставлення психології, історії та соціології науки – філософії науки [456, с. 12];

5) як розведення двох відмінних типів запитань: а) що історично трапилося під час відкриття?; б) чи може це бути опротестоване?

Таке “мерехтіння” сенсів і на сьогодні забезпечує широкі можливості як для використання цієї дуальної філософемі у наукознавчих роботах, так і для її повного несприйняття. На сьогодні будь-які спроби ускладнити цю бінарну конструкцію, додавши до “D / J” рознесення інші контексти, хоч і є достатньо теоретично обґрунтованими, проте, з суто “практичної” точки зору, не виглядають вдалимими. Наприклад, на нашу думку, не виглядає дос-

татньо “операційною” пропозиція Д. Дасгупти (D. Dasgupta) додати ще й третій, “проміжний” або “об’єднуючий” “контекст розвитку”, що базується на сучасних відкриттях у когнітивній психології, зокрема на концепції, відповідно до якої “психічні процеси”, що ведуть до наукового відкриття вже включають в себе у певному сенсі те, що розуміється як когнітивне. Для адекватного сприйняття концептів “контекст відкриття” та “контекст виправдання” (оскільки це виходить за безпосередні завдання даного дослідження) відсилаємо до їх трактовок одним з послідовників К. Поппера – Хансом Альбертом, який у своїй відомій праці “Трактат про критичний розум” присвятив окремий параграф цьому питанню [306, с. 63-67]. Тут лише зауважимо, що зі “списку” п’яти вищезгаданих інтерпретацій опозиції “контекст відкриття / контекст виправдання”, поданих П. Гойнінґеном, нас, з суто практичних міркувань текстологічного аналізу, цікавитимуть дві: та, що розглядає цю бінарну конструкцію як протиставлення “процесу / методам” (№ 2 списку) й та, що трактує її крізь призму конфронтації “психології, соціології, історії / філософії науки” (№ 4 списку).

Якщо вдатися до своєрідної постструктуралістської операції “змішаного синтезування” й зробити взаємну “накладку” двох вищеназваних бінарних філософем (№ 2 і № 4), то вийде, що науковий “метод” як такий, що знаходиться на одній стороні бінарних гойдалок разом з “філософією науки” буде “врівноважувати” “психологічні”, “соціологічні” та “історичні” процеси, які “супроводжували” дослідника в “момент” наукового “відкриття”. Інакше кажучи, з таких перспектив легітимована філософією науки відповідної епохи наукова методологія виконує, в першу чергу, психокompенсаторну функцію “раціоналізації”, “врівноважуючи” як певні психічні процеси винахідника, так і відповідні їм “соціальні конструкції”, які, виправдовуючи в очах суспільства поведінку винахідника, у свою чергу, виконують соціорепрезентативну функцію стосовно застосування дослідником самої цієї методології.

Таким чином, окреслити для певної теоретичної інновації “контекст відкриття” – значить зосередити увагу на психокомпенсаторній функції методології та відповідному їй соціальному контексті, а визначити “контекст виправдання” – то сконцентруватися на засобах наукової (дисциплінарної) легітимації цієї методології.

Якщо визнати, що у тексті “Звичайна схема...” М. Грушевським було прописано “логіку” певного відкриття, то розкрити евристичний потенціал як “контексту цього відкриття”, так і “контексту його виправдання” означатиме відповісти, принаймні, на три групи запитань:

1. Які “психічні” чинники привели до граничного усвідомлення М. Грушевським нераціональності концепції “звичайної схеми”? Які “іраціональні” процеси в його психіці відповідали за деструкцію організації традиційної наукової схеми й потребували її “раціоналізації” з боку певної методології, вимагаючи “модернізації” “старої схеми”? Відповісти на ці запитання, окресливши “контекст відкриття” “Звичайної схеми...” – означає розглянути цю статтю М. Грушевського як подію його індивідуальної історії – його біографії, а отже – дослідити психокомпенсаторну функцію задіяної вченим методології.

2. Нормам якої наукової раціональності (“наукової парадигми”) відповідала раціональність запропонованої М. Грушевським схеми укладання історії “східного слов’янства”? Відповідь на дане питання, яка передбачає дослідження тексту “Звичайної схеми...” як елемента історії науки (і не лише історичної) другої половини ХІХ – початку ХХ ст., визначає “контекст виправдання” й надає можливість розглядати “методологію” з огляду на її легітимуючу функцію.

3. У межах якого етосу епохи *fin-de-siècle* існували відповідні “інструкції”, які не лише виправдовували, а й предписували той спосіб функціонування методології, до якого вдався М. Грушевський у “Звичайній схемі...” – у напрямі руйнування “традиційних схем”? Розглянути це питання – значить позначити межі “соціального контексту” “наукового

відкриття” М. Грушевського у загальному просторі “контексту відкриття”, зосередившись на соціорепрезентативній функції “його” методології.

Передумовою конкретизації поставлених вище питань є розкриття того, у чому сенс запропонованої М. Грушевським у “Звичайній схемі...” інтелектуальної ініціативи, що ж за “відкриття” лежить в її основі й що складає подію цього програмового для українського історіописання тексту. Якщо коротко, то у “Звичайній схемі...” вчений опікується проблемами нерациональності того різновиду історіописання, яке давно вже перетворилося на різновид патріархатної генеалогії однієї родини (“Московської династії” – родини Романових, а перед цим – Рюриковичей): “Схема ся стара... і в основі її лежить ідея генеалогічна – генеалогія московської династії... Се можна було московським книжникам – для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв’язі...”[88, с. 75].

Інтегруючи сенсовні координати тексту “Звичайна схема...” у полотно статті “Справа українських катедр і наші наукові потреби” (опублікованої у 1907 р.), вчений знову зробив наголос (повторивши майже слово в слово) на ідеї переходу від генеалогічного до генетичного історіописання як засобу переформатування офіційної імперської історичної схеми: “В основі сеї схеми лежать старі генеалогічні ідеї московських книжників і політиків, і в своїм практичному переведенні вона калічить та в фальшивім світлі представляє не тільки історію українського, а так само і великоруського народу, але се не перешкоджає панувати їй всевласно” [138, с. 464].

У даному тексті М. Грушевський розширив межі власної “схеми”, вказавши на недоречності застосування загальноімперської генеалогічної ідеології не лише у галузі історіописання та історії права, але й у площині літератури. Отже, концепція М. Грушевського, за задумом її автора, мала слугувати універсальною інтердисциплінарною парадигмою для всієї укра-

їнської культури, охоплюючи як історико-правові її сегменти, так і літературознавчі.

Пізніше (у 1911 р.) аргументацією М. Грушевського щодо вад “звичайної імперської схеми” у просторі історії літератури скористався (з варіаціями *ad hoc*) літературознавець й політичний діяч С. Єфремов у праці “Історія українського письменства”: “Звичайна схема історії російського письменства будується так, ніби центр літературних інтересів і діяльності після татарського нападу... перенесено на північ і ніби тільки там далі сукано нитку літературного розвитку. Коли й згадується творчість „южно-руських” письменників, то хіба лише, як міст між давнім письменством та московським, як незаконний якийсь і випадковий, незважаючи на його інтегральну в очах дослідників натуру, додаток до того єдиного письменства, що дало в своєму розвитку теперішню російську літературу... Легендарна генеалогія московських царів виводила їхній рід од Пруса та Августа через візантійських імператорів та південноруських князів, і, таким чином, Москву робила безпосереднім і єдиним нащадком та спадкоємцем староруського життя. Все, що не підходило під цю тенденцію, попросту одкидалось як чужоземне та єретицьке, нав'яне латинським Заходом...” [179]. Як видається, запропонована М. Грушевським у “Звичайній схемі” інтелектуальна ініціатива перетворилася на ядро української наукової програми, що дозволяла зробити переконфігурацію цілого українського метанаративу – від історіописання до літературознавства.

У чому ж полягала зафіксована у статті “Звичайна схема...” інтелектуальна ініціатива М. Грушевського? Що принципово нового, порівняно з тим, що історик писав раніше, опонуючи “звичайній” схемі російського історіописання, несла у собі стаття 1903 р. й, відповідно, якою мірою ці інтелектуальні інновації можуть бути віднесені на рахунок ситуації (психологічної, дисциплінарної, ідеологічної, соціальної), в якій перебував вчений під час написання цієї знакової статті? Як відомо, у “Звичайній схемі...”

М. Грушевський перекинув інтертекстуальний ланцюжок, включивши у її простір перелік інших статей, логіку яких вона наслідувала й у контексті яких її треба розглядати. Йшлося про рецензії українського історика на праці Мілюкова [69], Загоскіна [67], Сергєєвича [66], Владимирського-Буданова [68]. Причому, цей, поданий самим М. Грушевським у статті “Звичайна схема...” перелік російських авторів, з якими він вступав у діалог з приводу нераціональності імперської “звичайної схеми...”, був далеко не повним. Наприклад, український вчений не згадав (свідомо чи ні) у статті релевантні рецензії на праці В. Сергєєвича [66] та Ф. Леонтовича [70]. Показовим є також той “факт”, що простір критики імперської схеми історіописання М. Грушевським було обмежено або історико-правовими (як у випадку з монографіями В. Сергєєвича та М. Владимирського-Буданова), або культурологічними (рецензія на П. Мілюкова) дослідженнями. Ще одна прикметна риса цієї критики мала хронологічну ознаку – вона стосувалася переважно праць, написаних у 1894-1896 рр. й була прописана у низці статей, опублікованих у ЗНТШ за 1896 р., тобто, припадала на початковий період перебування вченого у Львові, який передував початку реалізації істориком багатотомного проекту “Історії України-Руси”. Тобто, у той період, коли М. Грушевський активно експлуатував тему “скептицизму” як провідного наукового методу, він фактично почав обдумувати проблему нераціональності “звичайної схеми” імперського історіописання. Причому, як у знаковій статті 1903 р., так і у текстах 1896 р. своєрідною “універсальною парадигмою”, яка для М. Грушевського уособлювала всю недолугість “звичайної схеми” російського історіописання виступала монографія Володимирського-Буданова “Історія права руського народу”. Відсилка до цієї монографії з’являлася чи не кожного разу, коли М. Грушевський брався рецензувати працю певного автора з перспектив її відповідності (не відповідності) “звичайній схемі”. Це при тому, що сам огляд М. Грушевським вищезазначеної монографії Володимирського-Буданова було опубліковано лише у 1901 р. у зв’язку з виходом 3-ої редакції цієї

праці. Так, згадка курсу Володимирського-Буданова з'являється у 1896 р. у рецензіях на працю В. Сергеевича (“...автор назвою “давнього періоду” обіймає зарівно давню Русь і державу московську, тож тут і не розділяється докладно право давнє руське від права московського (як то робиться, наприклад, в іншій широко розповсюдженій курсі історії руського права проф. Володимирського-Буданова)...” [66, с. 9]) та Ф. Леонтовича (“...голошена в історичній літературі і повторена в звітнім курсі історії руського права проф. М. Володимирського-Буданова теза, що така свідомість...” [спільна для руських слов'ян – В. В.] існувала вже в X-XI [70, с. 5]). З чим було пов'язано акцентування М. Грушевського на монографії М. Володимирського-Буданова, якщо враховувати не лише її достатню репрезентативність щодо “звичайної схеми” імперського історіописання, але й присутність певної психологічної компоненти по вісі “рецензент” (М. Грушевський) – “автор” монографії (М. Володимирський-Буданов). А така психологічна присутність мала проявлятися хоча б з огляду на те, що М. Володимирський-Буданов виступав університетським викладачем М. Грушевського й постійне заперечення “учня” може розглядатися як намагання подолати авторитет “вчителя”.

Що ж до загальної критики “звичайної схеми” у численних статтях М. Грушевського, то задовго до написання знакового тексту 1903 р. український історик неодноразово вживав термін “звичайна схема” для позначення нераціональної моделі імперського історіописання (“...звичайна ж схема курсів історії права є генезою права держави Російської” [66, с. 10]; “...молодшим, більш об'єктивним історикам російським треба було б раз зреформувати сю схему історичну” [69, с. 4]). Власне, вже у циклі рецензій 1896 р. М. Грушевський піддав критиці організацію російського імперського метанаративу. Ця деструкція імперського метанаративу особливо рельєфно проявилася у огляді монографії П. Мілюкова (“...історична схема книжки така – доісторичні часи східної Європи, давня держава Руська, Московська держава, Російська імперія; се властиво – історія генези сучасної російської (себто – великоросійської з погляду етнографічного, з

територією російської держави) культури; при тій схемі виходить та хиба історичної перспективи, що давня держава руська стає ніби виключним антецедентом московської, а Україна-Русь почавши від XIII аж до кінця XVIII в. кудись пропадає з поверхні землі, щоб потім з'явитись в ролі об'єкта адміністративних заходів російського уряду [69, с. 4]) й була майже слово у слово повторена у статті “Звичайна схема...”. Проте, те, що кардинально відрізняло статтю 1903 р. від всіх попередніх текстів М. Грушевського, які торкалися відповідного сюжету, насамперед, текстів 1896 р., – це актуалізація ним питань наукової методології. У 1896 р. М. Грушевський був заклопотаний осмисленням феномену скептичного методу крізь призму філософії Аристотеля й це осмислення відбувалося “паралельно” його критиці “звичайної схеми”, натомість, у 1903 р. на передній план було виведено питання наукового методу, на який було покладено “обов'язок” конструювання українського історичного метанаративу. Власне, саме проблематизація українським істориком у тексті “Звичайна схема...” методологічного дискурсу може бути визначена як суть інтелектуальної ініціативи вченого, що мала відбивати специфіку ситуації 1903 р. – моменту написання М. Грушевським цієї статті. А до того ж – заперечення традиційності через категорію раціональності виступало ще одним кроком, який зробила думка М. Грушевського у 1903 р.

Отже, вся аналітична конструкція статті М. Грушевського “Звичайна схема...”, розпочавши рух з одного дисциплінарного поля в інше, трималася на силі метафізичного впливу двох опозиційних пар: генеалогічний (патріархатний) метод (зв'язок) / генетичний метод (зв'язок), традиційне (історіюписання) / раціональне (історіюписання). Причому, якщо “звичайна імперська схема” робила наголос на першій складовій опозиції, то сенс запропонованої М. Грушевським інтелектуальної інновації у статті породжувався перенесенням акценту на другу складову, при цьому “генеалогічний” зв'язок ототожнюється з “традицією”, натомість “генетичний метод” перетворюється на єдиний засіб “раціональності”. Раціоналізація “звичайної

схеми” – це і є процес субституції генеалогічного – генетичним, за яким мав би знаходитися одночасний процес знецінення генеалогічного та набуття універсальної цінності генетичним.

Таким чином, подати інтерпретацію ”логіки відкриття” М. Грушевського, прописаної ним у “Звичайній схемі...” – це пояснити: а) з яких причин індивідуального характеру у 1903 р. традиційна патріархтна генеалогія стає для М. Грушевського “нераціональною”? та б) чому задіяний у статті генетичний метод може виступати на початку ХХ ст. мірилом раціональності. Пункт (а) належить до “контексту відкриття” (психологічного) (б) є простором дії “контексту виправдання” (наукознавчого контексту).

В силу того, що у психобіографічних дослідженнях на сьогодні домінує наративна психологія, то проблема психічних причин усвідомлення нераціональності патріархатної генеалогії, тобто визначення “контексту відкриття”, досліджуватиметься у її дисциплінарних межах – з огляду на розриви історіографічного метанаративу, згортання письма та дію стратегій “neurosis narratives”.

Розкриття пункту (б) вимагатиме висвітлення питання у межах когнітивної моделі наукознавства для окреслення того типу наукової раціональності, яким скористався М. Грушевський у “Звичайній схемі”, і позначення того слабо окресленого і дуже рухомого інтердисциплінарного простору історіописання епохи *fin-de-siècle*, у межах якого стаття М. Грушевського набувала сенсовності.

Алгоритм подальшого дослідження, що буде реалізовано у цьому розділі, включатиме такі послідовні кроки:

1. Розглянувши теоретичні та терапевтичні підходи, що сформувалися у сучасному просторі наративної психології, окреслимо той сенсовний порядок, який дозволяв тлумачити процес деконструкції М. Грушевським “звичайної схеми” імперського історіографічного метанаративу у термінах психічної “норми – патології” [329].

2. Взявши до уваги два інтертекстуальні комплекси, на фоні яких М. Грушевським була написана стаття “Звичайна схема...”, – а) довготривалий (“діахронічний”) проект “Історії України-Руси” та б) короткотермінове (“синхронічне”) “підприємство” його “історіософських праць” 1903 р., розглянемо їх специфіку з ракурсу загального руху його письма, насамперед, з перспектив дисконтинуїтету (згортання, зупинки та розривів).

3. Звернувшись до певних психобіографічних подій життя вченого, наклавши відповідні тексти М. Грушевського на психічну підкладку “моменту”, запропонуємо одну з моделей інтерпретації його “Звичайної схеми...” , яка, на наш погляд, визначала “психологію відкриття” та психокompенсаторну функцію залученої істориком методології.

4. Врахувавши науковий контекст кінця XIX – початку XX ст., позначимо кордони тієї дисциплінарної та парадигмальної обумовленості, в межах яких раціональність запропонованої істориком “схеми” могла розглядатися як незаперечна “об’єктивна” цінність.

5. Дослідивши соціальний контекст епохи *fin-de-siècle*, тобто, обраний М. Грушевським у 1903 р. стиль власної наукової самопрезентації окреслимо засоби його дисциплінарної легітимації, що дозволили історика “переконфігурувати” “звичайну схему” русскої історії.

3.2. “Звичайна схема...” М. Грушевського з перспектив наративної психології

З двох перспектив наративної психології – теоретичної (концепцій Д. Брюнера [342; 343, 344], Ч. Метінглі [505]) та терапевтичної (теорії А. МакІнтайра [501], В. Гвідано [430; 431; 432], М. Кросслі [364; 365; 366]) історична наука, що концентрує власну увагу навколо питання конструювання національного метанаративу (а саме цей аспект історіописання М. Грушевського визначає вагу його символічного капіталу в українській історіографічній традиції), отримує сучасні засоби власної дисциплінарної легітимації.

В двох відомих працях Д. Брюнера [342; 344] він розв’язав фундаментальну онтологічну проблему функціонування людського розуму у доволі простий та вичерпний спосіб. Д. Брюнер запропонував концепцію двох відмінних шляхів отримання знання, дві модальності когнітивного функціонування, кожна з яких дозволяє нам у свій власний специфічний спосіб конструювати реальність. Ці дві модальності мислення не можуть бути зведені одна до одної без очевидного ризику втратити багатство спродукованої ними відмінності думки. Більш того, ці два шляхи пізнання є автономними з двох перспектив: а) як в принципах функціонування, так і б) у верифікаційних критеріях, якими знання досягаються. Цим двом шляхам пізнання світу Д. Брюнер дав назву парадигматичної та наратологічної модальності.

Парадигматична або у інших термінах “логічно-сцієнтична” модальність намагається бути математичною, формальною системою опису та пояснення. Відповідною метафорою тут слугує комп’ютер. Саме вона дозволяє вирішити більшість практичних проблем у повсякденному житті. Для більшості людей це і є єдиний спосіб думання, який взагалі існує для них.

Наративний спосіб думання менше відомий. Однак він найдавніший у людській історії. Він передував парадигматичній модальності. Наративний образ знання полягає в організації досвіду за допомогою проекту, що передбачає інтенційність людського знання. Наративне мислення складається з розповіді історій собі та іншим. Розповідаючи ці історії собі та іншим ми конструюємо значення, через які наш досвід набуває сенсу. Це і є фундаментальна людська діяльність, в яку ми задіяні.

І парадигматична, і наративна модальність реалізують здатність людини до абстрагування – але кожна у свій власний спосіб.

Так, парадигматична модальність веде нас до абстракцій, тому що її інтересом є універсальні чи загальні концептуальні аспекти, у той час як здатність абстрагування у наративному мисленні витікає з інтересу до особливого. Розповідь історій – процедура протилежна парадигматичному мисленню з моменту, відколи історія виникла з того, що є абсолютно особливим, неочікуваним, нерегулярним та ненормальним. З речей, які не мають траплятися, але траплялися. Абстракція наративного мислення виникає з образів, які не підкоряються лінійній логіці. Вона за природою аналогічна і виступає функцією аналогії, подоби.

Отже, як видно, історична наука може віднайти своє конституювання та епістемологічну базу у цій наративній моделі людського мислення. А серед фахових істориків існують і представники першого способу думання (парадигматичного) й другого (наративного).

Концепція Д. Брюнера, немов навмисне сформована фаховим психологом для фахового історика, може викликати у останнього стан *deja vu*, оскільки поворот до наратології може усвідомлюватися як поворот до тих дискусій, які точилися наприкінці XIX ст. між неокантіанцями та позитивістами в історичній науці.

Окрім повернення прав (мета)наративу на загальнотеоретичному (гносеологічному) рівні, що спостерігається у концепції Д. Брюнера, у галузі наративної психології відбулася також реабілітація наративу на рівні

терапевтичному, аналітика якого все ще обертається навколо феномену “травми” та “травматичних станів” [632].

Вивчення феномену травми вирізняється на сьогодні великою різноманітністю підходів і напрямів й являє собою інтердисциплінарну галузь досліджень, уявлення про які можна скласти з узагальнюючої праці Р. Лейза (Leys R.) [490]. Якщо застосовувати дисциплінарний класифікатор, то на даний момент широкого розповсюдження набула культурологічна парадигма (Т. Брайент-Девіс (Bryant-Davis T.) [345], Р. Айермен (Eyerman R.) [391]) у межах якої виокремлюються постколоніальний (Ч. Богімен-Сааф (Boheemen-Saaf C. V.) [338]), аксіологічний етико-орієнтований (В. Коте (Coté W.) [361]) та гендерний (Х. Моглен (Moglen H.) [525], Д. Кеферол (Catherall Don R.) [349]) підходи; історіографічна парадигма, яка охоплює проблеми інтерпретації травми в історичній науці (К. Керут (Caruth C.) [348], Д. ЛаКапра (La Capra D.) [478], [633], А. Плотницький [559]); біографічна стратегія, що робить наголос на проблемах інтерпретації травматичних станів у зв'язку з конструюванням певною особою власної суб'єктивності та автобіографії (Дж. Доусон, С. Лейдесдроф, К. Роджерс (Dawson G., Leydesdroff S., Rogers K. L.) [372], П. Холден (Holden P.) [454]). Безумовно, саме дві останні з перелічених парадигм мають важливе значення для будь-якого дослідження, спрямованого на вивчення явищ історіографічного порядку. Проте, зрозуміло, що визначальною при вивченні такого специфічного феномену залишається психологічна парадигма (В. Генрі (Henry V. E.) [447] М. Хаджінс (Hudgins M. K.) [457]), у межах якої нас цікавитимуть праці представників так званого конструктивістського постраціонального когнітивного напрямку, а найбільше – дослідження В. Гвідано (Guidano V.).

Італійський психотерапевт В. Гвідано у низці праць [430; 431; 432] спробував формально ввести суб'єкт нарративного сюжету в свої терапевтичні моделі й зіткнувся з проблемою, пов'язаною з питанням формування персональної ідентичності у персональних нарративах. В. Гвідано виходить з уявлень про людську психіку як відкриту систему, що само-

організується. (Як виглядає, ці ідеї були сформовані не без впливу революціонізуючих концепцій синергетики). Італійський дослідник наголошує на тому, що система такого типу підтримує власну єдність протягом усього життєвого циклу й у такий спосіб підтримує власну “ідентичність”. Але ця “ідентичність” не є статичною й виступає конструкцією, а не репрезентацією. Це конструювання “ідентичності” передбачає роботу з “індивідуалізацією”. А така “індивідуалізація”, як акт диференціації (відокремлення себе як від іншого, так і від світу у цілому), передбачає конструювання індивідуальних значень через конструювання наративів. До цього визначального моменту побудови розповіді, “втілення” власного досвіду у певному сюжеті взагалі не існує ніякої ідентичності. Таким чином, ідентичність конструюється. Відомий представник наративної психології американець Алдаір МакІнтайр (Aldair MacIntyre) [533] у книзі “Після розуміння тонкощів мистецтва” [501] як синонім терміну “конструювання ідентичності” використав вираз “наративна єдність життя”, відсилаючи таким чином до наративного сюжету, який є “унітарною тривалістю сенсу себе”.

Як же з такого ракурсу – перспектив представників наративної психології тлумачиться механізм виникнення психопатології та травми?

Якщо (дещо спрощуючи) звести до спільного знаменника позицію як В. Гвідано, (а також, наприклад, і А. МакІнтайра), то загальна схема формування психічних відхилень (невротичного та психотичного характеру) набуває такого вигляду. Не так вже й рідко у житті людини трапляється ситуація, коли подія або серія подій не може бути інтегрована у сюжет її життєвої історії й внаслідок цього певна особа демонструє неспроможність сконструювати цілісність власної розповіді. Ця травматична подія трансформується в психопатологічний симптом. З точки зору такого підходу психопатологія й розглядається як порушення (пертурбація) безперервності наративного сюжету, яке відбувається в силу того, що події, які спричинилися до емоційних пертурбацій залишаються не інтегрованими

в життєву історію суб'єкта. З такої наратологічної перспективи психопатологія не розглядається у термінах “контенту” (змісту, задоволення, обсягу, – що притаманне психоаналізу З. Фрейда) [393, 460, 504, 629]. Як зазначалося, такий наративний підхід до психопатології виходить зі специфічного тлумачення особистості як системи, що самовпорядковується й самоорганізовується й звідси, з перспектив наративної психології, нормальність, неврози чи психози не можуть відсилати до категорій, які вказують на об'єктивну зовнішню реальність.

Норма, з конструктивістської постраціональної позиції, у переважачому просторі якої розвивається сучасна наративна психологія, бачиться як здатність людини пристосовувати як функцію гнучкість в різних життєвих ситуаціях.

Точки перетину соціального конструктивізму та наративної психології чітко окреслила у своїх статтях [364; 366] автор одного з перших підручників з наративної психології М. Кросслі [365]. У своїх статтях М. Кросслі поставила за мету розглянути специфіку застосування наративного психологічного підходу при дослідженні себе / ідентичності. Наративний психологічний підхід може бути класифікований як один з напрямів соціального конструктивізму остільки, оскільки він намагається дослідити культурну структурацію індивідуального досвіду, на чому наполягає у своїх дослідженнях і Д. Брюнер [344]. Проте, ґрунтуючись на недавній критиці певних підходів в галузі соціального конструктивізму М. Кросслі аргументує, що ці підходи мають тенденцію втрачати зв'язок з феноменальною та експериментальною реальністю повсякденного, практичного життя. Звідси, вони ігнорують дезорганізуючу, хаотичну, варіативну та гнучку природу досвіду себе. Виходячи з недавніх досліджень травматичних досвідів, таких як серйозні захворювання, автор аргументує, що переривистість та фрагментарність, заманіфестована у таких досвідах слугує у якості корисних значень, що висвітлюють сенс єдності (цілісності), значення та когерентність (“наративну конфігурацію”). Більш

того, коли розлад і некогерентність превалює – як у випадку з травмою – наративи використовуються для реконструкції (перебудови) розхитаного сенсу індивідуальної ідентичності та досвіду.

З перспектив наративної психології невротиками будуть ті індивіди з пониженою гнучкістю та адаптивністю, що дотримуються жорстких точок зору і не здатні генерувати теорії, що дозволяють їм інтегрувати “травмуючі події” в їх наративний сюжет. При цьому “невроз” функціонує як троп та наративна стратегія [622]. На такій функції наголошує, наприклад, Р. Кінкейд (Kingcaid R.) у підрозділі монографії, який має промовисту назву “Невроз та наратив. Принципи та стратегії”: “Я зрозуміла, як у риторичі психе невроз функціонує як троп, як відхилення від несформульованої, але сприйнятої норми, як фігура мовлення, що одночасно й голосно вимагає, й чинить спротив інтерпретації” [470, с. 1].

Психоз характеризується абсолютним дисконтинуїтетом безперервного процесу наративного сюжету.

При тому, що найбільше уваги у просторі наративної психології все ще приділяється “неврозам”, проте й сфера психопатології не залишається поза увагою репрезентантів цієї дисципліни. Так, наприклад Е. Кін (E. Keen) ще на зорі повстання дисципліни (у 1986 р.) дослідив клінічні умови параної як особливої наративної стратегії, чиї риси включають горизонт майбутнього як катаклізму, полярність добра та зла й абсолютний розподіл між індивідуумом та іншими [465, с. 174-192]. Такому ж підходу слідував Кевін Мюррей (K. Murray) при дослідженні текстів популярної психології, які по контрасту з їх фаховими еквівалентами апелювали радше до сценаріїв роману, ніж трагедії (за класифікацією Н. Фрая) [534].

З такого ракурсу психотерапія “неврозу” має бути візуалізована як процес, в якому індивід через повторні реконструкції, конструювання нових сюжетних ліній набуває здатності інтегрувати події, що переживаються як

екстремальні, у тканину власної розповіді, ліквідуючи при цьому розриви автонаративу. У такий спосіб уможлиблюється реорганізація, яку індивід проробляє з власною життєвою історією.

Таким чином, здатність особистості сконструювати власний життєвий наратив (під якими б масками “індивідуальних” чи “колективних” історій він не виступав, яка б ідентичність – “індивідуальна” чи “національна” не вибудовувалася) розглядається у наративній психології як норма, а розрив сюжету (мета)наративу – як патологія, прояв певної хвороби. Як зазначає М. Бері (Bury M.) у статті “Хронічне захворювання як біографічне порушення” зазначає: “хвороба, й особливо хронічна хвороба, є саме тим різновидом досвіду, де структури щоденного життя та форми знання, на яких вони ґрунтуються, порушуються... Таким чином, я хочу стверджувати, що розвиток хронічного захворювання найбільш корисно розглядати як “критичну ситуацію”, форму біографічного порушення, не лише як спосіб описування того, що трапилося, але також для впровадження більш ясного аналітичного фокусу” [346, с. 169].

Отже, (мета)наратив проголошується нормою, а професія історика, з такого ракурсу, набуває функцій терапевтичних, причому, власне фахова здатність історика перепрописувати історію, переконструювати сюжети наративів набуває ознак самотерапії.

3.3. Психокompенсаторна функція генетичного методу: “раціоналізація” “звичайної схеми”

“Звичайна схема...”, як відомо, була написана Михайлом Сергійовичем у 1903 р., коли у реалізації його багатотомного проекту “Історії України-Руси” тривав “великий антракт”. “Антракт”, який цікавив багатьох дослідників, і серед інших – Ф. Сисина та О. Пріцака. Чим же був викликаний цей розрив історіографічного метанаративу М. Грушевського?

Ф. Сисин у статті ““Історія України-Руси” Михайла Грушевського та творення національної історіографії” пояснює значне уповільнення темпів написання М. Грушевським його багатотомної “серійної історії” суто зовнішніми причинами: “Між 1898 і 1901 роками Грушевський опублікував три великі томи... У 1901 р. Грушевський написав четвертий том... Він розпочав роботу над п’ятим томом у 1902 р., але попередні добрі темпи публікування сповільнилися, частково тому, що Грушевський шукав додаткові шляхи, як поширити свої дослідження... Четвертий том з’явився 1903 р. Зрозумівши, що за таких обставин він не зможе закінчити п’ятий том, Грушевський видав його першу частину на початку 1905 р.” [281, с. 12-13].

О. Пріцак, у відомому дослідженні “Історіософія та історіографія М. Грушевського” зазначив, що “з точки зору історіософії та методології були легкі та приємні для М. Г-го обидві частини тому п’ятого, що одначе вирости на окремі томи V та VI. Вони були розпочаті в 1902 р. і закінчені в 1905–1906. Оці два томи, найкращі з цілої ІУР, присвячені основній і улюбленій ділянці М. Г-го – суспільній та економічній історії 15–16 ст.”[271, с. 19]. Відповідно до такої логіки саме “легкість та приємність” написання 5-го та 6-го томів з методологічної точки зору, а також їх приналежність до “основної та улюбленої ділянки М. Грушевського” призвели до того, що написання цих текстів тривало так довго.

Не наважуючись з певних причин пристати ні до аргументації Ф. Сисина, ні аргументації О. Пріцака зазначимо, що рух письма М. Грушевського визначається затримкою реалізації широкомасштабного проекту “серійної історії” у період з початку 1902 до 1905 рр., за який йому вдалося написати всього лише частину п’ятого тому “Історії України-Руси”.

На фоні тривалої затримки у реалізації багатотомної “Історії України-Руси” М. Грушевський розпочинає іншу “серійну історію”. Протягом короткого проміжку часу (вересень–грудень 1903 р.) одна за одною з’являються три програмні статті: “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства” [88], “Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях східної Європи” [86] та “Спірні питання староруської етнографії” [134]. Можна сказати, що в цих текстах М. Грушевський здійснив широкомасштабну інтелектуальну провокацію проти загальноросійської традиції історіописання, запропонувавши переглянути існуючі “звичайні схеми” по всьому фронту класичних дисциплін історичного циклу – від археології до історії та етнографії. Але “Звичайна схема...” розглядається дослідниками поза межами цієї інтертекстуальної цілісності. І це, без сумніву, на сьогодні є одним з її “втрачених контекстів”. Вимагає окремого пояснення та спільна для вищезазначених статей модерністська настанова, яка прокинулася у М. Грушевського і реалізувалася протягом кількох місяців у серії пов’язаних між собою текстів, у просторі яких “Звичайна схема...” виглядала всього лише одним із “залпів” у бік традиції, можливо, найвлучнішим та найгучнішим, проте далеко не єдиним.

Те, що вищезазначені тексти М. Грушевського були об’єднані не лише суто “зовнішніми” ознаками (насамперед часом написання), а мали “внутрішню”, змістовну спорідненість та спрямовувалися спільним анти-традиціоналістським вектором, було доволі очевидним для сучасників Михайла Сергійовича. Принаймні, для одного з рецензентів, що коментував у ЛНВ [Літературно-науковий вісник – В. В.] за 1905 р. зазначені праці

М. Грушевського і розмістив свої рецензії разом, одна за одною – так це вже точно [275, 276].

Пояснюючи зміст “Етнографічних категорій...” він писав: “В сій праці виступає автор против широко розповсюдженого в загалі, а спеціально у археологів, що студіюють українську територію, нахилу – всякі зміни в культурі, нові культурні явища толкувати появами нових народів – змінами колонізаційними...” [275, с. 142].

І тут же, на наступній сторінці, коментуючи “Звичайну схему...” в іншій своїй рецензії: “В сій другій праці має автор на гадці схему вироблену великоруською хронографією на основі династичного принципа й досі прийняту в російській науці, вказує на її нераціональність, механічне сполученє частин історії української й великоруської...” [275, с. 143].

Таким чином, рецензент бачить у “Етнографічних категоріях...” виступ М. Грушевського “против широко розповсюдженого взагалі... нахилу”, а у “Звичайній схемі...” спротив “нераціональності схеми”, а отже, його виступ проти стереотипів і традиції.

Упорядники I тому запланованого 50-титомного видання творів М. Грушевського три вищезазначені праці вченого 1903 р. також поєднали під спільним дахом рубрики “Історіософські статті” і вже самим цим жестом повернули “Звичайній схемі...” її “втрачений контекст” і полегшили можливість її інтертекстуального прочитання. Запропонований читачам I том праць М. Грушевського охоплює тексти вченого з 1894 по 1907 рр. Відповідно до класифікації упорядників, протягом цих 14 років Михайлом Сергійовичем було написано всього 4 історіософські праці. Окрім трьох вищеназваних текстів 1903 р., йдеться також про знамениту публічну вступну лекцію з давньої історії Русі, виголошену 30 вересня 1894 р. у Львові. Але вона, як видається, – поза рахунками. Бо сам привід її проголошення обумовлювався цілковито ритуальною дією, яка вимагала від новоприбулого до Львова професора-лектора заманіфестувати свої теоретичні та методологічні постулати.

Між тим, бажано було б дослідити, наскільки така класифікація текстів М. Грушевського як “історіософських” відповідала його науковій самоідентифікації. Попри існування численних праць, присвячених “історіософії М. Грушевського”, камертоном для яких слугувала вищезазначена розвідка О. Пріцака, треба врахувати при цьому дуже обережне ставлення Михайла Сергійовича до “філософії” взагалі та “історіософії” зокрема. Таку його негативну настанову щодо “філософствування” можна простежити вже у студентському “Щоденнику” (1888–1894). Пізніше історик доводилося застосовувати певні “стратегії обґрунтування”, коли він змушений був втручатися у сфери філософії. Так, у рецензії на історико-філософські полемічні праці В. Щурата та Ів. Копача він писав: “Ся полеміка інтересна з становища історії української культури, а почуваю своїм обов’язком зробити се я, тому що в сю полеміку втягнуно й моє ім’я й мої погляди” [85, с. 208]. Завершує цю статтю М. Грушевський у такий спосіб: “Сі замітки... походять не від філософа *ex officio*, а від історика культури, якому староруська філософія також інтересна тільки... як складова частина староруської культури” [85, с. 211]. Тут, як бачимо, М. Грушевський самоідентифікується як “історик культури”, і з цього простору походить вектор його інтересу до філософії.

Не в останню чергу, вимагає спеціального пояснення – оцінка самого, спресованого майже до крапки, моменту написання М. Грушевським трьох “історіософських” текстів (вони писалися вченим не у розміреному ритмі, час від часу, протягом років, а майже одночасно).

Запропонована на цьому етапі “*ad hoc*” гіпотеза має такий вигляд:

1. При написанні “історіософських текстів” 1903 р. повинна була діяти спільна для них наративна модерністська стратегія, яка надавала поштовх письму М. Грушевського в його русі заперечення існуючих традицій історіописання й була прописана в “Автобіографії” (1906 р.).

2. Ця стратегія, ймовірно, ініціювалася тим же самим психічним імпульсом, що призвів до затримки письма в “Історії України-Руси” та його згортання у “Звичайній схемі”.

3. Перепрограмування істориком хронотопу, як історичного часу (у “історичній” “Звичайній схемі...”), так і простору (в “археологічних” за спрямуванням “Етнографічних категоріях...”) було пов’язане з загостренням усвідомлення М. Грушевським ліміту власного життєвого часопростору, відчуттям стискання його життєвих перспектив до крапки, крапки написання ним у 1903 р. трьох антитрадиціоналістських “історіософських” текстів.

Ця “ad hoc” гіпотеза, що імпліцитно спирається на уявлення про наративну єдність “автобіографічного” та “історичного” режимів письма тримається на таких, конституційованих у просторі наратології, теоретичних постулатах:

1. Ідентичність “я” “конструюється в” (Дж. Брюнер (Bruner J.) [343], К. Хейнес (Haynes K.) [443], Ст. Ворсем (Wortham St. E. F.) [653], Дж. Л. Баттерсбі (Battersby J. L.) [331], І. Елінгем (Ellingham I.) [388], К. Плех (Pléh S.) [557]) та “самопрезентується через” (Дж. Грег (Gregg G. S.) [427], С. Кляйн (Klein S.) [472], С. Лінстід (Linstead S.) [492]) автобіографію, яка являє собою різновид “нарративів самовідсилки” (Дж. Ікін (Eakin J. P.) [384], М. Фрімен (Freeman M.) [404, 405, 407], Дж. Хетч (Hatch J. A.) [440]).

2. Це конструювання “я-ідентичності” відбувається у відповідності до існуючих у белетристиці наративних стратегій (Р. Хенкль (Henkle R. B.) [446], Дж. (Brockmeier J.) [340], М. Фрімен (Freeman M.) [406], К. Мюррей (Murray K.) [534], [636]).

3. З точки зору наратології не існує суттєвої відмінності між “істинами” (М. Фрімен (Freeman M.) [408], В. Ващенко [35]) двох типів наративів, що претендують бути істинними – наративами самовідсилки (автобіографіями) (Дж. Ікін (Eakin J. P.) [384]), що відсилають до конструкцій “я-ідентичності” та “науковими” історичними

(мета)наративами, які апелюють до “колективних ідентичностей”, наприклад, “етнічних” (Е. ДеФіна (De Fina A.) [376], К. Фельдман (Feldman S. F.) [392], Е. Перес-Кастільо (Pérez-Castillo Enr.) [556], Дж. Рідер (Rieder J.) [582], С. Рот (Roth S. F.) [589]). Так що “автобіографію” вповні можна розглядати як різновид історіописання й навпаки (Дж. Мітчел (Mitchell J. B.) [524]). Більш того, з точки зору наративної структури не існує різниці між будь-яким історіографічним наративом та белетристичною фікцією (С. Коген (Cohen S.) [359], Дж. Попкін (Popkin J. D.) [565]). Жанрова градація, яка спирається на існування ліній демаркації між “біографією”, “автобіографією” та “науковою історією”, яка все ще зустрічається у працях деяких авторів, наприклад, М. Ангрозіно ((Angrosino M. V.) [324]), з точки зору наратології виглядає дещо застарілою.

Якщо взяти за відправні точки дві дати: 1901 р. (рік зупинки конструювання гранднаративу “Історії України-Руси”) та 1903 р. (дату написання його “модерністських статей”), то у психобіографічному вимірі життя М. Грушевського було також позначено двома значними подіями – смертю його батька – Сергія, у тому ж таки 1901 р. та загостренням неврастенії у 1903 – 1904 рр. Таким чином, можна сказати, що 1903 р. синхронізував між собою два піки: кардинальний розрив вченого з традиціями російського історіописання під час довготривалої перерви у реалізації “Історії України-Руси”, його цілковито несподіване перевтілення у роль “історіософа” на текстуальному рівні та кардинальну кризу його здоров’я у вигляді “неврастенії” на рівні психофізіологічному.

Нагадаємо, що в “Автобіографії” 1906 р. М. Грушевський зазначає, що саме у 1903–1904 рр. “неврастенія моя наново загострилася”. Психічним наслідком такого загострення був страх М. Грушевського щодо перспектив власного майбутнього, побоювання стосовно власної працездатності: “...перспектива стратити можливість інтензивної роботи й вести жите пасивного глядача невимовно страшила мене...” [63, с. 210-211].

На початку 1904 р. цей психічний стан було позначено М. Грушевським як “депресія”. Запис у “Щоденнику” історика, датований 19 лютого 1904 р., здається, повністю прояснює ситуацію щодо причин припинення написання істориком наступних томів “Історії України-Руси”: “Перед тим... думав, що мене поминули й се прийшлося до моєї депресії, яку очевидно в зв’язку з нездоровем та всякими невдачами переживаю вже від довшого часу. Здається часами, що це вже міні кінець приходить і навіть не жалую сього. Часами – але здається – більше по привычці, жаль, що Історія не буде докінчена. Нині чую здоровішим – і добрійшим” [147, с. 13]. Вже наприкінці 1904 р. (у листі до С. Єфремова від 11 жовтня) стосовно стану свого здоров’я протягом 1903–1904 рр., підтверджуючи власні слова зі “Щоденника”, М. Грушевський написав: “Я пережив дуже-дуже тяжкий рік – хорував, і досі не зовсім здоров, – неврастенія, а при тім пережив дуже прикрі річи в відносинах суспільних. Був се десятий рік моєї галицької діяльності, й він був дев’ятим валом – recte десятим. Коли б тільки по нім було лекше” [236, с. 151].

Найважливішим у вищенаведених рядках є те, що депресія виступає тут (вибачте за тавтологію) саме як депресія, тобто, з’являється не як короткотерміновий скороминущий афект, а є тривалим психічним станом, у полоні якого довгий час жив М. Грушевський – і на початку 1904 р., і, напевне, протягом 1903 р., коли писалася “Звичайна схема...”.

Саме на тривкості як часовій характеристиці та факторній ознаці депресії наполягає більшість сучасних дослідників, протиставляючи “депресію як стан” / “суму як настрою”: “Депресія не є сумом. Сум є короткочасним, неприємним почуттям, що часто трапляється у поєднанні з деякими подразнювальними засобами фізичного та навколишнього характеру й він ніколи не є послаблюючим. Депресія є сумом у тому сенсі як ураган є вихром [англ. Whirlwind – “вітер, що крутиться”]: авторська інтенція при застосуванні цієї метафори “депресії як вихору” полягає у побудові відповідних пропорцій, згідно з якими “ураган” співвідноситься з

“вітром” так, як “депресія” як стан співвідноситься з “сумом” як настроєм – зауваж. В. В.]. Депресія – це серйозне, іноді хронічне й дуже часто прикінцеве фізичне захворювання, що затьмарює свідомості страждальців, грабуючи їх насолоду та мир...” [319, с. х].

Цей стан “депресії”, як видно, у листі до С. Єфремова було позначено натомість як “неврастенія”. У цей же період Михайло Сергійович ні на йоту не сумнівався, що йому не вдасться завершити “Історію України-Руси” і жалкує з цього приводу.

Таким є “психологічний контекст” появи статті М. Грушевського “Звичайна схема...”. Враховуючи саме цей психологічний контекст її написання, пропонується класифікувати дану працю разом з іншими текстами “історіософського циклу” 1903 р. як різновид літератури заповітів. Це означає, що у момент написання цих статей М. Грушевський як “автор” знаходився у цейтноті життєвого часу і намагався встигнути залишити по собі короткі інструкції нащадкам, зорієнтовані як а) на вузьку групу фахівців (з чіткими вказівками у “історіософських статтях” щодо того, як мають бути “зреформовані” історичні дисципліни відповідно до української національної перспективи і згідно з його “заповітом”) та б) на широкі маси населення Російської імперії (у формі публікації популярного російськомовного “Нарису історії українського народу” [114], надрукованого у 1904 р. та доведеного до ХХ ст. – хронологічно завершеного українського історичного метанаративу на противагу незавершеній сьєнтистській “Історії України-Руси”). Так відбулося “згортання” письма та інформації “Історії України-Руси” у вигляді “Звичайної схеми...” та інших програмних статей цього періоду зі сподіванням, що численні “учні” зможуть виконати зворотну операцію, знову розгорнути відповідно до його “авторської” волі те, що він не встиг завершити. І всім цим керували симптоми “неврастенії”, яку, що парадоксально, можна розглядати як форму модерністської наративної стратегії, що не лише ініціювала а) сам жест письма при перегляді М. Грушевським

усталених традицій у його “історіософських статтях”, але й б) виступала суттю того, що він писав у цих текстах.

Питання, як довго перебував М. Грушевський у стані депресії і з чим вона була пов’язана – це питання того, які тексти вченого безпосередньо конструювалися відповідно до наративної стратегії неврастенії.

Оскільки припинення написання “Історії України-Руси” датується початком 1902 р., то, припустивши, що воно було наслідком настання депресивного стану, попередньо датуємо початок депресії М. Грушевського початком 1902 р.

Не складні “статистичні” підрахунки частотності двох термінів – звичних для кінця ХІХ – початку ХХ ст. симулякрів “неврастенії” (“депресії”, що згадувалася М.Грушевським у “Щоденнику” як синонім “неврастенії” та “анемії”, яка виступала одним з її симптомів) в “Історії України-Руси” надають можливість більш точно визначити час актуалізації для М. Грушевського психодискурсу (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1. Частотність окремих категорій невротичного дискурсу в перших 5-ти томах “Історії України-Руси”

| Том (рік) | 1 (1898) | 2 (1899) | 3 (1900) | 4 (1901) | 5 (1901 – 1905) |
|----------------------|----------|----------|----------|----------|-----------------|
| Категорія “депресія” | 0 | 0 | 0 | 12 | 0 |
| Категорія “анемія” | 0 | 0 | 1 | 4 | 1 |
| Сума | 0 | 0 | 1 | 16 | 1 |

Власне, на зламі ХІХ – ХХ ст. “неврастенія” та “анемія” були взаємоконвертованими поняттями з однаковим номіналом, так що навіть спеціалісти з нейрофізіології з легкістю обертали “неврастенію” на “анемію” та навпаки. Критикуючи таку легкість, один з авторитетів у галузі психіатрії кінця ХІХ – початку ХХ ст. писав: “...цікавою є та обставина, що не лише публіка, але дуже часто лікарі, змішують симптоми малокрів’я [анемії –

В. В.] з симптомами нервової слабкості [неврастенії – В. В.]...” [47, с. 7]. Белетристика епохи *fin-de-siècle* сприяла розповсюдженню такого професійного медичного погляду щодо зв'язку “неврастенії” та “анемії” серед широкого загалу читачів. Так Е. Золя – впливовий письменник другої половини ХІХ ст., чия визнана фахівцями обізнаність з проблематикою неврозу могла конкурувати лише з його надзвичайною популярністю, автор, з творами якого М. Грушевський познайомився вже у гімназії, у “Сторінці кохання” (роман надруковано у 1877 р.), писав: “Проте від остаточного судження лікар Воден утримався: пов'язаний з малокров'ям невроз, від якого дівчинку лікували вже тривалий час, примушував остерігатись непередбачуваних ускладнень...” [194].

Отже, якщо оцінювати “психічний стан” М. Грушевського, спираючись на відповідні “мітки”, які закарбувалися у тексті “Історії України-Руси” (“анемію-депресію”, тобто, “неврастенію”) і одночасно врахувати момент розриву історичного метанаративу “Історії України-Руси” (часовий люфт, що утворився між 4-м та 5-м томами), то саме 1901 р. можна вважати визначальним. Нагадаємо: це був рік смерті батька М. Грушевського.

На цей момент, тобто, на 1901 р. вчений вже мав у своєму розпорядженні прописаний “досвід іншого” – наративну стратегію та систему аргументації, що дозволяла легітимізувати у науковому середовищі дуальну конструкцію “смерть патріарха – неврастенія”.

Менше ніж за рік до смерті власного батька (у 1900 р.) М. Грушевський отримав листа від відомого львівського професора С. Дністрянського, з якого дізнався, що професор не може прийняти пропозицію працювати в НТШ у зв'язку з його “неврастенією” – безпосереднім наслідком смерті батька: “Я Вам дуже вдячний за отсе довіре... На жаль, я сеї пропозиції прийняти не можу. Першою причиною стан мого здоров'я, який вимагає спокою справді олімпійського, бо зі смертю мого Вінця [батька – В. В.] із за сильної неврастенії і серцевої недуги, я вийшов цілком з рівноваги...”[237, с. 258].

Якими б не були дійсні причини відмови С. Дністрянського, він спирався на традиційну для рубежу XIX – XX ст. “систему аргументації”, що утримувала смерть патріарха та неврастенію у єдиному зав’язку. Цілком ймовірно, що “депресія” М. Грушевського, яка почалася 1901 р. й призвела до загострення неврастенії у 1903 р. була реакцією М. Грушевського на смерть батька (у січні 1901 р.), очікуваною реакцією, що пропонувалася багатьма наративами відповідної епохи. Якщо так, то текст “Звичайної схеми...”, написаний у 1903 р., також був реакцією, точніше, “відреадуванням” на цю смерть, що мало б відбитися у певний спосіб на ”змісті” самої статті.

“Метод аналогії” (порівняння з ситуацією “неврастенії” С. Дністрянського) – далеко не єдина підстава, яка спонукала нас висунути тезу щодо ролі “смерті батька” М. Грушевського як патогенного фактора у провокуванні “депресії-неврозу” (відповідно – його “проекції” у формі дисконтинуїтету творчості історика), хоч такі аналогії можна було б множити майже до безкінечності, наприклад, у відомому випадку з М. Вебером: “Проте академічна кар’єра раптово урвалася. У 1897 р. помер Макс-Вебер старший, останні тижні життя якого були обтяжені різкими суперечками зі старшим сином. На зовні йшлося немов би про життєві справи – переїздити чи не переїздити батькам Макса до Гейдельберга. Насправді ж розбіжності мали більш глибокі корені: від поглядів батька Макс переходив до принципів матері з її вірою у людські права... Невдовзі після смерті батька Макс тяжко захворів. З травня 1898 р. його почало турбувати безсоння, ночі поспіль він блукав по лісних доріжках на березі Неккара й у стані нервового виснаження опинився у клініці. Лікування привело до покращення здоров’я, проте лише на короткий термін. Повторні випадки нервового розладу робили неможливою постійну працю в університеті” [263, с. 13].

Іншою, більш вагомою підставою для такої тези є певні наслідки застосування соціологічного “методу анкетування” або “інтерв’ю”, запропонованого самим М. Грушевським при написанні біографій та інтерпретації писемної творчості. Аналіз такого анкетування дозволяє виокремити ті пун-

кти, які М. Грушевський окреслював як значущі при написанні творчої біографії будь-якого письменника. У листі від 20 липня 1923 р. до поета О. Олеся (Кандиби) М. Грушевський надіслав “респонденту” соціологічний опитувальник з 17 пунктів. Ці пункти – необхідний мінімум біографічної інформації, без якого М. Грушевський відмовлявся інтерпретувати творчість поета у статті до ювілейної збірки О. Олеся: “Мині ж хочеться не тільки “украсить своїм іменем” (!) Ваш збірник, але й написати корисну літературну характеристику, а не тільки “нѣчто по поводу”. Тому я смію ставити навіть умовою написання сеї статті, щоб Ви мені сих інформацій не відмовили... Якщо Ви приїдете до Бадена, то я Вам зроблю інтерв’ю. Коли ні, прийдеться Вам відповісти письменно, без того я не візьмусь до роботи...” [235, с. 250]. У наступному листі від 27 червня 1923 р. історик знову повторює свою “погрозу”: “...без відомостей від Вас, потрібних для написання моєї статті, я таки не візьмусь до неї... [й далі] ...таки мусите відповісти мені на “вопросные пункты”, бо инакше я не буду писати...” [235, с. 251]. Без якої інформації, на погляд М. Грушевського, не можливо написати корисну “літературну характеристику” творчості? Пунктом третім (3) є інформація про рік смерті батька: “Коли втерjali Ви батька?” [235, с. 252]. Таким чином, “рік смерті батька” – це один з пунктів, без якого М. Грушевський вважає неможливою справу написання творчої біографії письменника. Це означає також, що згадка про смерть батька у 1901 р., подана в “Автобіографії” 1906 р. М. Грушевським не була випадковою інформацією, а виступала значимою подією у житті вченого, відповідала обов’язковій “структурі інтерв’ю”, яку не може обійти будь-який біограф. Це означає також, що якби сам М. Грушевський як “сторонній” намагався інтерпретувати власну творчість на основі “автобіографії”, то він вимагав би від автора такої біографії для ефективної інтерпретації творчості подати також і відомості про дату смерті батька. Ми врахували “психічні” наслідки такої смерті при аналізі розривів та згортання історичного письма М. Грушевського.

Отже, оскільки смерті історії як різновиду патріархатної ідеології у статті 1903 р. передувала смерть патріарха (батька Михайла Сергійовича) у 1901 р., то важливо з'ясувати, наскільки запропонована Михайлом Сергійовичем у “Звичайній схемі...” радикальна відмова розглядати генеалогію як основу процесу історіописання, пропозиція вченого порвати з історією-генеалогією була пов'язана з розривами його, М. Грушевського, власної патріархатної генеалогії? Якою мірою, закликаючи перекреслити генеалогію “московської династії”, піддати її дії забуття у новій “схемі” історії, М. Грушевський також намагався позбутися згадок про смерть власного батька?

Повертаючись до початків, які мають висвітлити первинні імпульси Михайла Сергійовича писати історію, до тих перших вправ у галузі історіописання, які залишив по собі “ранній” М. Грушевський, можемо стверджувати, що вони розкривали себе саме у формі династичного історіописання, а генеалогія родини Грушевських для Михайла Сергійовича з самого початку вписувала генеалогію “московської династії” у власний простір.

1880 р. М.Грушевському – чотирнадцять. На 162 сторінках (sic!) початківець-історик пише свою першу завершену історію – історію Московської держави, цілком у дусі вірнопідданих офіційних історій того часу з дещо претензійною назвою: “Русская история до воцарения дома Романовых” [131]. Цікавою є присвята твору. Вона присвячена батькові. Зацитуємо: “Поздравляю Вас с праздником Пасхи Христовой, подношу Вам сие сочинение мое и желаю Вам и маме счастья, здоров'я, благополучья и долголетия. Ваш сын М. Грушевский” [131, арк. 1]. Як видно, М. Грушевський розпочинає своє входження у процес історіописання, традиційно приєднуючись до моделі конструювання історії як патріархатної ідеології та генеалогії. Цей факт присвяти М. Грушевським своєї першої “імператорської історії” батькові не варто перебільшувати. Проте вона, ця присвята, дає право на запитання: а що ж має відбутися зі смертю того, кому була присвячена ця історія і чия генеалогія служила рамками для ін-

шої, державної? Чи має також зі смертю батька померти разом і вся ця генеалогічна модель патріархатної історії? Пам'ятаймо також, що, піднімаючи руку на традицію генеалогічної історії у 1903 р., М. Грушевський наносить також удар по власних початках, по ранній “Русской истории...”, і по тому, кому вона присвячувалася.

Повертаючись до початку підрозділу (3.3) й одночасно підсумовуючи його зауважимо:

1. Наративна психологія, як було зазначено, потрактовує розрив сюжету наративу як ознаку неврозу (чи психозу) – в залежності від подальшої реакції. Якщо такий розрив є абсолютним (тобто, сюжетна лінія не поновлюється і особа не здатна переформулювати сюжет в інших термінах), то йдеться про психоз, а в ситуації, коли розрив є відносним, тобто, наратору вдається таки поновити цілісність сюжету оповідання, переформулювавши його у вигляді іншої сюжетної лінії – то йдеться про невроз. Причому, вдале подолання розриву письма та переформулювання певною особою наративного сюжету має розглядатися як терапевтична процедура на шляху подолання невротичного стану (Дж. Фрідман (Freedman J.) [403], Дж. МакЛеод (McLeod J.) [510], [538], А. Перрі (Parry A.) [552], [539]). Байдуже, чи йдеться про автобіографічний (Е. Беран (Beran E.) [335]), белетристичний (Дж. Клейтон (Clayton J. J.) [357]) або філософський (К. Мейс (Mace C.) [499]) дискурси. Якщо перенести ці теоретичні постулати на “Історію України-Руси” М. Грушевського – текст, в якому реалізовувався проект українського гранднративу, то можемо зафіксувати такий розрив сюжету з 1901 (початок 1902 р.) по 1905 р. До того часу, починаючи з 1898 р., М. Грушевський, як заведений годинниковий механізм, рік за роком публікував по тому “Історії України-Руси”, розвиваючи її сюжетну лінію. Представник наративної психології інтерпретував би це порушення безперервності наративного сюжету у термінах неврозу чи психозу.

2. Сама ця зупинка письма та відповідно дисконтинуїтет сюжету, з точки зору наративної психології, мають бути пов'язані з тим, що окрема

подія (чи серія подій), що переживається певною особою як екстремальна, не може бути інтегрована у її життєву історію. Якщо відштовхуватися від дат 1901 р. (початок 1902 р.), коли відбулася зупинка реалізації істориком його багатотомного проекту, то такою подією могла виступати смерть батька М. Грушевського – Сергія, яка, власне, й датується 1901 р. Отже, припускаємо, смерть батька була тією екстремальною подією, яка важко піддавалася інтеграції у життєву історію та національний гранднратив історика й спричинила розрив наративної тканини, що трималася на генеалогічному принципі. Власне, це припущення й мало бути підтвержене чи спростоване.

3. Проте, наскільки наша гіпотеза щодо неврозу як причини припинення проекту “Історії України-Руси” та “смерті батька” М. Грушевського як події, що випадала з простору конструювання українського історичного метанаративу й фіксувалася у цьому неврозі може бути підтверджена з перспектив самоаналізу М. Грушевського та його текстів. Щодо самоаналізу, то, як відомо, М. Грушевський пов’язав неможливість дописати “Історію України-Руси” з власною “неврастенією” і такі твердження історика лише верифікують постулати наративної психології щодо “неврозу як причини розриву нарації”. Таким чином і для самого М. Грушевського “неврастенія” слугувала символом розриву “наративного сюжету”.

4. Як бачили, існував інший текст, своєрідна “коротка редакція” “Історії України-Руси”, так би мовити український історичний метанаратив у його дистильованому вигляді, текст, в якому відбулося згортання письма М. Грушевського до рівня “схеми”. Йшлося про відому статтю “Звичайна схема...”. Ми зараховуємо цю статтю М. Грушевського до “текстів-заповітів” у тому сенсі, що історик, відчуваючи неможливість власноруч завершити “Історію України-Руси” з причин неврастенії залишив учням “схему”, яку вони, відповідно до інструкцій метра, змогли б розгорнути. Нагадаємо, що цей текст було написано М. Грушевським у 1903 р. – на вершині загострення “неврастенії” (“Автобіографія” 1906 р.). Якщо знову звернутися

до певних пунктів нарративної психології, то “невроз” на відміну від “психозу”, характеризується тим, що невротична особистість, демонструючи розриви нарративної тканини, тим не менш здатна до переформулювання сюжету й поновлення його тематичної цілісності. Терапія “неврозу” у такому випадку може полягати у вдалій спробі певної особи відкинути старий нарративний сюжет, що не здатен інтегрувати певні події й демонструє розриви нарративу й переформулювати його в інших термінах, сконструювавши нарратив, в якому новий сюжет здатен повернути інтегративну цілісність особистості, переформулювавши події її життєвої історії. “Звичайна схема...” й являла собою такий “терапевтичний текст”, який структурно відсилав до двох (мета)нарративів: а) старого імперського (“невротичного”), тяглість сюжету якого трималася на патріархатній генеалогії й відповідно зі смертю патріарха зазнавала колапсу, демонструючи абсолютний розрив нарративної тканини (що сприймалося істориком як “нерациональності” – “кавалки, уривки...”); б) нового українського національного метанарративу (“терапевтичного”), в якому на нових засадах генетичного методу поновлювалася сюжетна цілісність нарративу й ліквідувалися існуючі структурні розриви, притаманні попередньому нарративу. Чи була “самотерапія неврозу”, здійснена М. Грушевським у “Звичайній схемі...” вдалою, чи звільнився він від “неврастенії”? Судячи з того, що у новому (мета)нарративі (“раціональній” схемі “руської” історії) йому вдалося поновити цілісність сюжету й пізніше продовжити багатотомний проект “Історії України-Руси” – то так. Таким чином, у 1903 р. “генетичний метод”, замінивши метод “генеалогічний”, вдало виконав психокompенсаторну функцію, озброївши М. Грушевського новим надійним засобом побудови нарративного сюжету в момент, коли, зі смертю батька історика та народженням доньки Катерини сюжетна лінія, що трималася на успадкуванні представниками чоловічої гілки прізвища “Грушевський” була обірвана, а значить – історія його роду зупинилася. Отже, патріархатний генеалогічний принцип побудови історії наочно продемонстру-

вав власну нераціональність й призвів до “неврастенії”, яка була раціоналізована через “генетичний метод”, що здатен був успішно поєднати “кавалки” й “уривки” української історії.

Здійснена М. Грушевським “наукова революція” 1903 р. стала можливою як розвиток конкретної особистісної “ситуативної кризи” – осмислювалася істориком на індивідуальному рівні у термінах “неврастенії” (безвідносно до питання, чи дійсно спостерігалися у нього ті симптоми, про які пише сам вчений й наскільки будь-яка майже безкінечна комбінаторика цих симптомів могла бути підведена на початку ХХ ст. під всеохоплююче визначення “неврастенії”), що й становило “контекст відкриття”. Головне, що “неврастенія” – та “прикордонна кризова ситуація”, усвідомленим лімітом якої було відмирання та остаточна смерть письма М. Грушевського – як “обмеження сенсу майбутнього”, підносила до абсолютної величини вагу і цінність кожного написаного рядка, коли сенс всього, що хотілось би коли-небудь сказати стискався до вибухової точки майже одночасного написання кількох коротких, але тому таких значимих статей. Таким був “контекст відкриття”, що обумовлював ініційовану М. Грушевським у 1903 р. “наукову революцію”.

3.4. “Легітимуюча функція” генетичного методу: нерациональність “звичайної схеми”

Окрім “психокомпенсаторної функції” генетичного методу, яка, за звичай, залишається поза увагою дослідників методології М. Грушевського, дуже рідко враховується також й легітимуюча функція – той натурфілософський або наукознавчий контекст другої половини ХІХ ст., під променями якого “Звичайна схема...” М. Грушевського могла б заграти новими фарбами. Отже, поза інтерпретацією української історіографії ще й досі знаходиться та (цитуючи “Звичайну схему...”) “сучасна [М. Грушевському – В. В.] наука, яка шукала генетичної зв’язі” й, відповідно, визначала статус тексту українського історика як наукового. Інакше кажучи, аж дотепер, при аналізі тексту “Звичайної схеми” не розрізняли публічну аудиторію і, відповідно, оминали увагою специфіку вживаної М. Грушевським у цьому тексті наукової мови.

Ми розрізняємо два види фахової аудиторії – публічну та інтимну, до яких промовляв М. Грушевський у “Звичайній схемі”. Інтимна – це те вузьке коло послідовників М. Грушевського, його “учнів”, до яких звертався український історик у передчутті близькості власного життєвого фіналу 1903 р. і які мали б сприймати цей текст з сакральною настановою як заповіт, призначений до обов’язкового виконання. Публічна – це те значне коло імперських російських істориків, щодо яких існувало завдання М. Грушевського зламати їх негативну ідеологічну та психологічну настанову щодо запропонованих українським істориком теоретичних інновацій.

Очевидно, що та цільова публічна аудиторія – фахові читачі академічного імперського часопису, для якого й писався М. Грушевським текст “Звичайної схеми...”, відрізнялася, наприклад, від різномірної аудиторії публічної лекції у Львівському університеті 1894 р. І для того, щоб нейтралізувати очікувані Михайлом Сергійовичем як “автором”

негативні ідеологічні настанови цієї фахової аудиторії, М. Грушевський мав звернутися до нейтральної та авторитетної наукової мови. Очевидно також, що риторика слоганів, припустима у “Вступній лекції” 1894 р. (“народ є альфою і омегою...), задіяні в ній ідеологічно та політично забарвлені категорії (опозиція “народ / держава”), орієнтовані на окреслення предмета дослідження, мали відійти на другий план, а на перший – вийти з усією серйозністю проблематика термінології стосовно наукової методології.

Оскільки для утвердження українського історичного метанаративу як валідної наукової гіпотези на перший план висувалося питання її наукової легітимації у існуючому просторі імперської науки, то для М. Грушевського іншим головним критерієм відбору щодо методології мала слугувати її достатня дисциплінарна легітимність. Ця наукова методологія, щоб надати українському історичному вченню шанс на виграш у задуманій вченим грі на “чужому ідеологічному полі” та легітимації власних писань як наукових, повинна була б підпорядковуватися принаймні двом, зовні протилежним, критеріям:

1. Методологія, до якої звертався М. Грушевський, мала бути “нейтральною” у тому сенсі, що її валідність не могла бути поставлена під сумнів науковцями й довіра до якої утримувалася б високим статусом однієї з дисциплін позитивної науки. М. Грушевський, апелюючи у назві своєї статті до “наукової раціональності” колег, мав би звернутися до перевірених й добре відомих наукових термінів. Іншими словами, український історик у 1903 р. з очевидних причин не міг собі дозволити конструювати “науковість” нової (вкрай ідеологічно “підозрілої” для імперського загалу) гіпотези-“схеми”, застосовуючи “оригінальну” (тобто “авторську” й звідси також науково “підозрілу”) методологію. Це був якраз той випадок, коли “оригінальність” методології лише шкодила б виконанню наукових завдань, породжуючи ситуацію,

при якій легітимуюча і епістемологічна функції методології вступали б у внутрішній конфлікт.

2. Ця методологія водночас мала б бути “інноваційною”, тобто нести на собі відбиток вдалого досвіду з “революціонізації” історичної думки, щоб сама інтелектуальна ініціатива М. Грушевського щодо зміни схеми руської історії могла б виглядати всього лише як операція переміщення – звичайне розкриття їх евристичного потенціалу у новому дисциплінарному просторі (на історичному матеріалі “східного слов’янства”).

Парадоксальність ситуації, власне, й полягала у тому, що українському історику, з одного боку, треба було зламати традиційну схему й відповідно відкинути застарілу “наукову” аргументацію, на якій трималася традиція, але з іншого боку, як аргумент у такій науковій грі приймалася апеляція лише до надійних й перевірених методів – таких, які дозволяли б легітимізувати нову, запропоновану вченим україноцентричну схему. Як же вийшов з цієї “парадоксальної” ситуації М. Грушевський? Відповідь відома: апелюючи до символу “сучасної” йому науки – “генетичного методу”.

Опозиція “генетичний / генеалогічний”, використана М. Грушевським у “Звичайній схемі...” для позначення нового та старого методів історіописання, являла собою вдалу термінологічну пару, яка повністю відповідала двом вищеназваним вимогам.

Завдяки генетичному методу можна було вдало представити історичний розвиток у вигляді генези – безперервного автономного процесу й у такій своїй іпостасі він був цілком доречний як засіб конструювання українського історичного метанаративу.

Проте, про яку “сучасну науку” говорив у “Звичайній схемі...” М. Грушевський, апелюючи до генетичного методу? В українській історіографії проблема визначення дисциплінарного простору “генетичного методу” вже була продискутована у 40-х рр. ХХ ст. завдяки щасливій зустрічі у доволі

важких умовах DP-таборів (таборів для переміщених осіб) двох чи не найпровокативніших та одночасно найвишуканіших українських мислителів ХХ ст., які обдарували інтелектуальний простір своїми вишуканими діалогами. Йдеться про дискусію Б. Крупницького та В. Домонтовича (Бера, Петрова). Не вдаючись до подробиць цього діалогу (який охопив найбільш вагомні історіософські питання – і проблематику історичних епох, й питання “народницького” та “державницького” напрямів в українській історіографії й, не в останню чергу – її методології), зазначимо, що Б. Крупницький точно окреслив дисциплінарний простір, в якому формувалася генетична методологія в ХІХ ст.: “Універсальна метода з своїми аналогіями або ототожнюваннями приходить на готове, на виготовлений істориком-аналітиком або навіть істориком-генетиком матеріал. Тому існування генетичної методи з її навчанням явищ в еволюції, в процесі руху, в розвитку й зв’язку між подіями, в зв’язках явищ, нарешті, з її причиновістю так само зрозуміле, як і існування універсальної методи. Зрештою, В. Бер і сам не заперечує генетизму як такого. В одному місці він каже: “Це зовсім не значить, що нова метода історіознавча (універсальна) є агенетичною або антигенетичною”... На його думку, “генетизм сьогодні різко відмінний од генетизму, яким він був в 19-му сторіччі. Генетизм 19-ого ст. мав механістичний характер”... Під цим радо і я підпишуся, тільки з тією різницею, що генетизм 19 ст. мав серед представників гуманістичних наук здебільша характер органічно-природничий, а не механістичний” [214, с. 49-50].

Підтримуючи погляди Б. Крупницького щодо органічно-природничого характеру генетичного методу зауважимо, що категорія “генетичне” (власне, як і “генеалогічне”) до того моменту, як вона потрапила у поле зору автора “Звичайної схеми...”, вже встигла зробити довгу та успішну “кар’єру” – найочевидніше, у просторі натурфілософії. Більш того, ця концептуальна пара спричинила переверот у історіописанні, якщо історіописання розглядати як певну тотальність – революціонізувала

історичну думку, у власний спосіб, але однаково ефективно, як у природничій історії у вигляді теорії еволюції Ч. Дарвіна. Власне, М. Грушевський й скористався вже сконструйованою апробованою та легітимованою в іншому дослідницькому та дисциплінарному просторі опозицією “генетичного / генеалогічного” задля своїх історіографічних завдань – формування ядра української наукової програми.

Отже, наприкінці ХІХ ст. існував впливовий науковий простір, який відзначався тривалими дискусіями навколо пари категорій “генетичне – генеалогічне”. Характер його впливу на історіографічний дискурс був багатограним. Будучи сам породженням “історичного методу”, він, з іншого боку, розширяв сенс історії як дисципліни до небачених до того меж, включивши насамперед історію тіла, до її законних володінь. Повноправними володарями цього інтелектуального простору були Ч. Дарвін та Е. Геккель. Теоретики та методологи історіописання кінця ХІХ – початку ХХ ст. (принаймні деякі з найвідоміших, що встановлювали наукові стандарти в історіографії) зовсім не розглядали його як ворожий, натомість пропонували рахуватися з ним як відміною чи варіацією історичної науки.

Неокантіанець Г. Ріккерт у відомій праці “Науки про природу та науки про культуру” з цього приводу писав : “...у дарвінізмі вбачають зовсім серйозно "нову" філософію історії й внаслідок такої плутанини понять серйозно апелюють в науках про культуру до природничо-наукового методу. Не всі дисципліни зачеплені цим рівною мірою, проте саме в історичній науці у вузькому сенсі цього слова ми пережили поживлену дискусію з приводу шляхів та мети цієї науки, дискусію, яка навряд чи могла б взагалі виникнути при більш тісному єднанні з нашою філософською традицією” [277, с. 50].

Не обійшов увагою Г. Ріккерт у цій статті і ключового для нашої теми питання – ставлення до “генетичного”. Від німецького мислителя, враховуючи його неокантіанську закваску, важко було очікувати таких слів:

“Що стосується історичних елементів природознавства, то у новіший час доводиться зустрічатися з ними головним чином у біології, а саме у так званій філогенетичній біології. Як відомо, вона намагається викласти одиничний процес розвитку живих істот на землі у всій його особливості, чому її часто й називали історичною наукою... історична ідея розвитку опинилася прилученою та перенесеною на світ тілесного, який до цього часу за звичай розглядався лише природничо-науковим чином... з факту філогенетичної біології не можливо вивести нічого такого, що б мовило на користь використання природничо-наукового методу в історії. Можна спробувати викласти історію культурного людства на кшталт “Звичайної історії світотворення Геккеля, але і тоді доведеться скористатися індивідуалізуючими, а отже, історичними прийомами... Поєднання природознавства з історією у біології не видається дивним, якщо пригадати, яким чином виникли теорії Дарвіна, що поклали початок цьому з’єднанню. Відомо, що цей біолог взяв багато основних своїх понять... з культурного життя” [277, с. 105-106].

Рецепція істориками вчення Ч. Дарвіна на початку ХХ ст. може бути проілюстрована на прикладі відомої колективної монографії – “Дарвінізм та сучасна наука” (зокрема, її ХХVII розділу “Дарвінізм та історія”), що була опублікована у 1909 р.: “...зростання історичного розсліду у ХІХ столітті було детерміновано та характеризувалося тим же загальним принципом, який підкреслював одночасний розвиток дослідження природи, а саме – генетичною ідеєю... “Історична” концепція природи... належить тому ж порядку думки, що і концепція людської історії як безперервного, генетичного, каузального процесу – концепція, що революціонізувала історичне дослідження та зробила його науковим... У першій чверті ХІХ ст. значення генетичної історії було усвідомлено повністю. “Генетична”, можливо, добре слово, що може бути віднайдено для концепції, яка в цьому сторіччі була застосована для таких багатьох галузей знань у сферах, як природи, так і Духа... Для історії це означало, що сучасна умова людської

раси є просто і точно результатом каузальних серій (чи комплекту каузальних серій) – безперервної послідовності змін, де кожний стан причинно виникає з попереднього; і що справа істориків є прослідкувати генетичний процес, пояснити кожну зміну, й зрештою схопити повний розвиток життя людства” [369]. Взагалі, вплив дарвінізму на зламі ХІХ – ХХ ст. не обмежувався лише історичним дискурсом. Він пронизував також і всю сферу белетристики [347], фактично перетворившись на універсальну метафізику людини епохи *fin-de-siècle*.

Отже, як видно, історики початку ХХ ст. усвідомлювали паралелізм процесів, які одночасно відбувалися в “природничій” та “людській” історії у ХІХ ст. Зі знаковою працею Ч. Дарвіна “Походження видів шляхом природного відбору, або збереження обраних порід у боротьбі за життя” (1859) М. Грушевський ознайомився вже у жовтні (13) 1893 р. У записі “Щоденника”, позначеному цією датою він записав: “Читав трохи Дарвіна – нема часу” [145, с. 218]. Саме стан внутрішньодисциплінарних дискусій в межах дарвіністського дискурсу (не лише спеціально праць Ч. Дарвіна, а й інших дарвіністів) міг слугувати для М. Грушевського науковою наративною стратегією, яка конституювала співвідношення “генеалогічне-генетичне” як опозиційне.

Диференціація двох знакових постатей у просторі природничих наук – Ч. Дарвіна та Е. Геккеля для їх сучасників символічно проходила по лінії “генетичне – генеалогічне”. Б. Ф. Поршнев у своїй останній праці “Про початок людської історії (Проблеми палеопсихології)” писав: “Але нас зараз стосується лише один напрям думок Геккеля – це побудова генеалогічних (родовідних) дерев для різних груп живих істот. Він виходив з дарвінської ідеї спорідненості, що їх пов’язує. Але якщо Дарвін у “Походженні видів” переважно підкреслював неповноту геологічного й тим самим генеалогічного літопису... то Геккель показав можливість за різними ознаками реконструювати такого роду відсутні ланцюги...” [268, с. 70-71].

Правда, незважаючи на визнання “неповноти генеалогічного літопису” Ч. Дарвіном, на яке вказав Б. Ф. Поршнєв, сам англійський натурфілософ не раз наголошував, що впровадження наукових класифікацій “звичайної (природної) історії” є можливим лише на основі генеалогічного принципу. Більш того, повторюючи неодноразово цю думку, Ч. Дарвін, в одному з наведених “прикладів”, поширив цей принцип не лише на природу, але й на лінгвістику, намагаючись надати йому універсального характеру: “Ми зараз же побачимо, чому ці ознаки мають таке велике значення для класифікації, а саме тому, що природна система побудована генеалогічно... Всі колишні правила, рівно як і обставини, що допомагають класифікаціям... можна пояснити, визнавши, що природна система заснована на спільності походження... що будь-яка правильна класифікація є класифікація генеалогічна; що спільність походження й є тим прихованим зв’язком, який безсвідомо шукають натуралісти... Таким чином, природна система репрезентує генеалогічне розташування істот... Цей погляд на класифікацію заслуговує на те, щоб бути проясненим на прикладі, що взято з галузі лінгвістики...” [155, с. 282-283].

У відомій статті знакового представника баденської школи неокантіанців В. Віндельбанда “Критичний чи генетичний метод” її автор, слідуючи гаслу “повернення до Канта”, розглядає проблему стосунків категорій “одиночного-загального” як визначального питання наукового дискурсу, що породжує інші питання методів (індуктивного-дедуктивного) та похідні проблеми виникнення наукових аксіом (або “апріорних синтетичних висловлювань” у термінології Канта). Занурюючись у епістемологічні питання і підводячи до думки, що відповідно проінтерпретований “критичний метод” Е. Канта має домінувати у філософії, Віндельбанд між тим висловлює одну важливу для нашого питання фразу, в якій генетичному методу також відводиться законне місце в історичних дослідженнях: “Ось чому, якщо генетичний метод у розробці так званої психології народів, що становить найбільш видатний та

шляхетний його прояв, за допомогою мовознавства та історії культури розкриває перед нами поступове виникнення аксіоматичної свідомості індогерманської раси, то він виконує цим високе історичне завдання, але не вирішує філософської проблеми...” [48, с. 279]. Віндельбанд, висловлюючись у такий спосіб, фактично робить прихований комплімент своєму науковому опоненту з табору позитивістів – В. Вундту, одному з батьків “психології народів”, вплив якого на М. Грушевського (принаймні знайомство останнього з працями німецького мислителя) видається незаперечним. Так, саме у галузі психології народів генетичний метод, на думку представника неокантіанства, проявив свої найбільші досягнення.

Для представників позитивного напрямку в історичній науці генетичний метод взагалі став тією факторною ознакою, яка визначала приналежність історіописання до когорти наукового знання. На такій позиції знаходився, наприклад, Е. Бернгайм – один з відомих й широко цитованих наприкінці ХІХ ст. представників позитивізму. С. П. Стельмах у “Історичній думці в Україні ХІХ – поч. ХХ ст.” (ІІІ розділ, 1 параграф “Психолого-генетична методологія історії”) з цього приводу пише: “Хоча Е. Бернгайм критикував позитивізм... що певно було лише даниною вимогам “критичного часу”, у своїх вихідних положеннях він залишався на позиціях позитивізму... У наш час генетичний напрям в історії є загальноновизнаним і пануючим...” – ця думка історика стала лейтмотивом його праці. Вивчення причинного зв’язку є головною вимогою науки і історичні знання перетворились на справжню науку лише тоді, коли в ній утвердилась генетична теорія” [288, с. 254].

Можемо припустити опосередкований “вплив” теорій Е. Бернгайма на М. Грушевського. Принаймні, якщо погодитися з думкою В. Ульяновського про вагому роль В. Іконнікова у формуванні історіографічного стилю мислення та історіографічної культури Михайла Сергійовича під час його навчання у Київському університеті [300], то один промовистий факт дає підстави для такого припущення: у знаковому тексті “Опыт русской

историографии” (К., 1892), за підрахунками Л. Таран, В. Іконніков близько 40 разів посилається на працю Е. Бернгайма.

Важливим тут є те, що генетичний метод, як видно, саме у цьому випадку виявляється конвенційною (спільною) зоною уявлень про доцільність його застосування і у визначного репрезентанта неокантіанців (Віндельбанда), і у позитивістів (В. Вундта, Е. Бернгайма). На визначальній ролі для соціології генетичного методу наголошував і Е. Дюркгайм у “Методі соціології”: “...щоб пояснити соціальний інститут, що належить до певного виду, треба порівняти різні форми, що приймаються ним, не лише у народів цього виду, але й у всіх попередніх видах. Припустимо, наприклад, що справа стосується родинної організації. Спочатку треба визначити самий рудиментарний тип її... а опісля простежити крок за кроком, як він прогресивно ускладнювався. Цей метод, який можна назвати генетичним [виокр. – Е. Дюркгайм], дав би одночасно і аналіз, і синтез явища. З одного боку, він продемонстрував би його елементи у роз’єднаному стані вже тим, що виявив би, як вони поступово приєднуються один до іншого. З іншого боку, завдяки широкому полю порівняння він краще здатен визначити умови, від яких залежить формування та поєднання цих елементів. Таким чином, пояснити... складний соціальний факт можливо, лише простеживши весь процес його розвитку у всіх соціальних видах [курсив – Е. Дюркгайм]” [169].

Підбиваючи підсумки даного підрозділу, зазначимо, що у науковому просторі позитивістської парадигми було “освячено” відповідний інструментарій – генетичний метод, що дозволив М. Грушевському в 1903 р. успішно впоратися з виконанням першої частини його наукової програми, тобто: а) представити українську історію як автономний безперервний процес й одночасно б) виступити у ролі звичної опозиції до старої (імперської) наукової програми, побудованої на генеалогічному принципі. Проте з наявності у відповідній методології певних “деструктивних” інструментальних функцій зовсім не впливало, що сама ця методологія мала бути застосована вченим у такій своїй “руйнівній” для імперської

традиції історіописання іпостасі. Іншими словами, наявність у певної особи надійного та дієвого “інструменту” (у випадку з М. Грушевським – “генетичного методу”) зовсім не виправдовує його застосування в будь-яких ситуаціях. Потрібно, щоб саме використання певної методології було визнано “легальним” в очах суспільства, тобто – підсилено відповідним соціокультурним контекстом.

Якщо розглядати появу статті, написаної провідним українським істориком у 1903 р., як соціокультурну подію початку ХХ ст., то вищесказане може бути переформульоване у вигляді питання: як М. Грушевський – людина конформістського стилю соціальної інтеграції, “носій” поміркованої “філологічної свідомості”, зрощеної у оранжереях класичної імперської гімназичної та університетської освіти й зорієнтованої на античний ідеал, зафіксований у знаменитій концепції “золотої середини” Аристотеля, так от, як цей ліберал за переконаннями та добропорядний буржуа, для якого пошук прибутку (як “фактичного”, так і “адміністративного” й “символічного”) часто визначав систему координат його поведінки, перебуваючи на вершині своєї академічної кар’єри зважився на такий ризикований, з багатьох точок зору, дисциплінарний та концептуальний бунт – реалізацію у серії статей 1903 р. наукової революційної програми, провістивши напередодні буремних політичних подій 1905 р., за всіма канонами пізнішого розуміння дисципліни Мішелем Фуко, одночасне повстання не лише проти певного типу “знання” (окремих концепцій, теорій), але, також, і “влади”, імперської патріархатної влади й в силу цього – у певний “науковий” спосіб, хоч і опосередковано, підірвавши права династії Романових на володіння Україною. Це був крок, на який виявилися нездатними багато поміркованих “малоросійських істориків”, що займалися справою зміни образу минулого на користь української ідентичності, власне, всі інші сучасники М. Грушевського – від В. Антоновича до Д. Багалія, О. Єфименко, І. Лінніченка... Насправді, це майже “вічне” питання стосовно того, як стають “революціонерами” деякі статечні господарі

(наприклад, Б. Хмельницький), має, у кожному конкретному випадку, власні унікальні психічні передумови, проте завжди – підтримується загальним соціальним контекстом певної епохи. Й якщо психічна підкладка появи статті 1903 р. (травматичний стан й, відповідно, робота скорботи, що була викликана смертю батька М. Грушевського – Сергія), власне, як і її дисциплінарно-легітимуючий фундамент є на цей момент дослідження проявленими, то соціокультурний контекст появи “Звичайної схеми...” все ще залишається не вповні з’ясованим.

Зрозуміло, що цей контекст повинен був перебувати в узгодженості з відповідним “духом” епохи – сконструйованим та прийнятним для “цивілізованого” суспільства fin-de-siècle модерністським “стилем наукової самопрезентації”, що виправдовував такі “давіантні” дії вченого – антитрадиціоналістське застосування генетичної методології, спрямоване на руйнацію аналітичної структури імперського історіописання. До того ж необхідною й вкрай важливою передумовою успішності реалізації М. Грушевським наукової програми була вимога, щоб сама санкціонуюча інстанція його антитрадиціоналістської “поведінки” виводила коріння власної легітимності з авторитетної суспільної дисципліни та відсилала до символічної фігури, яка б цю дисципліну вдало презентувала. На початку ХХ ст. такою найбільш значимою у межах позитивістської моделі пізнання суспільною дисципліною виступала соціологія, а серед знакових постатей, що одночасно спричинилися й до затвердження генетичного методу як авторитетного пізнавального ресурсу, й соціології як науки був її “некоронований король” – Е. Дюркгайм. Стиль наукової самопрезентації, який прописав М. Грушевський у “Автобіографії” 1906 р. під час святкування свого наукового Ювілею відомий. Йдеться про образ “вченого-невротика”. Завдання наступного підрозділу – простежити, у який спосіб було сформовано та легітимовано цей неврастенічний модерністський стиль самопрезентації у євроатлантичному інтелектуальному просторі, а також – якими соціальними конотаціями, суголосними завданням наукової

“методології”, він був насичений на початку ХХ ст. При відповіді на це питання саме фігуру Е. Дюркгайма, з вищезазначених причин, будемо утримувати у полі зору – на короткій дистанції.

3.5. Соціокультурний контекст генетичного методу: стратегії самопрезентації М. Грушевського

Історіографічна традиція дослідження символічної системи неврастенії у суспільстві кінця XIX – початку XX ст., якщо врахувати її європейську та американську складові, нараховує не одну сотню прізвищ й не одну тисячу сторінок. Й якщо можна на сьогодні говорити про все багатство спродукованих у її межах думок, то лише у вигляді класифікуючих узагальнень. Так от, символічна система аж дотепер продукується у межах принаймні трьох “культур неврастенії”, що оберталися у суспільстві зламу XIX-XX ст. на правах вільноконвертованих, залежали одна від одної, але при тому відрізнялися як за каналами поширення інформації, так і за сферою власного побутування.

За основу застосованої нами “класифікації” “трьох культур неврастенії” покладено принцип, що структурував колективну монографію “Культури неврастенії: від Бірда до Першої Світової війни” [368]. Написання цієї монографії, присвяченої питанням компаративного вивчення функціонування культур неврастенії в різних країнах Європи і Америки, зокрема, в США, Франції, Англії, Німеччині, Нідерландах, стало можливим внаслідок проведення в Амстердамі у червні 2000 р. міжнародного семінару “Неврастенія та суспільство” під головуванням одного з патріархів конструювання історії психіатрії “знизу” Р. Портера (Porter R.). Виокремлюючи три погляди на неврастенію, які склалися в євроатлантичному інтелектуальному просторі, М. Гійсвйт-Хофстра (M. Gijswijt-Hofstra) пише: “Спеціальні сесії [семінару – В. В.] були присвячені тому, що було узагальнено як погляд фахівців, погляд пацієнтів та публічний погляд. Професійний погляд сполучав і медичні теорії, і терапію неврастенії. Погляд пацієнтів сполучав досвід пацієнтів та їх терапевтичні кар’єри зі спеціальною увагою стосовно гендерного, вікового, шлюбного та

соціального / професійного статусу та релігії. І нарешті, публічний погляд був пов'язаний з тим, як концепт неврастенії було сприйнято та застосовано у літературі, політиці, церквах..." [368, с. 3-4].

Таким чином, перша "культура" – суто професійна, сформована з позицій спеціалістів та фахівців-медиків – нейрофізіологів, психіатрів, гігієністів, гінекологів..., що потопали у численних дискусіях і знаходили своє фахове вишукане задоволення у міркуваннях навколо питань етіології, симптоматики та терапії "неврастенії". Функціонування такої інформації спрямовувалося по вісі лікар-лікар та лікар-пацієнт. Каналами ж інформації виступали спеціалізовані фахові часописи та наукові монографії [419, 451]. Формування цієї професійної культури неврастенії було доволі докладно досліджене у праці Дж. Ф. Дрінкі (Drinka J. F.) "Народження неврозу: міф, захворювання та вікторіанці" [380], а специфіка розуміння концепту "неврастенії" фахівцями зламу XIX – XX ст. була розглянута нами в одному з параграфів монографії "Неврастенія: непрочитані історії" [34, с. 71-78].

Символіка другої "культури" – культури хворих – формувалася з позицій "пацієнтів" [568]. Цей "образ неврастенії" – "неврозу знизу", фіксувався у текстах "автобіографій неврастеніків", мемуарах та кореспонденції.

Публічна культура неврастенії, найбільш масова і численна, включала рецепцію неврастенії суспільством з перспектив влад розмаїтих соціальних інститутів, насамперед літератури *fin-de-siècle*, релігії та політики... [528, 577, 617, 638]. У межах даних інституцій "образ неврастенії" також не був однорідним, а сегментовано-розщепленим. У просторі літератури, наприклад, "культура неврастенії" прописувалася у "фігурі неврастеніка", що фіксувався у різних прозових жанрах (романах, повістях, розповідях...) у майже повному наближенні до моделей професійної культури [576], у той час як "неврастенія" поезії являла собою подих вільної гри розмитих метафор та символів, прив'язаних до розмаїття асоціативних рядів та індивідуальних фантазій авторів віршів.

Оскільки вивчення питання “другої та третьої” культур неврастенії у свій час опинилося за межами нашої монографії “Неврастенія: непрочитані історії”, остільки герменевтичний простір цього етапу дослідження складатимуть “невротичні наративи” (кореспонденція, автобіографії, некрологи), що фіксують своєрідне сприйняття неврозу “інтелігентним загалом”. Не обійдеться також і без врахування певних “наукових текстів”, що вплинули на формування образу “неврастенії” у представників специфічної професійної групи – вчених-суспільствознавців. А під особливим прицілом знаходитиметься той невротичний стиль власного побутування у науці, який був спільний для європейських вчених зламу ХІХ та ХХ ст. і та роль, яку вони надавали “неврозу” при конструюванні власного образу. Роль, яка має бути осмислена в термінах епохи свого побутування – епохи літератури *fin-de-siècle*.

У відомому дослідженні С. Павличко “Дискурс модернізму в українській літературі” – у главі “Невроз як феномен культури *fin-de-siècle*” ІV розділ [261, с. 237-246] автор якраз і дослідила символічний вимір публічної культури неврастенії в українській літературі відповідного періоду. Для загальної проблематики “М. Грушевський та “неврастенія” як стиль самопрезентації епохи *fin-de-siècle*” дослідження С. Павличко має особливе значення, оскільки у її тексті йдеться про тих українських авторів, з якими доля міцно пов’язувала Михайла Сергійовича (І. Франка, С. Єфремова, А. Кримського).

Літературно-науковий вісник – часопис, до редакційної колегії якого разом з д-м І. Франком та В. Гнатюком входив і М. Грушевський, у 1903 р. – тому році, яким Михайло Сергійович позначив загострення власної “неврастенії” у “Автобіографії” 1906 р., був прямо-таки “нашинкований” текстами українських белетристів, що опрацьовували популярні модерністські “сюжети” з фігурою “інтелектуала-неврастеніка” у центрі композиції. Цьому спокусливому впливу “модернової нервозності” піддався навіть автор, якого традиційно зараховують до “антимодерністів” та “народників”

– С. Єфремов. В оповіданні з промовистою назвою “Нерви” [180] він сконструював образ університетського професора Луки Петровича, підвищена нервозність якого виводилася автором з конфлікту між зрадженними ідеалами молодості професора та політичними ідеалами його студентів, які впертим відстоюванням своїх суспільних цінностей весь час нагадували професору про цю його зраду, реактуалізуючи у такий спосіб травматичну ситуацію. Такого роду “літературні образи” “неврастеніків”, що пронизували українську белетристику зазначеного періоду, формували “внутрішнє коло” уявлень Михайла Сергійовича про “культуру неврастенії”. Тут же ми зосередимося на його “зовнішньому колі” – європейському контексті кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Дослідження “символічної системи неврастенії” буде проведене у межах того загальнометодологічного підходу, який отримав у відповідній фаховій літературі назву соціального конструктивізму. Е. Шоуволтер (Sho-walter E.) [602] у відкритих дебатах з С. Весслі (Wessly S.) [645-648] так сформулювала суть проблеми “неврастенії” з позицій цього напрямку: “Чи є неврастенія “справжньою хворобою”, чи “соціальною та політичною проблемою”? Американська дослідниця, власне, як і ми, дотримується позиції, відповідно до якої “неврастенія” є виключно соціальним та політичним конструктом, і завдання дослідника полягає у тому, щоб простежити контури процесу цього соціального конструювання.

Сьогодні у “жанрі” соціального конструктивізму виконані численні статті, присвячені функціонуванню неврастенії у суспільстві і формуванню її дискурсу, починаючи з текстів батька-засновника вивчення цього неврозу Бірда й закінчуючи працями Е. Еббей (Abbey A.) [317], А. Лутри (Luthra A.) [494], Р. Портера [567], В. Старцевича (Starcevic V.) [616] та ін. Філософським стартовим пунктом, на якому тримається методологічна конструкція соціального конструктивізму є погляд на медичне знання як форму ідеології. Базова диференціація, з якої виростає розлоге дерево соціального конструктивізму, – це знамените розведення, що дистанціює

“істину” (реальність) та ”ідеологію” (конструкцію). Звідси, при такому конструктивістському підході можуть бути задіяні всі ті методи, що уможливають “деконструкцію” “наукового підприємства” як різновиду соціальних практик та політичних міфів (“ідеологій”).

Щодо ідеології, яку уособлювала “неврастенія” на початку ХХ ст., то більшість сучасних дослідників дотримується точки зору, що цей “невроз” виступав універсальним дискурсом модернізму, насиченим статевими, класовими, національними та расовими диференціаціями в епоху трансформацій. На цьому наполягають Т. Лутц (Lutz T.) [495, 497], П. Дріно (Drinot P.) [381], Д. Шустер (Schuster D.) [596, 597], В. Старцевич (Starcevic V.) [615], С. Роуз (Rose S.) [587] та ін. Й лише у працях Т. Дж. Лірза (Lears T. J.) [482, 483] “неврастенічний дискурс” трактується як один з варіантів ідеології антимодернізму.

Тема “Автобіографії” М. Грушевського за 1906 р., у свою чергу, пророблятиметься у контексті тієї загальної проблеми самопрезентації – проблеми, яка разом з сюжетами гендера та маргінальних голосів становить провідний інтерес епохи постмодернізму при вивченні автобіографії як такої. Проблема самопрезентації, якщо розглядати її крізь призму неврастенії як соціального конструкту переносить центр ваги з питання: чи говорив М. Грушевський під час повстання статті “Звичайна схема...” мовою неврастеніка? (для його розкриття ми скористалися підходами наративної психології). Чи радше презентував себе як неврастенік, маючи на меті отримання певного соціального капіталу та соціальних гарантій задля легітимації тексту “Звичайної схеми...”? (власне саме у такому вигляді питання відсилає до проблематики соціального конструктивізму).

Підсумуємо: з перспектив парадигми соціального конструктивізму буде досліджуватися сформована у межах публічної культури кінця ХІХ – початку ХХ ст. символічна система неврастенії задля окреслення модерністського соціального контексту конструювання українського історичного метанаративу у 1903 р. І все заради постановки питання стилю

наукової самопрезентації М. Грушевського у 1903 р. (1906 р.), стилю, відмінного від “скептицизму”, до якого вчений звернувся у 1894–1895 рр.

Говорити про стиль самопрезентації М. Грушевського в “Автобіографії” 1906 р. не можливо без дослідження задіяних істориком наративних стратегій. А визначення останніх є можливим лише з перспектив тих текстів М. Грушевського, в яких він виступав “біографом-інших”.

Своєрідним інформаційним приводом, який дуже часто ініціював процес і жест написання М. Грушевським біографій, була смерть. Так що для Михайла Сергійовича звичною формою написання біографії був некролог і, таким чином, біографії, написані ним, дуже часто являли собою не лише різновид патографії, але й тип танатографії. У листі М. Грушевського до О. Барвінського, позначеного 1894 р., ми виокремлюємо надпис, який пов’язує біографію та смерть, а у більш загальному вигляді – письмо та смерть: “Що до біографій фундаторів, то сьогоднішня смерть небіжчика Пильчикова дає тому добрий случай...” [233]. Як бачимо, смерть може бути і “добрим випадком“, принаймні для жесту писати – так точно – для того, хто хоче розпочати процес конструювання життєписма, конструювання післяжиття.

Наскільки ж впливала така “форма біографії”, як некролог на “об’єктивність” поданої М. Грушевським інформації, тобто наскільки структура трауру та ритуалу впливали на зміст та визначали сенс такого різновиду біографічного матеріалу? Відповідь на це питання дає сам історик: “Розуміється, в некрологу, як то кажуть, *aut bene, aut nihil*, – ну, то й належало не рушати кісток чоловіка, коли неохота сказати про нього гіркої правди хоч по смерті, але апотеозувати з тої нагоди національну деморалізацію – що за інтерес!” [123, с. 326].

“Автобіографія” 1906 р. М. Грушевського має бути розглянута у контексті написаних ним же біографій-некрологів. Таке твердження може бути прояснене, якщо врахувати кілька вихідних пунктів наших міркувань.

М. Грушевський був серійним біографом (як і серійним істориком), а популярним “жанром” такої серійної біографії був некролог. Це означає, що танатографія та патографія являли собою визначальні модули його життєпису.

Завдання полягає у тому, щоб, включивши “Автобіографію” М. Грушевського у коло (контекст) інших біографій (біографію себе як біографію іншого), вийти на усереднену модель “illness narratives”, у просторі конструкцій якої М. Грушевський будував “свої” біографії.

Теоретичні засновки того напрямку наратології, який концентрує увагу на “illness narratives” – від питань загальної їх класифікації (Л.-К. Хайден (Hudén L.-C.) [458]) до аналізу внутрішніх структур (А. Кляйнман (Kleinman A.) [471]) – добре розроблені у відповідній літературі [424, 442, 583, 603]. Розгляду цієї літератури було присвячено окремий параграф (п. 2, гл. 1) монографії “Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського” й тому тут ці питання оминаються.

Ми проаналізуємо тут випадок серійної автобіографії, написаної одним “автором” (М. Грушевським) з приводу себе і себе як іншого, але в межах однієї конструкції “illness narratives”. Завдання – вилучити ці елементи конструкції і пояснити їх функціональність, помістивши у відповідні межі епохальних індикаторів, насамперед стиль життя інтелектуалів. При цьому ми враховуємо досвід психобіографістики, яка виокремлює два напрями – індивідуальний та усереднений (Aries).

Якщо коротко визначити загальну парадигму текстів М. Грушевського, в яких вчений намагався розкрити “загадку творчості”, то творчість він розглядав як похідну життєвого конфлікту. У значній кількості біографій, написаних М. Грушевським, (особливо, наближених до піку “неврастенії” 1903–1904 рр.) в основі такого конфлікту лежала, як побачимо, боротьба письменника з хворобою як апостолом смерті.

Так, на смерть Петра Голубовського у 1907 р. М. Грушевський написав: “Не вважаючи на всі ті неприхильні обставини, не вважаючи на дуже утле своє здоров’є (наслідком фізичного каліцтва) вів далі свої наукові заняття, викінчив нову працю...” [124, с. 159-160]. В останньому абзаці цього некролога М. Грушевський знову повертається до стану здоров’я П. Голубовського і героїзує його життя у формі боротьби з недугами: “Останні роки його немінна плоть знемоглася все більше під тягарем праці – не тільки праці наукової, академічної, а й заробітку для хліба...” [124, с. 161].

Власне з хвороби як відправної точки розпочав М. Грушевський некролог М. Біляшівського, повторивши майже слово в слово фразу, сказану щодо П. Голубовського: “...Фізика небіжчика була немінна ще з молодих літ – в такій мірі, в якій був бадьорий, витривалий і непохитний дух, що оживляв сю утлу фізичну шкарлупу. Небіжчик жив звичайно від одної недуги до другої, роками працюючи серед тяжких фізичних страждань – напружуючи всю силу волі, щоб перемогти докучливі болі та серед них продовжувати задумане і вирішене. І не вважаючи на се... він записав трізво своє ім’я в історії української культури, як один з основоположників ідеалу історії українського побуту...” [102, арк. 1].

“Утла фізична шкарлупа” стає стійкою метафорою, що у варіаціях мандрує від однієї біографії до іншої й підпорядковується загальній конструкції побудованих М. Грушевським *illness narratives*.

Таким чином, М. Біляшівський, як впливає з написаного М. Грушевським, “жив від хвороби до хвороби”. Його життя історика – то боротьба з хворобою як головною перепорою наукової діяльності. Михайлом Сергійовичем, як видно, для конструювання наукової біографії М. Біляшівського (як, власне, і П. Голубовського) і відповідної презентації його життя була обрана та сама стратегія *illness narrative*, що і при створенні власної “Автобіографії” 1906 р.: М. Грушевський, як відомо, також працював “від одного загострення неврастенії до іншого”. Сенс цієї нара-

тивної стратегії найбільш вдало було схоплено у поетичному слові Ш. Бодлера: “Ця безкінечно довга хвороба, моє життя...”.

Треба зауважити, що для численних читачів “біографії” М. Біляшівського, написаної М. Грушевським, “за кадром” залишилося, можливо, найцікавіше, що пояснювало поінформованість самого Михайла Сергійовича щодо захворювань небіжчика – їх “спільна боротьба” за працездатність, їхні взаємні поради щодо лікування хвороби та приборкання “неврастенії”. На поверхні, для читача, залишилася хвороба, яка, здавалося б, “випадково” взяла перше слово у останньому слові історика про М. Біляшівського.

1895 рік – рік, в якому М. Грушевський самопрезентувався як “скептик” й досліджував феномен скептицизму у белетристиці був також періодом активного листування М. Грушевського з М. Біляшівським. У цьому листуванні проступають записи, розгортанням яких недвозначно керував невроз і які самі, знаходячись поза сценою написання у некролозі М. Біляшівського, скеровували рух письма М. Грушевського. Нервова хвороба посідає належне для кінця XIX ст. місце у розмові двох інтелектуалів. Голос “неврастенії”, що так звично звучить у текстах поруч з “проблемою працездатності”, загрожує режиму самої праці, перешкоджає та залякує адресатів, примушує зважати на себе і коригувати наукові плани та проекти письма, задіяні М. Грушевським та М. Біляшівським. Не неврастенія виступає організатором самого цього діалогу двох дослідників. Не вона – центральна тема та сюжет їхнього листування. Проте вона, іноді незримо – завжди в діалозі, завжди на грані занадто серйозного, завжди невидима лінія самої перспективи можливості цього спілкування, їх письма. Вона слугує абсолютним кордоном їхнього листування: кореспонденція буде тривати доти, доки “неврастенія” дозволить їй тривати.

У кореспонденції М. Грушевського з М. Біляшівським можна виокремити два діалогічні цикли [21], які обертаються навколо неврозу як відлякуючого майбутнього і спільного ворога у спільній боротьбі за працездат-

ність й, які, за висловом Т. Лутца (Lutz T.), являють собою “рух у неврастенічному колі” [495, с. 6]. Кожен з двох “невротичних діалогів” (“неврастенічних кіл”) розпадається на три складові: починається з послання-запиту щодо неврозу, далі йде отримання відповіді і, нарешті, – порада щодо “гігієни себе”, яка повинна допомогти позбутися неприємного стану самовідчуття.

1-й діалогічний цикл.

М. Грушевський обережно робить запит, немов випадково, з причин звичайної етики листування цікавиться здоров'ям М. Біляшівського. Він знає, що зачіпає М. Біляшівського за “наболіле” натяками на його “працездатність”: “Як же Ваше здоров'я і як Ваша “работоспособность”, взагалі, як ся маєте, земляк? Жду від Вас дечого обіцяного з бібліографії” [226, с. 36].

Відповідь М. Біляшівського не забарилася. Він підхоплює “подачу” М. Грушевського та розвиває тему: “Як Ваше здоров'я? Дивіться, хоч Ви тримайтесь, на собі я вже крест поставив. Як ще протянеться з год таке, то не поминайте лихом. Це кажу не жартуючи, сам не знаю яку й раду дати собі: броси та броси. Заспокоюсь на хвилину, а потім знову” [222, с. 37].

Голос М. Грушевського у відповідь звучить як авторитетний та заспокійливий голос “батька”, без жодного сумніву щодо того, хто ж насправді володіє знанням з наболілої теми “неврастенії”. І дійсно, М. Грушевський намагається підняти занепалий дух колеги: “А от дуже було прикро читати, що Ви пишете за стан свого здоров'я. Та не падайте духом, бо в сих нервових хворобах все під час пароксими чоловіку здається, що вже все пропало, а пароксима минає та й тільки. Моє здоров'я так собі, превозмагаю по малості. Роботи багато і чую себе втомленим” [227, с. 37].

“Дуже мені прикро було читати те, що Ви за себе написали. Хоч я певен, що так зле не є з Вами, як Вам здається, але самий вже такий притосклий (?) стан Ваш психічний мене дуже зражає” [228, с. 38].

2-й діалогічний цикл.

М. Грушевський, без пояснень: “Я виїзжаю (нездужав і взяв ... отпуск)” [230, с. 41].

М. Біляшівський відчуває, що трапилося те, чого він найбільше боявся, а той, хто весь час підтримував його у найскрутніші хвилини, також захворів на неврастенію. І причина цього – занадто виснажлива праця: “Що це таке з Вами трапилось? Невже так міцно захорували. Запрацювались дуже – от що! Що таке у Вас? Нерви чи так що? Послідні дві неділі я чую трохи ліпше, лічусь тепер водою і здається, що вода pomoже. Часами тільки з “психікою” бува погано – боюсь я цього” [223, с. 41]. “Дуже зле чую себе, остатні дні покинув і на службу ходить...” [224, с. 42].

Пізніше, у публічному тексті “Автобіографії” 1906 р., М. Грушевський, прописуючи цикли власної неврастенії, сам “зіграє в М. Біляшівського”, подавши повний перелік занепокоєнь, якими той свого часу був настрашений: “... з осені 1903 р., чи то наслідком попередніх усильних занять, чи якихось спеціальних причин неврастенія моя почалася наново загострюватися... се наводило на мене дуже сумні й безнадійні гадки, незважаючи на запевнення лікарів, що в стані здоров’я нема нічого грізного: перспектива стратити можливість інтензивної роботи й вести жите пасивного глядача невимовно страшила мене” [63, с. 210-211].

Як бачимо, на місці експертів з неврастенії у зацитованому мемуарі Михайла Сергійовича, тому “обмінному місці”, яке сам Грушевський посідав у кореспонденції у відношенні до М. Біляшівського опиняються ті, кому це призначено за фахом – лікарі. Правда, від цієї “заміни” непрофесіонала на фахівців результат залишився тим же незмінно-невтішним. І поради професіоналів М. Грушевському будуть важити рівно стільки, скільки поради Михайла Сергійовича М. Біляшівському: вони не припинять потік страхів, що шлейфом тягнулися за “неврастенією”. І перед очима М. Грушевського під час написання автобіографії стоятиме приклад колеги, який змушений був кинути роботу з причин “слабкості нервів”.

Саме це і страшило М. Грушевського. Не будемо довірятися його страху, бо страх, як відомо, поганий дорадник. А запитаємо: “Що примусило М. Грушевського оприлюднити власний “невроз”, розкрити його, перевівши зі сфери циркуляції приватних текстів (листування) у площину тексту публічного (“Автобіографії”)?”

Коли йдеться про характеристику “Автобіографії” 1906 р. як публічного тексту, то тут дуже небагато важить те, що її наклад був порівняно невеликим і складав 50 екземплярів. При загальному інтересі до постаті М. Грушевського під час святкування його ювілею (40-річчя з дня народження) одночасно з науковим ювілеєм така “товщина” каналу інформації виглядає достатньою для масового розповсюдження мемуару історика. Оскільки факторною ознакою публічного тексту виступає принципова спрямованість на тиражування інформації, тобто на анонімного адресата, у той час як, наприклад, при листуванні (яке належить до сфери інтимного слова) таке тиражування, тобто, вихід за рамки семантичного простору суворо визначеного адресата, є небажаним й виступає навіть формою порушення етики спілкування та письма, оскільки ми зараховуємо “Автобіографію” (1906 р.) М. Грушевського саме до публічних текстів й аналізуємо його як публічний текст.

Отже, виникає питання, що ж спонукало авторитетного вченого М. Грушевського, авторитет якого і повинно було символічно засвідчити написання ним публічної “Автобіографії”, в річницю святкування подвійного ювілею (40-річчя та річницю наукової діяльності) вдатися до універсальної “моделі неврастенії” М. Біляшівського, подавши себе в образі “вченого-неврастеніка”? Чи може саме такого М. Грушевського очікували зустріти на сторінках його мемуару численні шанувальники його наукового таланту? Сума цих запитань, можливо, й може вважатися маргінальною, проте для нас не є другорядною, оскільки йдеться про проблему способів конструювання образу вченого в історії історичної науки. Розкриття загадки публічної презентації М. Грушевського як “вченого-невротика” в “Авто-

біографії” 1906 р. – складової вищезазначеної проблеми – є дослідницькою метою у просторі цього підрозділу. На практиці це означатиме пошук складових “інтертекстуальної ланцюгової реакції” “неврастенії”, пошук тих “текстів-посередників”, які стояли за жестом її оприлюднення М. Грушевським.

Зрозуміло, що наративна стратегія “неврастенії” вже була розроблена як у студентському “Щоденнику” М. Грушевського [145], так і в листуванні з М. Біляшівським. Але одна справа, коли “неврастенія” функціонує в “інтимному просторі” мемуару чи кореспонденції дуже перспективного науковця, а інша – у тексті публічної “Автобіографії” маститого вченого, який творить науковий міф свого життя для нащадків.

Отже, “щось” повинно відбутися між 1895 р., (що позначав кореспонденцію з М. Біляшівським) та 1906 р. (моментом публікації “Автобіографії”), що несло “відповідальність” за інтертекстуальний перенос “неврастенії” у простір публічного тексту автобіографії і примусило М. Грушевського презентувати себе у наративному конструкті “вченого-неврастеніка”. Припускаємо, що “пам’ять” про цю “подію інтертекстуального переносу” має бути зашифрована у самому концепті “неврастенії” тексту “Автобіографії” 1906 р. на метонімічному чи метафоричному рівнях.

Відразу впадає в око, що даний текст М. Грушевського стверджує існування стійкого горизонтального “темпорального перетину”, який “синхронізує” певні “події” життя історика: загострення “неврастенії” 1903–1904 рр. (“доки загострення неврастенії в рр. 1903–1904...” [63, с. 204]), його відвідини Парижа (“...але 1903 р. приніс різні иньші справи й пляни. З початком того року я дістав від вищої російської школи в Парижі запросини прочитати в ній курс з української історії. Я прийняв радо сю пропозицію...” [63, с. 209]) та можливе безпосереднє знайомство з представниками французької “соціологічної школи” (“заразом використав цю подорож для навязання особистих зносин... навязані були деякі зносини

в Парижі і Лондоні...”[63, с. 209]). Можна сказати, що поїздка до Парижа на початку 1903 р. і момент зустрічі з французькими гуманітаріями у тексті “Автобіографії” 1906 р. прописується під єдиним “знаком неврастенії”. Перед нами – метонімічний ряд, який дозволяє вільно конвертувати одна в одну всі його складові: “неврастенію”, “Париж” та “нав’язання особистих зносин”. Елементи ряду і є тими залишками, тією “пам’яттю” “неврастенії”, які вона несе стосовно свого “минулого” та “шляхів” власного прописування у “Автобіографії”.

З топосом Парижа (як і інших європейських столиць) все доволі ясно. Париж 1903 р. – “світове місто”, культурна метрополія й центр літератури fin-de-siècle (незрівнянно більшою мірою, ніж Берлін та Лондон) говорить до нас зі сторінок “Автобіографії” М. Грушевського крізь значення одного зі своїх законних символів – “неврастенію”, позначаючи 1903 р. одночасно і як “рік зустрічі зі світовим містом”, і як “рік неврастенії”.

Важче – з “нав’язуванням особистих зносин”... Під цими “зноси-нами” в українській історіографії зазвичай розуміють безпосереднє знайомство М. Грушевського з представниками “французької соціологічної школи” і особисто з її засновником – Е. Дюркгаймом.

У доволі часто цитованій праці І. Витанович з приводу впливів на М. Грушевського Е. Дюркгайма написав: “В останніх роках життя зайнятий більше соціологічними студіями, Грушевський після Вундта почав цікавитися методологією Дюркгейма й його школи (знав він її ще до війни за посередництвом М. Ковалевського), яку кладе за приклад молодим дослідникам... Поступування Дюркгейма... подобається йому тією метою, до якої й він сам часто доходив: передовсім, описувати, а не бавитися в синтези, гасло обов’язуюче позитивіста-емпірика, яким намагався бути Грушевський... щодо впливів Дюркгейма і його школи (знав він її ще до війни за посередництвом М. Ковалевського...)...” [46, с. 50-51]. Але така точка зору, яка переносить знайомство М. Грушевського з текстами Е. Дюркгайма напередодні Першої світової війни та ще “з других

рук” – опосередковано, за посередництвом М. Ковалевського є поодиноким в українській історіографії і суперечить біографії самого М. Грушевського. Український історик, як відомо, дійсно прибув читати лекції у Париж на запрошення М. Ковалевського у 1903 р. Але незрозуміло, що могло б завадити йому у Парижі безпосередньо ознайомитися з соціологією Е. Дюркгайма, який, як відомо, з 1902 року викладав соціологію у Сорбонні (Париж)?

Отже, тема впливів Е. Дюркгайма на формування методології М. Грушевського доволі давня й важко знайти автора, який би вивчав європейські впливи на творчість М. Грушевського без розмірковувань щодо “місця метра французької соціології у формуванні наукових концепцій українського історика”. Проте жоден з дослідників не торкався проблеми того, в який спосіб “неврастенія” могла б викликати у М. Грушевського асоціації з Е. Дюркгаймом та, навпаки, яким чином “французька соціологічна школа” могла відсилати до “неврастенії” у тексті “Автобіографії” 1906 р. Вочевидь, доведеться переглянути сам образ Е. Дюркгайма з двох можливих перспектив: європейської та вітчизняної.

Десь наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у трансатлантичному культурному просторі змінився стиль прочитання текстів Е. Дюркгайма. До цих змін привели інновації як методологічного, так і евристично-текстуального характеру. Метра французької соціології стали розглядати крізь “лінзи” постмодерністської дослідницької парадигми. Дехто з науковців заговорив про дюркгайміанські витoki цілої “постмодерністської” культури сучасності [351, 486, 514]. До персони Е. Дюркгайма почали ставитися обережніше, зникла чорно-біла беззастережність класифікації його текстів як таких, що суцільно належать історії позитивізму. Європейці, змінивши методологічну “оптику”, зі здивуванням побачили кольоровість думки французького інтелектуала.

І оскільки у вивченні спадщини Е. Дюркгайма значне місце посіла постмодерністська парадигма, почутою була присутність інших голосів

його письма, що зазвичай позначаються як “некласична” традиція мислення – голосів А. Шопенгауера [515, 517, 518-520, 522] та З. Фрейда [624].

Найбільш активно розробляє тему “суголосності” “соціології” Е. Дюркгайма “некласичній” філософії зламу століть та “літературі *fin-de-siècle*” хорватський дослідник С. Местрович – професор соціології Техаського університету [521]. Фактично його стратегія перегляду спадщини Е. Дюркгайма – це і є спроба вивільнити “образ метра французької соціології” від влади накиннутих стереотипів позитивістської наукової рецепції, прописавши присутність іншої, не менш міцної традиції в його текстах, насамперед традиції “філософії життя”. Як пише С. Местрович у монографії з доволі промовистою назвою “Дюркгайм та постмодерна культура”: “Мої завдання включають пошук подоби між нашим *fin-de-siècle* і *fin-de-siècle* Е. Дюркгайма та зв’язок сучасних тем повстання проти наративів Просвітництва, що можна знайти у культурі постмодернізму з аналогічними ж інтересами, що також можна знайти у соціології Е. Дюркгайма як і в культурі *fin-de-siècle*” [514, с. xi].

Вписавши Е. Дюркгайма у більш широкий контекст літератури *fin-de-siècle*, зробивши з нього “повстанця супроти наративів Просвітництва”, отже, поставивши під сумнів наявність всіх тих імплікацій, які провокувала епоха “свободи, рівності та братерства” (насамперед, його “класичний позитивізм”), С. Местрович йде далі, розбиваючи також і глибоко вкорінений в європейській інтелектуальній традиції міф “антипсихологізму” французького мислителя: “...ця книга [йдеться про “Дюркгайма та постмодерну культуру” – В. В.] приведе до висновку, що Дюркгайм являв собою різновид психоаналітика, на кшталт того, як суспільство є пацієнтом, культура обіймає симптоми і соціолог повинен розшифрувати, декодувати і навіть реконструювати колективні репрезентації” [514, с. xi].

За приклад такого “канонізованого” саме у середині ХХ ст. погляду на Е. Дюркгайма як “ворога” психологічних теорій може слугувати стаття Х. Олперта (Alpert H.) з доволі промовистою назвою: “Еміль Дюрк-

гайм. Ворог фіксованих психологічних елементів” [322]. Те, наскільки міцно цей міф “тотального антипсихологізму” Е. Дюркгайма володів думкою інтелектуалів-гуманітаріїв ще у 70-х рр. ХХ ст., свідчить реалізація всього дисциплінарного проекту, який отримав назву “психоісторії” Лойда де Моза. Як антимодель для побудови своєї дисципліни Лойд де Моз обрав соціологію французького опонента. Важко знайти текст американського психоісторика, в якому б той не жбурляв не такі вже й дрібні камінці у бік положень Е. Дюркгайма, ставлячи їх з ніг на голову: “1В.2. Соціологічне правило Дюркгайма: “Коли соціальне явище прямо пояснюється психологічним явищем, то можна не сумніватися, що пояснення є хибним” ми замінюємо таким правилом: “Усі групові явища мають психологічне пояснення; індивіди у групі... діють по-різному лише тому, що по-різному розв’язують свої психічні конфлікти, а не із соціального середовища, що діє на них” [157, с. 176].

Для С. Местровича Е. Дюркгайм – це своєрідний модернізатор гуманітарних наук, який в оригінальний спосіб “розвинув” дещо застарілу “психологію” Вундта у стилі З. Фрейда чи, радше, К. Юнга [314, 547]. Відповідно, його дисциплінарний жест реформації соціології – то своєрідна “мутація психології” у напрямку, який паралельно відкрив психоаналіз, розвиваючи відповідну техніку символічного прочитання культури. З цих перспектив Е. Дюркгайм – фігура не менш “модерної психології”, що конституювала наукову діяльність під звичною для французької культури рубрикою “соціології”. З “кафедри” “соціології” у текстах Е. Дюркгайма, на погляд С. Местровича, і промовляє на повний голос модернізована психологія.

Тут міг би розпочатися проект взаємного перепрочитання, здавалося б, суто “соціологічного” за своєю дисциплінарною приналежністю тексту Е. Дюркгайма “Про розподіл суспільної праці” у контексті метапсихологічної спекуляції З. Фрейда “По той бік принципу задоволення” і навпаки. І “психолога” З. Фрейда, і “соціолога” Е. Дюркгайма на самому початку вищенаведених текстів цікавить одна й та сама проблема у одному й тому

сенсі – природа задоволення (крізь призму популярної на той час теорії Фехнера). Це вихідна точка, яка розгортає сюжет нарації як австрійського дослідника, так і французького. Е. Дюркгайм: “Відповідно до найбільш поширеної теорії причина розподілу праці гніздиться виключно у неперестанно зростаючому стремлінні до щастя, що притаманне людині ... тепер загальноприйнятою є істина, що задоволення не супроводжують ані занадто інтенсивні, ані занадто слабкі стани свідомості. Якщо функціональна діяльність недостатня, то виникає страждання; але надмірна діяльність продукує ту саму дію. Деякі фізіологи навіть вважають, що страждання пов’язане із занадто сильною вібрацією нервів. Задоволення, таким чином, розташовується між цими двома крайнощами. Це положення, проте, витікає із закону Вебера та Фехнера. Якщо точність математичної формули, в якій репрезентували його експериментатори, сумнівна, то, у будь якому випадку, вони поставили поза сумнівом, що зміни інтенсивності, які може проходити відчуття, обмежені двома межами... Але це також є правильним і стосовно того різновиду відчуттів, який має назву задоволення. Його навіть було сформульовано стосовно задоволення та страждання задовго до того, як його було застосовано щодо інших елементів відчуття...” [167].

На тій же, другій сторінці, що і у “відповідному” тексті Е. Дюркгайма, розташована відсилка З. Фрейда до вчення Фехнера: “Для нас, проте, не може бути байдужим те, що такий глибокий мислитель, як Фехнер, висунув теорію задоволення та незадоволення, яка у сутнісному збігається з тією, до якої нас приводить психоаналітична праця” [305, с. 712].

Як видно, теорія Фехнера розглядається “патріархом психоаналізу” як така, що відповідає загальним психоаналітичним уявленням щодо природи задоволення, навіть збігається з ними. З таких перспектив виникає запитання щодо “природи” самого психоаналізу як “дисципліни” та “тексту”, наскільки кожен, хто звертався до теорії Фехнера, може бути одночасно приписаний до списків психоаналітичного “підприємства”? І

якою мірою Е. Дюркгайм може слугувати тут винятком? Одне очевидно, що попри “традиційну” дисциплінарну розведеність цих знакових фігур “соціології” та “психоаналізу”, відправний пункт й напрям думок Е. Дюркгайма та З. Фрейда під проводом теорій Фехнера збігається.

Інший дослідник творчої спадщини Е. Дюркгайма – В. Міллер (Miller W. W.) у монографії “Дюркгайм, моралі та сучасність” [523] за “соціологією” Е. Дюркгайма вбачає довгий шлях пошуків ним нової етики людини епохи модернізму, людини, що втратила мораль релігії: “Дюркгайм був порівняний з Колумбом, який, шукаючи новий шлях до старих королівств, натомість відкрив Америку. У пошуку нового шляху до етики Дюркгайм натомість відкрив соціологію. Ця книга досліджує і насамкінець підтримує пошук Дюркгаймом переходу від “є” до “має бути”. Але його проект становить інтерес і з інших причин. Він включає, не меншою мірою... захист індивідуалізму. Він пропонує, у випадку соціології, потребу нового погляду на Америку Дюркгайма...” [523, с. 1]. Не обходить В. Міллер і проблеми ролі “патологічного дискурсу” епохи *fin-de-siècle* при формуванні нової етики Е. Дюркгайма – як реакції на “хвору сучасність” (глава 5 вищезазначеної монографії має назву “Модерні хвороби та модерні ідеали” [523, с. 117-141]).

Таким чином, “індивідуалізм” текстів Е. Дюркгайма перенаголошується у працях сучасних науковців, а його “соціологія” втрачає свою визначеність і на повірку виявляється чи то цілеспрямованою мандрівкою у пошуках “нової етики”, чи то побудовою “нової психології”.

Філософські інтелектуальні імпульси кінця ХХ ст. не були тією єдиною причиною, що зумовила еру нового відліку у прочитанні Е. Дюркгайма. Такий “інтерпретаційний дисциплінарний поворот”, завдяки якому “соціологія” французького інтелектуала була розчинена в інших дисциплінах та наново прочитана як різновид модернізованої “психології” та “етики”, спровокувала також одна “емпірична подія” – відкриття у 1996 р. раніше невідомого курсу “Лекцій з філософії”, прочитаних Е. Дюркгаймом

у 1883–1884 рр. у Lycée de Sens [383]. Як перший твір “великої форми”, сформульований ще до його відомих “соціологічних праць”, він привернув прискіпливу увагу насамперед тим, що остаточно легітимізував нову, не соціологічну перспективу прочитання написаного ним. З цього моменту соціологічний дисциплінарний вимір перестав розчиняти фігуру французького інтелектуала без залишку, і дослідники його творчості отримали можливість законно виводити проект Е. Дюркгайма-соціолога з Е. Дюркгайма-філософа. Але справжній шок викликало те, що в його лекціях з філософії “соціологія” мовчить. Абсолютно без шансів бути почутою. Натомість владно промовляє психологія. З неї й починається перелік дисциплін, які обіймає, з точки зору Е. Дюркгайма, сенсовний простір філософії як науки: загальній трактовці філософії французький інтелектуал присвячує лекції 1–4; розділ психології в оригінальному вигляді отримав назву “Опис та перелік станів свідомості” (охоплює лекції з 5 по 37); далі йшли логіка (38 – 54 лекції) та етика (55–68). Курс лекцій завершувався метафізикою (лекції 69–80).

Так от, філософія визначалася французьким мислителем у його лекціях 1883-1884 рр. як наука про стани свідомості та їх умови. (Психологія ж, з точки зору Е. Дюркгайма – це описова наука, чийм завданням виступає перелік станів свідомості та зведення їх до принципових типів). Справжнім методом філософії, на думку мислителя, є експериментальний метод, який полягає у побудові розумом гіпотез. Цей метод займає проміжне становище між ідеалістичною альтернативою, що підпорядковується апріорній, за своєю суттю, дедукції та виходить з настанови, що “розум є всім” та емпіричним підходом, відповідно до якого “спостереження є всім”. На відміну від “ідеалістів”, експериментальний метод починає свій рух з досвіду, а всупереч емпірикам Е. Дюркгайм наголошував на тому, що розум конструює гіпотетичні закони, які після намагається верифікувати на основі фактів. Факти, таким чином, мають перше та останнє слово, проте розум є

душею методу. Саме розум, на думку французького інтелектуала, створює та робить винаходи, але при умові постійної поваги до фактів.

Як впливає з вищесказаного, визначаючи “філософію як науку”, що повною мірою відповідала критеріям наукового знання – мала свій власний, добре окреслений предмет і метод – принаймні у двох пунктах Е. Дюркгайм “наражався” на конфронтацію з позитивістською традицією. Насамперед, він різко розраховується з засновником позитивізму та водночас соціології як наукової дисципліни О. Контом, для якого філософія як така не могла утримувати самовладне існування, а лише слугувала як завершальний синтез позитивної науки. Критичним є також ставлення Е. Дюркгайма у лекціях і до інших ключових фігур позитивізму – Дж. Ст. Міля та Г. Спенсера. у лекціях 7–9, натомість згадки текстів Е. Гартмана та А. Шопенгауера має позитивне забарвлення. Е. Дюркгайм виступив і проти традиційного погляду на філософію як форму універсального знання, з якого просто походили інші науки.

Таким чином, досвід перепрочитання текстів Е. Дюркгайма дослідниками “нової хвилі”, власне, як і подія “відкриття” значення його “Лекцій з філософії” 1883–1884 рр. примушують постійно тримати у полі уваги такі настанови щодо інтерпретації його спадщини:

а) є певним “непорозумінням” існуюче в українській інтелектуальній традиції ототожнення творчості Е. Дюркгайма і “позитивізму” як філософської підкладки його наукових розробок, оскільки “проявленою” виявилася присутність у його текстах “філософії життя”;

б) протиставлення позицій започаткованого ним проекту “соціології” як дисципліни – “психології” як дисципліни втрачає силу, як з огляду на осмислення розвитку самої “психології” початку ХХ ст., так і з перспектив урахування “тенези” власних поглядів Е. Дюркгайма;

в) адекватна інтерпретація спадщини французького інтелектуала взагалі та його присутності у текстах М. Грушевського зокрема можлива лише за умови розширення контексту прочитання цієї спадщини: виходу за

межі вузькодисциплінарної (соціологічної) перспективи у текстуальний простір літератури *fin-de-siècle* і підхід до писань Е. Дюркгайма як різновиду такого роду літератури з усіма традиційними для неї сюжетами та метафорами.

Чи докотилися три вищезазначені хвилі струсу, що так кардинально змінив тектоніку європейського та північноамериканського прочитання Е. Дюркгайма до України і чи зачепив він сучасну українську історіографію? Чи нарешті прийшло усвідомлення того, що інтелектуальний європейський ландшафт став рухливим й вже не можна міцно стояти на старій позиції, не втрачаючи самого ґрунту під ногами? Чи може французький мислитель вже перестав відігравати роль своєрідного символу “чистого позитивізму”, ту звичну роль, сценарій якої все ще сприймається українськими гуманітаріями як гра письма самого Е. Дюркгайма? Якщо вітчизняний образ Е. Дюркгайма все ще “заморожений у часі” до 70-х рр. ХХ ст., то чи не є це головною причиною того, що українська історіографія й досі не спромоглася помітити присутностей “іншого” Е. Дюркгайма – Е. Дюркгайма не позитивіста у просторі текстів М. Грушевського? Чи не звідси й досі залишаються не лише не витлумаченими, але й не зафіксованими риси того перетину, що примусив видатного українського історика пов’язати в “Автобіографії” 1906 р. дві події різного плану, які однаково відсилають до 1903-1904 рр.: “неврастенію” та відвідини чи то Парижа, чи то Е. Дюркгайма?

Попри певні наукові здобутки, які за “статусом першості” мають належати чи не єдиному в українській історіографії спеціальному дослідженню С. Айтова [4], присвяченому присутності “мови” Е. Дюркгайма у текстах М. Грушевського, його стаття не позбавлена загальних недоліків, притаманних у цілому вітчизняній продукції з цього питання.

По-перше, автор спирається на “статичний образ” французького вченого як представника класичного позитивізму в соціології й саме з такого ракурсу відшукує залишки його “мови” в дискурсі українського історика.

По-друге, текстологічний аналіз, якого варто було б очікувати від статті з такою назвою та завданнями є вкрай “урізаним” – обмежується двома “першоджерелами” (текстом М. Грушевського “Історія української літератури” та статтею “Український Соціологічний Інститут та дослідницька кафедра історії культури загальної та української”.) З поля інтерпретації повністю випав текст “Генетичної соціології” М. Грушевського – того твору, де присутність мови Е. Дюркгайма мала б проявитися в усій повноті.

Дослідження проблеми присутності Е. Дюркгайма у текстах М. Грушевського – так, як вона представлена в українській історіографії вимагає своєрідного текстологічного “моніторингу”. Для цього звернемося до двох відомих текстів О. Прицака [271] та Л. Зашкільняка [191], що являють собою дві крайні межі усього наявного на сьогодні в українській історіографії діапазону значень “присутності” Е. Дюркгайма у текстах М. Грушевського. Як краще написано у цій царині вони з усією очевидністю демонструють ті проблемні вузли, які у текстах численних компіляторів лише неявно проглядають у зв’язку з цим. Вектором нашого зацікавлення буде не стільки те, в чому ці тексти суперечать один одному, скільки те, в чому позиція авторів повністю збігається, а особливо – про що вони, незважаючи на часто контрадикторну тональність власних висловлювань стосовно впливів французького інтелектуала на провідного українського історика, узгоджено мовчать.

О. Прицак у роботі “Історіософія та історіографія М. Грушевського” задав тон, підтримувати який стало справою доброго смаку вітчизняної історичної науки: “М. Г., що ще студентом в Києві... став послідовником позитивізму, мав тепер нагоду черпати повними пригоршнями із самого джерела. Він там [у Парижі] запізнався з головними діячами французької соціології та їхніми працями, головню із вченням Еміля Дюркгейма... про “соціологію пізнання” (суспільну свідомість) та примусово діючі норми суспільної поведінки людей. Дюркгаймові “Правила соціологічної методи” уважав М. Г. “новою теорією пізнання”, в якій “рішуча причина соціального

явища мусить відшукуватись між соціальними ж явищами, а не в області індивідуальної свідомості” [271, с. 22].

Позиція Л. О. Зашкільняка, висловлена ним у статті “Методологічні погляди М. Грушевського” (1999 р.), є свого роду альтернативою твердженням О. Пріцака. Львівський історик кардинально переглядає спровоковану авторитетом праці свого американського опонента “позитивістсько-центричну” фіксацію при розгляді методології М. Грушевського, акцентувавши увагу також на присутності в її просторі інших сегментів – неоромантичних, неокантіанських, психологічних... й наголосивши на формуванні патріархом української історичної науки оригінальної методології, яку Л. Зашкільняк позначив як “етносоціальна”: “...позитивістський підхід знайшов найбільш повний розвиток у соціології Е. Дюркгейма і його школи. Соціологічна теорія Е. Дюркгейма протиставляла індивідуальності соціальні факти, підносила соціальну реальність понад окремою особою... У зв’язку з цим головна вимога, що стоїть перед кожним дослідником, полягає у відшуванні відповідного соціального середовища... а не у копірванні в психологічній сфері. (У посиланні Л. Зашкільняк зазначає, що Е. Дюркгейм не відкидав психологічного чинника, але ставив його у залежність від соціального, оскільки соціальна психологія різко відрізняється від індивідуальної)... Соціологізм, безперечно, мав вплив на М. Грушевського. Однак ми не схильні надавати йому переважаючу роль у світогляді вченого. І коли посилаються на праці М. Грушевського 1919 – 1921 рр., то не береться до уваги, що історик не закривав очі і на індивідуально-психологічні процеси... Присвятивши спеціальну статтю школі Е. Дюркгейма, М. Грушевський на закінчення підкреслив відмінність від неї своїх поглядів на соціальний розвиток” [191, с. 246-247].

Очевидними є принаймні дві відмінності не стільки у позиції, скільки у наголосах, зроблених О. Пріцаком та Л. Зашкільняком у світлі вищезазначених висловлювань. Проте ці наголоси є суттєвими.

По-перше, Л. Зашкільняк не схильний надавати позитивізму переважуючу роль у світогляді українського історика і звідси – перебільшувати “вплив” Е. Дюркгайма, у той час як для О. Пріцака саме у текстах французького соціолога слід шукати стрижень методології М. Грушевського.

По-друге, Л. Зашкільняк зазначає, що ані М. Грушевський, ані сам Е. Дюркгайм не ігнорували повністю психологічний чинник. Щодо ваги психологічного фактора у текстах Е. Дюркгайма – то саме позиція Л. Зашкільняка розташована у просторі того постмодерністського мейнстріму, який відповідає за риси “нового обличчя” французького інтелектуала у сучасній європейській традиції. Для О. Пріцака ж такої проблеми взагалі не існує.

Проте, попри суттєві розбіжності, самі авторські позиції О. Пріцака та Л. Зашкільняка щодо образу Е. Дюркгайма, які визначають сенс вищенаведених цитат й обумовлюють характер висловлювань обох дослідників, є спільними: жодних вагань ані щодо задекларованого позитивізму французького інтелектуала, ані щодо його впливів на М. Грушевського, які обов’язково повинні проходити дисциплінарним каналом соціології через методологію й ніяк інакше. Й це при тому, що на початку ХХ ст. багато дослідників взагалі ставили під сумнів саму наявність будь-яких окремих соціологічних методів. Так, наприклад, у статті “Нова соціологія”, що була надрукована в 1910 р. у “ЛНВ”, В. Панейко писав: “Соціологія не має загально призаного методу, а лінія, яку вона веде через явища, не має своєї формули ні в одній області дотеперішніх дослідів” [262, с. 404].

Отже, всі розбіжності Л. Зашкільняка та О. Пріцака щодо “впливів” Е. Дюркгайма на М. Грушевського тримаються на їх “спільному ґрунті” щодо фігури французького інтелектуала кінця ХІХ – початку ХХ ст. як “позитивіста-соціолога”.

Але, якщо, наприклад, залучити критерій, який застосував Л. Зашкільняк, щоб викреслити тексти “раннього” М. Грушевського з поля дії “позитивізму” до текстів “раннього” Е. Дюркгайма, то чи не доведеться, заради

послідовності, визнати, що французький мислитель також знаходиться “за дужками” класичного позитивізму. Л. Зашкільняк пише: “На відміну від класичних позитивістів учений [тобто, М. Грушевський – В. В.] не боїться будувати певні гіпотетичні конструкції історіософського характеру. “Кожна гіпотеза, – пише він [М. Грушевський – В.В.], – має право на існування, якщо для неї є підстави” [191, с. 240]. Отже, на думку Л. Зашкільняка, створення наукових гіпотез, що тримаються на фактах, є саме тією визначальною рисою, яка заперечує приналежність М. Грушевського до “сонму” позитивістів.

Надамо право автентичного голосу з цього питання також Е. Дюркгайму, універсальний філософський метод якого включав реалізацію трьох послідовних кроків, другим з яких було саме “винайдення гіпотез”: “La véritable méthode philosophique est donc la méthode expérimentale qui comprend trois parties: 1) observation, classement et généralisation des faits; 2) invention d'hypothèses; 3) vérification par l'expérimentation des hypothèses inventées” [383]. Нагадаємо, що для Е. Дюркгайма філософія є саме науковою дисципліною, і до її експериментального методу, що передбачає побудову гіпотез, треба ставитися саме як до наукового методу. Таким чином, якщо залишатися у системі координат, визначених для “не позитивіста” М. Грушевського Л. О. Зашкільняком, то доведеться визнати, що й Е. Дюркгайм з легкістю підпадає під цю класифікацію.

Отже, саме дисциплінарні норми соціології та філософські вимоги позитивізму визначають рецепцію текстів Е. Дюркгайма сучасною українською історіографією. Про це говорить вітчизняна традиція. Але набагато цікавішим є те, про що вона мовчить.

З “сакральних” текстів французького соціолога [176, с. 19], численні коментарі яких забезпечили світову популярність його імені, забуттю піддається один з перших – етюд “Про самогубство”. Така звична для української історіографії операція текстуального вилучення, як відтинання зайвого, розташувалася поза питанням впливів Е. Дюркгайма на М. Гру-

шевського, як би непомітно звільняючи провідного українського історика від занадто обтяжливого тягаря “зайвого” тексту французького “соціолога” і взагалі інтересу відповідної епохи – епохи *fin-de-siècle*.

Зауважимо, що принаймні тричі уникання сучасними українськими історіографами “Етюд про самогубство” Е. Дюркгайма робиться всупереч інтересу самого М. Грушевського.

А. Всупереч, насамперед, літератору М. Грушевському, який “вчинив самогубство” ще у 19-тирічному віці – у 1885 р., проживши психологію самовбивці, рядок за рядком, сторінка за сторінкою, аж до останнього подиху в оповіданні “Бідна дівчина”, надрукованому у 1904 р.: “Що ж теперь робыты?... И видь разу надумала. Наче не видь неи самый вылынула думка – вмерты” [72, с. 39]. З цього місця зазначеного тексту [72, с. 39] – аж до його кінця [72, с. 43] протягом більш ніж третини обсягу твору тривають міркування автора щодо мотивів самогубства “головної героїні”, тривають його спроби уявити смерть та загальну мотивацію самогубства.

В. Також всупереч його екзистенційному занепокоєнню, датованому 1890 р., яке причаїлося на сторінках студентського “Щоденника” Михайла Сергійовича у формі відкритого запитання: “...як загубили себе дівчата Добровєрови... дивна то проява з тими дівчатами; як тільки не були вони божевільні (більш-менш) спадщиною, то се єсть страшний випадок...” [145, с. 55]. Емоції, що прописуються тут – здивування і страх. Здається, ці приспані емоції молодого науковця лише чекали появи заспокійливого тексту авторитетного автора, який би з раціональною примусовістю визнаного вченого, пункт за пунктом розтлумачив би кореляцію між божевіллям та самогубством, раз і назавжди закривши для М. Грушевського цю проблему.

С. Всупереч, насамкінець, оцінці М. Грушевським творчості самого Е. Дюркгайма: для українського історика “Етюд про самогубство” не зміг загубитися у ряді інших текстів французького інтелектуала і був охарактеризований як “цінний”: “Поділ соціальної праці” – перша велика

наукова праця, що зробила йому [Е. Дюркгайму – В. В.] ім'я, 1893 р.; потім цінний етюд про самовбивство, 1897 р...” [76, арк. 6].

Здавалося б, проблема “цінності” “Етюдю про самогубство” у контексті “пізнього” М. Грушевського і може бути розв’язана під кутом тих очікувань та занепокоєнь, які були сформульовані “раннім” М. Грушевським у “Щоденнику” (1888–1894 рр.) та оповіданні “Бідна дівчина”. Проте ставкою даного підрозділу є дещо інше: проблема визначення цієї втраченої “цінності” тексту “Етюдю ...” з перспектив дослідження манери самопрезентації М. Грушевським власного соціального та наукового статусу в “Автобіографії” 1906 р. та руйнації імперської схеми історіописання у відповідній статті 1903 р. “Звичайна схема...”.

Отже, щось цінне для самого М. Грушевського повинно залишитися після такої текстуальної операції “кастрації” “Етюдю про самогубство” у німій немочі власного голосу за межами цілої сучасної української історіографії. У даному випадку – у повній відповідності до своєї “вислизаючої природи” “витісненим” залишається “невроз”. Доведеться дещо пригадати або перепрочитати наново і не лише призабутий розлогий “сюжет” “неврастенії” в “Етюдю про самогубство” Е. Дюркгайма, але і “неврастенію” “Автобіографії” М. Грушевського (1906 р.), як своєрідну варіацію цього “сюжету”, і на додаток – “неврастенію” самого Е. Дюркгайма... Все це бажано було б також пропустити крізь призму популярних персонажів белетристики кінця XIX – початку XX ст. – спадкових невротиків, божевільних, лунатиків, мономан’яків, самогубців, що зійшли зі сторінок творів відповідної епохи і, не в останню чергу, – натуралізму Е. Золя, своєрідного “белетристичного” відповідника Е. Дюркгайму у “науці”.

Серед найбільш цікавих текстів, автори яких досліджують сприйняття зв’язку між неврастенією та самогубством суспільством кінця XIX ст. – початку XX ст. виокремимо працю П. Дріно “Божевільня, неврастенія та “модерність”: медико-легальні та популярні інтерпретації самогубства у Лімі початку XX ст.” [381]. Як видно з назви, стаття досліджує медико-

легальну та популярну інтерпретації суїциду на початку ХХ ст. у столиці Перу у його зв'язку з неврастенією. У цей період, що часто позначається як “аристократична республіка”, лікарі та юристи інтерпретували суїцид крізь лінзи модерної наукової думки, що кидала виклик традиційним інтерпретаціям церкви, яка наполягала, що самогубство є волонтаристським актом. Для медиків та юристів суїцид, майже виключно, був проявом божевілля й виступав сутнісно модерним феноменом – свідченням зростаючої “модерності” Ліми, а також соціальною хворобою, що може бути ліквідована відповідними політичними заходами. Проте, хоч “науковці” й протистояли думці церкви щодо індивідуальної відповідальності особистості за здійснення самогубства, вони розглядали самогубство як свідчення моральної та расової дегенерації населення Ліми та разом з церквою засуджували суїцид як ганебну та імморальну дію. Задля звичайних людей, медико-легальний дискурс суїциду надавав додаткове пояснення щодо його причин. Зокрема, ідея, що самогубство було спричинено силами, які жодна людина не може контролювати, особливо силами, що являли собою “модернізацію” Ліми, такими як “неврастенія” (нервовими умовами, що становили широко розповсюджену інтерпретацію суїциду в той час) допомагали їм відкинути почуття провини.

Відштовхуючись від сказаного, зауважимо, що цілком ймовірно (у цьому полягає наша гіпотеза), що саме “невроз”, кожного разу викликав присутність духу Е. Дюркгайма, підміняв Е. Дюркгайма у текстах українського історика, але водночас ініціював і підживлював інтерес до французького “соціолога”, провокуючи всі подальші “методологічні імплікації” та “нарративні стратегії” мережива праць М. Грушевського. У той же час сучасні “грушевськознавці” марно шукають такі “очевидні” “впливи Е. Дюркгайма” у текстах “батька української історіографії” на рівні методологічних конструкцій. Ці впливи виявляються настільки “очевидними”, що нам на сьогодні не відомо жодної текстологічної праці, яка б поза звичною констатацією довела б їх наявність у текстах М. Грушевського. Бо значу-

щість Е. Дюркгайма для М. Грушевського має бути осмислена крізь призму певної спільної моделі самопрезентації, з перспектив сконструйованого французьким соціологом соціологічного проекту “вченого-неврастеніка”. “Фігура Е. Дюркгайма”, якщо і проглядає у текстах М. Грушевського, то, насамперед, у цій безпосередності сприйняття, “зустрічі” 1903 р., а не в “опосередкованих” інтертекстуальних методологічних парадигмах, начебто запозичених з “наукових” досліджень французького соціолога. Позірний парадокс полягає у тому, що риси цієї “затінкової” фігури Е. Дюркгайма-неврастеніка – вченого європейської ваги, що одночасно самопрезентується як неврастенік і вибудовує авторитетний суспільний образ “інтелектуала-неврастеніка” у своїх соціологічних текстах (насамперед, в “Етюді про самогубство”), так от, ці риси можуть бути легше проявлені у текстах М. Грушевського, ніж “позитивістські” “соціологічні” фігури письма французького інтелектуала.

Нагадаємо, що “Автобіографія” М. Грушевського прив’язує його “неврастенію” до 1903 р. – року, який, у свою чергу, відсилає до відвідин українським істориком Парижа. Такими є “біографічні” дані. Подив викликає те, що і для Е. Дюркгайма, з яким у 1903 р. мав зустрічатися Михайло Сергійович, цей рік також позначався апогеєм загострення “неврозу”. Нагадаємо, що попри успішну кар’єру та щасливе одруження Е. Дюркгайм “страждав”, як і М. Грушевський, від того, що він називав “неврастенією”. Два акцентованих ним самим піки загострення “неврастенії” припадали на 1902–1903 та 1916–1917 рр. Ці “кризи неврастенії” Е. Дюркгайма були добре відомі як його сучасникам, так і дослідникам його спадщини другої половини ХХ ст. Як це трапляється занадто часто у таких випадках з “неврастенією”, дослідники не ризикують “діагностувати” “реальну хворобу” Е. Дюркгайма.

Наприклад, французький вчений Е. Лякру у монографії, опублікованій у 1981 р., зазначає, що природа симптомів Е. Дюркгайма була невідомою, проте його “неврастенія” (власне, як і “неврастенія” М. Гру-

шевського) була на диво “керована” і “слухняна” й не заважала йому продуктивно працювати [479, с. 143].

Ще до появи книжки Лякру інший французький дослідник – Ж.-К. Філу (J.-C. Filloux) у статті “Il ne faut pas Oublier que je Suis Fils de Rabbin”, надрукованій у “Revue Francaise de Sociologie” за 1976 р. [396] зазначав, що Е. Дюркгайм змушений був розв’язувати свою “едипальну кризу” внаслідок того, що його батько – Мойсей, якому на момент народження Еміля було 50 років унаочнював занадто великий життєвий виклик для свого нащадка. Равин за “професією”, “патріарх” за віком та “сакральним іменем” він був своєрідним втіленням фігури біблійного пророка. Після смерті батька Е. Дюркгайм зіткнувся з проблемою вирішення “едипової провини”. Цю ж позицію Філу підтримує і Лякру у зазначеній монографії. З цього вони виводять “неврастенію” Е. Дюркгайма й підвищення його інтересу до соціології релігії.

Однак С. Местрович (Mestrovic S. G.) [516] сумнівається, що може бути знайдений будь-який дисконтинуїтет у працях Е. Дюркгайма і зазначає, що його гостра психологічна криза та підвищення інтересу до релігії прийшли через п’ять років після смерті його батька у 1896 р.

Якщо ж “реконструювати” послідовність певних “біографічних подій”, то “біографія” М. Грушевського повстане як свого роду пряме продовження “біографії Е. Дюркгайма”: 1902–1903 рр. – “пік неврастенії” у Е. Дюркгайма; початок 1903 р. – відвідини М. Грушевським Парижа та ймовірно його знайомство з метром французької соціології, або принаймні з тим, що “метр соціології” хворіє на неврастенію (про що гомонів Париж); 1903–1904 рр. (фактично під час і після повернення з “європейського турне”) – “загострення неврастенії” українського історика.

Ця дата – 1903 р., яка знаменувала собою відсилку до “піку неврастенії” і у Е. Дюркгайма, і у М. Грушевського є взагалі знаковою для історії “дискурсу неврастенії”. Принаймні один з провідних фахівців, що формує сьогодні на американському континенті у межах так званої “нової культур-

ної історії” думку стосовно неврастенії як цілого “культурного простору епохи трансформацій” – Т. Лутц у своїй монографії [495] сфокусував увагу саме на цій точці у часі (1903 р.) задля того, щоб з її перспектив розглянути способи привласнення “дискурсу неврастенії” визначними діячами США – Т. Рузвельтом, Т. Драйзером, В. Джеймсом, Г. Джеймсом... У 1902 р. завершується також період чотирирічної (1898 – 1902) нервової хвороби іншого визначного соціолога, зятого наукового опонента Е. Дюркгайма – М. Вебера .

Отже, якщо така зустріч М. Грушевського з Е. Дюркгаймом у 1903 р. дійсно відбулася, то для українського історика вона мусила залишитися згадкою про спільну “неврастенію”. Своєю і його. Й у першу чергу, соціологія, французька соціологія Е. Дюркгайма також мала б виступати для М. Грушевського формою репрезентації “неврастенії”, формою її виправдання. Якщо взяти до уваги “соціологічний” текст “Етюд про самогубство”, то така теза не виглядає безпідставною.

Нагадаємо, що проблема текстуальної присутності “неврастенії” в “Автобіографії” М. Грушевського свого часу (у монографії “Неврастенія: непрочитані історії”) була інтерпретована нами з огляду на те позитивне ціннісне навантаження, позитивні “соціальні коди”, які несла на собі “неврастенія” на зламі ХІХ – ХХ ст. Проте поза увагою тоді залишилося питання каналів та джерел формування такої “позитивної інформації” щодо неврозу.

Позитивно навантажені соціальні коди “образу неврастенії” були сконструйовані саме Е. Дюркгаймом в “Етюді про самогубство”, який, на відміну від “образу неврастеніка” як “дегенерата”, домінуючого у спеціальних текстах фахових медиків, прописував “неврастеніка” у вигідному світлі як “зброю людського прогресу”: “Якщо нерухоме соціальне середовище тільки розбиває його [неврастеніка – В. В.] природні інстинкти, то, оскільки саме суспільство є рухомим й може існувати лише при умові прогресу, остільки він може відігравати корисну роль, так як неврастенік складає раг

excellence зброю прогресу. Саме тому, що він не схиляє голови перед традицією та ярмом звички, він являє собою надзвичайно плідотворне джерело всього нового. Але так як в самих культурних суспільствах інтелектуальні функції більш за все розвинуті та найбільш за все необхідні й ... у той же час, у силу надзвичайної складності цих суспільств... умовою існування є безперервна зміна, то в той самий момент, коли число неврастеніків стає особливо значним, існування їх отримує своє практичне виправдання. Неврастенія – це ґрунт, на якому можуть зародитися найрізноманітніші нахили в залежності від того, як оплодотворять її соціальні умови... Якщо у часи найбільшого занепаду ми бачимо збільшення числа неврастеніків, то ми не повинні забувати, що їх же руками створюються нові держави; саме з середовища неврастеніків з'являються великі перетворювачі”; “у наш час неврастенія скоріш за все вказує на деяку “зверхність”, ніж на дефект. У витонченому суспільстві, що живе вищим нервовим життям, неврастеніки складають свого роду духовну аристократію” [168].

Е. Дюркгайм в “Етюді про самогубство”, поєднавши проблематику “неврозу” з питанням прогресу та занадто швидких темпів розвитку суспільства початку ХХ ст., фактично розробляв тему, що вже була пунктирно накреслена ним же в іншому, “ранньому” “класичному” тексті – “Про розподіл суспільної праці”. Переклад тексту “Про розподіл суспільної праці” Е. Дюркгайма російською мовою (на території підросійської України) побачив світ у 1900 р. в Одесі [167]. За рік перед цим у Харкові було надруковано інший його класичний твір “Метод соціології” [166]. На території півдавстрійської України, було опубліковано у 1910 накладом НТШ невелику ознайомчу працю Е. Дюркгайма “Соціологія й соціальні науки” [161].

У праці “Про розподіл суспільної праці” Е. Дюркгайм писав: “Вони [нові вимоги продуктів кращої якості – В. В.] – дія тієї ж причини, що викликає прогрес розподілу праці. Ми бачили, дійсно, що він спричинений більшою жорсткістю боротьби. А така боротьба не відбувається без більшої

трати сил, й... без більшої втоми... ці втрати припадають, головним чином, на центральну нервову систему, бо є необхідним... віднайти засоби, щоб витримати боротьбу... мозкове життя розвивається тією ж мірою і в той же час, як конкуренція стає сильнішою. Ця пара прогресу конститує не лише у обраної меншини, але й у всіх класах суспільства... не позбавлено також підґрунтя те, що розумові хвороби прогресують разом з цивілізацією” [167, с. 217-218].

Ці “ранні” погляди Е. Дюркгайма щодо соціальної конотації “неврастенії”, яка є наслідком збільшення навантаження на нервову систему у новітню епоху, погляди, які мало чим відрізнялися від міркувань з цього приводу його сучасників, цікаві саме тим, що вони демонструють еволюцію думок французького мислителя: від його уявлень про невроз, що рівномірно “розподіляється” серед “всіх класів суспільства” (“Про розподіл суспільної праці”) до “неврастенії” як знаку “обраної меншини” (“Етюд про самогубство”).

Таким чином, саме в “Етюді про самогубство” Е. Дюркгайма “неврастенія” щедро насичується позитивними соціальними конотаціями і виходить повністю оновленою у сукупності своїх суспільних функцій. У цьому тексті відбувається своєрідне перевдягання “невротика” і зміна його соціальної ролі: звичний для європейської традиції костюм неврастеніка-артиста, митця, науковця та “капітана індустрії” було замінено на не менш респектний фрак невротика-політика, революціонера та антитрадиціоналіста. Великою мірою завдяки зусиллям французького мислителя “неврастенік” сягає тієї вершини соціального престижу, якої годі було сподіватися знайти в інших “авторів” епохи *fin-de-siècle*. Тепер невротик – лідер суспільного прогресу, “представник духовної аристократії”, активна та творча особистість, яка, здається, одна лише здатна покращити це зіпсоване суспільство економічної анархії, соціальної аномії та суцільних суїцидів. “Суспільний прогрес рухають неврастеніки”, – слоган, який без двозначності прописав Е. Дюркгайм у зазначеному тексті. Така позитивна

суспільна роль мала не лише надихати (“...неврастеніки, виявляється, є передовою силою суспільства, рушіями його трансформації та прогресу”), але й спонукати (“...відкрито набір до привілейованої партії “невротиків”. Набір проводиться шляхом добровільного запису до реєстру і оголошення у мемуарах).

Картина “перетікання” нарративних стратегій “неврастенії” і прищеплення її у текст “Автобіографії” 1906 р. М. Грушевського виглядає так: у 1895 р. (“прихована” фаза функціонування неврастенії) – у листуванні з М. Біляшівським М. Грушевський випробовує “експертну модель” прописування неврозу. У 1897 р. – Е. Дюркгайм, в “Етюді про самогубство” розробляє позитивний соціальний “образ неврастеніка”, який, завдяки авторитету соціології як наукової дисципліни, стає домінуючим у просторі публічної культури неврастенії зламу ХІХ – ХХ ст. Зазначимо, що цей привабливий “образ неврастеніка” для французького “соціолога” єврейського походження із самого початку був індивідуалізований – пов’язаний з його власною етнічною приналежністю. За започаткованим Е. Дюркгаймом в “Етюді про самогубство” проектом заміни знака “неврастенії” з “негативного” на “позитивний” (своєрідним співучасником цієї “метапрограми” був також відомий теоретик проблеми “виродження” Макс Нордау) стояли, не в останню чергу, “індивідуальні мотиви” автора як реакція на існування стійкої європейської традиції негативного поєднання “неврозу”, “виродження” та “єврейства”.

Сюжет “Е. Дюркгайм та єврейство” було докладно опрацьовано у монографії І. Стренскі “Дюркгайм та євреї Франції” [618]. Взагалі поєднання “єврейства” та “неврастенії” у європейській культурі кінця ХІХ – початку ХХ ст., яке, як видно, не міг обійти і Е. Дюркгайм, було доволі стійким нарративним конструктом відповідної літератури даного періоду: “Дуже часто, зазначають деякі автори (Kraft-Ebing, Bouveret, Erb та ін.) хворіють на неврастенію євреї... Вважають, що, окрім євреїв, визначаються значною нервовістю ще романська та слов’янська раси” [22, с. 51]. Цей культурний стерео-

тип початку ХХ ст. “спливає” і у авторів початку ХХІ ст. Так, критичні зауваження Ханни С. Декер (Hannah S. Decker) стосовно нещодавно опублікованої монографії Джона Ефрона “Медицина та німецькі євреї: історія” [385], великою мірою стосувалися саме цього питання. Фактично, Х. С. Декер критикує Дж. Ефрона [374, с. 1] за аісторичний підхід. Дж. Ефрон, скориставшись культурними стереотипами кінця ХІХ – початку ХХ ст., наявними соціальними конотаціями концепції “неврастенії” у працях Дж. Бірда, використав їх для як модель “наукової інтерпретації” у своїй монографії.

Е. Дюркгайм в “Етюді про самогубство”, насамперед з причин конструювання власної самоідентифікації, також не міг обійти увагою цього культурного стереотипу щодо підвищеної нервозності єврейства, звернувшись для верифікації даної тези до статистичного аналізу.

На провідну роль Е. Дюркгайма щодо перетворення “неврастенії” на позитивний соціальний концепт звернув увагу відомий дослідник епохи *fin-de-siècle* К. Е. Форс (Forth C. E.): “...соціолог Е. Дюркгайм спробував покласти більш позитивне переплетіння зв’язку між нервозністю та сучасністю... Хоч для Дюркгайма мускульна слабкість неврастеніка і гранична чутливість за загальним визнанням “дискваліфікувала його для дії”, проте він припустив, що така людина володіє “неоднозначною енергією”, яка є вирішальною для прогресу суспільства. Французькі євреї воліли носити такий ярлик. М. Нордау... наполягав, що євреї полишили їх, головним чином, розумовий та сидячий життєвий стиль задля сумлінного розвитку їх тіл, таким чином, поклавши початок новому “мускулистому єврею”, який зміг би вивільнити героїзм їх давньоєврейської спадщини” [399, с. 342].

Такої ж думки щодо амбівалентного сприйняття “неврастеніків” суспільством зламу ХІХ і ХХ ст. – як тих, хто виступає лідером соціального прогресу та водночас буквально в-тілює у собі негативні наслідки цих загрозливих суспільних трансформацій дотримується один з провідних німецьких дослідників соціокультурної історії неврастенії – Х.-П. Шмідебах (Schmiedebach H.-P.): “З одного боку, особа неврастеніка була сучасною

особою; він чи вона відповідали сучасним способам життя та образам мислительної праці. Неврастенік стояв на чолі соціального та культурного прогресивного розвитку. З іншого боку, він і був цим самим розвитком, з його жорстокими соціальними та культурними змінами, які вели до виснаження, страждання від болю та інших скарг. Таким чином прогресу сучасного світу загрожували його власні риси” [595, с. 221].

Після того, як не без участі самого Е. Дюркгайма у суспільстві епохи *fin-de-siècle* запанував позитивний соціальний проект неврастеніка, французький мислитель визначив свій стан 1902-1903 рр. як “неврастенію”.

М. Грушевський, зустрівшись з ним у Парижі у цьому ж 1903 р., скористався наративними стратегіями “неврастенії”, вже задіяними до того у листуванні з М. Біляшівським самим Михайлом Сергійовичем й впровадженими публічно Е. Дюркгаймом задля презентації власного іміджу вченого у “ювілейній” “Автобіографії” 1906 р.

Якщо вдатися до певної класифікації, то “неврастенічний” стиль наукової самопрезентації М. Грушевського може бути позначений як модерністський, оскільки символіка неврастенії виступала органічною складовою мови модерного суспільства. Такого погляду, який робить “неврастенію” символом “модернізму”, в тому числі – літературного, дотримується абсолютна більшість сучасних дослідників.

Прикладами такого роду текстів, які наголошують на майже повному входженні концепту “неврастенія” у конструкцію літературного “модернізму” та суспільної модернізації можуть виступати дві статті Д. Дж. Шустера [596, 597].

Своєрідною “білою вороною”, чий голос дещо порушує унісон узгодженості міжнародного наукового співтовариства щодо “неврастенії” як характерного позитивного символу модерного суспільства є Т. Дж. Джексон Лірс (Jackson Lears T. J.). Його “аутсайдерська” позиція стосовно “неврастенії” в американському історичному контексті кінця ХІХ – початку ХХ ст. була викладена у монографії “Нема місця для милосердя: анти-

модернізм і трансформація американської культури 1880 – 1920” [483]. Подана ним модель “неврастенії” була прописана як антимодерністська культурна тенденція частини представників американської еліти, що відповідала їхнім відчуттям як втрати культурної влади, так і втрати сенсу автономної самості відповідно до модерного соціального, економічного та культурного розвитку. Вже згадувана нами до цього праця Т. Лутца (T. Lutz), видана у 1983 р. була своєрідною авторською реакцією на основні позиції монографії Т. Дж. Джексона Лірза 1981 р.

На противагу Т. Дж. Джексонові Лірзу Т. Лутц розглядає неврастенію як дискурс, що складав основу культури всієї модерної епохи і містив множинність мотивацій та значень. Т. Лутц блискуче аргументує свою позицію, зводячи до купи представників відмінних і навіть контрадикторних типів характерів (як “традиціоналістів”, так і “модерністів”) – репрезентантів американської політичної та інтелектуальної еліти, які, тим не менш, хоч кожен і у власний спосіб, проте однаково успішно інтегрували у свій сенсовний простір дискурс неврастенії.

Виглядає спокусливим розвести впливи “соціологічної методології” Е. Дюркгайма на тексти українського історика, що позиціонуються як наукові, а вплив “індивідуальної психології” французького інтелектуала, що знайшла свій прояв, насамперед, в “Етюді про самогубство” – на “Автобіографію” 1906 р. М. Грушевського та його мемуари. Проте чи існувало таке розведення? І хто сказав, що первинний інтерес до Е. Дюркгайма і взагалі його “вплив” на одного з “читачів” – М. Грушевського – був ініційований саме цим методологічним “дисциплінарним”, “соціологічним” аспектом його текстів, а не екзистенційним чи літературним?

Принаймні одне є очевидним. Повідомивши науковий загал й інтелектуальне співтовариство, що саме у 1903 р. його неврастенія сягнула максимальної сили, отже, презентуючи себе у цьому році як неврастеніка, український вчений одночасно підпорядкував власну наукову поведінку відповідному “неврастенічному” сценарію, прописаному в авторитетних текстах

французького соціолога, від початку й до кінця зігравши роль руйнівника традицій та просто мужньої людини, що не схиляє голову перед силою звички. Саме у 1903 р. з'явився знаковий текст М. Грушевського (“Звичайна схема “руської” історії...”) – текст, у якому історик діяв як неврастенік, звинувативши “наукову традицію та звичку” у “нераціональності” і винісши, таким чином, смертний вирок існуючій імперській традиції історіописання й російському історичному гранднративу.

Таким чином, (й це є надважливим для розуміння цілісності дослідницької стратегії М. Грушевського – узгодженості соціорепрезентативного та когнітивного сегментів його дослідницької програми), у 1903 р. український історик руйнував імперську традицію, апелюючи у тексті “Звичайна схема...” до генетичного методу й, відповідно, до природничих наук (“дарвінізму”) як первинного поля його легітимації, але також, майже одночасно, обґрунтовував таку свою поведінку у науці, самопрезентуючись у рік свого Ювілею, у тексті “Автобіографії” 1906 р. (з відсилкою до 1903-1904 рр.) через зрозумілий науковому загалу образ “вченого-неврастеніка” – того, хто зобов’язаний нищити традиції за визначенням, скріпленим авторитетною сигнатурою соціолога Е. Дюркгайма.

Отже, дослідницька стратегія, впроваджена М. Грушевським у 1903 р., гарантувала “подвійний захист” “ядра” його програми: “внутрішньонауковий” (“інтерналістський”, що забезпечувався на рівні методологічному й відсилав до авторитету природничих наук, зокрема, постаті Ч. Дарвіна) та “зовнішньонауковий” (“екстерналістський”, що діяв на рівні “соціорепрезентативному” – соціальних практик, усталених у суспільстві *fin-de-siècle* й апелював до авторитету соціальних наук, зокрема, знакової фігури Е. Дюркгайма).

Така “подвійна легітимація” (якщо скористатися мовою Ж. Ліотара), забезпечувалася традиційним (“надійним”) позитивістським методом та звичним для модернізму стилем самопрезентації. Саме в цьому пункті – стилі самопрезентації – М. Грушевський органічно вписався у простір

європейського модернізму початку ХХ ст. й може розглядатися як “послідовник” Е. Дюркгайма.

Висновки

Обрана М. Грушевським на початку ХХ ст. дослідницька стратегія, що дозволяла вченому модернізувати метанаратив імперської історичної науки й сформуванню ядро його нової наукової програми робила його повноправним учасником європейської інтелектуальної революції у гуманітарних науках – супутниці епохи модернізму. Інтелектуальна ініціатива українського історика в історіописанні спиралася на ті ж самі засновки, що і стратегія М. Вебера при модернізації уявлень щодо образу гуманітарної науки взагалі та певних концепцій соціології зокрема, й З. Фрейда – щодо теоретичної модернізації психології, й у цьому сенсі вона носила інтердисциплінарний характер.

Розгортанням цієї спільної стратегії керувало усвідомлення провідними інтелектуалами зламу ХІХ – ХХ ст. того, що а) певний тип традиції, який тримається на патріархатній генеалогії є не раціональним й б) що в основі значної кількості “канонічних” наукових програм, освячених авторитетом різних дисциплін, лежить саме ця патріархатна (батьківська) генеалогія. Звідси завдання проголошеної ними “нової науки” полягало у тому, щоб відповідним чином, за допомогою адекватних методів, “раціоналізувати” цю патріархатну генеалогію. Й не випадково символом самої цієї інтелектуальної революції у гуманітаристиці стало переосмислення провідними мислителями епохи *fin-de-siècle* “раціональності” як “кореневої метафори” науки Нового часу (чи у вигляді новоповсталих концепцій “раціоналізації” у текстах М. Вебера чи З. Фрейда, чи “раціональності” у статті 1903 р. М. Грушевського).

Звідси, якщо розглядати термін “раціональність” як певну панівну метафору науки Нового часу, а фігури М. Вебера та З. Фрейда як своєрідні символи, у творчій спадщині яких відбилася доля цього терміна на початку ХХ ст. і у свій спосіб повстала у новому “одязі” змодифікованої категорії “раціоналізація”, то те, що ми проробили у цьому розділі дослідження –

дозволили побачити у раціональності “Звичайної схеми...” М. Грушевського різновид “психічної” та “наукової” раціоналізації і, відповідно, помітити її приховані контексти – контекст відкриття та контекст виправдання.

Власне, саме на рівні “наукової метафізики” усвідомлення нерациональності патріархатної генеалогії український історик належав до тієї нечисленної когорти провідних європейських інтелектуалів-новаторів, модерністська інтелектуальна ініціатива яких мала продемонструвати “бунт” молодшого покоління (своєрідних репрезентантів “югенд стилю” у науці) й на концептуальному рівні наукових теорій кинула виклик традиційній “владі батьків”.

Якщо конкретизувати вищесказане, то такого роду переосмислення “влади батьків” з перспектив “раціональності” лежить, наприклад, в основі гомінкої концепції “трьох чистих типів легітимного панування”, запропонованої М. Вебером. Не вдаючись до занадто детального аналізу проблеми, нагадаємо, що за класифікацією німецького соціолога все багатство владних суспільних феноменів може бути зведене до трьох – легального, традиційного та харизматичного панування. Якщо зважити на індивідуальну поведінку тих, хто підкорюється, то самі ці різновиди панування ґрунтуються відповідно на цілераціональній, традиційній (за звичкою) та афективній мотивації. Або, власне, як писав сам німецький соціолог з приводу традиційного панування: “Традиційне панування ґрунтується на вірі у святість тих порядків і тих можновладців, які існують здавна. Найчистішим [його] типом є патріархальне панування...” [38, с. 160]. Й хоч М. Вебер, як відомо, наголошував на тому, що традиційне панування не зводиться лише до патріархальної влади, проте саме останню він вважав “найчистішим типом” цього “чистого типу” легітимного панування: “Патріархальне панування (батька родини, голови клану, “батька нації”) – це лише найчистіший з типів традиційного панування. До цієї категорії належить будь-який різновид “влади”, яка з успіхом отримує легітимний авторитет в силу усталеної звички, хоч така належність може й

не мати чіткого вираження” [38, с. 163]. Таким чином, принципом диференціації у запропонованій М. Вебером соціологічній топонімічній схемі, як видно, виступав психологічний принцип, перетравлений думкою німецького соціолога у його теорії “раціоналізації”, відповідно до якої мірилом градації слугує зменшення ступеню раціональності поведінки (та мотивації) від абсолютно раціонального через проміжний (традиційний) до вкрай ірраціонального (афективного). Й першим, первинним етапом раціоналізації феномену влади у цій “шкалі”, за М. Вебером, є усвідомлення не-раціональності традиції. Причому (й на цьому німецький інтелектуал наголошує неодноразово), власне традиції патріархатної.

Як доводить російський наукознавець О. П. Огурцов (стаття “Науковий дискурс: влада і комунікація (доповнюваність двох традицій)”, саме переосмислення феномену влади у вигляді трьох типів легального панування приводить М. Вебера взагалі до переосмислення феномену науки як такої: “При такому підході [М.Вебера] і сама наука потрактовується зовсім інакше, ніж у соціальній філософії ХІХ ст... Наука потрактовується М. Вебером як засіб раціоналізації соціальної дії в усіх сферах її здійснення – від економіки до психології. Наука несе на собі печать певного типу панування – легального панування... генезу науки Вебер пов’язує з виникненням капіталізму, яке було підготовлено ствердженням етики протестантизму” [255].

На відміну від М. Вебера (також і З. Фрейда) М. Грушевський у процесі “раціоналізації” патріархатної влади не дійшов повноти переформулювання загального образу гуманітарної науки, власне як і не створив нової методології. Нагадаємо, що “раціоналізація” патріархатної традиції у вигляді концепції “едипова комплексу” З. Фрейдом привела його до розробки нового методу – “психоаналізу”, який й перетворився на відповідник цілої новоповсталі дисципліни.

Таким чином, у 1903 р. (у тексті “Звичайна схема...”) М. Грушевському вдалося “втїлити у життя” першу частину власної наукової програми у межах широкого модерністського жесту та європейської інтелектуальної революції, жесту, який включав в себе а) певну притаманну епосі *fin-de-siècle* негативну настанову до патріархатної традиції, що осмислювалася як не раціональна (аналогічну до З. Фрейда та М. Вебера), б) відповідний “новітній” стиль наукової самопрезентації (Е. Дюркгайм), проте орієнтувався на в) звичний для позитивістської науки науковий метод (Ч. Дарвін). Й якщо є сенс говорити про “оригінальність” М. Грушевського, то напевне ця оригінальність полягала у комбінаториці цих трьох елементів у просторі його дослідницької стратегії, спрямованої як на захист ядра його наукової програми, так і руйнацію ядра програми конкуруючої. У певному сенсі ця стратегія дійсно включала в себе аналоги різноманітних “позитивізмів” (Е.Дюркгайм, Ч.Дарвін), “неокантіанство” (М.Вебер) та “філософію життя” (З.Фрейд). Враховуючи всі складові дослідницької стратегії українського історика у 1903 р., залишається лише дивуватися, наскільки М. Грушевський був “дитям” свого часу – “модернізму”, використовуючи притаманні йому риси задля досягнення поставленої мети.

Отже, можна зауважити, що перший етап реалізації наукової програми М. Грушевського – модернізація історіописання у 1903 р. (перегляд імперського метанаративу) була здійснена за допомогою традиційної для позитивістської парадигми “предметно-методологічної” пари “народ – генетичний метод”. Легітимація цього модернізаційного жесту 1903 р. М. Грушевським відбувалася у межах модерністського невротичного стилю наукової самопрезентації, який не лише санкціонував, а й предписував вченому таку руйнівну поведінку (науковий етос) щодо існуючих традицій.

Раціональність критики М. Грушевським “звичайної імперської схеми...”, з одного боку, стала можливою завдяки визнанню високої цінності генетичного: наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. категорія

генетичного як загальноприйнята універсальна наукова категорія дозволяла визнавати раціональною будь-яку дослідницьку стратегію, що прикривалася її авторитетом. Звідси вона виступала нормою наукової раціональності широкого кола історичних дисциплін відповідного періоду – від антропології до біології, від археології до етнографії...

Протиставляючи у своїй статті “прогресивний” генетичний метод “традиційному” генеалогічному підходу, М. Грушевський фактично реактуалізував в історичній науці, насамперед, ту проблемну ситуацію, що склалася у другій половині XIX ст. у просторі біології та зоології – дисциплінах, занепокоєних визначенням меж юрисдикції генеалогічного та генетичного методів, що й відобразилося у працях знакових постатей цих галузей знань – Ч. Дарвіна та Е. Геккеля. Сам М. Грушевський, який ще студентом прочитав праці Ч. Дарвіна, був добре обізнаний з цими дискусіями, власне, як і більшість істориків-позитивістів, що у той чи інший спосіб брали в них участь, розглядаючи природознавчі проблеми як історіографічні. (Парадоксальність ситуації полягала у тому, що історіографічні методи взагалі й генеалогічний зокрема, пересажені у XIX ст. на поля природничих наук, поверталися назад у простір історіописання, освячені авторитетом цих наук). І оскільки природничі науки все ще виступали на зламі XIX – XX ст. авторитетною парадигмою, що формувала уявлення інтелектуалів про образ науки взагалі, то обраний М. Грушевським у “Звичайній схемі...” для обґрунтування власної наукової теорії природничий дисциплінарний “контекст виправдання” слугував вдалим сценарієм для її наукової легітимації.

Раціональність критики “звичайної схеми...” М. Грушевським (якщо врахувати авторський психічний “контекст відкриття”) трималася, з іншого боку, на падінні цінності генеалогічного: відмова М. Грушевського від моделі історіописання, що ґрунтувалася на патріархатній ідеології, була викликана розривами його патріархатної генеалогії.

Гадаємо, що у нераціональній “Звичайній схемі...”, якщо використовувати фрейдистські терміни, проявила себе робота скорботи М. Грушевського як раціоналізація смерті батька у формі переписування значення фігури ідеального батька – імператора. Після того, як Сергій Грушевський помер і Михайло Сергійович відчував хиткість свого існування та самих підвалин патріархатного відгалуження гілки роду Грушевських (його спадкоємниця – донька – представниця фемінного типу транзитивності, яка не могла забезпечити константність успадкованого імені-прізвища у майбутньому), робити ставку на патріархатну ідеологію стало нераціональним. Неврастенія і була формою фемінної модерністської наративної стратегії, яка, руйнуючи раціональність традиційних патріархатних схем історіописання, виступила формою раціоналізації цієї смерті “батька”. Історик у історіософському тексті “Звичайної схеми...” оголосив смерть раціональності генеалогічного (патріархатного) та настання нової ери наукової раціональності – генетичного історіописання.

РОЗДІЛ 4

ДЕКОНСТРУКЦІЯ “ЗВИЧАЙНОЇ СХЕМИ” ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЯДРА ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОГРАМИ М. ГРУШЕВСЬКОГО: ПЕРСПЕКТИВІЗМ (1918 Р.)

4.1. Наукова революція початку ХХ ст. та модернізація М. Грушевським концепції всесвітньої історії

Що значить розрізнити мову фізики у численних історіях кінця ХІХ – початку ХХ ст., наприклад, історіях М. Грушевського? Для історіографа це значить – підійти з відповідальністю до наукової метамови епохи, усвідомлюючи, що пік творчості М. Грушевського “нашарувався” на “революцію” у теоретичній фізиці – дисципліні, яка не була рівною серед інших, виступаючи своєрідною універсальною парадигмою, визначала стандарти науковості, надиктовувала власне бачення “картини світу”, але також, у певний спосіб, формувала загальний образ історичної науки, відповідні “практики себе” та стилі самопрезентації інтелектуалів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Наслідком цього “теоретичного перевороту” стала руйнація механістичного світогляду, що панував у науці “нового часу”, починаючи, принаймні, з ХVІІ ст. Цей переворот на теоретичному рівні був спровокований двома взаємопов’язаними інноваційними жестами:

а) проблематизацією концепту “енергія” – конструюванням універсальних законів її функціонування (від “закону збереження енергії” Г. Гельмгольца до знаменитої формули А. Айнштейна: $E=mc^2$);

б) введенням у фізику “релятивізму” як домінуючого принципу, що спродукувало розробку у її дисциплінарному просторі нових методів та теорій (найвпливовішою з яких були “спеціальна” та “загальна” теорії відносності А. Айнштейна).

Вищезазначені теоретичні інновації, які дозволили змодернізувати фізику на початку ХХ ст., як видається, відбивали загальну зміну у

сприйнятті “часопростору”, що характеризувало феномен епохи “модернізму” в усіх його проявах – від “культури живопису” (абстракціонізм, імпресіонізм, сюрреалізм) до “культури мислення” (“філософія життя”). Проте, й до сьогодні не з’ясовано, наскільки співмірним було коливання думки М. Грушевського з цим “диханням часу”, чи існував певний “теоретичний паралелізм” між тим, що український історик проробив, завершуючи формування ядра своєї наукової програми, вписуючи український історичний метанаратив у контекст всесвітньої історії, та тим динамічним інтелектуальним рухом, який відчувався у той час у просторі фізики. Чи взагалі можна розглядати історіографічні дії М. Грушевського як різновид завершення революції у фізиці з подолання механістичного світосприйняття, але вже – як радикальну модернізацію простору історичної науки? Принаймні, у 1918 році, в “Історії й її соціально-виховуючому значінні” український інтелектуал говорив про якісь революційні чи принципово нові підстави, які мають забезпечити розрив з традиціями історіописання й на яких має бути організована історична наука: “...рішучо розірвати з... традиціями і організувати науку історії на нових підставах...” [90, с. 180].

Гіпотеза, яка у цьому розділі буде піддана аналітичному випробуванню, полягає у припущенні, що саме легітимована у дисциплінарному просторі фізики зламу XIX-XX ст. “інноваційна модель”, що дозволяла на рівні суворих математичних “еквівалентів” зафіксувати ззовні невловимі, але такі очевидні віяння епохи модернізму, забезпечила М. Грушевського відповідним “теоретико-методологічним ресурсом” для руйнації “звичайної схеми” всесвітньої історії та завершення формування ядра його наукової програми. Йдеться, у випадку з “теоретико-методологічним ресурсом”, про складові загальної парадигми, які дозволили революціонізувати фізику – концепт “енергії” та “теорію відносності”.

Фіксацією проєкцій концепту “енергія” у текстах М. Грушевського, проявленням у просторі його праць “анонімної присутності” голосів

апостолів “енергетичної революції” у фізиці XIX – початку XX ст. Г. Гельмгольца [52], Е. Маха [242], Р. Авенаріуса [1], В. Оствальда [260] – тих, кого зазвичай пов’язують з позитивізмом “третьої хвилі”, окреслюються завдання підрозділів 4.2, 4.3 даного розділу.

З’ясуванню того, наскільки у тексті М. Грушевського 1918 р. на модернізацію його методології та трансформацію моделі історіописання вплинули концепції “теорії відносності” А. Айнштейна буде присвячено підрозділ 4.4.

Загальна проблема, яка повстає тут, – окреслення у текстах українського історика сегментів механістичного стилю мислення, притаманного класичній моделі науковості, що певною мірою визначав історіописання українського гуманітарія на початку XX ст., та “позитивістських наративних стратегій”, що дозволяли М. Грушевському перетворити “історію” на різновид “фізики”.

Рухаючись у фарватері проблематики так званої “нової культурної історії науки”, насамперед, досліджень Е. Ребінбаха (Rabinbach A.), а також А. Р. Моруса (Morus I. R.), простежимо, як М. Грушевським прописувалася концепція “енергії” та взаємопов’язані з нею метафори праці, втоми, слабкості тіла та захворювання, що склали єдину картину бачення світу поколінням зламу XIX – XX ст., картину, сюжет якої виписувала фізика.

Власне, даний підрозділ буде присвячено стислому аналізу концепцій Е. Ребінбаха та А. Моруса – авторів, які на сьогодні задають міжнародні стандарти розробки проблеми “гуманітарних вимірів” технологічної категорії “енергія”. Також у центрі уваги буде сюжет пошуку тих інформаційних каналів, які забезпечували рецепцію М. Грушевським законів циркуляції енергії.

Сюжет підрозділу 4.3 визначатиметься логікою двох питань: а) під юрисдикцію яких саме законів фізики підпадала логіка певних висловлювань М. Грушевського щодо трьох традиційних “суб’єктів” соціальної дії (особи, нації та держави), з перспектив яких історіописання

відповідного періоду конструювало власні наративи та б) як нав'язані певними теоріями фізики ставлення до тіла як “резервуара обмеженої енергії” породжувало два відмінні життєві стилі інтелектуальної еліти епохи *fin-de-siècle*, що знайшло відбиток у численних, побудованих М. Грушевським его-наративах: оптимістичний стиль “гігієнічного життя”, тобто контрольованого раціонального збереження “життєвої енергії” відповідно до дії “закону збереження енергії” Г. Гельмгольца, та стиль декаданс – “богемного життя”, яке продукувало неконтрольовані енергетичні розтрати й наголошувало на процесах ентропії, логіка яких випливала з закону Р. Клаузіуса.

Енсон Ребінбах, автор численних досліджень з культурної історії науки [573; 574], результатом яких стала поява монографії “Людський двигун. Енергія, втома та джерела модерності” [575] поставив за мету простежити у деталях як наукова та технологічна метафора “енергії” формувала гуманітарну (політичну, соціальну та історіографічну) думку другої половини XIX – початку XX ст.

Європа початку XIX ст., як доводить Е. Ребінбах, успадкувала моральну концепцію праці, що була спадщиною середньовічного християнства з його розумінням праці у термінах персональної відповідальності та індивідуальних недоліків (таких як лінощі). Але під впливом “енергетичних” концепцій другої половини XIX ст., витoki яких знаходилися у просторі теоретичної фізики, ці традиційні уявлення про працю змінилися у двох напрямках – напрямі соціального оптимізму та песимізму.

Оптимістичний вектор розвитку суспільства репрезентувала теорія німецького фізика та лікаря Германа фон Гельмгольца, який у 1847 р. сформулював універсальний закон збереження енергії. У своєму знаменитому курсі лекцій Г. Гельмгольц у такому вигляді подав цей закон: “сума енергії, що міститься у всесвіті, або напруження фізичних сил, які здатні діяти, – є кількість постійна; ...вона не може бути ані збільшена, ані

зменшена, не зважаючи на всю розмаїтість змін, що відбуваються повсюди у природі...” [52, с. 6]. Г. Гельмгольц сприймав всі сили природи в їх незліченних формах як еманацию єдиної універсальної енергії, яка зберігається на “складі енергії”.

Таким чином, активно використовуючи метафору природи як “складу енергії”, Г. Гельмгольц, по-перше, наполягав на енергії як абсолютно константній величині. По-друге, його закон встановлював вільну трансформацію енергії, перехід одного її різновиду в інший без будь-яких втрат: “...найновіші дослідження цих відносин [енергії – В.В.] показали, що якщо одна форма енергії знищується, то виграє інша в еквівалентних відносинах, так що перша форма може бути... поновлена іншим родом дій, що при цьому немає жодної втрати, а лише зміна форми енергії. З цього розбору еквівалентів ми можемо зробити висновок, що у всесвіті є склад енергії, який не може бути ані збільшено, ані зменшено, ані змінено будь-якою іншою дією природи... Ось чому, будь-яка енергія, яку ми потребуємо і для наших машин, і для дії нашого власного тіла, може бути взята лише з великого складу сил, що міститься у всесвіті...” [52, с. 22]. Саме ця універсальна енергія становила основу універсального концепту праці, якому вчений дав назву “енергія праці”. Відповідно до цієї теорії тіло було буквально двигуном – машиною з трансформації енергії у працю, чимось на кшталт парового двигуна. А єдиною відмінністю людського двигуна від будь-якого іншого була “ефективність трансформації енергії”. Проте, треба зазначити, що наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. окрім домінуючої механічної метафори “тіла – двигуна” (продуцента енергії) все більшого поширення набувала також і електрична метафора “тіла – акумуляторної батареї” (резервуара енергії).

Праця з таких перспектив була абстрагована й відокремлена від свого специфічного індивідуального контексту, особливостей професії, соціальних стосунків та людських цілей. З цієї ідеї Г. Гельмгольца про природу як склад енергії, що є у розпорядженні людства задля здійснення

продуктивної роботи, говорив оптимізм буржуазного суспільства XIX ст. Цим оптимістичним суспільним поглядам другої половини XIX ст. Е. Ребінбах дав назву “продуктивізм” – переконання, що науковий підхід до праці може звільнити продуктивний потенціал людського тіла. Прикладом “соціальної” проекції цих уявлень та інтеграції їх у площину соціологічних теорій може слугувати діяльність К. Маркса, який у своїх ранніх роботах 1840-х рр. розглядав працю як сутнісно людську діяльність, що визначає соціальну ідентичність, натомість у працях початку 1860-х рр. і “Капіталі” настільки сприйняв ідеї Г. Гельмгольца про “енергію праці”, що його погляди змінилися повністю, і тепер праця розглядалася ним не крізь призму парадигми людської діяльності, а з перспектив того, як людське може бути емансиповане через технологію та, як назвав К. Маркс, “наукову соціальну організацію”.

А. Р. Морус (I. R. Morus) у статті “Міра людини: технологізуючи вікторіанське тіло” фактично розвиває думки Е. Ребінбаха: “З цих перспектив людське тіло могло б розглядатися як машина, уособлюючи недавно висловлену доктрину збереження енергії у той самий спосіб, як електрична батарея чи паровий двигун. Такі різні вчені як Герман фон Гельмгольц і Карл Маркс, розглядали тіло таким же чином. Сили природи, продуктивні сили фабричної системи та важко працюючий робітник могли б розглядатися як приклади одного узагальнюючого закону. Хімічна дія, електрика, пар та сила праці були обмінними проявами універсальної енергії” [529, с. 249].

Ідеї Г. Гельмгольца розвинув на початку XX ст. Е. Мах. Розробляючи свої концепції у річищі головних положень позитивізму, він увів у свої пізнавальні конструкції принцип енергетизму. У одній з відомих праць Е. Маха визначення “енергії” отримало таке цілком “метафізичне” звучання: “Для позначення того чогось, що не знищується, мірою чого слугує механічна робота, крок за кроком увійшла у вжиток назва енергія” [242, с. 120]. Він проголошував, що існує єдина енергія і для психічного, і для фізичного,

кількість якої зберігається і є незмінною і переходить від руху до мислення та навпаки. Відлуння цієї теорії можна ще віднайти у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. у концепціях таких психологів-“нейрофізіологів”, як Бехтерев, Блонський, Штерн та ін.

Друга, песимістична настанова щодо наукового розуміння праці походила з теорій Рудольфа Клаузіуса, який невдовзі після Г. Гельмгольца продемонстрував, що у практичних термінах трансформація енергії у працю супроводжується неминучою втратою сили – ідея, яка покладена в основу другого закону термодинаміки. Відповідно до наукових ідей термодинаміки, що стали визначальними для концепції праці у модерну епоху, центральною проблемою ефективності “людського двигуна” була боротьба проти втоми, яка розглядалася як еквівалент ентропії: “Як ентропія виявляла втрату енергії, включену у будь-яку передачу сили, так і втома виявляла втрату енергії в збереженні вправності у соціально корисній продукції. Через те, що енергія була трансцендентальною, “об’єктивною” силою у природі, втома ставала об’єктивним показником суспільства, заснованого на людській силі” [575, с. 68]. Інший дослідник – визнаний метр у галузі історії психіатрії Рой Портер з цього приводу писав: “Артикульований у середині ХІХ ст., другий закон термодинаміки до того ж стверджував, що квантум енергії, наявний у Всесвіті, поступово та невблаганно зменшується. Ця теорія ентропії була включена медициною у вигляді таких тверджень, як заява Генрі Моудслі що “енергія людського тіла [є] визначена і не невичерпна кількість”... Такого роду запозичення з енергії фізиків були близько пов’язані семантично та символічно, з домінуючими економічними метафорами. У межах ідіоми нервової економії, мова “депресії” слугувала економічним та неврологічним мостом, чи йшлося про такі речі як зменшення витрат капіталів у економічній депресії, падіння атмосферного тиску у метеорологічній депресії чи вичерпання нервової енергії” [567, с. 38].

Таким чином, паралельно з необмеженою обіцянкою продуктивізму (що трималася на законі Г. Гельмгольца) існував страх (який впливав з другого закону термодинаміки) і який Е. Ребінбах назвав “занепокоєння межами”, тобто того, що вимоги індустріальної праці та самої модерності могли б виснажити тіло. Праця з цього моменту перестала бути справою індивідуального морального характеру, а набула характеру соціальної чи життєвої гігієни. Як наслідок, психологи кінця XIX ст. почали активно шукати причини невротичних захворювань, таких як неврастенія у психологічній динаміці втоми.

Наскільки М. Грушевський був ознайомлений з тими численними дискусіями, які точилися навколо категорії “енергія” наприкінці XIX – початку XX ст., починаючи з праць Г. Гельмгольца?

Зазначимо, що перший переклад праць німецького фізика та лікаря російською мовою датовано 1864 р. Саме цього року у популярному в Російській імперії часописі “Сучасник” (“Современник”) була опублікована програмова стаття Г. Гельмгольца “Взаємодія сил природи”. Наступного, 1865 року у Харкові було перекладено курс лекцій німецького фізика під назвою “Закон збереження сили” [52]. У цьому курсі “закон збереження енергії” формулювався так: “сума енергії, що міститься у всесвіті, або напруження фізичних сил, які здатні діяти, – є кількість постійна; ...вона не може бути ані збільшена, ані зменшена, не зважаючи на всю різноманітність змін, що відбуваються повсюди у природі...” [52, с. 6]. Таким чином, активне освоєння ідей Г. Гельмгольца в інтелектуальному просторі Російської імперії почалося з середини 60-х рр. XIX ст., а його праці активно друкувалися ще і на початку XX ст.[51]

Паралельно йшла публікація текстів інших представників “енергетизму”. У 1899 р. побачило світ російськомовне видання Р. Авенаріуса “Філософія як мислення про світ відповідно до принципу найменшого спротиву сил” [1] (переклад німецькомовного тексту 1876 р.), у якому філософ поставив за мету “...застосувати принцип найменшої міри

сил до розвитку філософії” [1, с. 3]. У 1903 р. було зроблено російськомовний переклад “Філософії природи” “батька енергетизму” В. Оствальда [260]. У 1909 р. російською мовою надруковано дві праці Е. Маха (“Принцип збереження роботи: історія та коріння його” [243] та “Популярно-наукові нариси” [242]). Прикметно, що до цих “популярних нарисів” Е. Маха окремим розділом [242, с. 119-152] увійшов майже без змін “Принцип збереження роботи”. Проте назва твору була суттєво підкорегована: розділ тепер називався “Принцип збереження енергії”. Це свідчить про те, що на початку ХХ ст. у фізиці відбувається вільна конвертація традиційного для механістичної моделі концепту “роботи-праці” (у тому числі людської) у концепт “енергії”.

Якщо врахувати, що перелічені автори належали до німецькомовної (переважно – австро-швейцарської) інтелектуальної традиції, то не можна виключати й безпосереднього знайомства з їх текстами М. Грушевського, викладацька і наукова кар’єра якого з 1894 р. розвивалася на теренах Австро-Угорщини.

Інтелектуали провідних країн світу рубежу ХІХ – ХХ ст. – соціологи, психологи, історики..., спираючись на “метафізичні” побудови засновників “енергетизму” почали власні “суспільні експерименти” з концептом “енергії”.

Так, 1905 року побачила світ праця російського нейропсихолога М. В. Країнського під промовистою назвою “Енергетична психологія”. Основу книги склала, насамперед, стаття автора від 1897 “Закон збереження енергії у використанні психічної діяльності людини ”. Зокрема, у своїй монографії (фактично цитуючи власну статтю) М. В. Країнський наголосив, що “[психічна енергія – В.В.] являє собою особливий вид загальної світової енергії й проявляється, як і у всіх фізико-хімічних процесах, у двох формах – живої та потенційної, а звідси... підпорядкована відомим нам законам енергетики. З цієї точки зору всі психічні явища від рефлекторних до самих вищих душевних рухів, на мою думку, мають бути зведені до законів

фізики та хімії. Вся нова психологія має бути побудована на законі збереження енергії...” [209, с. 73]. Як зазначив російський нейропсихолог, одним з супротивників такого “фізичного” підходу до психології був Бехтерев.

Одним з сучасників М. Грушевського, відомим інтелектуалом з українським корінням Сергієм Подолинським була здійснена доволі вдала спроба переформулювати концепції марксизму у дусі “закону збереження енергії”, спроба, яка не пройшла повз увагу К. Маркса [62, с. 232].

Джерелом вичерпної інформації стосовно “фізичного напрямку” у психології слугували для Михайла Сергійовича праці Дрепера, з якими він ознайомився вже у 1891 р. Записи зі “Щоденника” (1888-1894 рр.) М. Грушевського недвозначно вказують, що протягом тижня (з 25 листопада по 2 грудня) український історик читав текст(и) цього англійського філософа та природничника: “Вранці прийшовши, студіював свій реферат і читав Дрепера ” (25 листопада) [145, с. 142]. А на початку зими 1891 р. (2 грудня) Михайло Сергійович записав: “...а далі я пішов поздоровлять комен[данта?], потім читав Дрепера...” [145, с. 143]. Напевно невідомо, які саме тексти Джона Вільяма Дрепера читав Михайло Сергійович. Але, щоб скласти загальне уявлення про концепції, які “фізик-фізіолог” Дрепер протягував від одного свого тексту до іншого та які український історик міг сприйняти від нього, звернемося до одного з ранніх творів англійського натурфілософа, який було перекладено російською у 1868 р. – “Фізіологія людини, статична та динамічна, або умови та протікання людського життя ” [165]. Погляди Дрепера у цій праці мало чим відрізнялися від того загального напрямку другої половини ХІХ ст., який намагався підпорядкувати фізіологію, психологію та історію законам фізики у її механістичній іпостасі: “Розглядаючи фізіологію... я спробував ввести у цю книгу ті методи дослідження, які використовуються за звичай письменниками стосовно механіки; як і в цій... науці існує два відмінних відділи, з яких один належить до рівноваги, а інший до руху неорганічних

тіл – так само і у фізіології мають існувати дві галузі статична та динамічна, з яких одна обіймає умови рівноваги, а інша – умови її розвитку...” [165, с. 1-2]. А у главі VIII “Суспільна механіка” Дрепер фактично визначає дисциплінарні демаркаційні межі історіописання галуззю фізіології: “...дії людини мають такий щільний зв’язок з його організацією, що загальну історію можливо визнати лише главою фізіології” [165, с. 278]. Таким чином історія, яка виступає лише підрозділом фізіології є, внаслідок цього, також і відгалуженням фізики, оскільки остання включає в себе фізіологію. Історія також підпорядковується загальному дисциплінарному розподілу, який існує у фізиці. Таким чином, тексти Дрепера були одним з каналів інформації, який міг підживлювати уявлення студента М. Грушевського про закони функціонування енергії у суспільстві.

І у “Літературно-науковому віснику” (ЛНВ), і у “Записках Наукового Товариства ім. Шевченка” (ЗНТШ) – обох часописах, редакційну політику яких визначав М. Грушевський – час від часу з’являлися статті, що так чи інакше торкалися “фізичної проблематики” й, зокрема, – питань побутування концепту “енергія” у інтелектуальному просторі епохи. Причому публікувалися тексти не лише суто ознайомчого характеру, автори яких ставили завдання інформувати загал щодо інтелектуальних відрухів у дисциплінарному просторі фізики, але й статті теоретичного плану, що були включені у “метафізичні” дискусії кінця XIX – початку XX ст. й орієнтувалися на обізнаного з проблематикою читача. Яскравим прикладом такого типу статей з домінацією теоретичного дискурсу може слугувати наукова розвідка О. Гірняка під доволі промовистою назвою: “Ненастанна деградація енергії – конечна проява і причина вселенського руху і життя в природі” [58] (опублікована у ЛНВ за 1903 р.). Натомість, до текстів “інформаційного” спрямування можна зарахувати статтю Володимира Левицького “Матеріали до фізичної термінології”, що з’явилася на сторінках “ЗНТШ” у 1896 р. Показово, що ця, оформлена у вигляді короткого словника фізичних категорій, праця була розташована відразу за

статтею М. Грушевського. Серед наукових термінів які, на думку В. Левицького, окреслювали обрій теоретичної фізики наприкінці XIX ст., одне з почесних місць належало концепту “енергія”. Ця інформаційна розвідка 1896 р. цікава тим, що в ній зафіксовано діапазон “енергетичної мови” епохи – подано чи не повний перелік наукових метафор, сенсовне ядро яких утворювала “енергія”. У цьому “списку” слідом за базовою категорією “енергія” йшли: “енергія внутрішня (внутрення), енергія динамічна, енергія електрична, енергія кінетична, енергія магнетична, енергія потенціальна, енергія проміниста, проміняста, енергія хемична...” [218, с. 11]. У світлі написаного виникає питання, чи не поповнював М. Грушевський словник власних наукових категорій й з такого роду джерел й чи не завдячує вражаюче лексичне багатство використання українським істориком енергетичної термінології доброму опрацюванню ним вузькодисциплінарних “тезаурисів” на кшталт тексту В. Левицького. Принаймні, буквально всі вищеназвані варіації концепту “енергія”, що були подані у “Матеріалах до фізичної термінології”, спробуємо далі проявити у різножанрових текстах М. Грушевського.

У першому томі “Історії української літератури” М. Грушевського (розділ “Початки і розвій словесного мистецтва”), відголоски фізичних дискусій навколо енергії повстають зі всією очевидністю: “Починається з так званої /гри, забави/ примітивної людини, в котрій, одначе, елемент забави глибоким способом сполучається з методами інтенсифікації і найповнішого використання людської енергії, котрі тільки останніми часами стали предметами сполучених фізичних і технічних дослідів” [94, с. 61].

Цікавим є те, що “людська енергія” виступає тут не як “метафізична абстракція”, не як “газетна метфафора”, а як практична наукова проблема, законним простором розв’язання якої є саме фізика з конкретним завданням: зменшити втрати енергії та раціоналізувати її використання. Це питання раціонального використання “інтенсивної (екстенсивної) енергії”,

правда у специфічному ракурсі, знайшло своє відбиття у численних висловлюваннях М. Грушевського щодо “акторів” історичної дії (народу, держави та особистості), вписаних в побудовані ним історичні наративи на правах “суб’єктів”.

4.2. “Закон збереження енергії” як універсальний принцип побудови М. Грушевським метанаративів

У своїй широко і заслужено цитованій праці (“Історіософія та історіографія М. Грушевського”) О. Пріцак щодо вищезазначених “акторів” історичної дії у “Історії України-Руси” М. Грушевського зауважив: “...треба ще проаналізувати три фокальні терміни, без розуміння яких важко користуватися доробком ІУР. Я маю на увазі такі терміни, як “народ”, “держава” і “герой в історії”. Справа в тому, що терміни взяті з різних систем, які в основному – неспівмірні. “Народ” у М. Г. – це поняття метафізики романтичного періоду, тоді коли його “держава” – це анархістично-соціалістичний термін... Тільки “герой в історії” відповідає позитивістській концепції, як і метод праці перших шести томів ІУР” [271, с. 28].

Якщо погодитися з тезою О. Пріцака про приналежність трьох “фокальних термінів” до неспівмірних історіософських систем (метафізики романтизму, позитивізму та анархістського соціалізму), то, у такому випадку, вимагатиме розкриття й подальшого аналізу доволі принципове питання: в який спосіб ця карнавальна суміш різнобарвних образів-понять (“народ – держава – герой”), початково конституюваних у межах відмінних філософських традицій і зібраних до купи М. Грушевським, була “приручена” та дисциплінована письмом історика-позитивіста і, відповідно, яка спільна наративна стратегія диктувала вченому порядок їх прописування, і то – не лише в “Історії України-Руси”?

Оскільки сценою дії всіх трьох термінів був, як зазначив О. Пріцак, позитивізм, що вбачав у процесах державотворення, етногенезу та індивідуальної діяльності лише окремий випадок загальної юрисдикції універсальних законів природи, відповідь на поставлене питання будемо шукати у дисциплінарному просторі так званих “точних наук”. Враховуючи, що найсильнішу соціальну проекцію наприкінці ХІХ – на

початку ХХ ст., на авторитетний погляд Е. Ребінбаха, відкидала “фізика”, то почергово тестуючи задіяні М. Грушевським “фокальні” концепти, спробуємо прослідкувати, як у певних висловлюваннях позитивіст М. Грушевський підпорядковує “історію” (народу, держави, особистості) “закону збереження енергії”.

У досить відомій статті “Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р.”, опублікованій у 1914 р., М. Грушевський накреслює своєрідну “компенсаційну енергетичну модель”, яка мала слугувати засобом інтерпретації всього колонізаційного руху українського народу початку ХVІ ст.: “Український нарід немов нагороджує себе великими територіальними, колонізаційними здобутками за крах своїх політичних планів... Енергія соціальної і політичної боротьби заривається в степовий переліг... Дістаємо не тільки величавий образ стихійної народної сили, але незвичайно характеристичну... демонстрацію переходу інтенсивної енергії в екстенсивну і перемогу сеї екстензії – одну з многих, записаних на сторінках української історії...” [141, с. 21-22].

Таким чином, історія українського народу на своїх численних прикладах має продемонструвати своєрідну “економію енергії”, дію універсального фізичного закону – закону збереження енергії. Причому цілком виконуються вимоги обох норм цього закону:

а) здатність енергії трансформуватися з однієї форми (“інтенсивної” – у вигляді соціальної та політичної боротьби) в іншу (“екстенсивну” енергію колонізаційного руху);

б) вимога “паритету” витрачених енергій, її “збереження” (втрата інтенсивної енергії супроводжується-“нагороджується” абсолютно адекватним-“переможним” придбанням екстенсивної). У такий “закономірний” спосіб енергетичних розтрат українського народу потенційна українська державність розчиняється у території.

Як видно і формування української держави, на думку вченого, підкорялося тенетам цього “фізичного закону” . Вищенаведена “розширена

редакція” принципу трансформації інтенсивної енергії в екстенсивну у зв’язку з етнічними українськими колонізаційними процесами від 1914 р. лише дублювала “коротку редакцію”, подану М. Грушевським у 1898 р. під час відомої доповіді історика, присвяченої столітнім роковинам відродження українсько-руської літератури: “В своїй екстенсивності руська державна будова була мало інтенсивна. Зацеплюючи важні культурні здобутки на великім просторі, вона не мала міцного кореня в своїм ґрунті” [142, с. 112].

Міркою того ж самого закону “збереження енергії” оцінював М. Грушевський також індивідуальну діяльність: “І коли читач не раз може побажав би більше інтензивної, як екстензивної енергії у ш. автора, то – в усякім разі з вдячністю прийме сі проби розв’язання важних питань старопольського державного життя...” [71, с. 16]. За правилами цієї ж наративної конструкції, що черпала свою силу в метафорах трансформації енергії, побудована була й фігура О. Лазаревського у відомій статті М. Грушевського. О. Лазаревського зображено як історика, що провадив в українській історичній науці переважно екстенсивну роботу і нехтував інтенсивною.

Якщо повернути сказаному М. Грушевським у вищенаведених уривках його первинний смисл, звернувшись до мови фізики кінця ХІХ ст., то вийде, що український історик на “гуманітарних прикладах” просто озвучив “закон Г. Гельма”, який В. Оствальд у “Філософії природи” сформулював так: “...Щоб який-небудь процес мав місце, потрібно, щоб існували різниці інтенсивностей енергій, які присутні. Загальним вираженням цього закону ми зобов’язані Г. Гельму (1887).

Отже, якщо немає різниці інтенсивностей, то нічого не відбувається...” [260, с. 185]. Підкреслюючи, що цей закон відображає необхідну, але недостатню передумову, щоб будь-який процес розпочався, В. Оствальд переформулював закон Г. Гельма так: “Лише ті енергії зберігаються як просторово відокремлені явища, які утворюють разом з

іншими складну рівновагу, при якій різниці інтенсивностей однієї енергії компенсуються рівноцінними різницями інтенсивностей іншої енергії... Щоб що-небудь відбувалося, мають існувати некомпенсовані різності інтенсивностей” [260, с. 190]. Події української історії (революційні, колонізаційні, культурні, націотворчі) відбуваються саме тому, що вона проявляє себе у граничному полі напруження інтенсивностей у дихотомії “інтенсивність (політична енергія) – екстенсивність (енергія освоєння території)”.

Проте ця фізікалістська, суцільно енергетична картина світу в її чистому вигляді далеко не завжди визначала рух історичного письма Михайла Сергійовича, особливо коли автоматизм реалізації фізичних законів зустрічався з відпірністю життєвої проблемної ситуації, такої, як, наприклад, проблеми перетворення етнографічної маси на політичну націю. У таких випадках вчений вдавався до побудови “справжніх” “інтелектуальних кентаврів”, синтезуючи концепції неопозитивізму та філософії життя. Такі “синтетичні висловлювання” М. Грушевського, взяті у своїй сенсовній цілісності, здатні зруйнувати будь яку наукознавчу класифікацію, будь-яку спробу підігнати окремий вислів вченого під задалегідь визначену конструкцію “ідеального типу” певної наукової парадигми.

Наприклад, очевидно, у такому висловлюванні: “Треба хотіти бути нацією, треба в тім напрямку працювати сильно, рушити усі суспільні засоби – перетворити потенціальну енергію етнографічного існування в динаміку національного розвою. Етнографічна окремішність, – це статика, національне життя – продукт волі, динамічної енергії народу. Треба для того хотіти, треба робити, треба дерзати...” [144, с. 122].

Як видно з вищенаведеного уривка, М. Грушевський одночасно користується двома типами метафор, двома загальними кодами, що спираються на дві відмінні за походженням традиції, проте є однаково зрозумілими для читачів початку ХХ ст. Визначальний для

волютаристської традиції концепт “волі” (популярного на початку ХХ ст. ніцшеанства [332, 337, 553, 560, 639], конотації якого у цитаті М. Грушевського становлять ірраціональний момент висловлювання) йде поруч з традиційним для сцієнтистської традиції терміном “енергії”. Певна аналогія із “соціальною статикою” та “соціальною динамікою” – цього класичного, ще за часів О. Конта, поділу соціології як науки легко прочитується у наведеному уривку як принцип диференціації “етносу / нації”, власне як і мова традиційної фізики (з її законом перетворення потенційної енергії в кінетичну), яка для самої соціології слугувала дисциплінарною моделлю.

Вищенаведені цитати свідчать про те, що для інтерпретації процесів етногенезу та націотворення історик-М. Грушевський часто спирався на своєрідний аналог конституйованого у дисциплінарних межах фізики “закону збереження енергії”, згідно з яким при переході енергії з однієї форми в іншу її кількість залишається незмінною й однаковою.

Проте для письма М. Грушевського було характерним використання не лише цієї “оптимістичної”, як охарактеризував її Е. Ребінбах, енергетичної моделі. Принаймні, коли йшлося про енергію психічних творчих процесів – система аргументації М. Грушевського нагадувала більше другий закон термодинаміки з його порушенням “енергетичних пропорцій”, ніж постулати Г. Гельмгольца: “...Збільшуючи лише деструкційну енергію, дає дуже мало конкретного. Вправді, як в механічних процесах, сама рухова енергія викликає певні творчі процеси. Але ся творчість не стоїть в ніякій пропорції до сили енергії, яка тратиться в сім процесі. Все здобує досі держиться тільки фактичним станом речей, і не можна знати, що покажеться в активі “освободженої Росії” при найближчим обрахунку” [105, с. 313].

Вищенаведена цитата М. Грушевського торкається проблем “психології” та “фізіології” творчості, зокрема, питань співвідношення енергетичних витрат при розумовій та фізичній праці. У фізіології та психології кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. повністю й безроздільно панував

так званий “фізичний напрям”, який протистояв “віталістичним” концепціям. У 1904 р. у книзі “Про основні поняття психології та фізіології” М. Страхов дав таке визначення фізіології, застосовуючи панівну дисциплінарну модель фізики: “Фізіологія... значить те ж, що і фізика... фізіологія в обширному (значенні) – фізика органічних тіл” [289, с. 84].

Психологія також на початку ХХ ст. розглядалась як форма фізики й такий авторитетний фахівець-психолог зазначеного періоду як американець Л. Уорд розглядав її крізь призму фізики: “Психологія є фізикою духа, і її явища настільки ж одноманітні й закони є настільки ж точними, як у фізиці неорганічного світу. Якби б цього не було, психологія не була б наукою й не було б ніякого сенсу вивчати її” [301, с. 22].

Дослідники психології творчості зазначеного періоду з’ясували, що механічні рухи (ритмічні та одноманітні) стимулюють розумову та творчу діяльність, причому витрати “фізичної енергії” не знаходяться в жодних чітко визначених пропорціях з кількістю продукованої “розумової енергії”. М. Грушевський, здається, був непогано обізнаний з цими “енергетичними концепціями” у галузі психології творчості й, можливо, сама така його зацікавленість була щільно пов’язана з прагматичною потребою вченого підвищити КПД власної розумової праці.

Таким чином, як було показано, концепт “енергії”, підкоряючись розробленим у фізиці законам, виступав у текстах М. Грушевського універсальним принципом організації функціонування всіх “акторів” історичного процесу – “народу”, “особистості”, “держави”. Цей вплив “фізичних концепцій” на історіописання українського історика стає вповні очевидним, якщо звернутися на теоретичному рівні до авторитетних текстів у галузі сучасної “нової культурної історії науки”. Воно є очевидним з огляду на причетність революціонізуючого впливу фізики до зміни на початку ХХ ст. образу науки взагалі та окремих концепцій зокрема. Сучасні ж українські історики, які хоч у якийсь спосіб звертали увагу на присутність метафори

“енергія” у текстах М. Грушевського (а таких істориків – одиниці) якраз й обходили таке очевидне її дисциплінарне походження.

Н. Яковенко, прояснюючи висловлену нею у новаторської статті “Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського” [316] тезу щодо специфіки використання М. Грушевським метафор “енергії” та “будівництва” як маркера особистості харизматичного типу зауважила: “У суспільному житті енергія є тільки газетною метафорою. Але коли енергія привноситься як елемент, що впливає на хід історичного процесу, то це вже не є невинна метафора, а це є культ великої людини філософії Ніцше, яка потрапила в польський неоромантизм, і як я підозрюю, звідти на сторінки Грушевського, а також Липинського і всіх так званих істориків-державників” [316, с. 344].

На нашу думку, навряд чи є привід приєднувати прописаний у текстах М. Грушевського “енергетизм” виключно до “харизматичних постатей”, перетворюючи його на елемент будь-якого “культу” (хай навіть і “великої людини”). Принаймні, й це не погано простежується у текстах провідного українського історика, і народи, і держави також були наділені М. Грушевським даром “благодатної енергії”. Навряд чи також існують вагомні підстави спостерігати за звивистим серпанком того довгого обхідного маршруту, яким, на думку Н. Яковенко, відбувався транзит енергії у тексти М. Грушевського та В. Липинського – через ніцшеанство та польський неоромантизм. Класична гімназійна освіта, яку отримали ці історики й яка включала також й суворий іспит з фізики, могла слугувати надійним джерелом “постачання” “енергетизму” у їх тексти. У атестаті ж зрілості, який отримав М. Грушевський по закінченню ним Тифліської гімназії й датованому 13 червня 1886 р., знаходимо промовистий запис: “фізика и мат. геогр. – 5” [18, арк. 49 зв.].

У свою чергу В. Тельвак, зосереджуючи увагу на присутності метафори “енергія” у текстах М. Грушевського зробив її не стільки атрибутом видатних особистостей, скільки народу: “Основним атрибутом “народу-

нації” М. Грушевський називає інтенсивність та потужність “енергії-розвитку”. Ця енергія до певної міри залежить як від зовнішніх (географічних, геополітичних, природних), так і від внутрішніх (культурних та економічних) факторів. Саме “енергія розвитку” визначає шляхи еволюції народу та його історичну долю. Найповніше енергія українського народу, на думку вченого, виявляється в культурно-економічній сфері, що пояснюється особливостями його бездержавного життя. Помітну роль в історії М. Грушевський відводить “героїчній особистості”. Людина, що має видатні здібності, на його думку, здатна акумулювати енергію народу, фокусувати його прагнення та виступати каталізатором суспільного поступу. Відзначимо, що персоналістська візія професора – найбільш суперечлива частина його історіософської моделі. Це позначилося на широкому спектрі оцінок ученим діячів української історії” [296, с. 173].

В. Тельвак чи не найбільше серед “грушевськознавців” досліджував саме рецензійну складову історіописання М. Грушевського, а отже, напевно добре розуміє “включеність” й обізнаність провідного історика України з усіма більш менш вагомими інтелектуальними течіями його часу. Проте В. Тельвака, на відміну від Н. Яковенко, зовсім не цікавить питання первинного дисциплінарного простору, з якого наукова метафора “енергія” здійснила свій “стрибок” у тексти М. Грушевського. Власне це “аісторичне” за своїм підходом нехтування, на нашу думку, й не дозволило В. Тельваку проявити той спільний знаменник, який об’єднував у текстах М. Грушевського “енергію народу” та “енергію великої людини”, а саме – фізичні закони функціонування енергії.

Далі ми покажемо, що специфіка поведінки “видатної особистості” у біографічних сюжетах М. Грушевського, хоч і включала в себе й навіть, у певних випадках, передбачала здатність зберігати й “акумулювати енергію”, проте, по-перше, навряд чи вона являла собою проекцію “енергії народу” (на чому наполягає В. Тельвак), а по-друге – навпаки, іноді “велику людину” характеризувала модель поведінки, орієнтована не на “акумуля-

цію”, а на “неконтрольовані розтрати енергії” (в залежності від обраного стилю життя та соціальної самопрезентації). Окрім цього, в основі всього спектру “оцінок ученим діячів української історії”, лежав принцип “енергетизму”, що підпорядковувався двом законам функціонування енергії – Г. Гельмгольца та Р. Клаузіуса.

4.3. “Закон збереження енергії” та стилі життя інтелектуалів у текстах М. Грушевського

Якщо скористатися двома концепціями праці, запропонованими Е. Ребінбахом та розвинутими А. Морусом (традиційною “релігійною” та “науковою”) як своєрідним класифікатором сконструйованих М. Грушевським наративів (взагалі) та мемуарів (зокрема), то можна сказати, що у просторі його “Щоденника” (1888-1894 рр.) концепт праці функціонував як етична категорія й сприймався істориком у термінах індивідуальної відповідальності перед Богом [32, с. 73-91], в той час як у “Автобіографії” (1906 р.) робота прописувалася вже як наукова категорія у вигляді абстрактної універсальної енергії, що продукується “двигуном-тілом” відповідно до законів, відкритих Г. Гельмгольцем. Закони циркулювання цієї абстрактної енергії визначали не лише самотематизацію М. Грушевського у його мемуарах, але також – контури прописування ним біографій інших.

І коли йшлося про біографії знакових постатей, сконструйованих у текстах М. Грушевського, то успіх розв’язання ними їх життєвих конфліктів безпосередньо залежав від концепції “енергії”, точніше – їх “життєвої енергії”. І з цих перспектив, усі “актори” “біографічних фікцій” М. Грушевського доволі жорстко розподілялися на дві категорії – тих, хто був наділений надлишками такої енергії (й відповідно здатністю всупереч життєвим обставинам відповідати на виклики долі), і тих, хто такими надлишками не “володів”. Відповідно, в основі конструювання ним життєписів лежала ця універсальна енергетична модель. (Причому М. Грушевський, раз наділивши фігуру “героя” тим чи іншим “енергетичним маркером”, слідував цій наративній стратегії незмінно і до кінця своєї розповіді підпорядковував їй життєпис. У цьому сенсі таку “типологізацію”

героїв М. Грушевським можна назвати “метафізичною”). На такому фоні справжньою та глибинною життєвою драмою героя виступала “нестача життєвої енергії” й нездатність внаслідок цього адекватно відповісти на виклики долі (хвороби, соціальні негаразди, проблеми, пов’язані з визначенням власної національної ідентичності...).

Як репрезентанти моделі “енергетичної нестачі”, що нездатні були “заламати” власною енергією долю, були прописані В. Антонович та М. Дашкевич. Зворотний приклад являло собою конструювання Михайлом Сергійовичем біографії О. Кониського, який постав перед читачем у вигляді своєрідного билинного героя, що з успіхом долає випробування долі.

Порівняти написані М. Грушевським егонаративи – некрологи В. Антоновичу та М. Дашкевичу є сенс не лише тому, що “слабку” енергетичну модель уособлювали два представники “школи В. Антоновича”, що знаходилися на різних полюсах її дидактичної та рольової структури (йдеться про “вчителя” та “учня”), а й тому, що писалися ці два тексти майже одночасно – у 1908 (М. Дашкевич) та 1909 (В. Антонович) рр.

Нам би хотілося запропонувати знайти відмінності у рядках М. Грушевського які мали б охарактеризувати “вчителя” та “учня”.

Щодо М. Дашкевича, М. Грушевський пише: “Але він не був смілою, боєвою натурою, й ті українські симпатії його залишилися платонічними, а їх властитель, ідучи, як кажуть росіяне – “в сторону найменшого сопроотивлення”, старанно уникав всього, що могло б на нього стягнути закид “українофільства” – залишився тільки “українознавцем”” [100, с. 145]. Позначивши, таким чином, основним конфліктом його життя протиріччя між “етнічним (українським) походженням, вихованням, інтересами” та імперською дійсністю або “структурами реальності”, М. Грушевський підкреслив нездатність М. Дашкевича піти “проти течії”.

Не дивно, що намальований Михайлом Сергійовичем тією ж технікою та майже в тих же фарбах у ЗНТШ через рік “портрет” В. Антоновича виявився копією “образу” М. Дашкевича: “Але боєвою натурою не був він,

навіть в добі найбільшого розцвіту своїх сил і енергії. Незвичайно делікатний і вражливий по натурі він не мав в собі всепалючого вогню, який змушує людину переломити найприкріші для неї обставини” [78, с. 4].

У випадку з В. Антоновичем, вписуючи його у модель “енергетичної нестачі”, М. Грушевський, ймовірно, спирався на листи самого Володимира Боніфатійовича. Треба підкреслити, що така його оцінка “вчителя” могла скластися вже на початку 90-х років XIX ст., коли творчі сили В. Антоновича різко пішли на спад, і Михайло Сергійович просто “підігнав” цей образ пізнього Антоновича під побудовану узагальнюючу конструкцію “енергетичної слабкості”: “Взагалі кажучи, мої сили до того осунулись, що... я себе не пізнаю, руки опускаються і я себе не пізнаю” (1894 р.) [220, арк. 17]. В іншому місці В. Антонович пише: “...Вам, як щирому приятелі я признався, що енергія у мене ослабла...” [220, арк. 21]. А у листі від 22 червня 1897 р. знаходимо такі рядки: “...Я виведений хоробливим станом з свого нормального побуту й через те більш як слід денервіруючий...” [221, арк. 56].

Таким чином, В. Антонович та М. Дашкевич не були “бойовими натурами”, при цьому В. Антонович “не мав в собі вогню, щоб переломити найприкріші обставини”, а М. Дашкевич “навпаки” просто йшов “в сторону найменшого спротивлення”, навіть не намагаючись щось “переламувати”.

Натомість, О. Кониському вдавалося завдяки своїй нестримній енергії змінити гнів фортуни на милість – всупереч численним хворобам, краху політичного проекту “угоди” з поляками... “Але се заслання й ограниченне свободи, ані пізніші пригоди, які приходилося зазнати Кониському (арешт і процес 1885 р.), не знищили ані змагань, ані енергії його, хоч сильно підірвали і без того не важне здоровле” [116, с. 2]. В іншому місці М. Грушевський пише: “Його завзяте, енергія, витривалість особливо відбивають на тлі сучасної байдужості і безвладности його земляків і роблять з нього одну з визначніших фігур в історії України XIX ст.” [116, с. 13]. Як бачимо, модель, за якою було сконструйовано образ О. Кониського ста-

новила своєрідну опозицію моделі, за якою вибудовувалася фігура “В. Антоновича – М. Дашкевича”.

У 1904 р. М. Грушевський відгукнувся на смерть А. П. Чехова некрологом у “Літературно-науковому віснику”. А. П. Чехов належав до тих письменників, з творчістю яких М. С. Грушевський ознайомився ще будучи студентом. Він високо цінував письменника. Система аргументації, яку застосував М. Грушевський мала розташувати творчість А. Чехова у просторі хвороби. Як і у багатьох інших випадках, Михайло Сергіович скористався тут стратегією *illness narrative*, тобто, прописав сенс життя письменника через боротьбу з хворобою: “Його довголітня недуга, його довга й тяжка боротьба зі смертю була звісна його прихильникам, хоч як узагалі мало звісно було з його приватного, особистого життя. ...вже в 1895–1896 рр. він жив під ненастанним страхом наглої смерти. Щоб не піддатися, треба було вести життя як можна гігієнічне, в теплім підсонню... а на се не було гроша...” [64, с. 114].

Концепція “гігієнічного життя” як спосіб протистояти хворобі. М. Грушевський, здається, говорить тут про певний стиль життя інтелектуала кінця XIX - початку XX ст. ЛНВ намагався жваво реагувати на появу праць з “гігієни нервового життя”. Так, у 1906 р. “Видавнича спілка” у Львові опублікувала працю Фореля “Гігієна нервового і духового життя”, на яку у 1907 р. з’явилася відповідна рецензія у ЛНВ [204, с. 186].

М. Грушевський говорить про те, що відповідати вимогам такого стилю життя є справою непростюю. У листі до О. Барвінського історик писав: “Прикро чути й за Ваше нездорове! Я также не похваляюся... А особливо як подумаєш, що абсолютно не маю собі подарувати можливости провадити гігієнічніше життя! То є біда наша..., що так часто ціла важка справа лежить на одному чоловіку – деж тут балакати за здорове. Се потроху належить і до моєї малої особи” [234, арк. 49-49 зв.].

Як видно, “гігієнічне життя”, яке було складовою загального поняття стилю життя інтелектуалів, включало в себе певний режим праці, але також і відповідне бажане місце проживання в його широкому та вузькому сенсах.

У широкому сенсі – це природне (найбільш сприятливий для фізіології тієї чи іншої індивідуальності клімат) та соціальне (урбаністичне чи сільське) місце проживання. У вузькому – це звичні і комфортні умови проживання – функціональність квартири, архітектура, речі, що оточували і складала основу комфортності існування тіла.

Саме наприкінці XIX – на початку XX ст., підкоряючись вимогам нового стилю життя представників середнього класу, в архітектурі почав домінувати модерністський стиль Art Nouveau. Уникання прямих кутів та прямих ліній – здавалося було найбільшою турботою тих архітекторів, художників та ремісників, хто намагався ідентифікувати себе з цим напрямом. Він був серед перших з тотальних стилів, домінуючих у дизайні всього – від архітектурних інтер’єрів до дизайну капелюхів і запонок, та першим, що орієнтувався на вимоги “нової психології” – надати максимальний комфорт багатостраждальному тілу та нервам, що страждали від шаленого ритму сучасного життя. Він характеризувався переходом до простору приватного інтер’єру, який мав би заспокоїти розбурхані нерви. Інтер’єр Art Nouveau, люксово обладнаний, робив свій терапевтичний та функціональний внесок щодо комфорту внутрішнього психологічного стану індивідуума. Ця тема “взаємодії” вимог новітньої психіатрії та архітектури початку XX ст. розкрита у блискучій статті Кейта Бреснехена (Bresnahan K.) “Неврастенічний суб’єкт та буржуазний інтер’єр” [339].

У статті К. Бреснехен досліджує неврастенію (або “нервові виснаження”) як означення для культурних практик, що формували наприкінці XIX ст. дискурсивні та матеріальні простори. Неврастенія та її “лікування” – у продукуванні домашнього інтер’єра, захищаючи її жителів від шоку модерності, була пов’язана зі страхами та інтересами з приводу

впливів економічних та соціальних трансформацій на нових суб'єктів урбаністичного життя. Буржуазний інтер'єр покладався на конструкцію суб'єкта (чоловіка), приватизованого та розвернутого всередину. “Мета буржуазного інтер'єру, – пише К. Бреснехен, – в якому мають мешкати потенційні... неврастеніки – був конструкцією простору, що продукував ілюзію індивідуальності, захищаючи його мешканців від шоків модерного життя” [339, с. 173]. Прочитуючи домашній дискурс неврастенії через аналіз буржуазного інтер'єра Вальтера Бенджаміна (Walter Benjamin'a), ця стаття досліджує шляхи, через які цей простір слугував для конструювання його суб'єктів і у той же час репрезентував їх самих собі, продукуючи та стверджуючи міф дому у той самий момент, коли він зникнув з історичної сцени.

В “Автобіографії” 1906 р. М. Грушевський також продемонстрував свою достатню обізнаність з відповідною спеціальною літературою. Нагадаємо, що саме завдяки слідуванню певним життєвим правилам проживання, що відповідали найелементарнішим вимогам гігієнічного життя, М. Грушевському, здається, вдалося приборкати свій невроз та поновити втрачену працездатність. Коли в “Автобіографії” 1906 р. він писав про те, що неврастенія його пішла на спад після придбання ним землі за Львовом – то можемо не сумніватися, що в цьому біограф-себе як іншого М. Грушевський слідує давно “опрацьованому” у біографіях “інших” сюжету життєвої гігієни: “Житє в сій далекій від міського гамору вілі не мало причинило ся до можності управильнити свою наукову роботу й протиставитися упадку здоровля” [63, с. 208-209]. М. Грушевський говорить про те, про що дуже добре знав “освічений читач” початку ХХ ст. та що не є секретом для сучасних спеціалістів з “історії неврозів”. Нам же доводиться нагадувати, що концепт “неврастенії” з самого початку пов'язувався його “винахідником” Бірдом швидким темпом урбаністичної цивілізації і “міським гамором”, а своєрідною терапією виступало проживання хворого у сільській (не міській) місцевості. Про це ж писав у

1904 р. у ЛНВ І. Раковський у статті “Вплив цивілізації на людські нерви” [274]. (Нагадаємо, що ця стаття була опублікована у ЛНВ за той же рік, в якому у статті-некролозі на А. Чехова М. Грушевський зазначив неможливість російського письменника слідувати вимогам гігієнічного життя).

З приводу уявлень європейців початку ХХ ст. щодо негативного впливу міського життя на стан нервової системи пише і авторитетний спеціаліст з питань формування культур неврастенії у Німеччині Хайнц-Петер Шмідебах (Schmiedebach H.-P.) у статті “Громадський погляд на неврастенію у Німеччині: у пошуках нового ритму життя”: “Одна остання громадська потреба у контексті дебатів з неврастенії має бути згадана. Було сказано, що однією з вирішальних причин нервової слабкості був міський шум. До великої міри цей шум походив від візків, які тинялися по кам’яній бруківці, що супроводжувалося тріскотнею звуків шмагань кучерів. У порядку зменшити це джерело шуму, було необхідно вимагати нового покриття вулиць та заборони візникам без потреби шмагати коней” [595, с. 227-228]. Ситуація в Австро-Угорщині навряд чи відрізнялася від Німеччини у кращий бік.

Зазначимо, що такий консенсус інтелектуалів відповідного періоду (як лікарів, так і освічених пацієнтів) щодо цілющих якостей сільського повітря був залишком ідеалізації сільського життя, виплеканої епохою романтизму. І в цьому пункті відповідності певному стилю життя, наслідуючи медичні настанови на “гігієнічне життя” у селі, М. Грушевський, як і більшість представників середнього класу кінця ХІХ – початку ХХ ст., виступав “романтиком” та “народником”.

Власне весь проект “гігієнічного життя”, що розроблявся європейськими інтелектуалами у цей період, поступово мав бути поширений не лише на “інтелектуалів”, але й на “простий народ”. Використовуючи сконструйовану епохою fin-de-siècle фігуру невротичної особи, жанр літератури “гігієни здоров’я”, що опанував широкі верстви

населення, був на зламі XIX – XX ст. тією ланкою, що пов'язувала атрибути ідеального, здорового громадянина з ширшою конструкцією національного будівництва. Медична література російської імперії, яка пропагувала “гігієну життя” (наприклад, “Бібліотека самоосвіти”) мала у своїй основі “раціоналістичний” (просвітницький) проект перетворення народу на громадян через освіту і “романтичний план” трансформації народу в націю у процесі націотворення.

Окрім переселення за місто, М. Грушевський скористався й іншим засобом покращання здоров'я й лікування “неврозу” – шляхом закордонної поїздки до Італії (про це також пише М. Грушевський в “Автобіографії”). Така форма організації дозвілля – популярні поїздки у закордонні санаторії на початку XX ст. – була поширенням життєвого стилю аристократичної верхівки на середній клас, до якого належали й інтелектуали.

Якщо “здоров'я” або, інакше кажучи, протиставлення хворобам розглядати як певний водорозділ для класифікації стилів життя європейського інтелектуала кінця XIX – початку XX ст., то “гігієнічне життя” у такому випадку мало своїм негативним відповідником “богемне життя”, пов'язане великою мірою з розвитком культури декаданс. Богемне життя – шлях неконтрольованої розтрати енергії тіла. У “Літературній спадщині А. Доде” – статті, опублікованій М. Грушевським 1899 р., дослідник торкається цієї проблеми тісного зв'язку між “богемним життям” та занепадом здоров'я: “Взагалі Доде багато працював сі роки, роблячи свою літературну карієру, а заразом жив веселим нерегулярним життям парижської “богеми”, як зветься се “циганське” парижське життя; з роду слабший його організм був дуже ослаблений сими висиленнями...” [99, с. 181]. Продовжуючи цю тему у наступному номері ЛНВ, заразом підпорядковуючи матеріал біографії А. Доде наративній стратегії *illness narrative* для інтерпретації передчасного, на думку вченого, згорання творчості французького письменника, М. Грушевський написав: “Такий ранній упадок творчості може здивувати: випускаючи Руместана, Доде мав

лише сорок літ. Але се пояснює нам лихий стан його здоровля: ми знаємо, що він був слабоватим від молодих літ і мусів часто виїздити на поправку; в своїх записках він оповідає, що під час роботи над “Королями на вигнання”, він прожив таку остру атаку слабости, що не надіяв ся жити й своїй жінці доручав закінчити книгу. Страхи показалися, на щастя, неоправданими, але сили упали, й задовго перед смертю Доде став справдішнім мучеником своїх хвороб, так що можна тільки дивуватися його духовним силам, що брали гору над новим упадком організма... давали йому можливість творити неважаючи на фізичні страждання” [99, с. 15].

Наративна стратегія, що конструювала сюжетну лінію “захворювання як перепони” процесу “органічної” реалізації особистості та розкриття її творчого потенціалу не була інваріантною чи незмінною. Існував також і позитивно орієнтований варіант цієї стратегії, своєрідна інверсія моделі, хоч зустрічалася вона у текстах початку ХХ ст. скоріш як виняток, ніж правило. Елементи такої “інверсованої моделі” використав, наприклад, І. Франко у тому ж таки ЛНВ за 1904 р. при написанні некролога англійському філософу та соціологу Г. Спенсеру: “Уроджений у році 1820 в Дербі він [Г. Спенсер – В. В.] від малку був хоровитий і се ошадило йому муки в тодішній англійській школі, якої страховища відомі кожному, хто читав Діккенсові повісти, особливо Давіда Копперфільда” [303, с. 62]. Отже, як видно, хвороба Ч. Діккенса (“тілесні муки”) була тим “щасливим квитком”, який позбавив його від більш згубних впливів суспільства через шкільну освіту (“мук соціальних”).

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що, по-перше, концепція “універсальної енергії” наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була “метафізичною” категорією, яка належала рівночасно як простору неоромантизму, так і позитивізму – всім тим його різновидам, які сприймали фізикалістську модель світу як універсальну. Можна сказати, що “енергія” виступала тим транспарадигмальним концептом, який, немов лінія горизонту, поєднувала горній містицизм неоромантиків і земний

логіцизм позитивістів, “релігію ліриків” та “формули фізиків”. І не дарма фізики-теоретики другої половини XIX ст. – початку XX ст. зробили “енергію” “корінною метафорою” (Т. Сарбін) своєї наукової метафізики.

По-друге, “життєва енергія” у текстах М. Грушевського виступала імперсональною категорією, і він вдавався до одних і тих енергетичних наративних стратегій, до тих самих лінгвістичних конструкцій, систем аргументації та “енергетичних” метафор, коли йшлося про “народні маси”, “державу” і про “героїв-індивідів”. Для порядку історичного письма Михайла Сергійовича, як бачимо, було байдуже, який “актор історичної дії” посяде місце у просторі вже готової наративної конструкції, хто займе “порожню клітину” вже задалегідь визначеного сюжету, в якому трансформація енергії має відбутися або за схемою, визначеною законом Г. Гельмгольца, або за законом Р. Клаузіуса.

За всім вищесказаним стоїть принаймні одна дійсна проблема – проблема виходу української історіографії на рівень дослідження метафізичних концептів, застосованих М. Грушевським, на рівень, за яким редукція його думки стає вже неможливою й розчиняється у невизначеності. До такої метафізичної підкладки його історіописання і належала категорія енергії.

4.4. Деконструкція “звичайної схеми” всесвітньої історії: перспективізм М. Грушевського

Друге центральне питання, окрім впливу на погляди М. Грушевського переосмислення на зламі XIX – XX ст. концепту “енергія” у фізиці – які ж “нові підстави” власне методологічного плану, можливо, як реакція на теорію відносності А. Айнштейна дозволили (якщо дозволили) М. Грушевському у 1918 р. модернізувати історичну науку, тобто, з одного боку – “демонтувати” старий метанаратив всесвітньої історії, а з іншого – “сконструювати” новий? Наскільки теоретично завершеним був цей модернізаційний жест, продемонстрований М. Грушевським в “Історії й її соціально-виховуючому значенні” й відповідно, наскільки “радикальним” був його розрив з традиціями історіописання? Які форми легітимації історичної науки були задіяні істориком при реалізації цього модернізаційного жесту?

Якщо скористатися для відповіді на вищезначені питання звичними категоріями аналізу “історіософських” текстів, що слугують засобами дисциплінарних рубрикацій, то у такому випадку доведеться протестувати три групи структурних елементів, відповідальних за існування будь-якого наукового знання як системи:

- 1) загальні уявлення про історичну науку (з визначенням її завдань та сенсу);
- 2) уявлення про “предмет” (“об’єкт”) наукового пошуку;
- 3) знання про наукові методи.

Іншими словами, протягом даного дослідження спробуємо з’ясувати, у полі якого авторитетного дискурсу початку XX ст. і в який спосіб в статті “Історія й її соціально-виховуюче значення” М. Грушевському вдалося забезпечити континуїтет нового історіографічного метанаративу та демонтаж

старого у процесі кардинальної зміни поглядів на завдання історичної науки, її предмет та методи.

Перша проблема, розв'язання якої передуює відповіді на вищепоставлені запитання: у просторі якої інтелектуальної течії початку ХХ ст. шукати ті джерела модерності, ті ключі, які ініціювали модернізацію М. Грушевським історичної науки. Кілька “мовних штампів”, звичних для епохи *fin-de-siècle*, видають присутність “філософії життя” у “Історії й її соціально-виховуючому значенні”. Принаймні, слоган “переоцінка цінностей”, присутній у статті українського історика завжди звично асоціювався з постаттю Ф. Ніцше. Текст “Історії й її соціально-виховуючого значення” буде розглядатися тут у відповідному йому синхронічному контексті філософії життя та айнштайніанської революції у фізиці – тих новітніх теоретичних дискурсів, які стимулювали інтелектуальну ініціативу вчених початку ХХ ст. й пропонували успішну модель “наукового відкриття”. Власне, на шляху переміщення статті М. Грушевського у відповідний контекст зламу ХІХ – ХХ ст. ми й спробуємо проявити певні приховані для української історіографії сенси, поховані під руїнами традиційних прочитань текстів М. Грушевського. І якщо, наприклад, вагу “ніцшеанського сліду” в “Історії й її соціально-виховуючому значенні” – програмі, на основі якої М. Грушевський пропонував перебудувати всю українську історичну освіту, буде підтверджено, то питання, якого не уникнути, – це проблема відповідності текстів М. Грушевського тим звичним, канонічним моделям позитивістськи та соціологічно орієнтованого історіописання, у шати якого звичним рухом вбирають творчість вченого в Україні.

Відомо, що у текстах М. Грушевського присутність Ф. Ніцше хоч і була помітною, проте німецький філософ навряд чи належав до тих інтелектуалів, на яких постійно орієнтувався український історик у своїх міркуваннях.

Так, у статті “Про українську мову й українську справу”, опублікованій на початку ХХ ст. (1907 р.) – у період, коли популярність філо-

софії Ф. Ніцше у Російській імперії досягла апогею, М. Грушевський не міг повністю оминати цей “сюжет” й скористався відомою характеристикою російського філософа В. Соловйова, позначивши дисциплінарну приналежність німецького інтелектуала через звичну, “негативно” прописану фігуру філології: “Артисти слова на зразок Флобера або Ніцше нехай роками шліфують, виробляють, викінчують свої архитвори. Ми, робітники біжучої хвилі, слуги сучасних потреб українського народу, не можемо чекати того часу, аж поки наша мова так виробиться... щоб можна було виробляти публіцистичну статтю чи наукову розвідку як ювелірну цяцьку...” [129, с. 27]. Отже, захоплення серед російських інтелектуалів початку ХХ ст. “стилістом” Ф. Ніцше (який згадується у компанії з французьким письменником Флобером), не відповідало, на думку М. Грушевського, викликам українського політичного життя, яке потребувало не стільки “філологічного” формального ставлення до мови як самодостатнього “феномену”, скільки практичної настанови до неї як “інструменту”. Проте, попри таке ставлення провідного українського історика та одночасно фактично єдиного редактора “ЛНВ” до “артиста” Ф. Ніцше цей часопис, намагаючись задовольнити літературні та філософські потреби своїх читачів, вчасно зреагував на запити ринку й за рік до появи вищенаведених рядків М. Грушевського опублікував невеличкий уривок з “Так мовив Заратустра” у перекладі М. Мочульського [252, с. 57].

Дисциплінарний вектор сприйняття українським істориком Ф. Ніцше, ймовірно, поступово змінювався й, наприклад, у “Початках громадянства (Генетичній соціології)” (1921 р.) постать Ф. Ніцше хоч і з’являється всього лише раз, проте, на цей раз вже в “одязі” філософа. У примітці (***) , у вигляді короткої репліки (на одній зі сторінок цієї соціологічної праці), М. Грушевський скористався традиційним загальним кліше щодо концепцій Ф. Ніцше як різновиду соціального дарвінізму та виставив німецького філософа у звичній ролі “співця надлюдини”. Зокрема, М. Грушевський

пише: “Особливо спопуляризував і звульгаризував сей “дарвінізм” Фр. Ніцше (Nietzsche) своєю проповіддю *Übermensch*-івства...” [128, с. 21].

Проте окремі рядки “Історії української літератури” М. Грушевського свідчать, що обізнаність українського історика з творчістю німецького філософа не була такою вже поверховою. Спочатку, при першій появі у цьому “літературознавчому” тексті Ф. Ніцше виступає репрезентантом образу філософа як такого (поруч з Платоном, з чиїм іменем асоціюється класична філософія): “Але в сю сферу входять нерідко і твори риторичного мистецтва, церковна проповідь, так само як судова або політична промова; концепція філософа – такого, скажимо, як старий Платон і недавній Ніцше” [94, с. 8].

Далі М. Грушевський робить Ф. Ніцше першим серед рівних антропологів, соціологів, психологів кінця XIX ст., називаючи його ім’я поруч з Фрезером, Біхером, Гросе...: “Інтересна, з іншої сторони, як проба використання новіших ідей про зв’язки словесного мистецтва в примітивній житті (поглядів Ніцше, Біхера, Фразера, Гросе й ін.)” [94, с. 68]. Таке поєднання імені німецького філософа з іменем автора “Золотої гілки” (Фрезером) зустрічається і в іншому місці “Історії української літератури”: “Перевів паралелі між західноєвропейськими і слов’янськими весняними обрядами, розвиваючи вище цитовану тезу Ніцше про розвиток поезії з обрядового закляття, в дусі магічної теорії англійського етнологіста Фразера” [94, с. 51].

Михайло Сергійович послався тут на Ф. Ніцше як на автора оригінальної теорії походження поезії, подавши майже на сторінку цитату з “Веселої науки”. Щодо цієї розлогої цитації М. Грушевським німецького мислителя, то “вступ” до неї у вигляді коментарю стосовно певних пріоритетів Ф. Ніцше має такий вигляд: “Сей утилітарний характер первісної поезії дуже добре відчув і в неоднім упередив пізніші спостереження соціологів-економістів і істориків культури, хоч орудував переважно самим філологічним матеріалом, Ніцше в своїм фрагменті “Про початок поезії” з

“Веселої науки” (Froehliche Wissenschaft, гл. 84, 1882), виступаючи проти проповідників “інстинктивної моральності людини”...”[94, с. 18]. Прикметно, що тут, на думку М. Грушевського, “філолог Ф. Ніцше” у постановці певних проблем переважає і “соціологів-економістів”, й “істориків культури”. Власне, як побачимо, йдеться про ту ж саму перевагу та “фору”, яку анонімно присутня в “Історії й її соціально-виховуючому значенні” модель ніцшеанського “етичного” історіописання дає “історії-соціології” [610].

Попри те, що Ф. Ніцше не згадується у знаковій статті М. Грушевського 1918 р., принаймні одну факторну ознаку, що визначає “парадигму історіописання” представників “філософії життя”, український історик таки сприйняв: йдеться про означення життя як універсальної категорії, з височини якої й може бути оцінено будь-який феномен, у тому числі – когнітивний. Й саме цим визначається сенс історичної науки.

В “Історії української літератури” М. Грушевський дав таке “контекстуальне” визначення історії: “...історія і література – людське життя і його відбиття у словесній творчості - однаково зробились предметом моїх інтересів...” [94, с. 38]. Як бачимо, саме метафора “життя” була для українського інтелектуала “предметом” його зацікавлень й окреслювала той спільний сенсовний простір, який об’єднував для М. Грушевського дві значимі сфери його інтелектуальної реалізації – історіописання та літературознавство.

Спільне окреслення функції історіописання через підпорядкування останнього як форми пізнання життю може слугувати індикатором для майже автоматичного вписування історичної науки у простір “філософії життя”.

У Ф. Ніцше, це присутнє, серед іншого, у формі відповіді на запитання: “Чи повинне панувати життя над пізнанням, чи пізнання – над життям? Яка з двох сил є вищою та вирішальною? Ніхто не сумніватиметься: життя є вищою, панівною силою...” [250, с. 227]. З цього приводу, в іншому місці, конкретизуючи питання щодо історії, німецький інтелектуал пише: “Історія, оскільки вона сама стоїть на службі у життя, підпорядкована позаісторичній

владі й звідси не може й не повинна стати, в силу такого свого підпорядкованого стану, чистою наукою на кшталт, наприклад, математики” [250, с. 168].

Х. Ортега-і-Гасет, у своєрідному резюме до “Теми нашої доби”, що мало окреслити завдання (“місію”) сучасної йому епохи, також, як і Ф. Ніцше опікується проблемою стосунків “пізнання”(розуму) та “життя”, надаючи перевагу останньому: “Тема нашої доби полягає в підпорядкуванні розуму вітальності... За кілька років вимога поставити життя на службу культурі видасться абсурдною. Місія новочасності полягає саме в перегляді їх взаємозв’язку й показі того, що навпаки, культура, розум, мистецтва, етика повинні служити життю” [259, с. 345].

У М. Грушевського тема “служіння” історіописання життю відсилає до операції інтерпретації, а саме історіописання цим рухом вченого переводиться в розряд різновиду герменевтики: “...в перспективах сучасного життя і його історії, яка зрештою вживається для помочі скрізь, для вияснення і усвідомлення сучасного становища – служить підставою його інтерпретації” [90, с. 179]. Такий погляд на завдання історії вповні логічно впливає з класифікації наук М. Грушевського: “Всі науки, всі дисципліни як предмети навчання... поділяються щодо свого завдання на дві групи. Одна має на меті уяснити людині її роль в житті й його реальні обставини...” [90, с. 179]. У колі цього першого комплексу дисциплін, які мали б окреслити місце людини у житті, М. Грушевський на перше місце ставить історію. Й саме з перспектив життя розглядається вченим шкільна історична освіта в Україні й визначається вектор її подальшого реформування: “Школа повинна дати з цього погляду те, чого треба життю. Коли вона того не даватиме, тим гірше для неї” [90, с. 180]. А історія, з цього ракурсу “служіння життю”, не є і не може бути такою ж наукою, як математика: вчений використовує той же універсальний символ “науковості”, що і Ф. Ніцше, протиставляючи “історію” – “точній науці”: “Сей елемент [моральний – В.В.] в повній силі живе і в нашій історичній

навчанні, і в історичній творчості, і він буде жити завсіди, які б абстрактні, чисто соціологічні завдання не висувала собі історична наука, як би не старались підігнати історичний розслід під математичні формули й теореми...” [90, с. 182].

Таким чином, універсальна опозиція, яка протиставляла “життя – науки” й визначала загальні структури “філософії життя” прописана і в текстах Ф. Ніцше, і Х. Ортеги-і-Гасета, і у статті М. Грушевського, хоча, очевидно, що у праці останнього – більш обережно, без крайнощів антисцієнтизму, притаманного представникам філософії життя, але з таким же протестом проти потрактування історичної науки як “точної”, на кшталт “математики”.

Ще одним спільним моментом у текстах Ф. Ніцше та М. Грушевського є тотожне визначення сенсу історіописання як процесу самопізнання (спільна апеляція до класичного античного ідеалу історіописання за формулою “пізнай самого себе”). М. Грушевський відсилає до цього “античного рецепту” вже на початку свого тексту: “З сього погляду, у сім здійсненні античного рецепту – “пізнай себе”, що й досі служить головним завданням навчання, історія в різних видах і проявах займає дуже важне місце, властиво – просто таки панує в нім, даючи змогу в процесі розвою пізнавати різні сфери людського єства” [90, с. 179]. Ця тема “самопізнання” проявляє себе протягом тексту ще не раз, підтверджуючи своїми повторами власне значення у системі аргументації: “Подібно до того, як гуманітарні науки взагалі мають допомогти людині “пізнати себе”... історія має вказати відповідне місце й дати об’єктивну міру для ролі й значення даного громадянства і тої хвилі, яку воно переживає” [90, с. 185-186]. Ф. Ніцше, також, підбиває своє знамените есе “Про користь та зловживання історії для життя” відсилкою до “самопізнання”: “Дельфійський бог напучує вас на самому початку вашого руху до цієї мети...: “Пізнай самого себе”. Протягом століть грекам загрожувала та ж небезпека... саме загроза загинути від затоплення чужим та минулим –

“історією”. Вони ніколи не жили в... ізолюваності; їх “освіта”, навпаки, протягом довгого часу являла собою нагромадження чужоземних... форм та понять, а релігія їх відбивала... битву богів всього Сходу... Греки поступово навчилися організовувати хаос; цього вони досягали тим, що відповідно до дельфійського вчення знову повернулися до самих себе” [250, с. 229].

Історія, яка слугує життю, скеровується завданням самопізнання й не може, внаслідок цього, виступати в якості “чистої науки” (на кшталт “математики”) – такі нові засади історіописання, запропоновані М. Грушевським у 1918 р. були вповні суголосні візії історичного пізнання, ініційованій у межах “філософії життя”.

У чому ж, на думку М. Грушевського, розкривався цей процес “історичного самопізнання”, яким й має опікуватися історик й який виводить процес історіописання з під знаменника точних наук? У тексті “Історія й її соціально-виховуюче значення” це прописано недвозначно. Він розкривається у концепції “культу предків”: “В тім примітивнім ужитку, в яким вона [історія - В.В.] була колись, се була повість про славні заслуги... героїв предків, вартих того, щоб їх любити і їх слідами йти...” [90, с. 182].

Й на цій же сторінці: “Традиція й являється... культом заслуг попередніх поколінь, зв’язаних з почуттям свого обов’язку...” [90, с. 182]. Далі: “...культ предків, сам собою переходить в обов’язок перед потомками...” [90, с. 183].

Цей “культ предків”, який, на погляд провідного українського історика утворював найдавніший шар історіописання, тобто, виступав його факторною ознакою, мав, як і будь-що в текстах М. Грушевського, міцну особистісну підкладку.

У студентському записнику М. Грушевського є рядки, що здатні прояснити сказане. Так, роблячи виписки з текстів М. Костомарова (зокрема, т. XIV його “Монографій...”), М. Грушевський репродукував не стільки концептуальні схеми історичних подій XVII ст., скільки особливо ретельно занотовував відомості про одного діяча епохи гетьманування

Виговського, який вірогідно міг би бути його предком, відшукуючи власне ім'я у історії: “Груша – приятель Виговського. Груша – посол в Варшаву; дарование дворянства послам...” [148, арк. 477]

Пізніше історик прописав цей прихований мотив власних історичних розслідів, який загубився на сторінках записника, окремим “пунктом” своїх “Споминів”, які, як відомо, історик почав писати у тому ж році, що й “Історія й її соціально-виховуюче значення”: “...Я став почувати родинну зв'язь і в мені підіймався культ сім'ї, у власті котрого я жив незвичайно довго і вважав його... першою основою свого життя (sic! – В.В.)...” [135, с. 123].

Таким чином, як виглядає, “культ предків”, пройшовши декілька трансформаційних стадій в “ego-нарративах” М. Грушевського потрапив на сторінки “Історії й її соціально-виховуючого значення” вже не у ролі “першооснови” конкретного життя конкретного історика, а як найглибша структура будь-якої “історії” як дисципліни.

Поєднавши напівформули-висловлювання М. Грушевського щодо “історії”, “життя” та “культу предків” задля побудови цілісної “формули”, сконструюємо простий категоричний силізм:

- а) “історія – то людське життя” (текст “Історія української літератури);
- б) “культ сім'ї” покладено в основу його (М. Грушевського) людського життя (“Спомини”). Висновок: “культ сім'ї” складав для М. Грушевського підґрунтя історії. Саме це й зафіксував історик у “Історії й її соціально-виховуючому значенні”.

Отже, як виглядає, для провідного українського історика ХХ ст. зацікавлення історіописанням як родом діяльності з самого початку виступало як діяльність, що була пов'язана з власним “родом” (й звідси з його численними соціальними відмінами – деперсоналізованими субститутами, наприклад, з “на-родом”, “традицією”, “науковою школою”), діяльність, що впливала з обов'язку перед предками. Звідси – його історія завжди підпорядковувалась генеалогії власного імені.

Отже, “культ предків”, тобто, власна “генеалогія” як підтекст “історіографії”, “історії українського народу” у викладі М. Грушевського. Щодо України такий хід справ не виглядав ані випадковим, ані дивним. Висловлюючись мовою сучасної соціології (або антропології - в залежності від наукової традиції), українська спільнота аж до набуття нею самовладного державного статусу наприкінці ХХ ст. структурно упорядковувалась за принципом *segmentary societies* (сегментарних суспільств). Тобто, являла собою сукупність форм бездержавного суспільства, чиїм домінуючим засобом соціальної організації була система походження й звідси членство у такій групі походження визначалося з точки зору спільних (вершинних) предків, реальних чи уявних байдуже. Й “історіо-графія”, презентована М. Грушевським, яка покладалася на “культ предків”, з одного боку, відбивала таке становище й реактуалізувала структури такого сегментованого суспільства, а з іншого – висвітлювала свій бездержавний колоніальний статус.

З усього вищесказаного випливає один дуже суттєвий висновок методологічного характеру: у текстах М. Грушевського, навіть на рівні задекларованої ним “наукової ідеології”, відбувалося затирання кордонів між “родинною історією” (мемуаристикою) та “історією науковою” (соціальною). Дещо спільне – “культ предків і сім’ї” – було покладено в основу особистого життя історика і абстрактного життя людства. І це спільне вивисувалося, до того ж, над власне “науковою” історією – історією “математичних формул і соціологічних завдань”. Звідси, щоб відповідним чином інтерпретувати його “концепції”, “історіософські та історіографічні”, треба частіше звертатися до його родинної історії і пам’ятати, що фактично М. Грушевський конфронтує “історію”-“гносеологію” (у її найбільш розрекламованому позитивістському розливі – “історію” під “соціологією”, яка обігрується символікою науковості точних наук) з “історією”-“генеалогією” або “історією”-“етикою”, надаючи перевагу останній.

Зрозуміло, що при такому “некласичному” підході М. Грушевського до завдань історіописання будь-яке окреслення “предмету” (“об’єкту”) дослідження, сформоване у межах класичної парадигми, втрачало сенс.

Як уже зазначалося, у дослідженні “Історіософія та історіографія Михайла Грушевського” О. Прицак, апріорно, у дусі структуралістів середини ХХ ст., виокремив “три фокальні терміни”, без аналізу яких, на його думку, неможливо було скористатися доробком “Історії України-Руси” – “народ”, “державу” та “героя в історії” [271, с. 28-33]. Цей трьохчленний ряд так званих “фокальних” термінів збігався, як не дивно, з вичерпним переліком тих традиційних “предметів” (“об’єктів”) дослідження, якими, за звичай, оперувала “класична” історіографія протягом всього ХІХ ст. – байдуже, чи йшлося про її “позитивістську”, чи “романтичну” парадигму. Безумовно, така орієнтація О. Прицака у визначенні “предмету” історичної науки на “класичне” історіописання ХІХ ст. не надавала йому жодної можливості помітити ймовірні інновації та модернізації історіографічної традиції М. Грушевським. Та й саме, доволі штучне обмеження американським істориком власного наукового інтересу текстом “Історії України-Руси” навряд чи сприяло розширенню дослідницьких перспектив. Проте, якщо вийти за рамки “Історії України-Руси” й врахувати досвід написання М. Грушевським інших текстів, зокрема, “Історії й її соціально-виховуючого значення”, то поданий О. Прицаком ряд “фокальних термінів” буде виглядати не повним. Четвертим, “втраченим” елементом, який по сей день ігнорується орієнтованою на історіописання ХІХ ст. вітчизняною історичною наукою, проте давно вже став “предметом” зацікавлень зарубіжної історіографії та соціології, виявляється “генерація”. (На сьогодні найбільш інформативними стосовно аналізу процесу функціонування концепту “генерація” в історичній науці є статті Джегера (Jaeger H.) [461] та А. Шпітцера (Spitzer A.) [613], своєрідними “аналогами” яких у просторі соціології виступають, на нашу думку, інші тексти першої половини 80-х рр. ХХ ст., що апелюють до концепції К. Маннгейма (K. Mannheim) [503]. Йдеться, насамперед, про

праці Д. Кертцера (Kertzer D. I.) “Генерації як соціологічна проблема” [468] та К. Лоудера (Loader C.) “Інтелектуальний розвиток К. Маннгейма” [493]).

І якщо все ж таки вважати правильним та доволі вичерпним аналіз О. Прицаком “фокальних” термінів у тексті “Історії України-Руси”, то треба визнати, що відсутність серед них “генерації” не є недоглядом чи помилкою поважного гарвардського вченого, а таки свідчить про “додавання” нового предмету, яке здійснив М. Грушевський у 1918 р. порівняно з ХІХ ст., подаючи у вигляді невеличкої статті власні теоретичні узагальнення досвіду написання багатотомної “Всесвітньої історії”.

Власне, проблема “генерацій”, здається, вперше у текстах М. Грушевського з’являється як самостійна й наскрізна для історичного пізнання тема у “Передмові” популярного “Культурно-національного руху на Україні в ХVІ – ХVІІ віці”, опублікованого М. Грушевським у 1912 р.: “Хотілось оживити... тих людей, їх гадки, надії й болі, скромні тріумфи й болючі невдачі, щоб разом з тим відчутти те найдорожче й найкраще, що дає нам пізнання своєї минувшости – зв’язь і солідарність з поколіннями наших попередників в вічних змаганнях до того, чим стоїть і живе людське життя всіх часів” [98, с. 8]. Як видно, найвища цінність (“найдорожче й найкраще”) історичного пізнання (“пізнання своєї минувшости”) для М. Грушевського знаходиться у здатності встановити нові зв’язки між поколіннями (скріплювати їх “солідарність”). Отже, у встановленні такого зв’язку, на думку Михайла Сергійовича, і полягала цінність історії. Підтвердження цієї тези знаходимо і в іншому місці вищезазначеної праці: “Нарешті для сучасного національного життя матимуть величезну вагу нові зв’язки і сполучники, які будуть відкриті і відновлені з нашим минулим – взагалі все те, що скріпить наше почуте солідарності і зв’язи з одшешшими поколіннями, яке й служить властивою підставою національного почуття...” [98, с. 2].

Власне пізніше, у 1918 р., М. Грушевський, без будь-яких недомовок, й розвинув цю ідею “солідарності” між поколіннями, сформулювавши концепцію історії як своєрідного різновиду “культу предків”.

Реалізація запропонованої ним у “Історії й її соціально-виховуючому значенні” моделі “історії-етики”, в основі якої знаходилося дещо “особисте, занадто особисте” М. Грушевського (“культ” його власної родини) – на поверхні, для загального вжитку була можливою лише у вигляді декларації взаємної відповідальності одного покоління українців перед іншим: “Пієтизм для сих діл служить нагородою предкам за їх заслуги й добродійства для потомків, підставою їх культу, й переходить zarazом в заохоту молодших поколінь до приподоблення славним предкам такими же славними ділами... традиція являється підставою тої людської солідарності, на якій живе й розвивається саме громадське життя. Історія... являється кінець кінцем цементом, яким держиться всяке людське пожиття, всякий громадський зв’язок...” [90, с. 179-180].

Те, що відбулося як не остання подія вищезазначеного тексту 1918 р. – це децентрація “предмету”: “народ”, як звичний предмет дослідження було переміщено М. Грушевським з центру у затінок, натомість його місце посіла ідея генерацій (поколінь). Оновлений у такий спосіб народ виступив, таким чином, як сукупність відповідальних у часовому континуумі одна перед одною генерацій. Й під такою “маскою” генерацій “народ” перетворювався на цілком придатний для наукового вжитку операціональний термін, позбавляючись рис чистої позачасової метафізичної абстракції. У такий спосіб М. Грушевський зробив ін’єкцію часу у тіло народу й ввів, таким чином, генерацію у когорту операціональних історичних категорій.

Щоб остаточно оцінити революційність й антипозитивістську (антиметафізичну) спрямованість цього кроку вченого варто лише порівняти його з класифікацією “предметів” дослідження, запропоновану у межах соціологічно-позитивістської парадигми М. Драгомановим, в якій “народність” потрактовується через те, що ми називаємо “я - моделлю” (або як “колективна індивідуальність”, або як сукупність “індивідуальностей”, об’єднаних спільною національною свідомістю). Дві

межі, які для М. П. Драгоманова все ще визначають систематику суспільства – це індивідуальність та народність: “А) Матеріал, з якого складаються суспільства: а) індивідууми, б) народності. В) Суспільства: а) їх форми: родина, клас, союз державний, союз міждержавний” [164, с. 80]. Як видно, генерації як соціологічній категорії не знаходиться місця у класифікації М. Драгоманова: атомарними соціологічними категоріями аналізу народності виступають індивідуальність, родина, клас.

Наскільки оригінальною була пропозиція М. Грушевського розглядати процес історичного пізнання крізь призму вивчення зв'язків між поколіннями, якщо врахувати одночасно і український, і європейський контексти? Де шукати “вітчизняні” джерела цього модерністського жесту історика, спрямованого на розрив зі звичними канонами історіографічної традиції?

Природним з цього ракурсу виглядає звернення до представників українського модернізму початку ХХ ст. – того “внутрішнього” синхронічного контексту, який супроводжував і появу “Культурно-національного руху на Україні в XVI – XVII ст.”, й “Історії й її соціально-виховуючого значення”. Тим більше, що саме вони, нечисленні репрезентанти модернізму в Україні, що гуртувалися навколо часопису “Українська хата”, були активними ретрансляторами ніцшеанства – течії, сліди якої стосовно завдань історичної науки в тексті “Історія й її соціально-виховуюче значення” проступають так чітко.

Поява у 1912 р. “Культурно-національного руху на Україні в XVI – XVII ст.” М. Грушевського не залишилася непоміченою адептами українського модернізму. Вони відповідним чином, правда доволі специфічно – цілком “естетично” й “дотично” – відреагували на текст Михайла Сергійовича.

Так, у короткій фразі літературного критика Ол. Авратинського (стаття “Про українське мистецтво в минулім”), яка рикошетом торкалася праці історика: “Небезінтересна коротенька замітка П. В. “Искусство старой Украины в новом труде проф. М. С. Грушевского (Культурно-

національний рух на Україні в XVI – XVII в.)”... Коли мені доводилося читати цю працю, я радувався, що шановний автор її більш дбає про графіку, ніж наші сучасні українські артисти-малярі. І ось перечитуючи рецензію на ці малюнки, я ще більше перейнявся сумом, нудьгуючи за браком національної графіки...” [2, с. 560]. Автор рецензії, як видно, зупинився не на змісті праці, а на коштовному графічному оформленні книжки М. Грушевського гравюрами, пожалкувавши, що сучасна йому епоха не може похвалитися таким багатством у галузі живопису, яке залишила по собі українська культура XVI – XVII ст. Поза увагою критика (як і української історіографії взагалі) залишилася відверта діалогічність М. Грушевського, проявлена у “Передмові” “Культурно-національного руху на Україні в XVI-XVII ст.” стосовно речників “Української хати”, – його заклик до “солідарності поколінь”, в якому модерністи мали б розгледіти опонування “власній” концепції генерацій.

С. Павличко у “Теорії літератури” звернула увагу дослідників принаймні на дві факторні ознаки інтелектуального життя тієї когорти літераторів-модерністів, що групувалися навколо цього часопису на чолі з його провідним “речником” С. Євшаном.

Доволі розмитий теоретичний дискурс С. Євшана, з одного боку, утримував власну позірну цілісність завдяки постійним відсилкам до філософії Ф. Ніцше, а з іншого – завдячував “концепції поколінь”, розробленій у праці Ф. Куммера “Зміна літературних поколінь”. Власне остання (уривки з неї друкувалися в “Українській хаті” протягом 1910 – 1911 рр.) являла собою ту авторитетну європейську “інстанцію”, постійна апеляція до якої мала б примусити супротивників С. Євшана з табору “народників” скласти зброю. Саме ці дві складові (соціальна та філософська) – теорія боротьби (літературних) поколінь та ніцшеанська філософія – й утворювали той ударний арсенал, яким українські модерністи “Української хати” намагалися зруйнувати віковічні мури “народницького” напряму української літератури. Вони й складали, серед іншого, інтелектуальну суть того укра-

їнського літературного явища, яке було позначено С. Павличко як “модернізм другої хвилі”.

У одній з статей С. Євшана “Лицар темної ночі” автор, спрямовуючи стріли критики проти народницької естетики С. Єфремова, зауважив: “Виходимо від т. зв. боротьби поколінь. Богу дякувати, не треба було ждати аж на генія, і якимось установлено приблизно поняття “покоління” (дає посилання на працю Ф. Куммера “Зміна літературних поколінь”. – К., 1911). Віднайдено і сформульовано “закони” боротьби поколінь, відкрито той чудовий, несучий життя процес. Але для Єфремова покоління – се ніщо більше, як “певна група однолітків”. Він знає добре, що се брехня, свідоме нещастя, але йому так треба сказати, щоб посміятися над “молодими”, бо зараз всім, хто називає себе “молодим”, він скаже: а ви ж маєте поміж собою 80-літню Ганну Барвінок. І ефект получится знаменитий” [170, с. 471].

У іншому тексті, розвиваючи думки стосовно “боротьби поколінь” С. Євшан наголошував: “Нова [генерація] нищить традиції старої, валить її богів, позбавляючи їх сили в дійсному житті, і лишаються храми порожніми” [261, с. 142].

Як бачимо, саме українські модерністи початку ХХ ст. у своєму наступі на народницьку традицію підняли на щит концепт “генерації”, перевівши естетичні дискусії у площину “боротьби літературних поколінь” й легітимізувавши власне ідеологічне протистояння з “народниками” у термінах певного “закону”. Їх естетичний бунт, з такого “законного” ракурсу, мав би виглядати в очах “стороннього спостерігача” не спонтанним анархічним рухом групи повстанців-аутсайдерів, а нічим іншим, як прикладом свідомої реалізації наукового (універсального) закону “боротьби поколінь” на “матеріалі” українського мистецького життя. Це, так би мовити – форма узаконеного бунту, що зовсім не виводить власні естетичні уподобання з ніцшеанської волюнтаристської самовладності життя. І С. Єфремов, очевидно, отримав свою порцію критики й звинувачень від опонента у “свідомому нещасті” саме за намагання

нехтувати відкритими законами, за спробу редукувати термін “генерація” лише до демографічного (вікового) фактору й замовчати досягнення європейського літературознавства. Натомість, М. Грушевського, не можна було звинуватити у “свідомому неуцтві”, оскільки він сам активно “проробляв” концепт “генерації” й спирався на нього, забезпечуючи у такий спосіб тяглість історіографічної традиції.

Отже, на момент, коли український історик зробив “генерацію” відправним пунктом своїх історіософських конструкцій, це поняття вже було актуалізовано і концептуалізовано у просторі ідеологічних та естетичних літературознавчих дискусій між вітчизняними “модерністами” та “народниками”. Виглядає доволі промовистим, що саме на період 1910-1912 рр. – час, протягом якого М. Грушевським писався та готувався до публікації “Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII ст.”, припадає активне листування Миколи Федюшки (псевдонім М. Євшана) з Михайлом Сергійовичем, їх взаємна співпраця. Саме тоді провідний теоретик українського модернізму мав майже необмежений доступ до редагованого М. Грушевським “Літературно-наукового вісника” (“ЛНВ”), отримуючи від українського історика особисті замовлення на написання рецензій, перекладів та оглядів літератури [231, арк. 1]. Так, у “ЛНВ” з’являються численні рецензії М. Євшана на збірник поезій Г. Чупринки та Л. Українки, переклад твору А. Доде “Тартарен з Тараскону”, некрологи з оглядом творчості Ф. Шпільгагена та М. Ленава... [171, 172, 173, 174, 175]. М. Євшан навіть певною мірою впливав на редакційну політику “ЛНВ”, підшукуючи, на прохання М. Грушевського, кандидатів для київської редакції часопису [232, арк. 10]. Саме у цей час – від однієї своєї статті до іншої – на сторінках “ЛНВ” М. Євшан ретранслює філософію Ф. Ніцше, намагаючись застосувати естетичні конструкції німецького філософа до українських літературних реалій. У 1911 р. на прохання М. Грушевського провідник українського модернізму опублікував програмову статтю “Суспільний і артистичний елемент в творчості”, в якій

сформулював власне літературне кредо, недвозначно висловившись на користь “артистичної” функції красного письменства й відтінивши соціальну функцію літератури, на якій за звичай наголошували “народники”. А свою статтю розпочав, посилаючись на авторитетний голос Ф. Ніцше: ““Правдивий мислитель розвеселяє і покріпляє все”, – каже Ніцше в своїй студії про Шопенгауера. І пише далі: “Нехай зміст все буде такий страшний та суворий, як сама проблема істновання; але пригноблювати і мучити буде твір тільки тоді, коли пів-мислитель чи пів-артист розпустили над ним чад свого негодовання...” [173, с. 449].

На нашу думку, саме у площині активних літературознавчих дискусій “модерністів – народників”, що припадають на період 1909 – 1914 рр. (час існування “Української хати”), у просторі безпосереднього спілкування з лідерами українського модернізму – М. Євшаном та М. Вороним – знаходився той модерністський імпульс, рецепція якого М. Грушевським спочатку пройшла через “Передмову” опублікованого ним у 1912 р. естетико-орієнтованого тексту “Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII ст.” й знайшла своє теоретичне оформлення на етичному рівні (у галузі історіописання) в 1918 р., коли з’явилася стаття “Історія й її соціально-виховуюче значення”. Нам вже доводилося наголошувати раніше, що для М. Грушевського взагалі не існувало розведення “етичного” та “естетичного”, й усі дисциплінарні та метафоричні варіації обох цих “феноменів” розчинялися у “сингулярності” “е[сте]тичного”: “...Не лише етика, але й естетика була залучена до простору метафізичної економії “життя” (“історії-природи”) текстів М. Грушевського. Правда, так принаймні здається, ця економія “життя” ніколи не робила з цього розведення “етики” – “е[сте]тики” питання сенсовної диференціації або тим більше опозиційної сенсовності, змішувала й підпорядковувала спільному “економічному закону” “надлишку / нестачі” дещо “е[сте]тичне” української культури. І “етика”, й “естетика” кожного разу виявлялися певним спільним пунктом, “елементом життя”, що протистояв чомусь іншому” [34,

с. 300]. О. Забужко взагалі розглядає цю принципову нероз'єднаність “морального” та “естетичного” як сутнісну рису українського й безпомильний засіб для розрізнення української та російської культури: “Леся Українка трапляє... у чи не найслабше місце російської культури: у генетично закладений у ній страх перед красою як перед гріхом, бісівською спокусою (“пре-лестью”), у вічно неподолані російські “ножиці” між “прекрасним” і “добрим”, естезисом і етосом... – те чого наскрізно панестетична українська свідомість (де навіть у розмовній мові поняття естетичного й етичного ряду таки ж по-еллінському “калокагатійно” не розмежовуються, і моральний вчинок іменується “гарним”!)...” [183, с. 532].

Якщо ми в “Історії й її соціально-виховуючому значенні” М. Грушевського знаходимо все те ж, звичне для модерністів “Української хати”, поєднання проблеми генерацій з ніцшеанством, то, мусимо визнати, що саме модерністська літературна критика початку ХХ ст. чимало прислужилася появі плану реформування історичної науки на “нових етичних підставах”, запропонованого М. Грушевським. І якщо, з іншого боку, український модерністський літературний проект не вичерпував повністю всіх інновацій, розгорнутих істориком у знаковій статті 1918 р., то принаймні саме він підготував достатній теоретичний ґрунт для такої реформи.

Наскільки оригінальним був цей крок М. Грушевського по імплантації ідеї генерацій у тканину історичної науки, враховуючи синхронічний європейський контекст? Чи існували певні “європейські відповідники” такого модерністського жесту українського історика й кому належав пріоритет у цьому питанні? Зрозуміло, що шукати його витoki у філософії самого Ф. Ніцше не доводиться, оскільки “генерація”, як відомо, ніколи не струшувала хід думки німецького філософа як виразна автономна проблема. Проте, очевидно, що саме це поєднання ніцшеанських концепцій з теорією поколінь не було випадковою аномалією українського інтелектуального руху початку ХХ ст., а відображало загальну долю

подальшого розвитку тієї європейської духовної течії, яка отримала назву “філософія життя”.

Один з її найвизначніших представників першої половини ХХ ст. – іспанський мислитель Х. Ортега-і-Гасет (нар. 1883 р.) вважається тим інтелектуалом, якому й надається європейський пріоритет щодо трансферу “концепції генерацій” у історичну науку. На цьому наголошували у своїх працях такі авторитетні дослідники творчості іспанського мислителя як Ф. Штурм (Sturm F. G.) [621], О. Холмс (Holmes O. W.) [455], Дж. Грехем (Graham J. T.) [421, 422, 423], Х. Ферратер-Мора (Ferrater Mora J.) [395].

У I розділі “Теми нашої доби” (під доволі показовою назвою “Ідея генерацій”) він виступив з критикою провідних концепцій, які на початку ХХ ст. визначали традиційну модель історіописання: “...В царині філософії історії існують дві протилежні тенденції, котрі, я гадаю... є однаково помильними. Одна з них являє собою колективістське, а друга – індивідуалістичне тлумачення. Для першої тенденції субстанцією історичного процесу є діяльність якнайширших мас; для другої – історичними чинниками виступають виключно окремі особи...” [259, с. 317].

Наголосивши, як бачимо, на помилковості обох пануючих у “філософії історії” початку ХХ ст. “тенденцій” історичного розсліду, що концентрують увагу на дослідженні “маси” (“народу”) та “особистості” (“героях”), іспанський мислитель натомість запропонував історикам перенести увагу на новий перспективний предмет історичного дослідження – “генерації”: “Зміни життєвого світовідчуття, які є вирішальними в історії, постають у формі генерацій. Генерація не є жменькою вищих особистостей, ані простою масою. Це немов нове, цілісне соціальне тіло, зі своєю добірною меншиною і своєю юрбою... Генерація, динамічний компроміс між масою та індивідом, є найважливішою концепцією історії і, так би мовити, тим шарніром, на якому остання рухається” [259, с. 317].

Розмірковуюючи над ключовим для історичного пізнання питанням зв'язків між двома поколіннями іспанський філософ виокремив дві можливі настанови, які визначають ставлення молодшої генерації до своєї попередниці: “Справа в тім, що генерації постають одна з одної, тож нова стикається з формами, породженими попередньою. Таким чином, для кожної генерації життя є процесом у двох вимірах. В одному з них життя одержує вже пережите попередньою генерацією – ідеї, поцінування, інституції тощо; в другому – пускається самопливом... Дух кожної генерації залежить від рівняння, утвореного цими двома складниками... Бували генерації, що відчували досконалу однорідність одержаного і власного. Це кумулятивні епохи. Коли ж уявлювалась значна різнорідність цих двох елементів, тоді поставали епохи заперечення і полеміки, покоління боротьби. В перших епохах молоді солідаризуються із старшими, коряться їм... Це часи старожилів. У других, оскільки йдеться не про збереження і нагромадження, а про звергнення й заміну, старожилів вимітають молоді...” [259, с. 318-319]. Таким чином, на думку іспанського мислителя, в історії існують два різновиди епох – кумулятивні та полемічні (епохи “заперечення”). Перший тип характеризується “солідаризмом поколінь”, тобто, континуїтетом традиції – вдячним отриманням молодшим поколінням спадщини, що залишилася від попередників. Другий тип позначається “боротьбою поколінь”, в якій молодша генерація заперечує досягнення й цінності старшої.

Майже одночасно з Х. Ортегою-і-Гасетом, якому скарбниця європейської думки завдячує впровадженню концепту “генерація” у простір історіописання, К. Маннгейм продемонстрував аналогічну інтелектуальну ініціативу у межах соціологічного дискурсу. У есе 1927 року, яке отримало назву “Проблема генерацій” німецький мислитель взагалі поставив під питання будь-яку можливість безперервної культурної спадковості між двома генераціями. Так, один з визначних сучасних дослідників творчості німецького соціолога Джозеф Демартіні (Demartini J. R.) з цього приводу пише,

що, на думку К. Маннгейма “плавній передачі культури між генераціями загрожують два моменти. Перший, передача культурної спадщини від однієї генерації до іншої є завжди далеко не повною. Елементи цієї спадщини втрачаються чи відкидаються, особливо внаслідок невеликого значення у очах нової генерації, яка не брала участі в накопиченні цієї спадщини. Друге, й це є більш важливим, нові генерації часто інтерпретують соціоісторичні події відмінно від того, як це роблять батьківські генерації, що має результатом свідому відмову від наявної культурної спадщини з апеляцією до адекватної інтерпретації цих подій” [377, С. 2].

Таким чином, очевидно, що для К. Маннгейма, на відміну від Х. Ортеги-і-Гасета, розрив між генераціями є не стільки психологічною настановою представників одного покоління стосовно іншого, скільки соціально обумовленим процесом, який було піддано соціологічному аналізу, наприклад, у відомій праці Е. Еслера (Esler A.) “Революція молоді: конфлікт генерацій у модерній історії” [390].

Якщо пропустити крізь сито рубрикації видатного іспанського мислителя – молодшого сучасника М. Грушевського та С. Євшана, уявлення останніх про зв'язок між генераціями, то очевидно, що ці українські інтелектуали посядуть цілком протилежні ніші “класифікації” Х. Ортеги-і-Гасета. Український історик в “Історії й її соціально-виховуючому значенні”, у термінах концепції “солідаризму між поколіннями” (напевно не без впливів соціології Е. Дюркгайма) намагається актуалізувати стосунки між генераціями, притаманні “кумулятивним епохам”, у той час як літературний критик “Української хати”, прославляючи “боротьбу поколінь” фактично потрактовує сучасну йому епоху як час “заперечення та полеміки”. Отже, “генерація” як новий “предмет” дослідження та загальні ніцшеанські уявлення про стосунки життя та науки – та зброя, яка дозволяла репрезентантам “Української хати” руйнувати народницьку традицію, у руках М. Грушевського перетворилася на засіб збереження іс-

торіографічного метанаративу (у формі відповідальності генерацій одна перед одною).

Отже, модернізація “предмету” історичного дослідження, що проявилася у запровадженні М. Грушевським у простір історіографічного дискурсу концепту “покоління” не могла виступати топосом тих “нових підвалин”, які мали б зруйнувати усталені традиції при побудові нової історичної науки. Власне сама концепція “солідаризму та взаємної відповідальності генерацій” була спрямована не на руйнацію старої традиції, а на те, щоб забезпечити український історичний метанаратив новим надійним засобом транзитивності традиції, що відповідав би вимогам сучасності. На відміну від модерністів “Української хати”, теоретична легітимація яких як інтелектуального руху здійснювалася в межах “закону боротьби поколінь”, джерела розриву М. Грушевського зі старими нормами історичної науки знаходилися, вочевидь, не у просторі “предмету”, а у площині “методу” – тієї спільної для “філософії життя” “оптики”, якою український історик єднався, як побачимо, і з Ф. Ніцше, і з Х. Ортегою-і-Гасетом [421] та розривав з українськими попередниками.

Проте, що ще вимагає окремого, більш широкого осмислення – це подальше окреслення місця М. Грушевського у просторі такого доволі гетерогенного інтелектуального явища, як європейський модернізм зламу XIX – XX ст. Адже саме М. Грушевський, як ніхто інший, на теоретичному (як історик) та практичному (як політик) рівнях прислужився до створення проекту модерної української нації. Залишилося “лише” осмислити й з’ясувати, наскільки сам цей “національний” проект як інтелектуальний конструкт завдячував феномену “європейського модернізму”, а якою мірою належав до ідеології епохи “романтизму”, на чому, зазвичай, наголошують сучасні українські історіографи та культурологи. Також питання, які цікавили нас у даному підрозділі дослідження, а саме – у який

спосіб вчений “самовписувався” й “виступав як” активний “співтворець” цього європейського інтелектуального феномену на методологічному рівні, надалі залишаються відкритими для подальшого розгляду.

У “Передмові” до “Культурно-національного руху на Україні в XVI – XVII віці” – естетичного еквіваленту етико-орієнтованої та антисцієністськи-спрямованої “Історії й її соціально-виховуючого значення” історик М. Грушевський у іпостасі митця дає ключ до розуміння того, що значило на початку XX ст. “розірвати з академічними традиціями”: “Талановиті майстри, розриваючи з академічними традиціями, звертаються до пам'яток нашої старої творчості, відкриваючи в них глибоке артистичне розуміння – те почуття просторини і її художнього використання, яке було затрачене потім під впливами реалізму відродження. Починаються перші проби наукового студіювання сеї нашої артистичної спадщини, і.т.д.” [98, с. 1].

Як бачимо, розрив з “академічними традиціями” передбачав, на думку М. Грушевського, повернення вченими втраченого “відчуття простору”. Саме на ці новітні наукові “студіювання”, які вказують на перші спроби дослідити простір й звертав свою увагу український історик. Отже, на думку М. Грушевського потрібна нова “оптика”, нові засоби (“техніки” або “методи”), які дозволили б розпізнати простір, який, з ближчого ракурсу, виявлявся “життєвим” простором. Принаймні, й на цьому в іншому місці наголошував Михайло Сергійович, стара оптика (“шкло”), крізь яку історики (під впливом традиційного “академічного” шкільного навчання) звикли сприймати феномен життя не може забезпечити його, цього феномену, “незаплямоване” відображення: “Самі факти сього культурного руху переважно всім звісні – ще з школи. Що більше – школа положила своє пятно на них в нашій уяві, звівши се жите до ряду неінтересних дат... затасканих до тривіальності фраз. Перепустивши через шкла офіціального історичного світогляду се жите, приліпивши до його проявів свої каззонні

етикетки, вона позбавила вартости його зміст, зробила його таким же сухим і нецікавим” [98, с. 7-8].

Можливо, що саме у цьому перевідкритті простору криється суть того модернізаційного жесту, який дозволив самому М. Грушевському розірвати з “академічними традиціями” історіописання в “Історії й її соціально-виховуючому значенні”. Деякі сучасні дослідники саме у новому сприйнятті простору на початку ХХ ст. бачать головну рису модернізму, а на зламі ХХ-ХХІ ст. – постмодернізму (М. Крен (Crang M.) [362], Д. Поллок (Pollock D.) [563], Дж. Слассер (Slusser G.) [604], П. Вегнер (Wegner P.) [642], Е. Зерубавель (Zerubavel E.) [654]). Показово, що Майк Крен починає знакову колективну монографію “Осмислюючи простір” відсилкою до “просторового повороту” (“spatial turn”) у соціальних науках [362, с.iv] – події, яку обійшло увагою сучасне українське історіописання. І якщо “лінгвістичний поворот” в історіописанні являв собою результат інтердисциплінарної взаємодії лінгвістики, філософії мови та історичної науки, то “просторовий поворот” був наслідком її інтелектуальної естетизації, інтервенції естетики та історії мистецтва у сенсовне поле історіографії, що вимагало “різних очей” [530, с. 8-9].

Суть цього повороту добре викладено у статті М. Новічкої (Nowicka M.) “Мобільність, простір та соціальне структурування у другому модернізмі та далі” [548]. Вона робить наголос на трьох центральних питаннях щодо сприйняття простору в модерністських теоріях соціалізації й одночасно піддає сумніву: 1) розведення між географічним та соціальним простором, чії моделі використовуються для діагностування сучасних взірців соціальної структурації, що впливає з новітнього досвіду часо-простору; 2) визначеність періодизації, яка надає привілеگیю часу над простором; 3) наполегливість розуміння простору як “контейнеру”. Так що заклик М. Грушевського до “перевідкриття простору” з таких сучасних постмодерних перспектив виглядає вповні “модерністським”.

На мовному рівні “вторгнення простору” у гуманітарні науки на початку ХХ ст. відбилося у різкому збільшенні використання просторових метафор (від соціології до психології, історії та антропології), у центрі яких розташувалася метафора “перспективи”: ми зустрічаємо “перспективу” як метафору у назвах численних статей М. Грушевського (наприклад, “Нові перспективи”, “Питання дня (Аграрні перспективи)”), і це мало б привернути увагу дослідників до того значення, яке надавав їй вчений.

Осмилення методології перспективізму перетворилося на сьогодні у розвинену й авторитетну галузь знань, впливову складову “spatial turn”, зорієнтовану на інтердисциплінарне вивчення цього феномену. Серед чотирьох контекстів перспективізму, які для ХХ ст. виокремив Дж. Елкінз (Elkins J.), не останнє місце належить перспективістській схемі у гуманітарній теорії, що, на його думку, охоплює психоаналіз, літературну критику, феноменологію та теорію фільмів [387, с. 217].

Власне, дослідженню впливів перспективізму на методологію психоаналізу присвятили свої розвідки Р. Чессік (Chessick R. D.) [354], Л. Фрідман (Friedman L.) [409], М. Шварц та О. Віггінс (Schwartz M.A., Wiggins O.) [598]); літературознавства – Дж. Елкінс (Elkins J.) [387], Дж. А. Ковалік (Kowalik J. A.) [474]); філософії – Р. Легрер (Lehrer R.) [487], В. МакГвайер (McGuire W. J.) [509], Б. Реджінстер (Reginster B.) [581], Ч. Шехтер (Schechter Ch.) [594]); наукознавства – Р. Джієр (Giere R.) [416]).

Перші ж ґрунтовні рефлексії щодо перспективізму як універсальної методології були розгорнуті ще на початку ХХ ст. й, наприклад, М. Гартман в опублікованій у 1909 році праці “Про метод в історії філософії” заявив, що “всі фактичні речі найперше вимагають точки зору”.

1912 рік – рік публікації “Культурно-національного руху на Україні в XVI – XVII віці” М. Грушевського – ознаменувався появою в різних куточках Європи трьох праць, яким судилося відіграти провідну роль у переосмиленні на початку ХХ ст. простору з нових перспективістських позицій. Йдеться про книгу В. Поллака (Pollak W.) “Перспектива і символ”, моногра-

фію Ч. Гехлера (Gehler C. P.) з довгою назвою “Очевидний образ. Філософсько-перспективістське дослідження. Очевидний світ і справжній світ. Засновки нового критично-філософського погляду на світ” та працю Дж. Петцольдта (Petzoldt J.) “Проблема світу з точки зору релятивістичного позитивізму”.

Дослідження Ч. Гехлера викликає особливий інтерес, тому що він зробив “перспективу”, у спеціальному сенсі цього терміну, фундаментальною для всього процесу пізнання. Спираючись на праці попередників – насамперед концепції представників так званого “енергетичного” напрямку у фізиці (Г. Гельмгольца та Е. Маха) та психологічні ідеї В. Вундта й ряду інших мислителів, Гехлер переконував, що йому вдалося відкоригувати у цьому питанні Канта й замінити своїм “критичним дійсним ідеалізмом” (kritischen Real-Idealismus) кантівський “емпіричний критицизм”.

В. Поллак, що розпочав свою книгу “Перспектива і символ” розділом “Теорія точки зору” виступив проти чистої релятивістської позиції й бажав надати друге дихання позитивістському підходу. У досягненні цього завдання він аргументував, що релятивізм повинен бути лише точкою відліку. На його переконання, не достатньо визнати історичні межі поглядів попередників – необхідно визнавати також історичні межі сучасних поглядів. Лише у такий спосіб можна досягти адекватного підходу до знання й не впасти у помилку американського прагматизму, проти якого він повставав. Поллак наголошував, що саме Ф. Ніцше, який розглядався багатьма як периферійна фігура, був насправді центральною постаттю для постановки філософських питань щодо “епістемологічного перспективізму”. На сьогодні погляд Поллака стосовно провідної ролі Ф. Ніцше у повороті європейської думки у бік переосмислення проблем простору пізнання з точки зору “перспективізму” виглядає аксіоматичним, хоч, наприклад, Р. Джіер серед мислителів, що спричинилися до повстання перспективістської доктрини пізнання, називає також й інших німецьких інтелектуалів – Лейбніца та Канта [416, с. 3].

Література, яка присвячена “перспективізму” Ф. Ніцше якщо й не безмежна, то, принаймні, дуже обширна й включає в себе сотні позицій – як монографій, так і окремих статей. Серед великої кількості новітніх досліджень з проблем “перспективізму” Ф. Ніцше, датованих 90-ми рр. ХХ ст – початком ХХІ ст., особливу вагу в міжнародній інтелектуальній традиції мають праці Б. Лейтера (Leiter B.) [488], М. Таїсто (Taisto M.) [623], Л. Гвелке (Guelke L.) [429], П. Реддінг (Redding P.) [579; 580], Р. Андерсона (Anderson R. L.) [323], С. Хейлса та Р. Велшона (Hales S., Welshon R.) [435], Б. Дж. Леже (Leggett B.) [485], К. Мейса (Mace C.) [500], Р. Нобре (Nobre R.) [546]. Проте, найбільш впливовою узагальнюючою монографією з зазначеного питання є колективна праця С. Хейлса (Hales S.) та Р. Велшона (Welshon R.) “Перспективізм Ф. Ніцше”, що була опублікована у 2000 році [434].

У цій книзі, яка складається з 7 розділів, автори використовують комплексне дослідження перспективізму Ф. Ніцше – його варіанти з огляду на концепції істини, логіки, причинності, знання, свідомості, також як і концепції самості та онтології влади. Не будучи ані метафорою, ані методологією, перспективізм Ф. Ніцше, на думку авторів, виник як прометеївський концепт, що виступав альтернативою до пануючого у науці, релігії та філософії абсолютизму та як техніка задля розкриття відкритих для кожної особистості можливостей, що не можна уявити. До того ж певна кількість сучасних дослідників, що концентрують увагу на “перспективізмі” німецького філософа, розглядають такий інтелектуальний жест Ф. Ніцше як ознаку його модернізму і навіть постмодернізму. Власне, “перспективізм” Ф. Ніцше й розглядається ними як “риса”, генеза якої в історії європейської думки характеризує сучасне постмодерністське світосприйняття. У цьому плані знаковим є збірник есе під промовистою назвою “Ф. Ніцше як постмодерніст: за та проти” [545]. Есе Д. Бергоффен (Bergoffen D.) “Божевільний Ф. Ніцше: перспективізм без нігілізму”, вміщений у цьому збірнику, є цікавим з огляду на підняту тут проблему. Д. Бергоффен

наголошує, що перспективізм німецького мислителя має бути відокремлений від споріднених доктрини релятивізму та імпліцитного погляду на нього крізь окуляри анархізму та нігілізму. Вона наголошує, що традиційне розуміння “перспективізму” було сфальсифіковане в силу того, що дослідники підходили до нього як “центровані суб’єкти у метафізично заякореному світі”. Ніцше, наголошує Д. Бергоффен, не пропонував перспективізм як істину, але підтримував радше “...децентрований перспективізм як менш репресивний порівняно з абсолютною перспективою центру” [545, с. 57]. Застосовуючи теорію Лакана, яку Ф. Ніцше, на думку Д. Бергоффен, передчував [545, с. 62] дослідниця інтерпретує один з божевільних пасажів німецького мислителя як проголошення “політеїстичного плюралізму”, у межах якого немає туги за втраченим абсолютном [545, с. 68]. Бергоффен узагальнює власні роздуми: “...Філософія перспективізму є філософією плюралістичної текстуальності” [545, с. 70].

Перспективізм Ф. Ніцше у найочевиднішій формі було подано у відомій праці “До генеалогії моралі” (розділ 3, параграф 12): “...Побачити одного разу все інакше, захотіти побачити все інакше... вміння користуватися своїми “за” та “проти” як фокусом, примушуючи їх виникати та зникати на свій розсуд і навчаючись... використовувати з метою пізнання саме різноманітність перспектив й афективних інтерпретацій... Існує лише перспективний зір, лише перспективне “пізнання”; і чим більшої кількості афектів надамо ми слово в обговоренні якогось предмету, чим більше очей, різних очей, зуміємо ми мобілізувати для його узріння, тим повнішим виявиться наше “поняття” про цей предмет, наша “об’єктивність”...” [249, с. 490-491].

Не вдаючись до деталізації численних дискусій, розгорнутих в європейському та американському інтелектуальному полі стосовно, насамперед, “парадоксів перспективізму” німецького мислителя, що були докладно розглянуті у працях Б. Реджінстера [581] та С. Хейлса і Р. Велшона [435], зазначимо, що перспективістська концепція Ф. Ніцше, якщо

спробувати побудувати її ідеальний тип, може бути зведена до таких “конвенційних” тез:

1. “Перспективізм” був терміном Ф. Ніцше, покликаним стати альтернативою репрезентаційному абсолютизму, тобто тоталізуючій та догматичній аспірації філософських систем. Або, як пишуть з цього приводу в одній з статей вищезгадувані С. Хейлс та Р. Велшон “...абсолютизм є запереченням перспективізму ...перспективізм претендує на те, що кожне твердження є правильним з певної перспективи й не правильним з іншої” [435, с. 108].

2. Перспективізм Ф. Ніцше вписував у себе певну герменевтичну модель й у такому сенсі був пов’язаний з концепцією інтерпретації [50]. З одного боку, німецький мислитель визначав перспективізм як доктрину, відповідно до якої не існує неінтерпретованих фактів чи істин. З іншого – встановлював зв’язок між перспективою та індивідуальним значенням. Звідси, два пункти, на яких наголошував Ф. Ніцше є важливими для розуміння його концепції перспективізму: 1) знання є плюралістичним настільки, наскільки воно є формою інтерпретації; 2) гра інтерпретацій є грою відмінних перспектив і може бути визначена в силу цього як перспективістська. Як говорить з цього приводу Б. Леже (Legget B.) – дослідник впливу перспективізму Ф. Ніцше на поезію Стевенса: “не існує моральних фактів, лише моральні інтерпретації й те, чим ми підмінємо моральну інтерпретацію є рівною мірою інтерпретація, що відображає цінності того, хто інтерпретує. Це є версія ніцшеанського перспективізму... Принцип [перспективізму – В. В.], проте, має набагато ширші імплікації для інтерпретації його усвідомленого сприйняття погляду на світ...” [485, с. 149].

3. Хоч терміни перспективізм та інтерпретація у мові Ф. Ніцше корелюють між собою й їх семантичні поля нерідко перетинаються, існує все ж таки суттєва різниця у застосуванні цих концепцій філософом. У той час як перспектива слугує індикатором абсолютної унікальності нашого просторового та чуттєвого розташування у світі, інтерпретація є інтелектуальною організацією самих перспектив. Й не можна просто конвертувати “інтерпре-

тацію” у “перспективізм”: такій процедурі прочитання сам Ф. Ніцше чинить спротив в ім’я унікальності індивідуальної чуттєвої присутності у світі.

4. Перспективізм Ф. Ніцше, таким чином, є одночасно і критичним проектом переміщення фокусу та під(с)тверджувальним проектом, що полягає у актуалізації того простору, що надає загадкових та непередбачуваних рис існуванню нової легітимації.

Цей різновид перспективізму, впроваджений Ф. Ніцше, посів своє місце й у працях Х. Ортега-і-Гасета (й як побачимо – у М. Грушевського). Хоч сам іспанський філософ і виводив новий “перспективістський” тип світосприйняття з теорії відносності А. Айнштейна, проте з більшою підставою й без особливих інтелектуальних втрат він міг би вказати на концепції Ф. Ніцше як на джерело власних інспірацій. Вперше думки з цього питання Х. Ортега-і-Гасет озвучив у 1914 р. (есе “Міркування про Дон Кіхота”) у вигляді “теорії глибини” (“teoría de la profundidad”), яка була розвинута через два роки в “Істині та перспективі”. В цій праці 1916 р. іспанський мислитель наголосив, що перспективізм дозволяє уникнути двох однаково небезпечних полюсів – релятивізму (для якого існують лише індивідуальні погляди й звідси – істини як такої не існує) та догматизму (який дозволяє говорити про універсальність істини, з височини якої індивідуальні погляди не мають жодного значення). Подальше розгортання цих думок відбулося в есе “Історичний сенс Айнштейнської теорії”, де Х. Ортега-і-Гасет у окремому (II) розділі (“Перспективізм”) докладно розробив цю тему, вбачаючи у теоріях А. Айнштейна новий тип сприйняття реальності: “Ейнштейнова теорія є прекрасним узasadненням всіх точок зору. Поширте цю ідею на моральне й естетичне і одержите новий спосіб відчування історії та життя...” [258, с. 399].

Як видно, айнштейніанська перспективістська доктрина, яка, на думку іспанського інтелектуала, могла б бути поширена також на мораль (етику) та естетику, – сама виглядала лише як справа майбутнього, як найближче завдання історичної науки зосередитися на дослідженні нового

“життєвого відчуття”. Остаточне концептуальне довершення, яке поставило крапку у розвитку Х. Ортегою-і-Гасетом теорії епістемологічного перспективізму, відбулося у “Темі нашої доби” (1923 р.) (в якій, нагадаємо, іспанський філософ розвинув також і суголосоу М. Грушевському “проблему генерацій”): “Сказане про фізичне бачення має слухність і для всього іншого. Всяке пізнання відбувається з певної точки зору. “Species aeternitatis Спінози, всюдисущої абсолютної точки зору, власне кажучи, не існує: це хибна й абстрактна точка зору” [259, с. 345]. Більш того, Х. Ортега-і-Гасет, намагаючись осмислити перспективізм, розглядав його як онтологічний феномен, надавши йому статусу “космічної реальності”: “Космічну реальність можна бачити лише в певній перспективі. Перспектива – це один з компонентів реальності. Це не деформація її, а організація” [259, с. 365].

Вже після появи відповідного тексту іспанського мислителя, у 1929 р., у монографії “Ідеологія та утопія: вступ до соціології знання” німецький соціолог К. Маннгейм, який, нагадаємо, як і Х. Ортега-і-Гасет проблематизував також концепцію “генерація”, звернувся до розробки “перспективізму” як наукового методу. На його думку, перспективізм як метод утримується тим, що “...”перспектива”... визначає, у який спосіб хтось спостерігає об’єкт, що він розрізняє в ньому й як тлумачить об’єкт у своєму мисленні... Це саме ті фактори, які відповідають за самий факт, що дві особи, навіть якщо вони застосовують ті ж самі формально-логічні правила у один і той же спосіб, можуть судити про той же самий об’єкт дуже відмінно...” [472, с. 6]

Отже, можемо констатувати, що з 1914 по 1924 рр. один з яскравих представників “філософії життя” (в Іспанії), наслідуючи іншому представнику цієї течії у Німеччині (Ф. Ніцше) й випереджаючи ще одного (К. Маннгейма), послідовно розвивав власну концепцію “онтологічного та епістемологічного перспективізму”. Такий інтелектуальний рух Х. Ортеги-і-Гасета протягом 1914 – 1924 рр. надав право авторитетному сучасному

досліднику його спадщини Х. Ферратеру Мора (Ferrater Mora J.) позначити цей етап інтелектуальної біографії останнього як “перспективізм” [394]. Взагалі Х. Ферратер Мора, застосовуючи методологічний класифікатор, виокремив три періоди у житті Х. Ортеги-і-Гасета: “об’єктивізм” (1902 - 1914 рр.) [394, с. 9-22]; ”перспективізм” (1914 - 1923 рр.) [394, с. 23-40]; ”раціо-віталізм”(1924 - 1925 рр.) [394, с. 41-75]. Перший “епістемологічний етап” був, на думку Х. Ферратера Мора, реакцією проти крайнього суб’єктивізму багатьох іспанських інтелектуалів генерації 1898 р., у тому числі і М. де Унамуно. Другий період, який позначався домінуванням у інтелектуальному житті Х. Ортеги-і-Гасета перспективізму як методу та доктрини – був виступом іспанського мислителя проти “догматизму” та “релятивізму”. Третій період був викликаний стурбованістю іспанського філософа конфліктом між “культурою та життям”, що, як він гадав, розривав існування Іспанії. Ця думка була зафіксована у статті “Ні віталізм, ні раціоналізм”. Якщо провести паралелі з творчістю М. Грушевського й визначити “епістемологічні етапи” його інтелектуальної біографії, то період з центром у 1894 р.-1903 рр. можна назвати “скептично-генетичним” (“раціоналістським”), а з центром 1917-1918 рр. – “перспективістським”. Причому, “перспективізм” пізнього М. Грушевського можна розглядати як реакцію на “скептицизм” (“релятивізм”) раннього, прикінцевий пункт його інтелектуальної еволюції в галузі епістемології.

Таким чином, у 1918 році, майже синхронно з іспанським мислителем, на протилежному, східному кордоні європейського континенту (Україна) визначний історик, йдучи паралельним курсом з іспанським філософом, проводив власні “експерименти” з “перспективізмом” й досяг абсолютно тих же “результатів”. Так зародившись у центрі Європи (Німеччина) хвиля “епістемологічного перспективізму” одночасно досягла її кордонів на Заході і Сході, опанувавши на теоретичному рівні процес історіописання. Український інтелектуал у “Історії й її соціально-виховуючому значенні” – тексті, що проголосив домінування “історії-

етики” над іншими моделями історіописання, у тому числі й сцієнтистською, а “боргову економіку” між генераціями зробив засадничою основою її функціонування – буквально реалізував пропозиції іспанського філософа, поширивши “перспективізм” одночасно й на історію, й на етику. Чим як не цитатою вищенаведеного уривку “Теми нашої доби” Х. Ортега-і-Гасета виглядають такі слова українського історика, написані у 1918 р.: “Від такого розглядання всякої історичної перспективи з тої точки погляду, на яку поставлено глядача, обсерватора його місце в всесвіті, даремно було б силуватись його відірвати і пересунути на якусь абстрактну, “вселюдську” точку погляду. Такої точки кінець кінцем таки й нема, бо всяка точка мусить бути конкретна й індивідуальна...” [90, с. 183].

Як і Х. Ортега-і-Гасет, М. Грушевський протиставляє “перспективістську” точку зору (“історичну перспективу”, “точку погляду, на яку поставлено глядача, обсерватора його місце в всесвіті”) погляду, який за класифікацією іспанського мислителя названо “абсолютистським” (в українського історика він фігурує як “абстрактна, “вселюдська” точка погляду”, а у іспанського філософа – як “*species aeternitatis* Спінози”, “всюдисуща абсолютна точка зору”). Такий спосіб широкого розуміння “перспективізму” (і як “історичної перспективи” (контексту), і як візуалізованого просторового розташування глядача стосовно об’єкту спостереження), контури якого визначаються через зовнішнє протиставлення “абсолютизму”, є на сьогодні ustalеним у відповідній літературі. Так, А. В. Мур (Moore A. W.) у порівняно недавно опублікованій монографії “Точки зору” (1997 р.) пише: “Через точку зору я буду позначати розташування у якомога широкому сенсі. Отже, точка зору включає точки у просторі, точки у часі, конструкції відсилки, історичні і культурні контексти, різні ролі у персональних стосунках, точки включення інших видів... Давайте називати те, що є з точки зору “перспективним”, а те, що не є з точки зору – “абсолютним”...” [527, с. 6-7].

Спільна для провідного українського історика та іспанського мислителя перспективістськи орієнтована оцінка при визнанні релятивістського характеру будь-якої позиції, топосу, історичного контексту – аж до взаємних інвектив щодо “місця у Всесвіті” (М. Грушевський), чи б пак “космічної реальності” (Х. Ортега-і-Гасет), важко надається до пояснень. Принаймні без додаткових досліджень подальша інтерпретація цих суголосних уривків з урахуванням вісі Україна – Іспанія є неможливою. О. Забужко у “Notre Dame D’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій” щодо численних й досі не досліджених перегуків іспанської та української культури зламу XIX та XX століть зазначає: “Варто відзначити тут і ще один момент, досі вітчизняними інтелектуалами ігнорований... Між іспанською й українською культурами при пильнішому розгляді виявляється, і то власне на найбільш глибинному, чуттєвому рівні, значно більше аналогій, ніж це дозволяє простий збіг обставин. Вперше мені довелося з цим зіткнутися на прикладі абсолютно певно ніяк не зв’язаних між собою І. Франка й М. де Унамуно, в чиїх творах на тему історичної долі своїх народів синхронність думки деколи сягає мало не дослівних перегуків, і вельми характерно, що такі паралелі спадали на думку й деяким іспанським мислителям – зокрема не кому іншому, як Ортезі-і-Гасету” [183, с. 415]. Наш “приклад” діалогу М. Грушевського і Х. Ортеги-і-Гасета, який також демонструє вражаючу епопею “майже дослівних перегуків” – ще один “сторонній” додатковий сюжет у розвиток цієї теми, яку українська інтелектуалка розробляє протягом довгого часу (від тексту “Філософії української ідеї та європейського контексту: Франковий період”), й головним “персонажем” якої з обох боків виступала “генерація 1898 р.” (М. де Унамуно, Х. Ортега-і-Гасет – в Іспанії; І. Франко та Л. Українка – в Україні) [185]. М. Грушевський – один з тих, хто складав “вужьке коло комунікації” І. Франка, опиняється разом з ним втягнутим у “широке коло” європейської (іспанської) культури.

Наведені вище висловлювання М. Грушевського, що майже абсолютно збігаються з рядками Х. Ортеги-і-Гасета, не були тимчасовим та

раптовим осяянням історика, яке спалахнуло від животворного вогню певних європейських інтелектуальних течій. Крок за кроком, протягом цілої статті “Історія й її соціально-виховуюче значення” вчений розробляв власну теорію перспективізму як способу дослідження ідеального життєвого простору історією. Він не бавився метафорою перспектива, не кидав випадкові мазки, а розвивав й проробляв цю тему, перетворюючи її на своєрідний “історичний метод” протягом трьох послідовних інтелектуальних рухів. Ось ці послідовні рухи з “теорії перспективізму”, завершення одного з яких на одній сторінці тут же підхоплювалося іншим на сторінці наступній:

1) креслення онтологічної системи координат (вертикальних та горизонтальних розрізів часу та простору) для вимірювання (інтерпретації) життя, позначення графіки його хронотопу (часопростору) [90, с. 179, 181-182];

2) визначення залежності ефектів спостереження від позиції спостерігача, прив’язка онтичної системи координат до “суб’єкта” спостереження [90, с. 183-184];

3) практична реалізація проекту відкритої (розширеної) перспективи часу і простору на матеріалі всесвітньої історії [90, с. 184-188].

1. Накреслення онтичної системи координат:

А. “Але в шкільнім вихованні... найбільше місце займають дисципліни гуманітарні, які мають дати людині пізнання себе і своїх відносин до околичного світу, і се пізнання переводять... в проекції часу і просторини, в розрізах вертикальних і горизонтальних, в перспективах сучасного життя і його історії, яка... служить підставою його інтерпретації” [90, с. 179].

Б. “Сі... епохи можуть бути відповідно оцінені й зрозумілі тільки в загальній перспективі знов таки людського життя, даній в можливо широких розмірах часу і просторини. Сю перспективу треба подати, розуміється, тільки як перспективу, як тло, в певній пропорції...” [90, с. 183].

2. Позначення залежності ефектів спостереження від позиції спостерігача:

А. “...Від такого розглядання всякої історичної перспективи з тої точки погляду, на яку поставило глядача, обсерватора його місце в всесвіті, даремно було б силуватись його відірвати і пересунути на якусь абстрактну, “вселюдську” точку погляду. Такої точки кінець кінцем таки й нема, бо всяка точка мусить бути конкретна й індивідуальна...” [90, с. 183].

Б. “Але сей, так би сказати, суб’єктивний центр рідної історії, з котрої глядач розглядається в загальній перспективі історії, треба ввести в історичну перспективу, дати йому відповідне місце і наділити глядача також і об’єктивними мірами і критеріями, щоб він міг пізнати, яке місце належить сьому свому в загальному, аби воно в його уяві не було ані занадто великим, ані занадто малим” [90, с. 184].

3. Реалізація “перспективістського” методу, або всесвітня історія як окремий випадок розширення перспективи:

А. “От з цього становища виходячи, я мушу рішуче виступити проти тої прибільшеної уваги, яка присвячується певним частинам чи епізодам історії, з занедбанням інших і з порушенням загальної перспективи й об’єктивної міри в оцінці історичного процесу” [90, с. 184].

Б. “Все се мусить знайти своє місце в перспективі історичного процесу, і рамки його повинні бути поширені за межі історії сучасної європейської культури” [90, с. 185].

В. “Історія всесвітня, вставляючи сю історичну картину свого краю чи народу в загальну перспективу світову, даючи відповідний масштаб для об’єктивної оцінки її змісту, запобігає переоцінці цих національних мотивів... остерігає від переборщень в національнім егоцентризмі: від надмірної переоцінки своїх національних вартостей...” [90, с. 186].

Г. “От з сим засліпленням, сею расовою чи всякою іншою обмеженістю має боротись навчання всесвітньої історії, поставлене на основі “історії

людства”. Воно насамперед повинно розсунути її перспективи геть назад до часів перших початків” [90, с. 187].

Д. “І так само. Коли будемо міряти їх міркою абсолютної висоти, чи релятивної – певної висоти для даної хронології, теж мусимо визнати, що вони варті уваги... Історичну перспективу абсолютно не можна погодити з теперішнім трактуванням цього питання” [90, с. 188].

Висновки

Власне “метод перспективи” і складав основу того модернізаційного жесту 1918 р., який дозволив М. Грушевському організувати історичну “науку” на нових підставах й розірвати з традицією історіописання, що утримувала власний авторитет відсилкою до “обраних народів”. Цей “релятивістський метод” надавав можливість прив’язати онтологічну систему координат (“часопростір”) до будь-якого національного “я”. Й з такого ракурсу, наприклад, історія Китаю (на яку посилався М. Грушевський у своїй статті) заслуговувала на таке ж почесне місце у пантеоні всесвітньої історії, як і історія цілої елліністичної цивілізації.

Вповні очевидно, що “перспективізм” – цю новітню методологію, розроблену та застосовану М. Грушевським, було наділено сильним антиколоніальним та постмодерністським потенціалом, який вповні вдалося реалізувати європейським інтелектуалам пізніше – протягом всього ХХ ст. Більш того, на думку багатьох авторів, перспективізм окреслює зовнішні контури постмодерністського проекту, на чому наголошує, наприклад, Ансел-Пірсон Кейт (Keith A.-P.) у статті “Перспективізм і релятивізм поза станом постмодерну” [466]. Але очевидно також, що така інтелектуальна ініціатива М. Грушевського виглядала всього лише спорадичним жестом, незавершеним “методологічним” експериментом, який не знайшов власного продовження в інших працях історика й залишився повністю закритим для цілої української історіографії. У 1924 р., на момент повернення М. Грушевського в СРСР догматичний марксизм з його телеологічним та моністичним поглядом на історичний процес вже почав поступово стверджуватися як єдина “політико-наукова” ідеологія й впроваджувати “методологію”, що постулювала множинність точок зору як основу процесу наукового пізнання було доволі небезпечною справою. Зрозуміло також, чому проблематика “перспективізму”, що виглядає такою очевидною під

збільшуваним склом “філософії життя”, не була актуалізована сучасною українською, призвичаєною розглядати постать М. Грушевського крізь окуляри позитивізму, історіографією.

Повертаючись до теми двох модернізаційних жестів М. Грушевського (1903 та 1918 рр.), мусимо зазначити, що ці жести проектувалися українським істориком, виходячи з норм цілком відмінних наукових парадигм.

“Модернізація” імперської традиції 1903 р. вповні вписувалася у канон позитивістської парадигми, оскільки утримувалась путами сцієнтистської каузальності та орієнтувалася на “предметно-методологічному” рівні на звичні “концепти” позитивістського історіописання – “народ” та “генетичний метод” (що отримав власну первинну дисциплінарну легітимацію у полі природничих наук).

Натомість у 1918 р. М. Грушевський відійшов від позитивістської моделі “історії-соціології”, проголосивши, цілком у дусі новітніх тенденцій “філософії життя” настання ери “історії для життя”, що орієнтувалася на “генерацію” як “предмет” історичного дослідження, “перспективізм” як його “метод” та “енергетизм” як пояснювальний принцип соціальної та індивідуальної дії (у полі дисциплінарної легітимації айнштайніанської фізики). При цьому функціональний розподіл навантажень по вісі “предмет”–“метод” / “традиція” у 1918 р. порівняно з 1903 р. залишився незмінним: власне “предмет” (“народ”, “покоління”) звично відповідав за утвердження нової традиції історіописання, нового історичного метанаративу, у той час як “метод” (“генетичний”, “перспективізм”) – за “демонтаж” старої традиції, демонструючи наявність її численних “розривів”.

Власне, після написання М. Грушевським у 1918 р. тексту “Історія й її соціально-виховуюче значення” можна стверджувати, що “ядро” довгострокової наукової програми з конструювання історичних метанаративів – українського та всесвітнього, яка складала суть його

життєвого проекту, було остаточно сформоване. Саме це, серед іншого, було однією з причин відходу вченого з 1918 р. (фактично у так званий “емігрантський період”) у інші галузі фахової та дисциплінарної реалізації, його намагання максимально інтернаціоналізувати власний науковий проект. І якщо з 1903 по 1918 р. помітним був “внутрішньодисциплінарний дрейф” українського історика від “національної історії” у бік “всесвітньої історії”, то з 1918 р. почався його “міждисциплінарний дрейф” – у напрямку до соціології (наслідком чого була поява “Початків громадянства” (Генетичної соціології)) та літературознавства (початок публікації “Історії української літератури”). Така переорієнтація на соціологію була викликана не лише намаганням адаптуватися (в умовах еміграції) до нових інтелектуальних викликів шляхом “інтернаціоналізації” дослідницького простору, але й мала на меті популяризацію власних досягнень М. Грушевського з конструювання українського історичного метанаративу.

Характерними прикметами першого модернізаційного жесту (1903 р.) М. Грушевського був а) етноцентризм та б) сцієнтизм. Натомість визначальними рисами другого модернізаційного проекту, запропонованого українським істориком у 1918 р., виступали а) універсалізм та б) етицизм – ознаки, що знаходили власне виправдання у просторі ціннісного підходу й були легітимовані, серед іншого, айштайніанською парадигмою, що спричинила революцію у фізиці. Отже, замість історії, яка орієнтується на модель точних та природничих наук з їх вивіреною каузальністю (“генетичним методом”) повставала культурісторія, історія-етика. Така трансформація поглядів М. Грушевського назовні виглядала як цілковита “зміна віх”, радикальна “переоцінка цінностей”. Проте, ці два модернізаційні кроки М. Грушевського, дві революції, що однаково підривали традиції історіописання й назовні виглядали протилежними за сенсом проробленого, за внутрішньою логікою є узгодженими та послідовними кроками.

Іншими словами, у 1903 р. М. Грушевський закликав відмовитися від застарілої схеми імперського історіописання на користь нового етноцентричного національного проекту, а у 1918 р. – відійти від етноцентричної та євроцентричної моделі історіописання на користь нової парадигми конструювання всесвітньої історії.

На відміну від 1903 р., модернізація 1918 р., що була спрямована на реалізацію другої частини наукової програми М. Грушевського й прописувалася ним у тексті “Історія й її соціально-виховуюче значення”, орієнтувалася не на “поверховий” “соціореферентивний” аспект епохи модернізму, а включала її “глибинні” “онтологічні” засновки – нове сприйняття часопростору, що спровокувало повстання нової методології – “перспективізму”. Ця методологія виходила за межі позитивістської парадигми у простір “філософії життя”, модерністського мистецтва та айнштайнівської фізики.

Методологія перспективізму, задіяна у 1918 р. М. Грушевським мала відповісти на два питання й виконувала принаймні дві функції й звідси, “перспективізм” М. Грушевського може бути оцінений з двох відмінних позицій – універсальної (як явище певного порядку епохи *fin-de-siècle*) й індивідуальної (як визначальна епістемологічна “подія” інтелектуальної біографії історика при реалізації другої частини його наукової програми).

По-перше, перспективізм як метод, що віддзеркалював новий тип сприйняття часопростору, притаманний епосі модернізму, у певному дисциплінарному полі, зокрема, у фізиці А. Айнштейна, відбився у переосмисленні взаємозалежності позицій по вісі “спостерігач – спостереження” й заміні “механістичного” світогляду (притаманного першим хвилям позитивізму) на “енергетичний”. Власне, для виконання другої частини своєї наукової програми – вписування українського метанаративу у простір всесвітньої історії, М. Грушевський задіяв обидва парадигмальні елементи, що дозволили здійснити революцію у фізиці –

“енергетизм” як універсальну концепцію та “перспективізм” як новітню методологію.

По-друге – “перспективізм”, виразно артикульований українським істориком у 1918 р. виступав останнім пунктом його внутрішньої “епістемологічної еволюції”, своєрідним розрахунком з минулим – протиотрутою небезпекам “скептицизму”, задекларованому ще у вступній лекції у Львівському університеті 1894 р. У цьому плані він також являв собою своєрідний “середній шлях” між крайнім релятивізмом, що визнавав безкінечну множинність та недосяжність істини та абсолютним догматизмом, який постулював непорушність принципу єдності істини. Так що український історик і в епістемології, як бачимо, виявився прихильником поміркованого підходу.

Власне, завдяки методу “зміни перспектив” М. Грушевському вдалося розв’язати питання того, як вписати “не історичну” українську націю у простір всесвітньої історії. М. Грушевський, розробляючи в антиколоніальному пориві власну “перспективістську методологію” з завданням окреслити місце “української історії” у колективному портреті обраних персон “історії всесвітньої” належав до “модернізму” того ж “розливу”, що і Х. Ортега-і-Гасет. Принаймні саме ця техніка децентрації (перетворення “центру” на “периферію” та навпаки) уможливлювала прив’язку системи координат “хронотопу” всесвітньої історії до українського національного “Я” й відкрила можливості для тих сучасних постколоніальних студій (наприклад, праць Ед. Саїда), які традиційно зараховують до постмодернізму.

Таким чином, власне, завдяки методології “перспективізму”, яка була породженням епохи модернізму М. Грушевському вдалося завершити виконання власної наукової програми й саме тут, на методологічному рівні, можемо стверджувати, що конструювання українського метанаративу було модерністським проектом.

Фактична модернізація історичної науки, на якій наполягав М. Грушевський у 1918 р з точки зору предмету дослідження полягала у перенесенні центру ваги з “народу” як метафізичної категорії на “генерацію” (покоління), а з точки зору її методології – до “перспективізму”. Така інтелектуальна ініціатива М. Грушевського на фоні текстів Ф. Ніцше та Х. Ортеги-і-Гасета (представників “філософії життя” відповідного періоду) не виглядала ні анахронізмом, ні занадто ризикованою процедурою й цілком вписувалася у відповідний європейський контекст.

Важливо підкреслити, що у 1918 р., переводячи предмет історичного дослідження та метод на модерністську колію М. Грушевський не кидав випадкові репліки у бік “справи” провідних європейських модерністів, а співтворив з ними європейський модернізм, “синхронізував” дії, а отже – приналежність його до епохи *fin-de-siècle* на всіх рівнях функціональності – від соціально-репрезентативного до когнітивного є поза всіляким сумнівом. В усякому разі, якщо й випадало б говорити тут про певний різновид “моделі запозичення та впливів”, то доводилося б також рахуватися з “фактом”, що “затримка рецепції” модерністських інтелектуальних жестів у випадку з М. Грушевським складала “мізерну”, за історичними мірками, величину (2-4 роки). Так, наприклад, модерністський “неврастенічний” стиль наукової самопрезентації, задіяний Е. Дюркгаймом у 1902 р., було впроваджено М. Грушевським у 1903 – 1904 рр., а прописано – у 1906 р. (“Автобіографія”). А між першою (sic!!!) теоретичною пропозицією Х. Ортеги-і-Гасета у 1914 р. кардинально змінити спосіб думання в історичній науці відповідно до “перспективістського” перевороту у фізиці А. Айнштейна та її реалізацією – рефлексією М. Грушевського 1918 р. навколо “методології перспективізму” як засобу модернізації написання всесвітньої історії – “дистанція” 4 роки.

Не переосмисленою на сьогодні залишається проблема “стосунків” М. Грушевського (не лише в іпостасі літературознавця), власне, з зародками

українського літературного модернізму, наприклад, з субкультурою, що формувалася на сторінках часопису “Українська хата”. Ті узагальнюючі конструкції, які розроблені провідними представниками сучасного українського літературознавства (завдяки зусиллям, насамперед, С. Павличко [261], але не в останню чергу – Т. Гундорової [152] та О. Забужко [183]) й дозволяють достатньо ефективно інтерпретувати український літературний процес зламу ХІХ-ХХ ст., виглядають не достатньо переконливими при дослідженні такої маргіальної для літератури, але такої значимої для українського історіописання фігури, як М. Грушевський.

В українському літературознавстві утвердилася думка, що головною опозицією, яка складала суть дискусій зламу ХІХ-ХХ ст. й визначала феномен українського літературного модернізму виступала бінарна філософема “модернізм” / “народність”. Так, Соломія Павличко вже на початку своєї відомої монографії “Теорія літератури” наголошує саме на цій псевдоопозиції для адекватного розуміння українського літературного процесу епохи *fin-de-siècle*: “Як багато разів згадувалося в моїй книжці, проблема орієнтації на європейські культурні зразки була частиною літературної дискусії між модерністами і народниками” [261, с. 22]. (Хоч, треба зазначити, що “дискурс модернізму” повстає в її монографії у багатьох іпостасях – і як фемінізм, і як ніцшеанство та психоаналіз, проте саме у протиставленні “народництву” окреслюються його зовнішні сенсовні контури).

Проте, якщо орієнтуватися на “наукову” та, власне, “когнітивну” складову спадщини М. Грушевського, то така бінарна таксономія не виконує своєї головної функції – не розрізняє явища “народності” та “модернізму”. Бо очевидно, що в межах запропонованого тут “методологічного” та “нарративного” осмислення проблеми можна уявити таку “амбівалентну” ситуацію, при якій певна знакова постать епохи (зокрема, М. Грушевський) могла б на концептуальному рівні належати одночасно і до ідейного “народництва”, й до “модернізму”. Власне, так і

виглядав М. Грушевський у 1903 р. – “народником-позитивістом” (духовно спорідненим з “старогромадівським народництвом” В. Антоновича), проте, який розглядає дослідницьку та владну ситуацію як “модерніст” (бунтуючи проти патріархатної традиції разом з М. Вебером та З. Фройдом) й самопрезентує себе у “термінах” модернізму (як “невротик”).

Питання, яке залишається: чому у 1921 р., в доволі комфортних умовах наукової свободи, в яких відбулася публікація М. Грушевським “Початків громадянства (Генетичної соціології)” спостерігається своєрідна наукова регресія, повернення історика до старого позитивістського “культу” “історії-соціології” (“історії як соціології”) та поклоніння “генетичному” як універсальному символу науки.

Така “регресія”, власне як і два модернізаційні жести М. Грушевського 1903 та 1918 рр., могла б отримати психологічну інтерпретацію – у вигляді гіпотези. Якщо розглядати модернізації історіописання, здійснені істориком саме з такої, “психологічної” точки зору (а до цього спонукає сам М. Грушевський, оперуючи в “Історії й її соціально-виховуючому значенні” такими термінами як “нарцисизм”, “національний егоїзм”), то можна припустити, що в центрі гравітації двох модернізаційних жестів Михайла Сергійовича знаходилося два цілком відмінних типи конструювання “Я” й, відповідно, два різних способи організації власного “життєвого простору”. Символом екзистенційного закритого життєвого простору, в межах якого М. Грушевським розгортався модернізаційний проект 1903 р. виступало “життєве коло” (“гештальтколо життя”) [33], відповідником якого у просторі історіописання був “національний егоїзм” (“етноцентризм”). Якщо ж розглядати модернізаційний жест 1918 р., то таким символом відкритого життєвого простору був “хрест” (у вигляді “онтологічної системи координат”).

У першому випадку (1903 р.) йшлося про формування кордонів власного еґо. Цим жестом правив страх втратити власну ідентичність й розчинитися у безмежному просторі іншого (“імперії”). Так народжувалося

й самостверджувалося “Я”. У другому випадку (1918 р.) йшлося про “Я”, що сміливо йшло у світ, відкривало себе світові (М. Грушевський готувався до виїзду за кордон), долаючи власний національний “егоїзм” та “нарцисизм”. Таке “Я” потребувало “методу”, що дозволяв орієнтуватися у абсолютно відкритому просторі – методу “перспектив”.

Оскільки йдеться про “простір”, пов’язаний спочатку з формуванням “нарцисизму” (1903 р.), а далі – з його подоланням (1918 р.), то спираючись, наприклад, на класичний текст З. Фрейда “Скорбота та меланхолія” (в якому “нарцисизм” трактувався як “реакція” на смерть коханої людини) можемо припустити, що жест 1903 р. був відреагуванням на смерть батька М. Грушевського (у 1901 р.), а жест 1918 р., який основою історії проголошував “культ предків” – на смерть матері (у 1918 р.). Повернення істориком у 1921 р. (“Початки громадянства (генетична соціологія)” до “парадигми” 1903 р. може свідчити про те, що в остаточному підсумку “нарцисизм” М. Грушевським так і не було подолано.

РОЗДІЛ 5

МОДЕРНІЗАЦІЯ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО МЕТАНАРАТИВУ М. ГРУШЕВСЬКИМ: МУЗИКОЗНАВЧИЙ МЕТОД (1918 - 1923 рр.)

Як було продемонстровано у 3 розділі, імпульси першого модернізаційного проекту М. Грушевського, датованого 1903 р. й спрямованого на переписування вченим загальноімперської історіографічної традиції походили з сенсовного простору “неврозу”. Завдання даного розділу – показати, що в основі модернізаційного проекту 1918 р., що ознаменував побудову М. Грушевським нового українського культурологічного метанаративу [571] й одночасну руйнацію старого українського народницького метанаративу, основу якого складали “ідоли романтизму” – музика, поезія та історіописання, лежала музична “незагоєна травма його свідомості”.

Хід подальшого дослідження, зосередженого на феномені цієї “музичної травми” М. Грушевського, що була “раціоналізована” протягом 1918 – 1923 рр. у формі “музикознавчого методу” отримає своє виправдання у полі послідовного застосування двох дослідницьких технік – інтегративного культуралізу (підрозділ 5.1) та онтоаналізу (підрозділ 5.2). Необхідність проведення другої складової дослідження – онтоаналізу – викликана потребою окреслити дію залишковості – “музикознавчого методу”, у просторі якої сам дискурс інтегративного культуралізу набуває сенсовності й у такий спосіб довести до онтичної повноти попередню аналітичну процедуру. Й все це – заради постановки проблеми переконфігурації уявлень щодо зовнішніх (метафізичних) контурів історіописання М. Грушевського (музики та політики) – постановки проблеми моделей сприйняття ним життєвого часу (ритму) та життєвої енергії (праці) у метафізичних, культурологічних, біографічних, літературознавчих та історіософських конструкціях вченого.

5.1. Психокompенсаторна функція музикознавчого методу

У 1895 р., оцінюючи працю В. Коцовського, М. Грушевський кинув коротку репліку у бік його наукової методології, застосувавши доволі неочікувану метафору – метафору музики: “Уважав я найбільше на методологічну сторону праці; як тон, кажуть, робить музику, так від методи починається наука, тому ця сторона й заслуговує особливої уваги” [296, с. 124-125].

Якщо не нехтувати такого роду висловлюваннями історика, зважаючи, що “ця сторона заслуговує особливої уваги”, а сама ця увага у якийсь спосіб переносить акцент з сциєнтистської пари “метод – наука” на “еквівалентну” мистецьку конструкцію “тон – музика”, то доведеться запитати, у який спосіб й в силу яких інтелектуальних, насамперед, психічних трансформацій такий, здавалося б, дуже ризикований перенос взагалі став для М. Грушевського можливим. Доведеться також запитати, як “музика” у 1895 р. стає аналогом “науки” (а йдеться, вочевидь, саме про історичну науку) [265]. Такого роду запитання давно вже стали предметом прискіпливої уваги у євроатлантичному інтелектуальному просторі, зокрема, у працях С. Б. Катца (S. Katz) [464].

Таким чином, якщо дещо розширити дослідницьку перспективу, то виявиться, що задіяна М. Грушевським метафора “історичної науки як музики”, а методології як “тонічності” не є унікальною. Відомий російський дослідник всесвітньої історії А. Я. Гуревич у своїй розлогій автобіографії “Історія історика”, рефлектуючи над музикознавчими джерелами власної фахової діяльності, писав: “Я згадую про власні музичні схильності тому, що мій розвиток історика-початківця був внутрішньо невід’ємним від потягу до музики. Я ніколи не мав можливості вчитися їй, проте вона завжди у мені звучала. Й коли я займався вдома, читання й писання, як правило, відбувалися на фоні музики Баха, Моцарта, Бетховена, Вагнера.

До творчості останнього я з давніх часів відчував нездоланий потяг й підозрюю, що моє звернення до сюжетів скандинавської історії якоюсь мірою, скоріш за все, неусвідомлено було нав'язано мелодикою вагнерівського “Кільця” [153, с. 76].

Як виглядає на фоні вищесказаного, бажано було б дослідити, наскільки “особисті” стосунки з музикою спричинилися до його, М. Грушевського, зацікавлення історією й яку смислову траєкторію має метафора “історичної науки як музики”, що так несподівано виринула у 1895 році в рецензії на В. Коцовського й дозволила вченому ототожнити “тон” з “методологією”.

Стратегія подальшого дослідження полягає в проведенні своєрідного “статистичного експерименту”: із завданням перечитати тексти М. Грушевського (з акцентом на працях до 1895 р.) як суму музичних висловлювань.

Не претендуючи на відтворення якихось суворих статистичних закономірностей і повноту текстологічного аналізу, подамо у хронологічній послідовності деякі “музичні висловлювання”, які вдалося “виловити” в океані різнорідних текстів М. Грушевського – як прозових, так і поетичних:

1. 1883 р., вірш “Вечер в пансионе” розпочинається рядками: “Покончив труды и работы дневные / Товарищи сели кружком / Скрипка пищит, голоса молодые / Мурлыкают тихо, то снова содом” [75, с. 47].

2. 1884 р., оповідання “Німий свідок”: “Музики тільки що дорипали щось своє, та забравши свої штрументи під пахви, розходилися додому” [109, с. 137].

3. 1885 р., оповідання “Бідна дівчина”: “А тут ще мовь навмысне лизлы въ уха урывкы якогось вальсыка, що рыпали на тому вечери дви скрыпки й отсей вальсыкъ допикав дивчыни найгирше...” [72, с. 39]. Цим “сюжетом”, нагадаємо, розпочинається “потік свідомості” головної героїні, який завершується її самогубством.

4. 1896 р., вірш “Струна співа” – тема смерті та розірваної струни стає провідною: “Струна співа! Смик гострим волосінням / Вгризається в її тен-

дітну стать, / І що сильніш – чистіші, кращі звуки, / Зливаючись в гармонію летять. / Струна співа! З ударом кожним смика / Зближається її останній тон... / Вона сьпіва, доспіває веселий / Прекрасний сьпів – сьпів власних похорон” [139, с. 112-113].

Принаймні два висновки можна зробити, враховуючи поданий матеріал.

По-перше, як виглядає, семантичний простір презентації музики у текстах історика дуже звужений і фактично обмежений двома фіксованими “фігурами” – метафори скрипки та порваної струни.

По-друге, такі музичні метафори майже завжди вписані ним у контекст какофонії (семантичних шумів) та смерті.

М. Грушевський, як видається, з якоюсь наполегливістю призвичаює нас до своєї “естетики скрипу”, переконуючи читачів своїх текстів у тому, що звуки скрипки завжди розкривають доволі невідрадну альтернативу: або вражають вишуканий слух своїм нав’язливим “рипанням”, або – і це навряд чи виглядає більш привабливою перспективою – “розважають” “веселим співом похорон”. Складається враження, що гімназист (1883-1885 рр.), а пізніше професор (1896 р.) М. Грушевський просто не міг відсторонено, “незацікавлено” насолоджуватися “звуками скрипки”. І як би там не було, але все виглядає так, ніби вухо Михайла Сергійовича здатне чути лише музичну “какофонію”, яку слухняно переносить у простір письма його рука. А довгу шереду цих деперсоніфікованих музик, що “рипають на скрипці” та є, до того ж, своєрідними “апостолами смерті”, у текстах М. Грушевського можна було б продовжити...

Така “скрипична какофонія”, стійка фігура “скрипучої скрипки”, що була накреслена у літературних творах першої половини 80-х рр. XIX ст. гімназистом М. Грушевським, вочевидь, аж занадто відчутно дисонує з пізнішою дуже високою, власне найвищою оцінкою музики як провідної галузі української культури тих же 80-х рр. XIX ст., яку подає М. Грушевський у

текстах перших десятиліть ХХ ст., які за жанровою приналежністю навряд чи можна назвати белетристичними.

1. У промові, що була проголошена М. Грушевським на засіданні УНТШ 3 (16) грудня 1912 р. і присвячувалася пам'яті М. Лисенка, “музика” набуває функції ледь не єдиного символу, який взагалі здатен репрезентувати українську культуру: “Супроти тих обмежень, яким підпадали всякі прояви українського національного самоозначення, українська пісня, як найменш обмежена... стає на довгий час немов символом, знаменем українства... Там, де мусіло замовкнути всяке українське слово, навіть пісенний текст..., там звучав музикальний мотив і музикальна фраза, кинена між цю мовчазну, з замкненими устами масу... записи текстів... давали тільки зверхню форму, тільки – сказати б – тіло пісні, її ж душа – мелодія тікала з рук збирачів... було справді тільки тіло пісні – прекрасне і поетичне, і багатство словесної пісенної традиції змушувало... бажати появи чоловіка, котрий би вдихнув душу в... сю мовчазну форму, оживив її чудовою прославленою українською мелодією” [115, с. 2-3]. І, насамкінець: “...він [Лисенко – В. В.] виніс... сей безцінний скарб української музики, української пісні, народної і своєї, сплівши їх нерозривно і нерозлучно і зробивши з них без золота і каменя, справді вічну окрасу українського життя...” [115, с. 7].

Припустимо, що сенс вищенаведеного висловлювання полягає у тому, до чого “зобов’язує ситуація” (панахида), а увесь цей “пеан” музиці – справа скорботи М. Грушевського на стадії ідеалізації. Правда, це не пояснює аналогічну стійку високу оцінку музики, зафіксовану вченим в інших текстах.

2. Наприклад, у “Споминах” М. Грушевський немов продовжує некролог, присвячений Лисенкові: “Правда се був дуже визначний нерв тодішнього київського життя. Українська музика саме ставила свої перші, ще хиткі кроки. Починав свою діяльність молодий Лисенко, пророк і законодавець сеї важної галузі української культури, що в тім часі обіцяла їй

далеко більше, ніж дала в дійсності в пізніших десятиліттях...” [135, с. 133]. Окрім публікації тексту пам’яті М. Лисенка у ЗУНТШ, М. Грушевський, як відомо, опублікував також некролог і у ЛНВ [77, с. 401-402].

3. А рецензія М. С. Грушевського на “Збірник музею діячів науки та мистецтва України” остаточно переконує, що на початку ХХ ст. характер висловлювань історика щодо музики як найвищої національної цінності фактично не залежить від контексту: “...Та співлюбна Україна, головню інтелігентська і півінтелігентська, яка неорганізовано, але стихійно і влучно мотивувала і досконалювала народню музику, що була тоді [йдеться про 1850–1880-ті рр. – В. В.], можна сказати – головним проявом, а з тим і головною ареною національної творчості...” [130, арк. 1].

Спробуємо утримати у полі уваги (по можливості – до кінця нашого дослідження), більшість застосованих М. Грушевським “засобів кодування”, але насамперед домінуючий у вищенаведених “уривках” “економічний код” (музика як абсолютна цінність, вартість якої не може бути підважена часом: “безцінний скарб... вічна окраса українського життя... без золота і каменя”). Але також – “код тіла”, вписаний у релігійний дискурс творення життя (музика як “душа”, що вдихає життя у “тіло-слово”); “національно-символічний код” (музика як “символ, прапор українства”, “головний прояв і арена національної творчості”); “невротичний код” (музика як “визначний нерв”).

Проблемна ситуація, що виникає навколо оцінки “музики” з “факту конфронтації” двох хронологічно (та і жанрово) розведених текстових масивів М. Грушевського – “ранніх” (80 – 90 рр. ХІХ ст.) та “пізніх” (початок ХХ ст.), може бути сконденсована у питанні: “Чим же обумовлювалося таке домінування стійкого негативного контексту щодо музики, зосередженого у фігурі “скрипки” і сформованого М. Грушевським, вочевидь, вже у 1883–1885 рр., тобто під час навчання майбутнього історика у Тифліській гімназії, і в який спосіб це узгоджувалося з його ж таки оцінкою музики як “найбільшого національного скарбу?”.

У “Споминах” історик, здається, розставляє всі крапки над “і” й піднімає завісу щодо своїх нелегких “стосунків з музикою”: “Не велось мені тільки в однім, і то гірко не велось, а саме – в музиці... записався на скрипці... тут прийшов мені капут. Я не мав твердої руки... прийняв се як великий конфуз, так що трохи не до самого кінця гімназії не міг слухати музичної какофонії, без певного докору сумління завидував усім, у кого були музичні здібності – майже так, як усім тим, хто танцював! Се також була незагоєна травма свідомості...” [135, с. 120-121].

І через кілька сторінок “Споминів” – знову наголос на незагоєній рані свідомості: “Тому що моє фіаско з скрипкою не перестало бути незагоєною раною в моїй душі...” [135, с. 131].

Таким чином, сума численних “негативних висловлювань” щодо “рипання скрипки” у белетристичних та поетичних текстах М. Грушевського, текстах, які писалися у період його “музичного фіаско” (навчання у Тифліській гімназії), може розглядатися як така, що верифікує твердження, зафіксоване набагато пізніше у мемуарному тексті “Споминів” Михайла Сергійовича про музику як “травму його свідомості”. (І навпаки). Отже, самоаналіз М. Грушевського, поданий ним у мемуарі, виявився доволі точним: “травма свідомості” як інтерпретаційний ресурс дає нам можливість зрозуміти певні негативні “скрипичні сюжети” його гімназичних “літературних” текстів.

Власне, такий самоаналіз українського історика був елементом самоаналізу цілої європейської культури епохи *fin-de-siècle*, травмованої музикою. Так, Ф. Ніцше, вплив якого на інтелектуальні рухи зламу XIX – XX ст. важко переоцінити, у автобіографічному есе “Ессе Homo” зафіксував з граничною відвертістю притаманного йому афористичного стилю власну травму свідомості, вказавши на музику як її першопричину: “...Треба страждати від долі музики як від відкритої рани..., якщо хто-небудь подібно до мене відчуває у справі музики власну справу, історію власних страждань, то він знайде цей твір все ще надто поблажливим, надто

м'яким" [248, с. 757]. Отже, виписуючи контури проблеми зі спільного загальноєвропейського контексту, відштовхуючись у своєму аналізі від автобіографічного тексту Ф. Ніцше (Ессе Номо), від його музичної "відкритої рани", проекція якої відповідала за хід та структурування одного з перших есе філософа – "Народження трагедії з духу музики. Передмова до Ріхарда Вагнера" [251], ми перенесли акцент на "аналогічну" "музичну травму свідомості" М. Грушевського, що також була "сконструйована" ним у мемуарній саморефлексії "Споминів" та спроектована у його перших ("гімназичних") літературних текстах. Така спільна травмована європейська свідомість являла собою не лише залишок естетики романтизму (з її провідною роллю поета та музиканта, роллю, осмисленою А. Шопенгауером). В епоху сцієнтизму ХХ ст. ця травма була розпорошена у текстах чи не всіх європейських інтелектуалів, орієнтованих на логіцистські моделі пізнання (від Л. Вітгенштайна – стосовно першого періоду його творчості, – до К. Леві-Строса) і виступала їх останньою цінністю у світі, з якого "зникають останні цінності" (М. Вебер). Ми свідомо надали право голосу цій європейській травмованій свідомості у мові музики.

Гуманітарна "наука" початку ХХ ст., (байдуже, чи йдеться про "позитивістський" образ науки, чи його "альтернативу" – розмаїті "неокантіанські" варіації) заперечувала себе як "науку" у той самий момент, коли, намагаючись вписати у свої конструкції також і музику, отримувала лише власну травмовану свідомість й "викручувалася" з такого складного становища засобами письма, стилю та риторики [353]. Показовими у цьому плані є два персоніфіковані "крайні випадки": з одного боку – творчість М. Вебера, аналітична робота якого спиралася на неокантіанську традицію, а з іншого – праці Е. Маха та В. Оствальда, які розвивали позитивістську традицію. На наше переконання, є глибоко символічним, що останньою спокусою М. Вебера, тією граничною сферою, яку намагався "раціоналізувати" вже хворий на "іспанський грип" М. Вебер, була саме "музика" – у статті з промовистою назвою "Раціональні та соціологічні

основи музики” [37], статті, що так і залишилася незавершеною, обірваною... Е. Мах також, у свою чергу, поспішив оголосити, що саме “енергетичній” течії у фізиці вдалося розв’язати проблему “музики” як питання гармонії – проблему, яка весь час вислизала з рук дослідників: “І ви віджахаєтесь... перед складністю цієї проблеми, якщо я скажу вам, що до самого останнього часу навіть професори фізики [sic! Ця німецька віра в бездоганних “професорів фізики” – В.В.] не могли дати жодної відповіді, коли в них запитували, як пояснити гармонію. Лише недавно Гельмгольц дав вирішення цього питання...” [242, с. 27]. А В. Оствальд у своїй “Філософії природи” присвятив значну частину окремого розділу феномену музики [260, с. 310-313].

Проте, як виглядає, М. Грушевському вдалося доволі успішно завершити свою “музичну епопею” і оволодіти “скрипкою”: “...Я почав під його проводом ще раз учитися грати. Не знаю, чи я був сим разом сміливішим і певнішим себе, ніж чотири роки тому, як учився під проводом грізного “гера Креземана”, чи Динник менше вимагав певності від моєї руки, ніж той, тільки він незмінно признавав мої поступи цілком задовільними... батько при першій стрічі з Марковим не залишив його потішити, що я виконав його бажання – вніс до своєї освіти і дещо музики...” [135, с. 131-132]. І суцільна позитивна оцінка музики у текстах історика на початку ХХ ст., здається, мала б переконливо засвідчити факт того, що “травма свідомості” М. Грушевського, пов’язана з “музикою”, була ним “подолана”. Проте дещо породжує “простір нашої недовіри” стосовно завершеності саморефлексії М. Грушевського у його “Споминах”.

1. Справа не лише у певних теоретичних, насамперед, постструктуралістських перспективах, виходячи з яких самоаналіз ніколи не може бути вичерпним й для його повноти завжди потрібен голос іншого, діалог з іншим – аналітиком, співрозмовником, читачем. Тут нам хотілося б розставити деякі методологічні акценти. Наш випадок, коли М. Грушевський у результаті “самоаналізу” констатує “травму власної свідомості”

породжує питання, яке Ж. Дерріда поставив на карб психоаналізу та його засновнику – З. Фройдю: “Наприклад: що відбувається з психоаналітичною розшифровкою будь-якого тексту, коли він – той, що піддається дешифровці, вже пояснюється сам по собі? Коли він висловлюється красномовніше, ніж сам розшифровщик (борг, що визнавався З. Фройдом неодноразово)? І особливо, коли він, понад тим, вписує себе у сцену розшифровки?” [159, с. 648].

Цей борг, про який говорить Ж. Дерріда, дійсно завжди визнавався Фройдом, проте, як відомо, ніколи не сплачувався. Наше розмежування із Фройдом проходить у річищі цього питання по “лінії свідомості”. М. Грушевський, як видно, висловився щодо власної “музичної травми” красномовніше, ніж будь-який аналітик, а сама його травма прописується, якщо говорити топічно, свідомістю, а не під(без)свідомим. Отже, суть застосованої нами техніки інтерпретації текстів М. Грушевського полягає не в тому, щоб перекодувати його музичні повідомлення відповідно до мови психоаналізу (до мови “відкритих” психоаналізом сексуальних символів), а дозволити М. Грушевському “говорити самому за себе”, виокремлюючи коло тих конотацій, які прописані у його текстах. М. Грушевський, у такому випадку, “деконструює” самого “М. Грушевського”. Те, що є у нас спільного з підходами З. Фройда та Ж. Дерріда – це визнання провідної ролі економічного дискурсу у сучасну епоху. Для текстів М. Грушевського це очевидно, власне, як і для текстів З. Фройда, зокрема, його метапсихологічної спекуляції під назвою “По той бік принципу задоволення” [305].

2. Проблема полягає у тому, чи здатен загоїти “формальний успіх” М. Грушевського, тобто технічне оволодіння музичним інструментом, “травму” саме “свідомості”, названу ним у 1918 р., до того ж, “незагоєною”, або, за влучним висловом Ф. Ніцше, “відкритою”? Відкритою настільки, що згадка про неї залишилася у тексті “Споминів” майже тридцять років по закінченні вченим гімназії. Чи, можливо, ця “травма свідомості”

кровоточила все його життя то в одному тексті, то в іншому, нехтуючи будь-якими нормами їх жанрово-стилістичної приналежності, залишала свої криваві сліди? Один з яких опинився, наприклад, у вірші “Струна співа”, написаному в 1896 р. далеко вже не гімназистом, а шановним професором Львівського університету.

3. Що ми знаємо про природу цієї “травми свідомості” М. Грушевського? Які механізми її виникнення? Адже навряд чи неможливість опанувати будь-який музичний інструмент здатна викликати щось на кшталт “травматичного стану” у наших сучасників. Можливо, не в останню чергу справа в тому, що протягом ХХ ст. кардинально змінилася роль музики у просторі європейської культури і пануюча у ХІХ ст. постать музиканта, як безпосереднього виразника світової волі (так, як це зафіксовано у філософії А. Шопенгауера) втратила свою абсолютну владу і, відповідно, абсолютну привабливість як проекту творчої реалізації особистості?

Відповіді на поставлені запитання пропонується шукати не у дисциплінарному просторі “психології музики” [318, 441, 599, 640], а у межах інтегративного культурологічного підходу, виходячи з того, що травма свідомості є соціокультурним конструктом епохи і виникає внаслідок дії своєрідної “дуги напруги”, що утворюється між ієрархією цінностей та засобів репрезентації, які пропонує своїм “адептам” певна національна культура (соціокультурна ситуація), з одного боку, і, з іншого – здатністю (або, відповідно, нездатністю) особистості інтегрувати ці цінності в індивідуальний простір при формуванні нею власної національної ідентичності [469, 475].

На нашу думку, перевагою даної дослідної моделі, в основу якої покладено парадигму соціального конструктивізму, є те, що вона двічі орієнтована на цілісність:

а) вона охоплює як процеси соціального макрорівня, тобто враховує коливання вартості акцій різних сфер культури (в даному випадку українсь-

кої “науки”, “літератури”, “музики”, “політики” – у соціокультурному просторі Російської імперії другої половини ХІХ ст.), так і залучає індивідуальний мікрорівень, тобто орієнтована на дослідження ліміту інтегративних і творчих можливостей особистості (тут – М. Грушевського).

б) вона також дозволяє розглянути історіописання М. Грушевського, з огляду на його зовнішні контури, а не вміст (як міг би сказати Х. Ортега-і-Гасет), тобто з перспектив розімкненої цілісності різноманітних проявів творчої особистості М. Грушевського, а не як герметичний процес, що був відокремлений від інших імовірнісних сфер його творчої реалізації – літературознавства, політики, музики. Наш остаточний задум і полягає в тому, щоб цінність історіописання М. Грушевського, його творчий максимум, дослідити з ракурсу його абсолютної нульової точки, з перспектив М. Грушевського-музи-*can't* (а) на фоні епохи зламу ХІХ та початку ХХ ст., в якій музика була найвищою і єдиною цінністю української культури і звичним репрезентантом будь-якої європейської національної культури взагалі.

Представник франкфуртської соціологічної школи Т. Адорно у статті “Музика та нація” з цього приводу писав: “Музика перетворилася на політичну ідеологію із середини ХІХ ст. завдяки тому, що вона висунула на перший план національні ознаки, виступала як представниця тієї чи іншої нації й будь-де стверджувала національний принцип...” [3, с. 136]. Діючи в дусі семіотики і порівнюючи музичний ряд з мовним, він наголосив на складності дослідження соціальних функцій музики: “Незважаючи на свій загальний характер, яким вона зобов’язана тому, що їй бракує стосовно словесного мовлення, – певних понять, – у музики є національна специфіка... на соціальні фактори у музиці не можна... вказати пальцем, як у романі ХІХ ст., – хоч соціологія мистецтва вже давно перейшла від констатації очевидних моментів змісту до інтерпретації методів і прийомів творчості” [3, с. 137-138].

У музикознавстві усталеною є думка, що музика протягом всього ХІХ ст. слугувала засобом формування національної ідентичності [367, 588] –

байдуже, чи йдеться про таку країну як Німеччина [350], що шукала власне “місце під Сонцем” серед світових імперій, чи про Ірландію [371], яка з огляду на свій колоніальний статус мало чим відрізнялася від України.

Розчиняючи теоретичну відстороненість вищесказаного у повноті конкретно-історичної ситуації, можемо сказати, що наприкінці ХІХ ст. в результаті звуження сфери функціонування української культури у просторі Російської імперії, пов’язаного з обмеженням можливостей циркуляції в ній вербального (звідси, всіх тих іпостасей, які воно уособлювало на фондовій біржі української культури – літератури, поезії, історіописання) внаслідок сумнозвісних “законів” 1863 та 1876 рр., чи не єдиною формою національної репрезентації та засобом конструювання української ідентичності у соціокультурних межах Російської імперії 80-х рр. ХІХ ст. залишається музика.

Ми говоримо саме про цінність музики. Проте немає причин перебільшувати ступінь тієї практичної або реальної творчої свободи, якою користувався музикант, саме як український музикант у соціокультурному та політичному просторі Російської імперії кінця ХІХ ст. Надмірний ступінь параноїдального політичного контролю того типу суспільства, про яке йдеться, призводив до того, що фігура українського музиканта також підлягала цензуруванню саме як політична фігура. З листа М. Лисенка до І. Франка від 12 грудня 1894 р.: “...[Російська цензура] з новим царюванням стала скажена та люта, як ніколи досі... Вони стремлять до повної заглади слова, звука, тільки тхне українське” [284, с. 178]. У такому суспільстві навіть організація хору М. Лисенком розглядалася як підозріла політична акція.

Фактично, цінність української музики як засобу національної самоідентифікації українців в Російській імперії зростає до абсолютного показника пропорційно розгортанню загальноімперської політичної гри на пониження вартості всіх інших можливих акцій української культури, поєднаних з цінністю слова. Для М. Грушевського реалізація життєвого проекту на

початку 80-х рр. XIX ст. була пов'язана з образом українського літератора (з притиском на його національній складовій – “українськості”: література стала для нього дуже амбітним засобом прислужитися “українській справі”) – ризики з боку несприятливої політичної і культурної кон'юнктури, що піддавали значним випробуванням “підприємство його життя”, мали б переорієнтувати його на іншу й фактично єдину значущу сферу продукування національних цінностей, що знаходилася поза політичними підозрами. Але така переорієнтація була для нього неможлива, оскільки виходила за ліміт творчих можливостей його особистості (все що завгодно, тільки не музика). Таким чином, у той час як на соцієтальному рівні музика являла собою найвищу культурну цінність і слугувала символом цілої української культури, на індивідуальному рівні для того, хто у будь-який спосіб намагався прислужитися українській культурі, вона позначала найнижчу точку його реалізації, простір його неможливого. “Струна” або “визначальний нерв” української культури, що була натягнута між цими абсолютно віддаленими точками соціального та індивідуального, створювала для М. Грушевського поле максимальної психічної напруги й не витримувала – “розривалася”, що усвідомлювалося ним як “незагоєна травма його свідомості”.

Природним у такій ситуації виглядало б бажання Михайла Сергійовича зменшити цю травмуючу напругу “визначального нерва” культури або взагалі ліквідувати її. Існувало принаймні дві можливі наративні стратегії, які відповідали логіці такого бажання.

Перша, “поміркована” (назвемо її стратегією пониження), передбачала б гру на знецінення “музики”, зменшення її питомої ваги у просторі цілої української культури. (Та чи можливий взагалі такий “підрив цінності” для сегмента культури, який був названий М. Грушевським не просто “важною галуззю української культури”, але “головним проявом національної творчості”, “вічною окрасою українського життя”? Тобто, чи можлива взагалі девальвація того, що виводилося самим Михайлом

Сергійовичем з простору історичного та залучалося до площини вічних, трансцендентальних цінностей?)

Друга, “радикальна” (назвемо її стратегією обміну), мала б запропонувати обмін “рівнозначними культурними цінностями”, при якому “зацікавлена сторона”, що організувала процедуру обміну, після такої операції на правах вже повноцінного хазяїна могла б позбутися набутої “травмуючої цінності”.

Але для того, щоб серйозно претендувати на переоцінку такої традиційної цінності музики у межах цілої української культури, потрібна інстанція, з височини якої голос М. Грушевського звучав би як абсолютний авторитет. Щонайменше – інстанція деміурга нової української держави і творця її нових цінностей. І М. Грушевський, як побачимо, скористається обома цими стратегіями у текстах, які писалися лідером УНР, у текстах під назвою “Нові перспективи” та “Культура життя та культура краси”. Заради інтерпретації цих “політичних” текстів, інтерпретації настільки вибіркової, настільки ж цілісної, була розгорнута вся попередня робота у межах цього підрозділу.

М. Грушевський, підбиваючи підсумки всього сказаного ним у статті “Нові перспективи”, торкається, не в останню чергу, теми “музики”, більш того – робить її винною у невдачах українського державного будівництва: “Я не хочу, щоб наш народ... займався на своїй землі тільки моральним удосконаленням, укладанням гарних пісень..., а щоб він повною рукою використав також... і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крові” [110, с. 152].

А далі – відчуває потребу вибачитися за сказане – із самого початку іншої статті “Культура життя та культура краси”. Правда, все виглядає так, немов текст “Нових перспектив” і не обривався зовсім: “Може когось неприємно здивує се, що я так легковажно відізвався про те, що ми привикли вважати своїм національним скарбом – пісню і музику. Я ціную їх. Тільки не можу здавити в собі гіркого почуття, думаючи про наше багатство в цій

сфері й нашу бідність в сферах... Коли я, вернувшись до Києва з нашого ісходу, слухав... чудові співи наших хорів, я плакав, але плакав не з радості... ми занадто гарно співаємо в порівнянні з тим, що ми вміємо й можемо в інших справах ” [97, с. 152].

Було б, щонайменше, цікавим розкрити ту символічну економіку, яка задіяна М. Грушевським у цих текстах навколо традиційного “національного скарбу – пісні та музики”, прорахувавши тут всі “прибутки” та “втрати”, наші, національні, та його, індивідуальні... Зрозуміло, що з самого початку М. Грушевський, з висоти позиції політичного лідера нації (але ще не політичної нації), намагається діяти у межах стратегії пониження цінності музики у просторі української національної культури, звинувачуючи її майже у всіх невдачах державного будівництва (проте, можливо, саме своїх невдачах?). Відвертість такого жесту, який миттєво ламає засади традиційної (старої) української культури, власне, і слугує приводом для своєрідного “авторського відкату”, спонукає його тут же просити пробачення. М. Грушевський наводить вагомий аргумент, який мав би повністю виправдати його дії зі знецінення музики і відвести від нього будь-яку “підозру” в особистій зацікавленості такого жесту. Проте сам цей аргумент аж занадто особистісний, індивідуальний, щоб хоч якось довіряти йому. Цим аргументом стають “сльози” політика, лідера нації. “Сльози” є своєрідною вартістю “переоцінки цінностей” всієї української культури, різницею між первинною (традиційно високою) ціною музики і тією заниженою ціною, якої хотів досягти М. Грушевський логікою вищенаведених текстів.

Як оцінити вартість його “сліз”? Чого варта ця “валюта”, якою Михайло Сергійович намагався купити собі виправдання у сучасників щодо переоцінки ваги музики у просторі національної культури? Чи сприймаємо ми їх за їхнім власним номіналом – за те, чим вони насправді є, а чи за те, за що вони себе видають?

Головне – не помилитися щодо “природи” його сліз, якщо вже на кону стоїть модерністський проект всієї української культури. Від такої помилки, здається, застерігає сам М. Грушевський, іронічно посміхаючись “у бороду”, з приводу не дуже кмітливих істориків, які завжди готові підігнати особистісне під вже готові схеми соціальної, політичної, економічної чи “революційної” історії. Навіть сльози. “Повчання” літератора М. Грушевського “дітям від 22 до 58 років”, його “інструкція” “музейним працівникам” та “архівістам”, надіслана у майбутнє, виявляється тут цілком доречною: “И винь не мигь здержатысь, щоб не впустыты килька мидяныхъ слизь до долу. Си сльозы булы найдены другого дня й занесены до ново-заснованого мийського музею в ратуши, де ихъ прылучено до иныхъ исторычныхъ спомынокъ з велького повстання року уzt. Тымъ часом вони мають зовсімь инше значинне... Саме жъ оповиданне може служыты дуже корыстнымъ поученнемъ для дитей середнього вику – видь 22 и до 58 рокивь” [91, с. 103]. Оттже, куди занести сльози М. Грушевського: до музею “історичних споминок з великого повстання уzt”, чи б пак, української “національної революції” епохи УНР, чи може вони мають зовсім інше значення ?

Історія цих сліз М. Грушевського ще не знайшла свого дослідника й чекає на опрацювання на кшталт монографії Т. Лутца у просторі європейської культури [496]. Бо публічні сльози М. Грушевського-політика мали свою довгу приховану історію, накреслену М. Грушевським-істориком у його індивідуальних хроніках, насамперед у “Щоденниках”. І можливим “іншим” цих “публічних сліз” М. Грушевського-політика (що пролилися текстом “Культура краси і культура життя”) мали б виступати не підкинуті самою “структурою опозиції” різні відтінки його “сміху”, навіть успадкованого, “тоголівського” (хоч і такі “посмішки” теж треба утримувати як не досліджену можливість), а вільні від гри на публіку та приховані від галасу юрби “чоловічі” сльози, які не претендували на те, щоб “зняти” відповідальність за написане ним чи то щодо “музики”, чи то

“політики”. А М. Грушевський плакав, плакав і до того. Плакав часто. Правда саме “приватними” слізьми. Він “майже плакав”, наприклад, 20 січня 1892 р., розчулений текстами Ч. Діккенса й у повній відповідності до патріархатних стереотипів епохи боявся “віддатися почуттям”: “Ввечері прочитав кілька оповідань Діккенса, по правді трохи не плачучи. В такім случаю я здебільшого почуваю себе якось смутно – якось боюся оддатися почуттю; хто єго зна, з чого воно таки – чи то душа така суха в мене...” [145, с. 149]. Метафора “сліз” фактично розпочинає “Щоденник” “поодинокого мрійника” – гімназиста М. Грушевського, який він почав вести 14 вересня 1883 р.: “...я был... донимаем мыслью о моем одиночестве, моей отчужденности, о моих невысказанных думах и чувствах, которые, как накипающие слезы, которым не дают вылиться, гнетли мне душу. Но как я в будущем мог надеяться найти душу, перед которою я мог бы осветить все закоулки, когда до настоящего времени при сближении с людьми я не испытываю ничего, кроме разочарования. И вот решился я, не имея возможности открываться собеседнику живому, беседовать с собеседником неодушевленным”. Закриває М. Грушевський записи цього дня словами: “Но довольно, а то бумага будет смеяться надо мною” [146, с. 29]. Беручи до уваги вищенаписане, запитаємо: а) чи М. Грушевський настільки змінився й вже не боявся “віддатися почуттю”, привселюдно плачучи щодо музики у 1918 р.? б) якщо сльози – то думи, які виливаються на папір, тобто, письмо, а сам папір – то сміх, то чи не є його плач з приводу музики як національного скарбу – всього лише письмо з приводу цього скарбу?

Ми переконані, що, наприклад, в основі двох синхронних “фраз” М. Грушевського, центрованих навколо 1918 р. (“...завидував усім, у кого були музичні здібності” – з тексту-мемуару “Споминів” та “тільки не можу здавити в собі гіркого почуття, думаючи про наше багатство в цій сфері й нашу бідність в сферах...” – з культурологічного тексту “Культура краси і культура життя”) лежить одна й та сама “формула”, одна й та сама “травматична структура” скеровує їх семантику та синтаксис. “Здаввити в собі гірко-

го почуття, думаючи про наше багатство...”. “Наше багатство...” – “пісня і музика”. Скарб, до якого сам лідер нації ніколи не мав жодної причетності, але яким володів його народ. І тому – це “не можу здавити в собі”. Все одно що – “завидував усім”. “Усім” (“народу”?), основною ознакою якого, символом весь час була “музика”.

Зазнавши невдачі у пониженні цінності музики, М. Грушевський залучає іншу стратегію, стратегію обміну. Її сліди можна простежити, наприклад, у тих же “Споминах”: “Сильніш захопила мене... інша знайомість того ж часу – з лікарем Кобилянським... і се властиво перша моя знайомість суто українська – свідомо українська... На жаль, в тім кийвськiм життi 1870-х рр. захоплювали Кобилянського не національні чи політичні проблеми, не літературний чи науковий рух, а музика. Він був дуже музикальний – дилетант розуміється...” [135, с. 132-133]. Перше персоніфіковане знайомство з Україною, зустріч з українцем (лікарем Кобилянським) для М. Грушевського виявилася своєрідним закріпленням стереотипу щодо українців як занадто музичного народу, як “народу-музиканта”. Ця музичність співвітчизника – першого, з ким відбувається діалог рідною мовою, не викликає у М. Грушевського нічого, окрім відчуття жалю. (А взагалі, чого можна було очікувати від цього першого діалогу з символічною “Україною”, діалогу з “музикою” – для того, хто зазнав “фіаско у музиці”, які відчуття міг викликати?) Чому він, Кобилянський, цей “перший українець” (і, відповідно, символічне уособлення України), на відміну від українця М. Грушевського, такий музичний? Чи не міг би “він”, натомість, реалізовуватися у політиці, літературі чи науці (всіх тих іпостасях, які вже встиг приміряти на себе М. Грушевський у момент написання “Споминів”). Ні, на жаль, для М. Грушевського, Кобилянський (як і Україна) не захотів обміняти “музику” на будь-яку з цих сфер “культурної діяльності” (насамперед, політику).

Ця модель, яка розкривала дію символічного обміну “музики” та “практичної діяльності” не була результатом миттєвої реакції психіки

М. Грушевського на конкретну політичну ситуацію 1918 р., ситуацію, в якій вчений-політик, піддавшись тимчасовому розпачу під тиском власного політичного фіаско, зробив у текстах даного періоду необережний закид українському народу щодо його надмірної музикальності та слабкої здатності до державницької самоорганізації. Ця захисна модель обміну “музики” на “політичну дію” вирізнялася певною сталістю, характеризувалася текстуальними повторами і в головних своїх рисах була сформована вже 19-річним письменником-початківцем, що у такий спосіб “відреагував” на власну музичну невдачу. Завершуючи “Чужі і свої” – одну з перших своїх белетристичних вправ, М. Грушевський пише: “...Скрізь на Україні вдалися українці у лицедії й за тими лицедіями українофільськими забули про саму Україну, за гуком музики не чують, голоса того, що до праці їх кличе, за світом, що круг помоста блище, не бачуть, що дієця за ним...” [143, с. 235]. Зацитований тут уривок – фінальний акорд тексту “Чужі і свої”, який фактично резюмував бачення молодим письменником вад українського руху, було піддано М. Грушевським тиражуванню. Письменник-початківець не зміг втриматися від спокуси ще раз процитувати це своє своєрідне філософсько-артистичне узагальнення у листі до І. Нечуя-Левицького від 20 (8) березня 1885 р. “Як я писав Вам, здаєця, “Чужі і свої” в мене написані усі, от їх дальніща фабула... [далі – подається фабула, яка завершується дослівним цитуванням двох останніх абзаців тексту] ...скрізь на Україні вдалися українці у лицедії й за тими українофільськими лицедіями забули про саму Україну, за гуком оркеїстра не чують голоса, що до праці їх кличе, за тим світом, що круг помоста ближче, не бачуть вони бідної знищеної України...” [225, с. 36]. Показово, що лише одне слово в остаточному варіанті “Чужих і своїх” було “відредаговано” та змінено порівняно з цитатою у листі до І. Нечуя-Левицького: замість конкретного прояву музики (“оркестру”) М. Грушевський надав перевагу абстрактно-узагальнюючому – “музика”.

Оця серійність, повтор, своєрідне хизування перед метром української літератури, до якого вдався Михайло Сергійович, цитуючи уривок зі “Своїх та чужих”, мало б продемонструвати те значення, якого надавав уривку молодий письменник М. Грушевський. А сам цей уривок тексту М. Грушевського, сенс якого фактично було продубльовано ним у текстах 1918 р. “Культура краси і культура життя” та “Нові перспективи”, вже у 1885 р. робив “винною” музику у політичній неспроможності українців. Як бачимо – те, що закидав “українцям-лицедіям” письменник-початківець М. Грушевський у 1885 р. (“музика”, що перекреслює практичну “працю”), принципово нічим не відрізняється від того, що написав у 1918 р. у своєму мемуарі та політичному памфлеті вже досвідчений політик.

І там, і там Михайло Сергійович, здається, запропонував народу схему доволі “чесного символічного обміну”. Він, закликавши свій “народ” позбутися найбільшого скарбу – “менше дбати про музику”, у свою чергу, як справжній національний лідер подав приклад абсолютної пожертви власним символічним капіталом – роллю успішного “історика” (заради все тієї ж ролі “політика”): “Поспівати добре – щоб підняти енергію й настрої для реального життя... менше дбаючи про спів, і музику, і всяку іншу красу. Добре робити історію важніше, ніж гарно писати її...” [97, с. 153]. Безумовно, він плакав при цьому, оплакуючи власне зречення історіюписання. Але реалізація обміну, запропонованого Михайлом Сергійовичем у тексті “Культура краси і культура життя”, була б втіленням проекту “подвійної економіки”, тому що мала б для нього, окрім задекларованих втрат на ниві історіюписання, як мінімум один приємний наслідок: український народ, який би добровільно (за схемою історика) втратив власний капітал (“музику”), зруйнував би механізм “травми” його, М. Грушевського, свідомості – не музикального лідера тепер вже не музикальної нації.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що аж занадто багато особистісного зачіпає рух музики у текстах М. Грушевського – заздрість (“завидував усім, у кого були музичні здібності”), жаль (“на жаль... захоплювали... не

національні чи політичні проблеми, не літературний чи науковий рух, а музика”), сльози (“я плакав, але плакав не з радості...”), відчуття провини та намагання виправдатись (“я так легковажно відізвався... я ціню їх”), щоб сприймати його відсторонено, поза “людським, занадто людським”. Здається, ці всюдисущі емоції та афекти М. Грушевського, що, як незмінний акомпанемент, супроводжували сумну мелодію музичного дискурсу його текстів, є рубцями все тієї ж “відкритої травми свідомості”, яка дивним чином перетворюється у 1918 р. на загальний модернізаційний проект, що мав прописати риси нової української культури у побудованому метанаративі.

Для адекватної презентації цього процесу перетікання індивідуального (травмованого) світу М. Грушевського у простір загальнонаціональних культурних цінностей можна скористатися концептом “єдиного універсального” (*singular universal*), розробленим екзистенційним психоаналізом Ж.-П. Сартра. Функціональність цієї метафори у просторі діалектичного стилю мислення французького екзистенціаліста обумовлювалася саме її здатністю вдало пов’язувати персональний розвиток особистості з культурними, соціальними та історичними проблемами певного соціуму.

У своїх працях Ж.-П. Сартр показав, як індивідуальність, з одного боку, здатна інтерналізувати принципові цінності суспільства та конфлікти свого часу, а з іншого – трансцендувати ці цінності та конфліктні ситуації, “повертаючи” їх суспільству. І у такому процесі “виходу назовні” під впливом фундаментального проекту особистості трансформується сам загальнонаціональний проект культури. Таке переформатування культури відповідно до індивідуального фундаментального проекту, як наголошує Ж.-П. Сартр у кількох своїх працях, особливо проявляється у випадку зі знаковими фігурами певної культури. Ці ідеї Ж.-П. Сартр розвиває у своїх текстах початку 70-х рр. ХХ ст. Найбільш виразно концепцію “єдиного універсального” Ж.-П. Сартр застосовує у праці “Ідіот родини”, присвяченій

Г. Флоберу [593] і тексті “Між екзистенціалізмом та марксизмом” [592]. Ця концепція “єдиного універсального” з самого початку була вписана Ж.-П. Сартром у сенсовний простір однієї з центральних тем письменника – у простір визначального концепту – “фундаментального проекту”. На думку французького інтелектуала, “фундаментальний проект” є критичним вибором, зробленим у відповідь на кризу, який буде визначати базові орієнтації особистості щодо життя. Зазвичай фундаментальний проект, як зазначає С. Чарм (Charme S.) у одній з своїх праць, – це вибір, зроблений у дитинстві, вибір, який може бути розглянутий як різновид архетипального міфу [352]. На с. 4 цей же автор відсилає до розуміння фундаментального проекту як архетипального міфу [352, с. 4] й подає важливість подій дитинства як символів, що обумовлюють специфіку парадигми подальшого ставлення до життя особистості) [352, с. 40].

Що ж до “музики”, то вона являла собою доволі унікальний феномен українського суспільства другої половини ХІХ ст., уособлюючи і його абсолютну цінність, і концентрований вузол конфліктних національних (політико-соціальних) ситуацій Російської імперії навколо заборони українського як вербального, індивідуальна інтернаціоналізація яких М. Грушевським ініціювала травму його свідомості.

Отже, музика – те, що для М. Грушевського становило травму його свідомості, після відповідної психологічної авторської переробки було повернуто українській “ідеальній спільноті” у формі модерністського проекту української культури й вилилося у текстах культурологічного циклу (“Нових перспективах” та “Культурі життя та культури краси”) у вигляді концепції “політичної дії” як різновиду нової трансцендентної цінності. З одного боку, запропонований українським інтелектуалом у зазначених текстах рух у бік пониження цінності традиційних етнографічних маркерів української культури – музики та пісні – слугував точкою відліку для конструювання модерного каркасу нової української культури, а з іншого – своєрідним терапевтичним засобом для М. Гру-

шевського, засобом, який мав би розв'язати персональний психічний конфлікт, спровокований на ґрунті його “музичної неповноцінності”. Таким чином, тексти, які українське революційне суспільство мало сприймати як заклик до модернізації культури, для їх автора виступали засобом раціоналізації у психоаналітичному сенсі цього слова. Раціоналізації, яка кидала тінь на інші праці вченого, опубліковані після вищезазначених текстів й навантажені, навіть перенавантажені теоретичним дискурсом. Йдеться про багатотомну “Історію української літератури” та “Генетичну соціологію”. Можна навіть сказати, що з моменту публікації “Нових перспектив” і “Культури життя та культури краси” М. Грушевський намагався довести цю “раціоналізацію” музики до абсолюту й не заспокоївся доти, доки не вичерпав можливості такої раціоналізації на “метафізичному” рівні.

5.2. Наративна функція: музикознавчий метод та конструювання М. Грушевським культурологічних метанаративів

У примітках до I тому “Історії української літератури” М. Грушевського дослідниця його творчості Л. Ф. Дунаєвська так визначає цінність перших розділів цього літературознавчого тексту: “Цінність цього розділу перш за все в спробі проаналізувати поетичну структуру... з погляду музикознавчого. Порушуючи притаманну фольклористично-літературознавчим дослідженням форму, взявши на озброєння музикознавчий метод досліджень Ф. М. Колесси, М. С. Грушевський переконливо доводить оригінальність, “місцевість” української ліричної традиції...” [94, с. 376].

Якщо сприйняти сказане Л. Ф. Дунаєвською з повною науковою відповідальністю, то доведеться визнати, що у літературознавчому за жанровою приналежністю тексті М. Грушевський звернувся до певного “музикознавчого методу” і тим самим порушив традиційний порядок структурування такого роду досліджень. Питання: звідки походив імпульс оригінальності М. Грушевського та у чому суть цього модерністського “методу”, що у такий “брутальний” спосіб зруйнував звичну логіку розгортання літературознавчого тексту? – має бути прояснене. Безперечно, М. Грушевський повною мірою скористався доробком Ф. Колеси, проте це, гадаємо, не вирішує суті проблеми, а саме чому український історик, розпочинаючи літературознавчий текст, діяв як “музикант”.

Продовжуючи загальну тематичну лінію дослідження, виходимо з тези, що джерелом модернізації дисциплінарних підходів у трактуванні історії української літератури М. Грушевського виступала його травмована музикою свідомість, а його звернення до музикознавчого методу було засобом “раціоналізації” (не лише у “психоаналітичному” сенсі) вислизаючого з об'ємів інтелектуала-позитивіста феномена музики та однією з сурогатних

форм реалізації бажання зіграти роль музиканта, презентувати себе як музиканта (письмо надавало таку можливість відчувати свою причетність до музики).

Відповідь на питання: “Які механізми раціоналізації були приведені у дію центрованим навколо музики психічним конфліктом?” шукатимемо на шляху з’ясування того, як прописувався “музикознавчий метод”, насамперед, у “Історії української літератури” М. Грушевського, або, іншими словами – на шляху пошуку тих остаточних універсальних категорій буття, які ставили останню крапку процесу редукції феномену музики у текстах вченого й відповідно припиняли потік спровокованих травмою свідомості запитань, виставляючи також межі його раціональності при трактуванні такого афективного явища як музика у вигляді певної фіксованої “метафізики”.

Для розкриття простору поставлених запитань, звернемося до повного переліку тих “травматичних феноменів”, що разом з “музикою” бентежили заспокійливу поверхню “свідомості” М. Грушевського – так, як вони були прописані у “Споминах”. М. Грушевський, як відомо, повідомляв про свої невдачі не лише у музиці: “...Завидував усім, у кого були музичні здібності – майже так, як усім тим, хто танцював! Се також була незагоєна рана моєї свідомості”[135, с. 120-121]. Таким чином, музика була одним з травматичних феноменів, а іншим, який, разом з музикою породжував травматичну ситуацію, були танці – сфера, в якій Михайло Сергійович також зазнав поразки. Власне, важко провести сенсовну лінію, яка б розмежовувала цю спільну “причину” його психічного конфлікту на складові й, здається, сам М. Грушевський ніколи не робив цього. Тоді що ж знаходилося за лаштунками таких назовні відмінних феноменів як “музика” і “танці”, об’єднуючи їх у спільному сенсовному просторі відкритої травми свідомості історика?

У “Історії української літератури” вчений, здається, дає ключ для відповіді на поставлене питання: “...Розвій поетичних форм стояв в тіснім

зв'язку з розвитком іншого мистецтва — власне того, яке так само, як і мистецтво словесне, ґрунтується на ритмічному русі: на ритмі в часі, а не в просторі. Се, крім поезії в широкому значенні, тоніка взагалі: музика, спів — і танець. Ритміка словесна, артикульована,.. — вона власне впливає, народиться з неартикульованої ритміки голосової й рухової. ” [94, с. 61]. І далі: “Воно ж кінець кінцем переходить в такі форми мистецтва, як ритм фізичного руху (танець, пантоміма, драматична гра), як ритм голосу і звуку інструментального (спів, музика) і нарешті — з розвитком артикульованої мови — ритм людського слова, себто словесне мистецтво в широкому значенні слова” [94, с. 63].

Таким чином, тією універсальною категорією, до якої М. Грушевський “редукував” у літературознавчому тексті метонімічний ряд “танець – музика (поезія)” і яка могла б стати універсальним кодом для задовільної інтерпретації та об’єднання таких відмінних травматичних феноменів спільного горизонту його (М. Грушевського) неможливого, був ритм у часі, різноманітними вимірами якого були ритм фізичного руху (танець), ритм звуку (музика) та ритм слова (поезія). Протиставляючи “ритм у часі” / “ритму в просторі”, М. Грушевський, здається, не робив нічого екстраординарного. Навпаки, в запропонованій ним “концепції ритму” відчувався занадто традиційний для мистецтвознавства кінця XIX – XX ст. підхід, який розрізняв мистецтва часові та просторові. Традиційну і домінуючу “класифікацію мистецтв” на початку XX ст., яка зараховувала музику та поезію до темпоральних мистецтв, а живопис і архітектуру – до просторових, можна було назвати онтологічною, оскільки вона визнавала “часо-простір” за головний принцип диференціації в естетиці. Універсальність цієї класифікації полягала в тому, що завдяки виходу на метафізичний рівень вона знаходила своїх прихильників як серед представників позитивістської наукової парадигми, так і інших моделей знання, орієнтованих на класичний стиль мислення у науці.

Так, один з найвпливовіших позитивістських мислителів зламу XIX – XX ст. В. Оствальд у своїй знаковій праці “Філософія природи”, побудованій у формі курсу лекцій, (лекція 21 “Краса та добро”), з цього приводу писав: “Відповідно до найзагальніших змістів поняття, ми будемо вирізняти просторові мистецтва та часові мистецтва; до перших належать архітектура і всякого роду живопис; до другого – музика та поезія” [260, с. 310]. Виходячи з розуміння музики як одного з уособлень часової послідовності (або дослівно – як “...відтворення часової та інтенсивної зміни почуттів за посередництвом відповідної течії музичного твору” [260, с. 313]), В. Оствальд розбиває її зміст на складові, зводячи все багатство феномена музики до темпу, тембру, сили звуку, але насамперед – до ритму [260, с. 313], який разом з гармонією утворює квінтесенцію музики.

Таким чином, увага до ритму у даному підрозділі визначається також певними структурно-логічними мотивами, що й досі панують в музикознавстві: будь-яка музична композиція, як відомо, визначається конфігурацією двох її ключових елементів – мелосу та ритму. Отже, якщо мелос (“какофонія скрипки”) як травматичний музичний феномен був “темою” попереднього підрозділу, то ритм – цього. А провідною ниткою для розуміння спільного “сюжету” обох цих підрозділів (розділу V) може слугувати спроба відповісти на питання, у який спосіб психотравматичний стан особи, авторитет якої промовляє голосом “законодавця нації”, проектуючись на ідеальну спільноту, веде як до модернізації всього загальнокультурного національного проекту, так і літературознавчої дисциплінарної парадигми. Отже, центральний “сюжет” тут – а) травма як джерело культурних та дисциплінарних інновацій та б) пов’язані з цим травматичним станом стратегії “вторинної переробки” матеріалу, через які реалізується модернізація культури. Попри міцну інтердисциплінарну єдність, що пов’язує обидва підрозділу даного розділу й реалізується у зазначеному вище “травматичному сюжеті”, дослідницький простір кожного з них, власне, як і застосована в них методологія, все ж таки має

власну специфіку. Якщо у попередньому підрозділі 5.1 через застосування методу аксіологічного культурологічного дослідження задіяна М. Грушевським стратегія символічного обміну, що ґрунтується на принципі еквівалентності (метонімії), то у запропонованому тут параграфі на основі використання методу онто-психоаналізу вивчається стратегія раціоналізації (як різновиду феноменологічної редукції). Їй відповідно відмінним виявляється поле інтерпретації: тут увага зосереджена на дослідженні літературознавчого (та соціологічного) текстів М. Грушевського, у той час як у попередньому параграфі – на політико-культурологічних.

Треба зазначити, що, підпорядкувавши у “Історії української літератури” феномен музики, танцю та поезії загальному питанню “метафізики ритму” М. Грушевський спирався як на концепцію Ф. Ніцше, так і на теорію Ф. Колесси. У текстах цих двох мислителів український історик, здається, черпав власне натхнення. Перед у цьому “змаганні впливів” вів “філолог” Ф. Ніцше. Саме він для М. Грушевського – найперший авторитет, що залишив далеко позаду й “ідолів” позитивізму (“соціологів-економістів”) й посланців неоромантизму (“істориків культури”): “...Сеї утилітарний характер первісної поезії дуже добре відчув і в неоднім упередив пізніші спостереження соціологів-економістів і істориків культури, хоч орудував переважно самим філологічним матеріалом” [94, с. 69]. Далі М. Грушевський подав розлогу цитату з “Веселої науки” Ф. Ніцше, цитату, яка фактично охоплювала цілу главу з зазначеного тексту німецького філософа. Дозволимо навести тут уривок з вищеназваної праці німецького філософа далеко менший, ніж дозволив собі М. Грушевський у “Історії української літератури”: “Передусім же хотіли використати ту стихійну силу, котру людина дізнає на собі, слухаючи музики: ритм се примус, він викликає непереможну охоту йому уступати, до нього приладжуватись – не тільки кроком ноги, в саму душу йде такт... І не тільки в культовій пісні: в світській пісні старих часів лежить припущення, що ритм має магичну силу... Коли вживано вірша в оракулах..., то ритм і тут му-

сив виявити свою силу примусу... люде вірили, що можна собі вимусити будучність, повискуючи Аполлона, тому що Аполлон... далеко більше, ніж провидящий біг. Так як проголошується формула: буквально і ритмічно точно, так зв'язується будучність. А формула се винахід Аполлона, що може зв'язати, як біг ритму, і самих богинь долі..." [94, с. 69-70]. (Дивись російськомовний переклад поданої у "Історії української літератури" М. Грушевського глави 84 "Веселої науки" Ф. Ніцше [247, с. 563-565]).

Навряд чи виявиться помилковим припущення, що значна частина першого тому "Історії української літератури" М. Грушевського – це демонстрація на українському матеріалі вищенаведених думок Ф. Ніцше з приводу сакрального значення ритму у становленні поезії та музики. Але існує принаймні ще одна важлива теза Ф. Ніцше, яку не обійшов М. Грушевський й на якій далі хотілося б зосередити увагу, залишивши її тимчасово без розвитку: роль ритму як знаряддя прогнозування майбутнього, що обертає вектор часу у напрямі, протилежному звичній історичній ретроспективі.

В "Історії української літератури" історик часто посилався і на праці Ф. Колесси, коли розкривав питання взаємовідносин "поезії-музики-праці-ритму": "Я з великою приємністю сліджу, наприклад, наскільки дозволяють виїмкові умови мого життя, за підходами професора Філ. Колесси до висвітлення історії народної ритміки, мелодії і пісенної творчості заразом в його останніх роботах" [94, с. 118]. Далі М. Грушевський згадує тексти Ф. Колесси за 1918 – 1921 рр. Проте як редактор ЗНТШ український історик не міг не слідкувати за працями українського музиколога та літературознавця й раніше – вже у 1904 р., де у кількох номерах поспіль друкувалася стаття Ф. Колесси "Ритміка народних пісень". Там, зокрема, були й такі рядки, що "Почуте ритму є вроджене чоловікови: воно ж коріниться в фізіологічних функціях живого організму, як віддих і пульсування живчика. Несвідоме приноровлене ритму проявляється в рухах не лише людей, але й звірят... Особливо важне значення має ритм, як регулюючий елемент праці чоловіка.

Ритмічне виконуванє рухів не лишень облегує працю, але доведене до свідомості стає також жерелом естетичного вдоволення. Коли ж люди почали визначуванє ритму при праці скріплювати голосом або й інструментом, наслідуючи ритмічні звуки, які вчуваються при праці, дали тим способом почин до витворення співу і музики, що зводиться первісно до визначування ритму...” [199, с. 44-45]. Власне, запропонований Ф. Колесою “ритмовий підхід” й склав смислові засади того, що у “Історії української літератури” М. Грушевського проявилось як основа його “музикознавчого методу”.

Ця текстуальна “аномалія” має бути тут усвідомлена: здається, в “Історії української літератури”, конкретизуючи проблематику ритму, вчений прописує власну травматичну біографію – подає послідовність нереалізованих ним бажань, крах своїх творчих проєктів – від музики, через танці – до поезії. І будь яка сфера творчої реалізації, якою керує ритм, неодмінно завершується для М. Грушевського творчим фіаско. Власне як і кожний сюжет, в якому дають про себе знати залишки цих нереалізованих бажань М. Грушевського, вписується ним у негативний контекст. Як це було у відповідному місці тексту “Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці”, де “ритм у часі” (у мистецтві) – поезія, танці, музика – були пов’язані істориком з “виродженням” (“неврастенією”) шляхетської культури: “Як сильно мусіло ударити воно [життя] сими шляхетськими нотами в созвучні струни шляхетських верств українських! [музика – В. В.] Як раз в сей апогей польської культури, польського життя... вони... кинені в вир сього танцюристого раю [танці – В. В.], в сю оргію блискучу і привабну, хоч затруєну паразитизмом, зародками виродження і упадка, в сей буйний і гойний шляхетський пир, овіяний чаром артизму і поезії [поезія – В. В.]” [98, с. 42].

При прописуванні цього сюжету “логіка” М. Грушевського, як видно, підпадає під дію лещат механізму подвійного негативного переносу.

По-перше, такі привабливі, оскільки недосяжні для М. Грушевського сфери людської діяльності як “музика – танці – поезія” перетворилися під пером українського белетриста на артистичні надбання “чужої” польської культури й вже в силу цього, подані як негативні (тому що “ворожі”) цінності за визначенням не могли виступати простором бажань репрезентанта української культури. Культурна дистанція між “своїм / чужим” (“українським / польським”), накреслена тут М. Грушевським, збільшувалася за рахунок ефекту психічного недосяжного – послідовного прописування ним тих “об’єктів” бажань, яких український історик ніколи особисто не здатен був досягти.

По-друге, сама реалізація цих бажань, які слугували символічною вершиною польської культури парадоксальним чином мала б недвозначно засвідчити її виродження й також виродження кожного, хто підпадав під чари цих артистичних “афектів ритму”.

Безперечно, задіяні тут, у “Культурно-національному русі” механізми раціоналізації історичного матеріалу, що повинні були нейтралізувати “психічний конфлікт” М. Грушевського навколо числених “афектів ритму”, відрізнялися від механізмів “вторинної переробки”, проявлених у статті “Нові перспективи”. Проте, як у випадку з побудовою нового українського культурологічного метанаративу, так і дискредитації польської культури відповідного періоду, дія цих механізмів, раціоналізованих та легітимізованих у музичному методі, була спрямована на знищення “афектів ритму” (музики і танців), що викликали “травму свідомості” М. Грушевського.

Теза, яку ми з цього моменту обстоюємо як наріжну: “наукова проблематизація” М. Грушевським “ритму”, що знайшла простір власної легітимації у концепціях Ф. Ніцше та Ф. Колесси, була нічим іншим, як засобом раціоналізації травмованої свідомості у вигляді “музикознавчого методу”. Недарма такі різноманітні знакові тексти так званого “емігрантського періоду”, як перший том “Історії української літератури” та “Початки

громадянства” однаково обертаються навколо спільного гравітаційного центру – проблематики ритму.

І якщо на початку “Історії української літератури” М. Грушевський розкриває сенс естетичних наслідків тотального панування метафізики ритму, то “Початки громадянства (Генетична соціологія)” відкриваються демонстрацією того, який ритм править сучасністю, наголошуючи на концепції “соціального ритму”. Суть цієї концепції “соціального ритму”, який, на думку М. Грушевського, демонструє весь історичний “розвиток” будь-яких соціальних організмів, полягає у постійному переході від індивідуального до колективного: “Все більш укріплююся в переконанню про рішачу роллю в вічних змінах людського життя сеї неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій... В результаті моїх зайнят і міркувань се чергування мені уявляється як основа того ритму соціальної еволюції, котрий розсліджує соціологія і всі соціальні науки разом з нею. Се й лягло провідною ідеєю сеї праці...” [128, с. 4]. В іншому місці “Початків громадянства” М. Грушевський говорить про пошук соціального ритму як про головне завдання соціології, історії та всіх соціальних наук: “Але в сій змінливості, відкидаючи випадкове і вибираючи основне і постійне, вибрати те, що становить властиву основу сього ритму, що стремить до повторювання, до п о с т і й н о с т і – се і буде завдання соціології, так само як і історії, і всіх соціальних наук” [128, с. 43].

Сучасники не розшифрували психологічну підкладку цієї метафізики ритму, що була прописана у жанрово різнорідних текстах М. Грушевського – як соціологічних, так і літературознавчих. В останньому тексті М. Сумцова – рецензії на “Початки громадянства” М. Грушевського, автор так прокоментував думки Михайла Сергійовича: “Тут знайшли собі місце... думки відносно ритму або закону соціального життя, головні висновки щодо початків суспільного життя і його схеми” [290, арк. 1-2].

На наш погляд, М. Сумцов правильно розпізнав провідну ідею тексту М. Грушевського, мотиви його написання: “Автор схиляється на таку

думку, що в житті панує неустанна конкуренція індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування то одних, то других. Поступ, реакція однаково гинуть в якому то ритмові без кінця і краю. Може, воно так і є, так і треба, може холодна наука це все затвердить напевне, але цей ритм виходе якимсь безцільним, сліпим, неборним, нудним. Можливо, що він і відповідає питанням суворого наукового досліду, але не задовольняє питань чулого серця і не піднімає зачинала з загадкової майбутності. В буйних хвилях ритму гине ідея поступу” [290, арк. 1-2].

Вірно схопивши ідею, що теорія “ритму” підриває будь-яку прогресистську телеологічну концепцію історіописання, М. Сумцов помилився щодо походження самої цієї теорії, яка не була віднайдена шляхом “суворого наукового досліду”, а фактично дублювала метафізику Ф. Ніцше про “повернення того ж самого”, безпосередньо відсилаючи до ніцшеанської естетики та поезики та була наслідком “надто особистої” травматичної ситуації М. Грушевського.

Отже, проблемна ситуація навколо музики і танців, зафіксована у “Споминах” і дешифрована нами як “метафізика ритму”, була раціоналізована М. Грушевським в “Історії української літератури” у формі “ритму у часі”, а у “Початках громадянства” – “соціального ритму”.

Завданням цього підрозділу було розкрити питання, в який спосіб травма свідомості М. Грушевського була раціоналізована ним в музикознавчому методі та редукована до концепцій метафізичного ритму (у “Історії української літератури”) та соціального ритму (у “Початках громадянства”). Така наша трактовка ритму як метафори циклічності викликана, не в останню чергу психоаналітичною настановою, яка трактує феномен травми крізь призму концепту “нав’язливого повторювання”. З часів З. Фрейда відомо, що травма завжди діє у структурі ритмічного повернення – це її факторна ознака. А якщо згадати “профітичну функцію”, яку, за словами

Ф. Ніцше, наведеними М. Грушевським, завжди містить в собі проблематика ритму, то можна зробити припущення: здається, відсилаючи у соціологічному тексті до соціального ритму, а у літературознавчому – до різноманітних ефектів ритму у часі (музики – танців – поезії), М. Грушевський фактично демонстрував стурбованість феноменом часу. Можна навіть сказати, що, прописуючи “музику і танці” як травматичні феномени, за якими стояв “ритм у часі”, М. Грушевський говорив про травму, яку наносить час. Отже, ми пропонуємо розглядати “музику і танці” як симулякри, посланці чогось іншого, що становило для М. Грушевського-політика глибинну травмуючу, принципово не скасовану життєву проблемну ситуацію, яка примушувала його у момент політичної нестабільності переосмислювати феномен часу у термінах “ритмічності” – передбачуваного та прогнозованого майбутнього.

Революційні події 1918 р., невдалі політичні кроки, які суттєво вдарили по намірах М. Грушевського реалізуватися як політика вибили його зі звичної колії життя, поставивши також під загрозу традиційні для нього професійні моделі реалізації, змусили його переорієнтуватися – актуалізувати на індивідуальному рівні фахові сценарії, орієнтовані на таку модель освоєння часу, яка могла б включати прогностичну функцію, тобто модель, спрямовану у майбутнє.

У своїх наративах, починаючи з текстів 1918 р., він і намагався сконструювати нову циклічну модель освоєння часу, яка, на відміну від старої лінійної телеологічної історіографічної моделі, могла б створити безпечне сенсовне поле, що охоплювало б також і простір майбутнього [535, с. 139-163]. Кращого порадики ніж Ф. Ніцше з його концепцією “повернення того ж самого” годі було й шукати. Звідси припускається, що тексти циклу 1918–1922 рр. (під час написання “Споминів”, в яких з’являється згадка про невдачі в музиці і танцях) й насамперед знакові – естетико-орієнтований “Історія української літератури” та соціологічний “Початки громадянства (Генетична соціологія)”, тексти, що уособлювали

відхід М. Грушевського від традиційної для нього сфери історіописання (з його лінійно спрямованим у минуле вектором часу) – не в останню чергу мали б виглядати спробою розгорнути (зафіксувати та раціоналізувати – розв’язати) цю травмуючу ситуацію, мали б включитися у письмо М. Грушевського як механізми вирішення цієї метафізичної проблеми завбачення майбутнього [313, 467]. Тепер, після 1918 р., коли життєва ситуація провокувала посилену турботу історика щодо власного існування (а у передмові до “Початків громадянства” такі мотиви написання тексту відчувається з усією очевидністю), новим завданням історії як соціології став пошук соціального ритму. Самим М. Грушевським власний розворот у бік соціології у стилі позитивістів ХІХ ст. з їх пошуком загальних законів розвитку суспільства міг цілком тлумачитися у термінах повернення до первинної, архаїчної парадигми історіописання. Причому, і в цьому випадку не обійшлося без використання істориком все тих же звичних ефектів “ритму в часі”. Теоретичні засади дослідження значення “часового виміру” музики розроблені у працях А. Аркад’єва (Arkadiev A.) [327] та Д. Чуа (Chua D. K.) [356].

Власне, окрім літературознавчої та соціологічної конотацій, які несла в собі “музика і танці” у текстах М. Грушевського, існувала ще одна – історіографічна конотація. Для студента М. Грушевського, “музика і танці” символізували собою також різновид історичного археписьма.

Принаймні вже на першому курсі Київського університету, у 1888 р. майбутній історик, прослухавши вступну лекцію з нової історії, міг засвоїти такі прописні “істини” щодо зародження історії як різновиду людської діяльності: “Поняття про історію та форми, в яких висловлювалася вона... змінилися у часі. Танець дикуна, в якому репродукує він учорашню битву, пісня про подвиги вождя – це зародок історії – бо це поетична чи мімічна репродукція того, що на думку його заслуговувало пам’яті” [95, арк. 1]. Як бачимо, танець та пісня – це перші форми фіксації історичної пам’яті, виступали ранньою формою “історіописання”.

Концепція первинної історії, зафіксованої у “піснях і танцях”, що була засвоєна М. Грушевським в університеті Св. Володимира, здається, перетворилася на “кліше” його текстів й особливо – популярного спрямування. Її відлуння зустрічаємо, наприклад, у “Історії України, приладженої до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх” М. Грушевського: “Історія самим словом своїм означає... оповідання... У таких оповіданнях описувалися різні звичаї, правила, яких пильнували старші, повага, володіння ватажків та старшини. Тому вони всіма силами пильнували, щоб ці оповідання не забувались, а передавались з роду в рід... Звичайна пам’ять людська не держить подій довше, як два покоління, а далі починає мішати... Уложене в форму вірша або пісню і вивчене напам’ять затримується довго, без великих змін... крім того з’являються й спеціальні співці з гостро вишколеною пам’яттю... Але все-таки пісня не так то надійно захоче пам’ять про старовину на довгі часи... Записками, зробленими тривким письмом на камені, металі чи на цеглі, стало можливим передавати пам’ять про події через довгий ряд поколінь незмінною й чистою...” [92, с. 11-12].

Таким чином, “музичні висловлювання” мають бути переосмислені, враховуючи також їх історіографічний контекст. Музика (спів) і танці, як видно, являли собою первинну, архаїчну модель фіксації історичних подій, виступаючи своєрідною передісторією історичної науки, що передувала класичному режиму історіописання з його опорою на письмо як засіб мнемотехніки. А людство у своїй іпостасі колективного історика, що вчиться професії, послідовно пройшло принаймні дві стадії розвитку – від “танцюриста-музиканта”, можливого прихильника культу Діоніса, до адепта “письма”. Такою є “ідеальна програма” становлення людства як “ідеального історика”, яка прописувалася М. Грушевським і яка у випадку з його індивідуальною біографією дала серйозний збій. Можливо тоді, у 1918–1922 рр., пишучи текст “Споминів”, після шереги політичних невдач та невизначених перспектив майбутнього він бажав неможливого –

обміняти свою сучасність, статус найуспішнішого історика, аскетичного адепта письма на власне минуле – золоті дні молодості, що безтурботно танцює та співає, молодості “джигуна”, якої у нього ніколи не було. Як би там не було, але вихід на орбіту проблеми дослідження “життєвого часу” М. Грушевського обертає в інший бік інтерпретацію травми його свідомості, проведеної у першому параграфі цієї глави – від аксіологічної трактовки до темпоральної.

Пропонуючи здійснити обмін власного капіталу історика на найбільший скарб українського народу – “музику” в акті колективного зречення (“Культура краси і культура життя” та “Нові перспективи”), М. Грушевський, як тепер стало зрозумілим, спирався не лише на еквівалентність цінностей, але й на тотожність діяльностей, оскільки дозволяли конвертувати одну модель історіописання (сучасну) на архаїчний її різновид – пісні та танці. З чим була пов’язана така актуалізація цієї іншої, архаїчної моделі історіописання? Тут припускається, що актуалізація архаїчної моделі фіксації історії у 1918 р., що являла себе у образі музики і танців була пов’язана зі зміною соціо професійного стану М. Грушевського, його радикальним виходом з ролі історика до ролі політика, що вимагало іншої форми освоєння часу, зорієнтованої не на вектор інтерпретації минулого, а на освоєння майбутнього. Отже, музика й танці презентували саме альтернативну до класичного історіописання модель апропріації часу.

Взагалі, починаючи саме з 1918 р., коли особистісне буття М. Грушевського зазнало ризикованих струсів й невдач, історик на повну силу відчув незадоволення тим типом класичного історіописання, дисциплінарну модель якого він сповідував все життя. Він і звернувся до вивчення феноменів історіописання (інакше кажучи – “археології історіописання”), які мали б дати задовільні відповіді на виклики сучасності. До таких первинних форм історіописання, розкриття яких мало б врятувати його особистий життєвий проект від руйнації та запропонувати задовільні відповіді, належали: а) усвідомлення первинної суті історії у формі етики (як культу

предків і боргової економії, розгорнутої навколо предків) (текст “Історія та її соціально-виховне значення”); б) прописування історії як “ритму у часі” (текст “Початки громадянства” та перший том “Історії української літератури”). Інакше кажучи, М. Грушевський відійшов від телеологічної концепції історії і звернувся до рятівної моделі циклічної моделі історії, яка могла заспокоїти струшену, травмовану свідомість своєю претензією завбачення майбутнього. Потенціал інтелектуального ресурсу, який був закладений у метафорі “ритму”, становив звичну мовну практику першої 10-20-х рр. ХХ ст. і випробовувався у цей період великою кількістю інтелектуалів, витіснивши традиційний для класичного стилю мислення термін “закон”, до якого втратили довіру адепти нової парадигми, що дотримувалися позицій філософії життя.

І зовсім не випадково два найбільш знакові тексти періоду М. Грушевського – і “Історія української літератури”, і “Початки громадянства” – тексти, поява яких ознаменувала відхід М. Грушевського від класичного історіописання у сфери літературознавства та соціології, тобто які на особистісному рівні уособлювали модернізацію власного життєвого проекту українського інтелектуала – починалися (відкривалися) роздумами про “ритм”, а отже, осмислювалися у категоріях музики. Здається, проблематика ритму – це те, що буквально переслідувало М. Грушевського у цей час і найбільше турбувало його як інтелектуала, а він намагався вичерпати тему до краю, осмислити ритм, щоб у такий спосіб його позбутися.

Подані вище цитати з “Історії української літератури” давали ключ до інтерпретації уривка зі “Споминів” М. Грушевського: “не велося мені... в музиці,... як і в танцях”. М. Грушевський, коли йшлося у 1918 р. про його нездатність опанувати “музикою і танцями”, фактично говорив, що ритм (часовий ритм, який лежить в основі і танців, і поезії, і музики – основа прогнозування та передбачення) не підвладний його впливу. І це травмувало його.

Однією з моделей для конструювання М. Грушевським реальності часу (ритму) була музика і танці, симулякри циклічного часу, які являли собою своєрідну альтернативу іншій моделі – історіописанню, що уособлювала парадигму лінейного часу. І тоді, як для М. Грушевського історіописання демонструвало парадигму вдалої апропріації часу як минулого, музика була моделлю відкритого, вислизаючого часу, що не піддається текстуальній спатіалізації і становить для дослідника нерозгадану “загадку часу”, з усіма її імплікаціями (насамперед, проблемою передбачення майбутнього). З такого ракурсу запропонована в статтях “Нові перспективи” та ”Культура краси та культура життя” наративна стратегія обміну музики (народу) на історіописання (себе, своє) виглядає як адекватний обмін моделями часу, результатом якого мала б стати анігіляція часу й набуття вченим опори в певній метафізиці часопростору.

Коли у 1918 р. М. Грушевський писав статтю “Культура краси і культура життя”, то за естетичними питаннями (зокрема, щодо естетики українського співу) та етикою колективної праці виразно проглядала проблематика ритму, проблематика, яка стане однією з визначальних рефлексій вченого пізніше. Тоді, у статті 1918 р. М. Грушевський обмежився, здавалося б, ні до чого не зобов’язуючою декларацією своїх поглядів, підпорядкувавши проблематику “музики (пісні)” питанню “ритму”. Але також і питанню “енергії (праці)”: “Поспівати добре – щоб підняти енергію і настрої для реального життя. Ритм створила праця, і свою найвищу мету він має в організації й упорядкуванні роботи ж. Народ, який вміє так гарно налагодити хор, безперечно має великий хист до гуртової діяльності, до колективної праці. Але не можна занедбувати довше реалізації цього хисту, прийшов час власне приналягти на нього, менше дбаючи про спів і музику і всяку іншу красу” [97, с. 153].

Суть модернізаційного жесту, який здійснив історик у цій статті, полягала у переведенні української культури з рейок (нео)романтичного естетичного імперативу (з гасла “мистецтва для мистецтва”, або, у термінах

М. Грушевського – “культури краси”) на колію утилітарно-прагматичного імперативу (“мистецтва для життя”, або, за виразом історика – “культури життя”).

Логіка вищенаведеного висловлювання М. Грушевського доволі прозора: у буремні часи політичних подій 1918 р., коли на кону стояли питання державотворення, претензії музики зберегти власний романтичний статус самовладної національної цінності мають бути відкинута. Їй відтепер покликання музики та ритму – служити розв’язанню проблеми інтенсифікації енергії нації. Таке підпорядкування музики суто енергетичним завданням може сприйматися тут, у політико-культурологічному тексті М. Грушевського, у кращому разі як ситуативне, тобто обумовлене конкретною політичною ситуацією, а у гіршому – як нестійка риторична фігура, застосована істориком.

Пізніше, у I томі “Історії української літератури” (розділ “Початки і розвій словесного мистецтва”), торкаючись вже суто вузькодисциплінарних теоретичних питань естетики та поезики (теорій походження поезії та музики) М. Грушевський знову звернувся до питання інтенсифікації людської енергії, чим фактично підтвердив невідповідність появи на спільній сцені його текстів пари “музика (поезія) – енергія”: “Починається з так званої / гри, забави / примітивної людини, в котрій, однак, елемент забави глибоким способом сполучається з методами інтенсифікації і найповнішого використання людської енергії, котрі тільки останніми часами стали предметами сполучених фізичних і технічних дослідів” [94, с. 61].

В іншому місці свого літературознавчого тексту М. Грушевський продовжив міркування з приводу раціонального використання людської енергії, поєднавши їх з питанням “магічного значення ритму”: “Особливо ритм всякого роду набирає в очах людини такого магічного значення. Розмірене одностайне повторення, яке лежить в його основі, зберігає енергію, дає можливість тратою певної кількості її досягти більші спорідні результати і сею швидкістю й успішністю роботи викликає добрий і вдоволений настрій, який

перемагає втому та дає змогу працювати довше, успішніше і приємніше. Ся психофізична сторона ритму дала йому величезний розвиток і різномірне використання як додаткового елемента в усякого роду роботі” [94, с. 64].

Як видно з наведених цитат, проблема збереження людської енергії та пошуку “методів” підвищення ККД її використання (серед яких “музика” та “поезія” посідали не останнє місце) у контексті проблематики ритму не поставала для українського історика у вигляді абстрактновідстороненого питання “метафізики”, натомість виступала конкретно-науковою “темою”, що належала, не в останню чергу, до юрисдикції фізики та простору технічних дослідів у галузі психофізики. Проте, про які “останні” напрями у галузі фізики говорив М. Грушевський, апелюючи до метафори “людська енергія”? Очевидно, йшлося про все ті ж концепції “енергетизму” – сукупність популярних фізичних теорій, що на початку ХХ ст. поставили у центр своїх досліджень концепт “енергії”. Виглядає очевидним також, що без дослідження змісту цих теорій задовільна інтерпретація поширеного у текстах М. Грушевського концепту “енергія”, власне, як і “ритму” є неможливою.

ВИСНОВКИ

1. Метааналіз існуючої української історіографічної традиції дослідження спадщини М. Грушевського дозволив зробити висновок про поступову переорієнтацію дисципліни грушевськознавство з ідеологічних питань, що оберталися навколо “предмету” дослідження – приналежності історика до “державницького” / “народницького” напрямів на суто наукознавчі проблеми, сконцентровані навколо “методології” вченого. У процесі метааналізу історіографічної ситуації, що склалася навколо переосмислення методологічного досвіду М. Грушевського, вдалося виокремити два наукознавчих контексти – широкий (історіософський) та вузький (спеціально дисциплінарний), а також дві історіографічні традиції, одна з яких інтерпретує епістемологічний ресурс провідного українського історика як різновид монометодології, а інша – плюралістична, вбачає у методології М. Грушевського поєднання відмінних епістемологічних сегментів, що належали різним дослідницьким парадигмам й задає на сьогодні параметри науковості у галузі.

2. Встановлено, що в основі такого плюралістичного підходу, який розглядає становлення методології М. Грушевського як процес кумулятивного накопичення лежить “концепція впливів”, а ядро дослідницької програми його репрезентантів складає дослідження тих сегментів різноманітних методологій, синтезування яких привело М. Грушевського до створення вченим власної “оригінальної методології”. Розробка в українській історіографії кумулятивного підходу для інтерпретації методології провідного українського історика актуалізувала два завдання: а) необхідність створення дослідницької моделі, яка була б орієнтована на фіксацію цілісності образу М. Грушевського як методолога, але також враховувала б динаміку його епістемологічної генези та б) потребу

відповідної класифікації, яка б дозволяла врахувати вагу й валідність кожного окремого методу у сукупності методологій, задіяних М. Грушевським.

3. Замість домінуючого у сучасному грушевськознавстві лінійного “кумулятивного підходу” запропоновано нелінійну структурно-функціональну модель дослідження методологічної спадщини М. Грушевського, яка дозволяє підійти до її вивчення комплексно, тобто, з урахуванням сукупності функцій, що виконують методи у просторі певної наукової субкультури функцій – психокомпенсаторної (враховує “індивідуальний” вимір будь-якої методології, розглядаючи її як засіб раціоналізації психічних станів дослідника), соціорепрезентативної (актуалізує методологію як наукову мову, як засіб інтеграції вченого у простір певної наукової субкультури), гносеологічної (орієнтована на дві підфункції: а) легітимуючу, що дозволяє розглядати метод як засіб легітимації певного дослідження у статусі наукового та б) когнітивної, що гіпостазіює методологію як засіб досягнення істини та наукового результату) та наративної (що розглядає методологію як певний модус мислення, пов’язаний з конструюванням наративів).

4. Розгляд існуючої в українській історичній науці традиції дозволив виокремити дві дати, з якими на сьогодні пов’язується генеза методології провідного українського історика – 1894 та 1903-1904 рр. Застосування “методу хронологічних зрізів”, з приблизним кроком між зрізами 10-12 років, надав можливість додати до двох інтуїтивно визначених в українській історіографії дат третю – 1918 р., з якою пов’язувалися методологічні інновації вченого.

5. Деконструкція “історіософських” текстів М. Грушевського, що писалися протягом 1894-1924 рр. й були прив’язані до відповідних хронологічних зрізів 1894 р., 1904-1906 рр. та 1918 р. дозволила виокремити чотири “універсальні” методології, які складають цілісність образу М. Грушевського-методолога – “скептицизм” (“Вступна лекція...”, 1894 р.),

“генетичний метод” (“Звичайна схема...” 1903 р.), “перспективізм” (“Історія та її соціально-виховуюче значення”, 1918 р.) та “музикознавчий метод” (“Культура життя та культура краси”, “Нова Україна”, “Історія української літератури”, 1918-1923 рр.).

6. Кожна з чотирьох “універсальних” методологій функціонувала як наративна стратегія й була пов’язана з відповідним завданням конструювання вченим певного типу національного метанаративу: “скептицизм” – з українським історіографічним метанаративом (1894-1898 рр.); “генетичний метод” – з українським історичним метанаративом (1903 р.); “перспективізм” – з метанаративом всесвітньої історії (1918 р.) та, врешті-решт, “музикознавчий метод” – з українським культурологічним метанаративом (1918-1924 рр.).

7. Застосування функціонального підходу дозволило створити універсальну класифікацію методологій, виокремивши три їх групи: а) декларативні методи, позначені як “методи-паролі”; б) “робочі” методи, названі “методами-інструментами” та в) методи, які розроблялися вченим протягом проведення дослідження й окреслені як “методи-рефлексії”. Сукупність універсальних методологій, залучених М. Грушевським для конструювання вищезазначених типів метанаративів, може бути класифікована, відповідно до розробленої класифікації, у випадку зі скептицизмом – як “метод-пароль”, з “генетичним методом” – як “метод-інструмент” та з “перспективізмом” і “музикознавчим методом” як “метод рефлексія”.

8. Послідовність конструювання провідним українським істориком кожного з названих метанаративів й відповідної йому методології залежало від завдань, які стояли перед М. Грушевським як науковцем на тому чи іншому етапі власного кар’єрного та фахового становлення. Таких етапів можна виокремити два: стислий у часі етап 1894-1898 рр., який ставив перед науковцем завдання наукової самопрезентації та період, метою якого

була реалізація власної дослідницької програми (з 1898 р. – початку втілення багатотомної “Історії України-Русі”).

9. Прибуття М. Грушевського до Львову у 1894 р. покликала до життя потребу його самопрезентації як українського історика та побудови історіографічного метанаративу – необхідність самовписатися в існуючу українську історіографічну традицію. “Скептичний метод” являв собою вдалу наративну стратегію, яка, з одного боку, відсилала до знакових постатей української історіографії (зокрема, М. Костомарова та В. Антоновича), а отже, – робила М. Грушевського її законним спадкоємцем, а, з іншого, – слугувала зрозумілим “кодом” для поляків, широке розповсюдження якого було пов’язане з популярними романами польського письменника Г. Сенкевича, які були опубліковані невдовзі перед прибуттям українського історика у Галичину. У цей період соціорепрезентативна функція скептичного методу, таким чином, висувалася на передній план.

10. Після вдалої інтеграції у наукову субкультуру Галичини й фахової соціалізації головним завданням, яке стояло перед М. Грушевським на наступному етапі, була розробка та реалізація його дослідницького проекту, який складався з двох кроків: створення українського історичного метанаративу (через залучення у 1903 р. “генетичного методу”) та метанаративу всесвітньої історії (за допомогою “перспективізму” у 1918 р.

“Генетичний метод” як засіб реалізації першого етапу наукової програми М. Грушевського у 1903 р. було задіяно вченим як “зброю” для деструкції “звичайної схеми” імперського історіописання й одночасно як провідний принцип надання українському історичному метанаративу сюжетної цілісності, тобто, сенсовний простір його функціонування окреслювався повноваженнями “метода-інструмента”. Це значить, що завдання руйнації М. Грушевським “звичайної схеми” російського імперського історіописання потребували актуалізації когнітивної (інструментальної) функції генетичного методу, яка отримала “підсилення” з боку відповідного соціокультурного контексту епохи *fin-de-siècle*.

Обраний М. Грушевським неврастенічний стиль самопрезентації, що “супроводжував” “генетичний метод” у 1903 р. виконував соціорепрезентативну функцію й забезпечував інструментальну функцію наукової методології засобами соціальної легітимації, спрямовуючи генетичний метод у гирло руйнації традицій.

11. Застосування сукупності новітніх підходів (нарративної психології та соціального конструктивізму) при вивченні методології М. Грушевського дозволило додати до існуючого в українській історіографічній традиції реєстру методологій вченого новий, до цього проігнорований метод – “перспективізм”. Звернення М. Грушевського до “перспективізму” дозволило йому реалізувати у 1918 р. завдання другого етапу його наукової програми, а саме – зламати стару схему всесвітньої історії та включити український історичний метанаратив як “елемент” нової загальної візії “глобального” історіописання. Причому “перспективізм” як метод прописувався істориком у 1918 р. одночасно з переосмисленням ним самої цієї “схеми”, що надає можливість кваліфікувати його як “метод-рефлексію”.

12. “Методом-рефлексією” виступав також і “музикознавчий метод”, який поступово осмислювався М. Грушевським протягом 1918-1923 рр. у процесі деконструкції старого українського народницького культурологічного метанаративу, що тримався на цінностях романтизму – культурі музики (народних пісень) та історіописання. З перспектив “музикознавчого методу” ці культурологічні категорії отримали раціональний вимір.

Таким чином, з чотирьох універсальних методологій, залучених вченим протягом 1894-1924 рр., “перспективізм” та “музикознавчий метод” як різновид “методу-рефлексії” можна охарактеризувати як “оригінальний” доробок М. Грушевського й не дарма вони ще й сьогодні не занесені українською історіографією до епістемологічного реєстру провідного історика.

13. Наукова програма М. Грушевського зі створення нового українського історичного метанаративу (1903-1918 рр.), алгоритм виконання якої складався з двох різновекторних інтелектуальних операцій, вимагала актуалізації саме когнітивної функції “генетичної методології”. Потреба М. Грушевського інтегруватися у нову для нього наукову субкультуру Галичини відразу по прибуттю до Львова у 1894 р. викликала домінування соціорепрезентативної функції задекларованого істориком у “Вступній лекції” “скептичного методу”. Й хоч “скептицизм”, як і “генетичний метод”, виходив з простору позитивістської парадигми, очевидно, що наголошуючи на прихильності до цих методів у 1894 та 1903 рр. відповідно М. Грушевський переслідував різні цілі: у першому випадку – “соціокомунікативну”, у другому – “когнітивну”.

14. В залежності від обраної функції, на якій може бути сконцентрована увага дослідника методології М. Грушевського, її загальний образ та внутрішня генеза може бути змодельована за допомогою різних графів.

15. При концентрації уваги лише на когнітивній функції методів, прописаних у історіософських текстах М. Грушевського, зміна його “епістемологічних уподобань” виглядатиме як “еволюційний процес”, що з’єднав дві хронологічні точки – початок його самостійної наукової кар’єри (“скептицизм”, 1894 р.) та її вершину (завершення формування ядра наукової програми – “перспективізм”, 1918 р.) й проміжною ланкою якої виступав “метафізичний підхід” (1898 р., “Передмова” до I тому “Історії України-Руси”).

Отже, якщо розглядати методологію лише як інструмент по відобуванню наукової істини, то відмова М. Грушевського у 1898 р. від задекларованого ним у “Вступній лекції” 1894 р. скептицизму й звернення до метафізичного (схоластичного) методу, а далі – перехід до “перспективізму” у 1918 р. може розглядатися як інтелектуальна мандрівка вченого у пошуках відповідної концепції істини й адекватних наукових методів як

інструментів її досягнення. А весь науковий життєвий проект М. Грушевського [181] може бути представлено у формі популярної гегелівської діалектичної тріади (“теза” – “антитеза” – “синтеза”), в якій теза-“скептицизм” (1894 р.) успішно переросла в антитезу – “метафізичний метод” (1898 р.) й все це благополучно обернулося на “синтез” – “перспективізм” (1918 р.). Місце скептичної концепції істини (атрибутами якої виступали “єдність та недосяжність”, 1894 р.), що утверджувала необмежений релятивізм заступила її протилежність – догматична (“метафізична”) трактовка “істини як золоті середини” (атрибутами якої були “єдність та досяжність”, 1898 р.) й, нарешті, опозицію було “знято” у перспективістській концепції істини (ознаками якої виступали “множинність” та “досяжність” 1918 р.), яка долала і попередній “догматизм”, й “релятивізм”.

Таким чином, завершивши реалізацію завдань власної наукової програми у 1918 р., успішно вписавши українську історію у сенсовний простір історії всесвітньої М. Грушевський одночасно досяг власного “епістемологічного ідеалу”. Відмовившись на початку власної епістемологічної мандрівки від необмеженого релятивізму (“скептицизму”), який дозволяв забезпечити сюжетну тяглисть українського історіографічного метанаративу, проте виявляв абсолютну безпорадність під час конструювання українського історичного метанаративу й повернувшись до випробуваного на практиці його попередниками-позитивістами, в тому числі й В. Антоновичем, до абсолютного догматизму (“метафізичного методу”, “істини як золоті середини”) М. Грушевський закінчив свій шлях “перспективізмом”.

Отже, модель, яка здатна відобразити “цілісність методологічного образу” М. Грушевського з перспектив його когнітивної функції може бути графічно представлена у вигляді “ломаної” лінії, а “перспективізм” М. Грушевського виглядатиме прикінцевим результатом епістемологічної

мандрівки історика, “ліміти когнітивної функції” (“верхній” і “нижній”) якого фіксувалися у “скептицизмі” та “метафізичному підході”.

16. Якщо взяти до уваги іншу важливу функцію методології – психокompенсаторну, розглядаючи її як засіб “раціоналізації” психічних травматичних станів історика, а процес “наукового історіописання” інтерпретувати як різновид його “автобіографії”, що підкоряється спільній нарративній стратегії, то відмова М. Грушевського від одних універсальних методів історіописання й звернення до інших може бути графічно представлена як синусоїда з двома “періодами”, граничні точки якої (верхню і нижню) утворюють генеалогічний та генетичний методи. Ця модель дозволяє розглянути творчість М. Грушевського у вигляді двох циклів – переходів від генеалогічного методу до генетичного, кожен з яких корелював зі смертю одного з батьків вченого (перший цикл – від “Российской истории до воцарения дома Романовых” (1880 р.) з його “генеалогічним методом” до статті “Звичайна схема...” з “генетичним методом” – завершується “розривом-неврастенією” у 1903 р. й пов’язується зі смертю батька М. Грушевського у 1901 р; другий цикл – від “Історії та її соціально-виховуючого значення” (1918 р.) з його зосередженістю на культурі предків до “Генетичної соціології”, який корелює зі смертю мами історика). Таким чином, наукова творчість М. Грушевського, якщо оцінювати її методологічну складову протягом всього його життя, демонструвала коливання між генеалогічною та генетичною моделлю історіописання, які були своєрідними “лімітами функції” його родинної історії: історія як генеалогія (1880 р.) – смерть батька (1901 р.) – робота скорботи – генетична історія (1903 р.) – смерть матері (1918 р.) – історія як генеалогія у формі культу предків (1918 р.) – робота скорботи – нове повернення до генетичної соціології (1921 р.). Перехід від однієї методології до іншої знаходився у прямому зв’язку зі втратою М. Грушевським одного з батьків: кожного разу, коли нераціональність генеалогічної моделі була актуалізована біографічною подією смерті батька чи матері вчений демонстрував новий

виток відмови від генеалогії як форми транзитивності метанаративу та відповідного методу.

17. Якщо зважити на легітимуючу функцію, яку виконували універсальні методології, то два модернізаційні жести М. Грушевського (1903 та 1918 рр.) проектувалися українським істориком, виходячи з норм цілком відмінних наукових парадигм. “Модернізація” імперської традиції 1903 р. й її переорієнтація на етнічну модель історіописання вповні вписувалася у канон позитивістської парадигми, оскільки утримувалась путями сциєнтистської каузальності та орієнтувалася на “предметно-методологічному” рівні на звичні цінності позитивістського історіописання – “народ” та “генетичний метод”. Натомість у 1918 р., коли М. Грушевський, відмовляючись від егоїзму етноцентричної традиції вийшов у відкритий простір всесвітньої історії, він також відійшов від позитивістської моделі “історії-соціології”, проголосивши, цілком у дусі новітніх тенденцій “філософії життя”, настання ери “історії-етики”, що орієнтувалася на “генерацію” як “предмет” історичного дослідження та “перспективізм” як його “метод”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авенариус Р. Философия как мышление о мире сообразно принципу наименьшего сопротивления сил / Р. Авенариус. – С-Пб.: Тип. П. П. Сойкина, 1899. – 50 с.
2. Авратинський О. Про українське мистецтво в минулім / О. Авратинський // Українська хата. – 1912. – Вересень – Жовтень. – С. 560.
3. Адорно Т. Музыка и нация // Избранное: социология музыки / Т. Адорно. – М.– СПб.: Университетская книга, 1999. – С. 136–155.
4. Айтов С. Ш. М. С. Грушевський та “мова” соціології Е. Дюркгейма / С. Ш. Айтов // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія. – Д.: ДДУ, 1997. – С. 35–43.
5. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон ; [пер. з англ. В. Морозов]. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
6. Антонович В. Б. Акты об унии и состоянии православной церкви с половины XVII века (1648-1798) / В. Б. Антонович. – Ч. 1. – Т. IV. – К., 1871. – 99 с.
7. Антонович В. Б. Вводная лекция в курс истории 2-й половины XIX в. / В. Б. Антонович // Институт рукопису національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1, спр. 8089, 6 арк.
8. Антонович В. Б. Вступна лекція // ІР НБУВ. – Ф. I, спр. 7895, арк. 3 зв.-4.
9. Антонович В. Б. Етнографія, етнологія – план [кін. XIX – поч. XX ст.] // ІР НБУВ. – Ф. 164, спр. 4, арк. 1.
10. Антонович В. Б. Коротка історія козащини. З ілюстрацією і картою України / Антонович В. Б. – К.: Україна, 1991. – 158 с.
11. Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк / В. Б. Антонович // Киевская старина. – 1885. – Май. – Т. XII. – Г. IV. – С. XXVI–XXXII.

12. Антонович В. Б. Общественная сатира в нашей провинциальной прессе // ЦДІА України (м. Київ). – Ф. 832, оп. 1, спр. 58, 4 арк.
13. Антонович В. Б. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме (По поводу книги Г.Сенкевича “Огнем и мечем”) // ЦДІА УК. – Ф. 832, оп. 1, спр. 62, 32 арк.
14. Антонович В. Б. Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события / В. Б. Антонович // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори [упорядкув., вст. ст., пер., і ком. В. Ульяновський, О. Тодійчук]. — К.: Либідь, 1995. – С. 102–106.
15. Антонович В. Б. Три національні типи народні // ЦДІА УК. – Ф. 832, оп. 1, од. зб. № 56, 15 арк.
16. Арендт Х. Між минулим і майбутнім / Арендт Х ; [пер. з англ. В. Черняк]. – К.: Дух і Літера, 2002. – 322 с.
17. Аристотель. Никомахова этика / Аристотель ; [пер. с древнегр. Н. В. Брагинская]. – М.: Мысль, 1983. – С. 53–294 (Сочинения : в 4 кн. / Аристотель ; т. 4).
18. Аттестат зрелости, дан М. Грушевському православного вероисповедания // ЦДІА УК. – Ф. 1235, оп. 1, од. зб. № 24, арк. 49–50.
19. Багалеј Д. И. Скептическая школа (Заметки для работы по историографии) // ІР НБУВ. – Ф. І, спр. 45082, 3 арк.
20. Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті / Д. І. Багалій. – К.: ДВУ, 1928. – 394 с.
21. Бахтин М. Роман воспитания и его значение в истории реализма // Эстетика словесного творчества / М. Бахтин. – М.: Искусство, 1986. – С. 216–249.
22. Белицкий Ю. Неврастения, ее сущность, причины, виды и лечение / Ю. Белицкий. – С.-Пб.: Электро-типография Н. Я. Стойковой, 1906. – 648 с.

23. Березинець В. В. Історіософія Михайла Грушевського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / В. В. Березинець. — К.: Київ. нац. ун-т м. Тараса Шевченка, 1996. — 20 с.
24. Бестужев-Рюмин К. Н. Современное состояние русской истории как науки / К. Н. Бестужев-Рюмин // Московское обозрение. — 1859. — № 1. — 132 с.
25. Бинэ А., Анри В., Куртье Ф. Введение в экспериментальную психологию / Бинэ А., Анри В., Куртье Ф. ; [пер. с франц. Е. И. Максимовой и А. В. Савицкой]. — 2-е изд. — СПб.: тип. В. Безобразова и К., 1903. — 217 с.
26. Білокінь С. Київська школа академіка М.С.Грушевського / С. Білокінь // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 106–131.
27. Болдвин Дж. М. Введение в психологию (Общий обзор науки о душе) / Дж. М. Болдвин. — М. : Кушнарєв и К., 1902. — 178 с.
28. Бочковський О. М. Грушевський — як соціолог / О. Бочковський // Кооперативна республіка. — 1935. — №1–12. — С. 313–321.
29. Будз В. Методологія філософії історії М. Грушевського / В. Будз // Наукові записки Тернопільського університету. Серія: Філософія. Економіка. — Тернопіль, 2000. — С. 81–85.
30. Будз В. Філософія історії Михайла Грушевського: Дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / В. Будз // Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2001. — 194арк. — Бібліогр.: арк.181–194.
31. Бутков П. Оборона летописи русской, Нестеровой, от навета скептиков / П. Бутков. — СПб., 1840.
32. Ващенко В. В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ — початку ХХ століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський) / В. В. Ващенко — Д.: ДНУ, 1998. — 144 с.

33. Ващенко В. В. Медитації навколо можливостей дослідження онтопсихо-топосу в українській історіографії: випадок з М. Грушевським / В. В. Ващенко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 1.– К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 280–298.
34. Ващенко В. В. Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського) / В. В. Ващенко. – Д.: В-во ДНУ, 2002. – 408 с.
35. Ващенко В. В. Про ціннісне навантаження та суттєво-змістовний сенс категорії істина в працях М. Костомарова / В. В. Ващенко // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1997. – С. 28–35.
36. Вебер М. Про внутрішнє покликання до науки // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер ; [пер. з нім. О. Погорілий]. – К. : Основи, 1998. – С. 310–337.
37. Вебер М. Рациональные и социологические основания музыки // Избранное. Образ общества / Макс Вебер ; [пер. с нем. : М. И. Левин, А. В. Михайлов, С. В. Карпушина]. – М. : Юристъ, 1994. – С. 469–550. – (Серия : Лики культуры).
38. Вебер М. Три чисті типи легітимного панування // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер ; [пер. з нім. О. Погорілий]. – К.: Основи, 1998. – С. 157–172.
39. Верба І. Київська історична школа М. С. Грушевського організаційно-технічні моменти / І. Верба, О. Юркова // Укр. історик. – 1996. – № 1–4. – С. 268–284.
40. Верменич Я. В. Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні / Я. В. Верменич // УІЖ. – 1998. – № 2. – С. 92–101.
41. Верстюк В. Ф. М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності / В. Ф. Верстюк, Р. Я. Пиріг. – К. : Либідь, 1996. – 144 с.

42. Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства / Л. Винар // Український історик. – 1996. – № 1–4 (128–131). – С. 17–78.
43. Винар Л. М. Грушевський в українській і всесвітній історії / Л. Винар // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4 (110–11). – С. 13–53.
44. Винар Л. Моя “історіографічна дискусія” з Іваном Лисяком-Рудницьким (коментар до одного листа) / Л. Винар // ПРОΣΦΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю акад. Я. Ісаєвича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. : [укладач Б. Якимович та ін.]. – Вип. 5. – Л.: Інститут укр-ва ім. І. Крип’якевича НАН України; Міжнародна асоціація українців, 1998. – С. 145–151.
45. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський // Силуети епох / Л. Винар. – Дрогобич: Відродження, 1992. – С. 77–156.
46. Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського / І. Витанович // Український історик. – 1966. – №1–2, Рік III. – С. 32–51.
47. Вильгейм. Нейрастения, ее течение и лечение / Вильгейм. – С.-Пб. : Изд-во Н. П. Петрова, 1897. – 131 с.
48. Виндельбанд В. Критический или генетический метод? // Философия культуры: Избранное / В. Виндельбанд. – М. : ИНИОН, 1994. – С. 260–288.
49. Вундт В. Введение в философию / В. Вундт : [ред. Суботин А. Л.]. – М.: Добросвет, 2001. – 256 с.
50. Гадамер Г.-Г. Понятие жизни у Гуссерля и графа Йорка // Истина и метод. Основы философской герменевтики / Г. Г. Гадамер ; пер. с нем., общ. ред. и вступ. ст. Б.Н.Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 293–305.
51. Гельмгольц Г. Два исследования по гидродинамике / Гельмгольц Г. – М. : Тип. О. Л. Сомовой, 1902. – 108 с.

52. Гельмгольц Г. Закон сохранения силы: лекции / Г. Гельмгольц. – Харьков: изд.Заленского и Любарского; тип.П.Чеховского, 1865. – 117 с.
53. Герасимчук В. М. Грушевський як історіограф України / В. М. Герасимчук // ЗНТШ. – 1922. – Т. СХХХІІІ. – С. 1–26.
54. Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди / І. М. Гирич // Академія пам'яті професора В. Антоновича. – К., 1994. – С. 133–160.
55. Гирич І. Увага: неофройдисти йдуть!” / І. Гирич // Дзеркало тижня. – Грудень 2004. – № 50 (525). – Субота, 11–17.
56. Гирич І. Ще раз про схему української історії / І. Гирич // Генеза. – 1998. – № 1 (5). – С. 138–141.
57. Гирич І. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин / І. Гирич // УІЖ. – 2006. – N 5. – С. 35–67.
58. Гірняк О. Ненастанна деградація енергії – конечна проява і причина вселенського руху і життя в природі / О. Гірняк // ЛНВ. – 1903. – Р. VI. – Т. XXI. – С. 73–84.
59. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс; пер. с англ. – М.: Мысль, 2001. – 478 с.
60. Гоцуляк В. До оцінки львівського періоду історичної школи Грушевського та питання його подальшого вивчення українського історіографією / В. Гоцуляк // Укр. історик. – 1996. – № 1–4. – С. 251–258.
61. Грабович Г. Тексти і маски / Г. Грабович. – К.: Критика, 2005. – 312 с.
62. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2006. – 632 с.
63. Грушевський М. С. Автобіографія 1906 р. / М. С. Грушевський // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 197–214.

64. Грушевський М.С. Антон Чехов (Некролог) / М. С. Грушевський // ЛНВ. – 1904. – Кн. 8. – Т. XXVII. – Ч. 2. – С. 114–117.
65. Грушевський М. С. Бібліографія. Dr. I. Franko. Z dziejow Synodu Brzeskiego 1596 (Kwartalnik Historyczny, 1895, I, с. 1-22); Д-р К. Студинський. Причинки до історії унії, критичні замітки на розвідку д-ра І. Франка п. з. “Z dziejow Synodu Brzeskiego, 1596 r” Льв., 1895, ст. 21 (передрук з “Правди” 1895, ч. 87). Пересторога, руський пам’ятник поч. XVII віка, історично-літературна студія д-ра К. Студинського, Льв., 1895; ст. VI нenum + 193 / М. С. Грушевський // ЗНТШ. – 1896. – Р. V. – Т. XII. – Кн. IV. – С. 21–30.
66. Грушевський М. С. Бібліографія. Лекции и исследования по древней истории русского права В. Сергеевича, СПб, 1894; ст. VIII + 282 / М. С. Грушевський // ЗНТШ. – 1896. – Р. V. – Т. X; Кн.. II. – С. 9–11.
67. Грушевський М. С. Бібліографія. Н. П. Загоскин – История права русского народа. Лекции и исследования по истории русского права, Т.І. – Введение. Казань, 1899, ст. XVI + 512 + III / М. С. Грушевський // ЗНТШ. – 1901. – Кн. I-III. – Т. XXXIX. – С. 2–3.
68. Грушевський М. Бібліографія. Обзор истории русского права проф. М. Ф. Владимирского-Буданова, изд. третье с дополнениями, К., 1900, ст. VII + 667 + II / М. С. Грушевський // ЗНТШ. – 1901. – Кн. I – III. – Т. XXXIX. – С. 3–4.
69. Грушевський М. С. Бібліографія. П. Милуков. Очерки по истории русской культуры; ч. I, Спб., 1896; ст. VII + 223 + мапа / М. С. Грушевський // ЗНТШ. – 1896, кн. V. – Т. XIII. – С. 4.
70. Грушевський М. С. Бібліографія. Проф. Ф. И. Леонтович. – Национальный вопрос в древней России, Варшава, 1895, ст. 65 / М. С. Грушевський // ЗНТШ. – 1896. – Кн. III. – Т. XI. – Рік V. – С. 5–6.
71. Грушевський М. С. Бібліографія. Pr. Stanisław Kutrzeba – Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunkow handlowych Polski

- (Rozprawy wydz. histor. filoz. T. XLIV. 196 с.) / М. С. Грушевський // ЗНТШ. – 1904. – Р. XIV. – Т. LXI. – С. 16.
72. Грушевський М. С. Бідна дивчина / М. С. Грушевський // Оповідання. – К.: Викъ, 1904. – С. 39–43.
73. Грушевський М. С. Богдан Бучинський, посмертна згадка / М. С. Грушевський // ЗНТШ. – 1907. – Т. LXXVIII. – Кн. IV. – Р. XVI. – С. 176–178.
74. Грушевський М. С. Василь Доманицький / М. С. Грушевський // ЛНВ. – 1910. – Т. LI. – Кн. IX. – С. 541–543.
75. Грушевський М. С. Вечер в пансионе / М. С. Грушевський // Из літературної спадщини. – Н.-Й.– К., 2000. – С. 47.
76. Грушевський М. С. Відродження французької соціологічної школи (Е. Дюркгейм) / М. С. Грушевський // ІР НБУВ. – Ф. X, спр. 15206, № 68, 11 арк.
77. Грушевський М. С. Возлюбленному муз і грацій (в 10-й день смерти М. В. Лисенка) / М. С. Грушевський // ЛНВ. – Т. 60. – С. 401–402.
78. Грушевський М. С. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності / М. С. Грушевський // Записки УНТ. – 1909. – Кн. III. – С. 5–14.
79. Грушевський М. С. Волынский вопрос 1097-1102 г. / М. С. Грушевський // Оттиск из журнала “Киевская старина”, 1891. – 37 с.
80. Грушевський М. С. Всесвітня історія. Прилажена до програми вищих навчальних шкіл і низших клас шкіл середніх / М. С. Грушевський. – К.: Дніпросоюз, 1920. – Ч. 1.
81. Грушевський М. С. В сорок восьмі роковини Шевченка / М. С. Грушевський // ЛНВ. – 1909. – Т. XLVI. – Річн. XII. – С. 3–6.
82. Грушевський М. С. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. / М. С. Грушевський // Дело. – Львов, 1894. – Окт. 13. – № 230.

83. Грушевський М. С. До рецензії д. Липинського / М. С. Грушевський // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – Кн. VIII. – С. 318–323.
84. Грушевський М.С. Дорогою віків / М. С. Грушевський // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXIII. – Кн. II. – С. 244–245.
85. Грушевський М.С. Др. В.Щурат. Укр. джерела до історії філософії. Історично-філософічний начерк. Львів, 1908, ст.32; Др. Ів.Копач. Знанє філософії на Русі (критичні замітки) (Діло, 1908, ч.84); др. В.Щурат. Аби баламутство не ширилося (Відповідь д-рови Іванови Копачеві) (Діло, 1908, ч.89) / М. С. Грушевський // ЗНТШ. – 1908. – Кн. III. – Т. LXXXIII. – Рік XVII. – С. 208–211.
86. Грушевський М. С. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи / М. С. Грушевський // Твори: У 50 т. – Т. 1. Серія “Суспільно-політичні твори (1894 –1907)” / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Л.: Світ, 2002. – С.100–108.
87. Грушевський М. С. Єдність чи розпад [Росії]? / М. С. Грушевський // Твори: У 50 т. – Т. 1. Серія “Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)” / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Л.: Світ, 2002. – С. 405–412.
88. Грушевський М. С. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства / М. С. Грушевський // Твори: У 50 т. – Т.1. Серія “Суспільно-політичні твори (1894 –1907)” / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Л.: Світ, 2002. – Л.: Світ, 2002. – С. 75–82.
89. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевський. – К.: Освіта, 1992. – 192 с.
90. Грушевський М. С. Історія й її соціально-виховуюче значення / М. С. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання України, 1991. – С. 179–192.

91. Грушевський М. С. История одной ночи / М. С. Грушевський // Оповідання. – К.: Викъ, 1904. – С. 80–107.
92. Грушевський М. С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх // М. С. Грушевський / Ред.: О. І. Фірак. – К.: Варта, 1993. – 256 с.
93. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 736 с.
94. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. – Т. 1 // М. С. Грушевський / Упор.: В. В. Яременко; авт. передн. П. П. Кононенко; прим.: Л. Ф. Дунаєвської. – К.: Либідь, 1993. – 391 с.
95. Грушевський М. С. Конспекти лекцій з історії середніх віків та нової історії 1888 р. / М. С. Грушевський // ЦДІА УК. – Ф. 1235, спр. 104, оп. 1, ч. 1, арк. 1.
96. Грушевський М. С. Конспекти лекцій та практичні роботи з історії античної літератури (1888 р.) / М. С. Грушевський // ЦДІА УК. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 106, 260 арк.
97. Грушевський М.С. Культура краси і культура життя / М. С. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання України, 1991. – С. 152–157.
98. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці / М. С. Грушевський. – Київ; Львів, 1912. – 248 с.
99. Грушевський М. С. Літературна спадщина Альфонса Доде / М. С. Грушевський // ЛНВ. – 1899. – Т. VII. – Кн. IX. – С.179 – 193; Т. VIII. – Кн. X-XII. – С. 15–31.
100. Грушевський М. С. М. Дашкевич (1852 – 20.I.1908) / М. С. Грушевський // ЗНТШ. – 1908. – Т. 81. – С.145–150.
101. Грушевський М. С. Микола Некрасов / М. С. Грушевський // ЛНВ. – 1903. – Т. XXI. – С. 106–113.

102. Грушевський М. С. Микола Федорович Біляшівський. Некролог (20-ті рр. ХХ ст.) / М. С. Грушевський // ІР НБУВ. – Ф. Х, спр. 17163, 6 арк.
103. Грушевський М. С. На порозі століття (Присвячено перемишльській українсько-руській громаді) / М. С. Грушевський // ЛНВ. – 1901. – Т. XIII. – Кн. II. – С. 77–87.
104. Грушевський М. С. Народ, держава, релігія як соціологічні категорії // ЦДІА м. Львів. – Ф. 401, оп. 1, од. зб. 48, арк. 58–64.
105. Грушевський М. С. На руїнах / М. С. Грушевський // Твори: У 50 т. – Т. 1. Серія “Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)” / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Л.: Світ, 2002. – С. 319.
106. Грушевський М. С. На українські теми / М. С. Грушевський // ЛНВ. – 1911. – Т. LIV. – Кн. IV. – С. 128–134.
107. Грушевський М. С. На українські теми. Іще про наше культурне життя / М. С. Грушевський // ЛНВ. – 1911. – Т. LIII. – Річн. XIV. – Кн. II. – С. 392–403.
108. Грушевський М. С. Наша політика: Зб. стат. / М. С. Грушевський. – Львів, 1911. – С. 97.
109. Грушевський М. С. Німий свідок / М. С. Грушевський // Із літературної спадщини / Ред.: Л. Винар. – Н.-Й.; К.: Книга, 2000. – С. 136–143.
110. Грушевський М. С. Нові перспективи / М. С. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання України, 1991. – С. 146–152.
111. Грушевський М. С. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений / М. С. Грушевський // Известия АН СССР, 1934. – С. 215–229.
112. Грушевський М. С. Останні романи Г.Сінкевича (Два відчити М. Грушевського читані в Львівським “Клубі Русинок” 14 / 26 і 17 / 29 червня 1895) / М. С. Грушевський. – Л.: вид. Вас. Лук-ча, наклад. ред. “Зорі”. З друкарні тов. ім. Т. Шевченка, 1895. – 50 с.

113. Грушевський М. С. О схоластическом направлении в науке / М. С. Грушевський // ЦДІА УК. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 99, 15 арк.
114. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – К.: Либідь, 1990. – 400 с.
115. Грушевський М. С. Памяти М. Лисенка / М. С. Грушевський // ЗУНТШ. – Т. XI. – 1912. – 8 с.
116. Грушевський М. С. Памяти Ол. Кониського / М. С. Грушевський // ЗНТШ. – 1900. – Т. XXXIX. – 13 с.
117. Грушевський М. С. Памяти Ол. Лазаревського / М. С. Грушевський // ЗНТШ. – 1902. – Т. XLXVII. – С. 4–5.
118. Грушевський М. С. Памяти Ол. Маркевича / М. С. Грушевський // ЗНТШ. – 1903. – Т. LV. – Кн. V. – С. 6. (Л., 1903. – 14 с.).
119. Грушевський М. С. Памяти Павла Житецького / М. С. Грушевський // ЛНВ. – 1911. – Т. LIV. – Кн. IV. – С. 14–16.
120. Грушевський М. С. Памяти Якова Шульгина (Принято на редакцію історичної секції 27 лютого 1912 р.) / М. С. Грушевський // ЗНТШ. – 1912. – Т. 107. – № 1. – С. 2–9.
121. Грушевський М. С. Передмова (Із оповідань Франсуа Копе) // ЛНВ. – 1900. – Т. XII. – Кн. XII. – С. 338.
122. Грушевський М. С. Перша річниця російської конституції / М. С. Грушевський // Твори: У 50 т. – Т. 1. Серія “Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)” / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Л.: Світ, 2002. – С. 373–375.
123. Грушевський М. С. Перші кроки / М. С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Л.: Світ, 2002. – Т. 1.
124. Грушевський М. С. Петро Голубовський. Некролог / М. С. Грушевський // ЗНТШ. – 1907. – Рік XVI. – Кн. II. – Т. LXXVI. – С. 159–161.
125. Грушевський М. С. Повороту нема / М. С. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання України, 1991. – С. 98–99.

126. Грушевський М. С. По поводу романов Шпильгагена (щоденниковий запис) / М. С. Грушевський // Із літературної спадщини. – Н.-Й.; К.: Книга, 2000. – С. 42–43.
127. Грушевський М. С. По світу / М. С. Грушевський // ЛНВ. – 1909. – Т. XLVI. – Р. XII. – С. 48–56.
128. Грушевський М. С. Початки громадянства (Генетична соціологія). – Institut sociologie ukrainien. Les origines de la Societe, par M. Hruchevsky / М. С. Грушевський // Укр. соціол. інст-т. – Відень, 1921. – 328 с.
129. Грушевський М. С. Про українську мову й українську справу / М. С. Грушевський // Великий Українець. – К.: Веселка, 1992. – С. 18–57.
130. Грушевський М. С. Рецензія на “Збірник музею діячів науки та мистецтва України”. Збірник музею (Т. I присв Лисенкові / М. С. Грушевський // Збірник історико-філологічного відділу Всеукр. Акад. Наук. – № 94. – К., 1930. – 178 с.) // ІР НБУВ. – Ф. X, спр. 15100, 2 арк.
131. Грушевський М. С. Русская история до воцарения дома Романовых / М. С. Грушевський // ЦДІА УК. – Ф. 1235, спр. 236, 162 арк.
132. Грушевський М. С. Силы даны для того, чтобы действовать / М. С. Грушевський // ЦДІА УК. – Ф. 1235, спр. 99, 15 арк.
133. Грушевський М. С. Смерть Толстого / М. С. Грушевський // ЛНВ. – 1910. – Т. LII. – Кн. XII. – С. 467–468.
134. Грушевський М. С. Спирні питання староруської етнографії / М. С. Грушевський // Твори: У 50 т. – Т. 1. Серія “Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)” / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Л.: Світ, 2002. – С. 83–99.
135. Грушевський М. С. Спомини / М. С. Грушевський // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115–149.
136. Грушевський М. С. Спомини / М. С. Грушевський // Київ. – 1989. – № 10. – С. 122–158.

137. Грушевський М. С. Спомини / М. С. Грушевський // Київ. – 1989. – № 11. – С. 113–155.
138. Грушевський М. С. Справа українських катедр і наші наукові потреби / М. С. Грушевський // Твори: У 50 т. – Т. 1. Серія “Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)” / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Л.: Світ, 2002. – С. 458–484.
139. Грушевський М. С. Струна співа // Із літературної спадщини / М. С. Грушевський. – Н.-Й; К.: Книга, 2000. – С. 112–113.
140. Грушевський М. С. Українська історіографія і Микола Костомаров / М. С. Грушевський // Молода нація. – 2002. – № 1. – С. 90–108.
141. Грушевський М. С. Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р. / М. С. Грушевський // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 20–53.
142. Грушевський М. С. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвої українсько-руського народу / М. С. Грушевський // Твори: У 50 т. – Т. 1. Серія “Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)” / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Л.: Світ, 2002. – С. 111–116.
143. Грушевський М. С. Чужі і свої // Із літературної спадщини / М. С. Грушевський. – Н.-Й.; К.: Книга, 2000. – С. 155–235.
144. Грушевський М. С. Ще про культуру і критику / М. С. Грушевський // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIV (жовтень – грудень). – С. 121 – 136.
145. Грушевський М. С. Щоденник (1888-1894) // М. С. Грушевський / Ред.: Л. О. Зашкільняка. – К., 1997. – 264 с.
146. Грушевський М. С. Щоденники (1883-1884) / М. С. Грушевський // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 28–35; №4. – С. 12–19; №5. – С. 13–24.
147. Грушевський М. С. Щоденники (1904-1910 рр.) / М. С. Грушевський // Київська старовина. – 1995. – №1. – С. 10–31.

148. Грушевський М. С. Щоденники та записна книжка (Лекція Альбертова) / М. С. Грушевський // ЦДІА УК. – Ф. 1235, спр. 25, ч. 3.
149. Грушевський М. С. Ювілей Льва Толстого / М. С. Грушевський // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – Кн. IX. – С. 535–537.
150. Грушевський М. С. Як я був колись белетристом / М. С. Грушевський // Вибрані праці: Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерти (1934 – 1959). – Н.-Й.: Накладом Головної Управи ОУРДП, 1960. – С. 170–178.
151. Грушевський Ол. Бібліографія. Др. С. Томашівський. В. Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (з нагоди ювілею). Львів, 1906, 67 стор. (Відбитка Літер.-наук. Вісника, 1906. I–III с.) / Ол. Грушевський // ЗНТШ. – 1906. – Кн. III. – Р. XV. – С. 218–219.
152. Гундорова Т. Проявлення слова. Дискурсія українського модернізму. Постмодерна інтерпретація / Т. Гундорова. – Львів, 1997. – 426 с.
153. Гуревич А. Я. История историка / А. Я. Гуревич. – М.: Росспэн, 2004. – 288 с.
154. Гусев Д. А. Диалектика античного скептицизма: автореф. дис. канд. филос. наук / Д. А. Гусев. – М.: МПГУ, 1996. – 16 с.
155. Дарвин Ч. Происхождение видов путем природного отбора, или сохранение избранных пород в борьбе за жизнь / Ч. Дарвин // Сочинения Ч. Дарвина. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1896. – Т. I., Ч. II. – 678 с.
156. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів / Я. Дашкевич // Укр. історик. – 1996. – № 1–4. – С. 88–141.
157. Демоз Л. Психоистория / Л. Демоз ; [пер. с англ. А. Шкуратов]. – Р / н–Д.: Феникс, 2000. – 510 с.
158. Деррида Ж. Введение / Ж. Деррида // Гуссерль Э. Начало геометрии. – М.: Ad Marginem, 1996. – С. 1–209.

159. Деррида Ж. О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только / Ж. Деррида. – Минск: Современный литератор, 1999. – 832 с.
160. Деррида Ж. Письмо к японскому другу / Ж. Деррида // Вопросы философии. – 1992. – № 4. – С. 53–57.
161. Діркгайм Е. Соціологія й соціальні науки / Е. Діркгайм. – Львів: З друкарні НТШ, 1910. – 16 с.
162. Довнар-Запольський М. В. Исторический процесс русского народа в русской исторической науке / М. В. Довнар-Запольский. – М., 1906. – 28 с.
163. Домбровський О. Методологічні основи дослідів над ранньою історією України М. Грушевського / О. Домбровський // Український історик. – 1969. – №1–3. – С. 65–73.
164. Драгоманов Н. Положение и задачи науки древней истории / Н. Драгоманов // Выбранные. – К.: Либідь, 1991. – С. 60–83.
165. Дрепер Д. В. Физиология человека, статическая и динамическая, или условие и течение человеческой жизни / Д. В. Дрепер. – С.-Пб.: Тип. Головачова, 1868. – 341 с.
166. Дюркгейм Э. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – Х.: Юж.-рус. кн. изд-во Ф. А.Иогансона. Центральная типо-литография М. Я. Минкова, 1899. – 153 с.
167. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Этюд об организации высших обществ Эмиля Дюркгейма / Э. Дюркгейм. – Одесса: тип. Г. М. Левинсона, 1900. – 331 с.
168. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд / Э. Дюркгейм // Ред.: В. А. Базаров. – М.: Мысль, 1994. – 400 с.
169. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана].— М.: Канон, 1995.— 352 с.
170. Євшан М. Лицар темної ночі / М. Євшан // Українська хата. – 1911. – № 11. – Жовтень. – С. 468–475.

171. Євшан М. Микола Лєнав (1850-1910) / М. Євшан // ЛНВ. – 1911. – Т. ЛІІІ. – Кн. І. – С. 88–98.
172. Євшан М. Новини нашої літератури. Дві збірки поезій / М. Євшан // ЛНВ. – 1910. – Т. ЛІІ. – Кн. Х. – С. 135–141.
173. Євшан М. Суспільний і артистичний елемент в творчості / М. Євшан // ЛНВ. – 1911. – Т. ЛІІІ. – Кн. ІІІ. – С. 547–555.
174. Євшан М. Українська література в 1910 році / М. Євшан // ЛНВ. – 1911. – Т. ЛІІІ. – Кн. ІІ. – С. 350–359.
175. Євшан М. Фрідріх Шпільгаген (1829-1911) / М. Євшан // ЛНВ. – 1911. – Кн. ІV. – С. 123–127.
176. Ерышев А. А. Религиоведение: уч. пособ. / А. А. Ерышев. – К.: МАУП, 1999. – 280 с.
177. Ефименко А. Выдающиеся новейшие историки. XVIII. В. Б. Антонович / А. Ефименко // Вестник и библиотека самообразования. – 1905. – Год 3-й. – С. 51–54.
178. Єфремов С. З листів Костомарова до Антоновича, 1925 р. / С. Єфремов // ІР НБУВ. – Ф. Х, спр. 17347, 12 арк.
179. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Femina, 1995. – 688 с.
180. Єфремов С. Нерви / С. Єфремов // ЛНВ. – 1903. – Т. XXІІ. – Кн. ІV–VІ. – С. 6–23.
181. Жизненный путь личности (вопросы теории и методологии социально-психологического исследования) / Под ред.: Л. В. Сохань. – К.: Наукова думка, 1987.
182. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919—1924 рр. / А. Жуковський // УІЖ. – 2002. – №1 (442). – С. 96–125.
183. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / О. Забужко. – К.: Факт, 2007. – 640 с.

184. Забужко О. “Психологічна Америка” і азіатський ренесанс // Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х / О. Забужко. – К.: Факт, 2001. – С. 197–236.
185. Забужко О. Філософія української ідеї та український контекст: франківський період / О. Забужко. – К.: Факт, 2006. – 156 с.
186. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. Забужко. – К.: Абрис, 1997. – 144 с.
187. Заволока М. Комета / М. Заволока // ЛНВ. – 1911. – Т. LIV. – Кн. V. – С. 284–294.
188. Запис засідань конференції. Дискусія. // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Л.: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України. Львівське відділення, 1999. – С. 291–357.
189. Зашкільняк Л.О. Історична концепція М. Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії / Л. О. Зашкільняк // Вісник ЛДУ. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32.
190. Зашкільняк Л.О. М.Грушевський і Галичина / Л. О. Зашкільняк // Михайло Грушевський і львівська історична школа. – Н.-Й., 1995. – С. 114–137.
191. Зашкільняк Л. О. Методологічні погляди М. Грушевського / Л. О. Зашкільняк // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2-3. – С. 233–253.
192. Зашкільняк Л. О. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. О. Зашкільняк. – Л.: Львівський державний університет ім. Ів. Франка, 1999. – 228 с.
193. Зашкільняк Л. О. Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського / Л. О. Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1994. – Вип. 46. – С. 3–24.

194. Золя Э. Страница любви / Э. Золя ; [пер. с фр. М. Столяров]. – М.: Правда, 1957. (Сочинения: в 18 т. / Э. Золя ; т. 7)
195. Ісаєвич Я. Праця Михайла Грушевського “Про дві схеми східноєвропейської історії” – історіографічний і політичний контекст / Я. Ісаєвич // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Л.: Світ, 1995. – С. 83–90.
196. Карась А. Народ та історія в аспекті поглядів М.Грушевського / А. Карась // М. Грушевський і Західна Україна. – Львів, 1995. – 432с.
197. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції / К. В. Кислюк. – Х.: ХДАК, 2008. – 288 с.
198. Ковальський М. П. Теоретичне обґрунтування грушевськознавства (До 70-ліття Любомира Виннара) / М. П. Ковальський, А. Атаманенко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.10. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – С.30–41.
199. Колеса Ф. Розвій ритмічності в українській народній поезії / Ф. Колеса // ЗНТШ. – 1906. – Кн. III. – Р. XV. – Т. LXXI. – С. 44–59.
200. Колесник І. І. Український гранд-наратив. Ретроспективи та перспективи / І. І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Редкол.: В. Смолій (гол. ред.), І. Колесник (відп. ред.) та ін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 153–177.
201. Копиленко М. Л. М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави / М. Л. Копиленко, О. Л. Копиленко // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 28–36.
202. Копиленко О. Українська ідея М.Грушевського: історія і сучасність / О. Копиленко – К., 1991. – 182 с.
203. Кордуба М. Михайло Грушевський як учений / М. Кордуба // Український історик. – 1984. – № 1–4 (81–84). – С. 33–48.

204. Кос М. А. Форель. Гігієна нервового і духового життя. Львів, 1906. Видавн. спілка, 188 с. / М. А. Кос // ЛНВ. – 1907. – Т. 37. – Кн. 1. – С. 186.
205. Костомаров Н. И. Воспоминание о двух малярах / Н. И. Костомаров // Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 298–308.
206. Костомаров Н. И. Об отношении русской истории к географии и этнографии / Н. И. Костомаров // Монографии и истории Н. Костомарова / Под ред. Д. Е. Кожанчикова. – СПб.: Тип. Импер. Акад. Наук. – 1867. – Т. 3. – С. 357–358.
207. Кость С. Ідея соборності як методологічна засада західноукраїнської преси першої половини ХХ ст. / С. Кость // Вісник ЛНУ. Серія “Журналістика”. – № 27.
208. Коялович М. О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям / М. О. Коялович. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1884. – 603 с.
209. Краинский Н. В. Энергетическая психология / Н. В. Краинский. – Вып. 1. – Вильно: Виленская губернская типография, 1905. – 150 с.
210. Кроче Б. Теория и история историографии / Б. Кроче. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1998. – 192 с.
211. Крупницький Б. До методологічних проблем української історії / Б. Крупницький. – Авсбург: Вид-во УВАН, 1946. – 23 с.
212. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми української історії: Зб. ст. / Б. Крупницький. – Мюнхен: УВУ, 1959. – 58 с.
213. Крупницький Б. М. Грушевський і його історична праця / Б. Крупницький // Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 1. – С. 1–29.
214. Крупницький Б. М. Теорія доби та сучасність / Б. Крупницький // Молода нація. – 2002. – № 2 (23). – С. 40–64.
215. Крупницький Б. М. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії / Б. Крупницький. – Мюнхен, 1952. – 29 с.

- 216.Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / И. Лакатос. – М.: Медиум, 1995. – 236 с.
- 217.Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття) / Ю. Левенець. – К.: Стилос, 2001. – 585 с.
- 218.Левицький В. Матеріали до фізичної термінології. Ч. I. Механіка / В. Левицький // ЗНТШ. – 1896. – Кн. III. – Т. XI. – Рік V. – С. 1–12.
219. Лисий В. Про методологію історії в спадщині М.Грушевського / В. Лисий // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції. – Л.: Світ, 1995. – С. 149–152.
- 220.Лист В. Антоновича до М. Грушевського від 14 листопада 1894 р. / В. Антонович // ЦДІА УК. – Ф. 1235, спр. 326, арк. 17.
- 221.Лист В. Антоновича до М. Грушевського від 22 червня 1897 р. / В. Антонович // ЦДІА УК. – Ф. 1235, спр. 326, арк. 56.
- 222.Лист М. Біляшівського до М. Грушевського від 16 червня (28 червня) 1895 р. / М. Біляшівський // Листування Михайла Грушевського / Ред. Л. Винар. – Т. 2. – Київ; Н.-Й.; Париж; Львів; Торонто, 2001. – С. 37.
- 223.Лист М. Біляшівського до М. Грушевського від 25 жовтня 1895 р. / М. Біляшівський / М. Біляшівський // Листування Михайла Грушевського / Ред. Л. Винар. – Т. 2. – Київ; Н.-Й.; Париж; Львів; Торонто, 2001. – С. 41.
- 224.Лист М. Біляшівського до М. Грушевського від 2 (14) грудня 1895 р. / М. Біляшівський // Листування Михайла Грушевського / Ред. Л. Винар. – Т. 2. – Київ; Н.-Й.; Париж; Львів; Торонто, 2001. – С. 42.
- 225.Лист М. Грушевського до І. Нечуя-Левицького від 20 (8) березня 1885 р. / М. Грушевський // Листування Михайла Грушевського. – Т. 1. – Київ; Н.-Й.; Париж; Львів; Торонто, 1997. – С. 36.

226. Лист М. Грушевського до М. Біляшівського від 30 травня (11 червня) 1895 р. / М. Грушевський // Листування Михайла Грушевського / Ред. Л. Винар. – Т. 2. – Київ; Н.-Й.; Париж; Львів; Торонто, 2001. – С. 36.
227. Лист М. Грушевського до М. Біляшівського від 19 червня (1 липня) 1895 р. / М. Грушевський // Листування Михайла Грушевського / Ред. Л. Винар. – Т. 2. – Київ; Н.-Й.; Париж; Львів; Торонто, 2001. – С. 37.
228. Лист М. Грушевського до М. Біляшівського від 19 липня (1 серпня) 1895 р. / М. Грушевський // Листування Михайла Грушевського / Ред. Л. Винар. – Т. 2. – Київ; Н.-Й.; Париж; Львів; Торонто, 2001. – С. 38.
229. Лист М. Грушевського до М. Біляшівського від 9 (21) жовтня 1895 р. / М. Грушевський // Листування Михайла Грушевського / Ред. Л. Винар. – Т. 2. – Київ; Н.-Й.; Париж; Львів; Торонто, 2001. – С. 39.
230. Лист М. Грушевського до М. Біляшівського від 19 (31) жовтня 1895 р. / М. Грушевський // Листування Михайла Грушевського / Ред. Л. Винар. – Т. 2. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. – С. 40.
231. Лист М. Грушевського до М. Федюшки (Євшана) від 16 вересня 1910 р. / М. Грушевський // ЦДАЛ. – Ф. 745, оп. 1, спр. 25, арк. 1.
232. Лист М. Грушевського до М. Федюшки (Євшана), листопад-грудень 1912 р. / М. Грушевський // ЦДАЛ. – Ф. 745, оп. 1, спр. 25, арк. 10.
233. Лист М. Грушевського до О. Барвінського (1894) / М. Грушевський // НБ НАНУ ім. В. Стефаника м. Львів. Відділ рукописів. – Ф. Барвінського, спр. 1026, папка 77, арк. 2.
234. Лист М. Грушевського до О. Барвінського (20 / II 1895) / М. Грушевський // НБ НАНУ ім. В. Стефаника м. Львів. Відділ рукописів. – Ф. Барвінського, спр. 1026, папка 77, арк. 49–49 зв.
235. Лист М. Грушевського до О. Кандиби від 17 червня 1923 р. / М. Грушевський // Листування М. Грушевського / Ред. Л. Винар. – Т. 1. – Київ; Н.-Й.; Париж; Львів; Торонто, 1997. – С. 250.

236. Лист М. Грушевського до С. Єфремова від 11 жовтня 1904 р. / М. Грушевський // Листування М. Грушевського / Ред. Л. Винар. – Т. 1. – Київ; Н.-Й.; Париж; Львів; Торонто, 1997. – С. 151.
237. Лист С. Дністрянського до М. Грушевського від 21.03.1900 р. / С. Дністрянський // Вісник Київського славистичного університету. Серія: Історія. – 2005. – № 20. – С. 258.
238. Линниченко И. А. В. Б. Антонович (1830-1908) / И. А. Линниченко. – М., 1910.
239. Лопатин Л. М. Больная искренность / Л. М. Лопатин // Вопросы философии и психологии. – 1893. – № 16. – С. 109–114.
240. Масненко В. Історичні концепції М. Грушевського та В. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років / В. Масненко. – Київ; Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – 284 с.
241. Масненко В. Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства / В. Масненко // УІЖ. – 2006. – N 5. – С. 19–34.
242. Мах Э. Популярно-научные очерки / Э. Мах. – СПб.: кн-во Образование, 1909. – 341 с.
243. Мах Э. Принцип сохранения работы: история и корень его / Э. Мах. – С-Пб.: Тип. “Общественная польза”, 1909. – 68 с.
244. Мельник-Антонович Є. Матеріали для біографії В.Б.Антоновича (З невиданих рукописів В.Антоновича) // ЦДІА УК. – Ф. 832, оп. 1, од. зб. 116, арк. 4.
245. Михайло Грушевський. Між історією та політикою. 1920-1930. Збірник документів і матеріалів / М. Грушевський // Упоряд. Т. Т. Гриценко, А. А. Соловйова, Р. Я. Пиріг (керів.). – К., 1997. – 183 с.
246. Михайло Грушевський. Фотоальбом / М. Грушевський // Авт. тексту Л. В. Решодько. – К.: Україна 1996. – 140 с.

247. Ницше Ф. Веселая наука / Ф. Ницше // Сочинения в 2 т. – Т. 1. Литературные памятники. – М.: Мысль, 1990. – С. 491–719.
248. Ницше Ф. Эссе homo. Как становятся сами собою / Ф. Ницше // Сочинения в 2 т. – Т. 2. Литературные памятники – М.: Мысль, 1990. – С. 698–769.
249. Ницше Ф. К генеалогии морали / Ф. Ницше // Сочинения в 2 т. – Т. 2. Литературные памятники. – М.: Мысль, 1990. – С. 407–524.
250. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни / Ф. Ницше // Сочинения в 2 т. – Т. 1. Литературные памятники. – М.: Мысль, 1990. – С. 158–230.
251. Ницше Ф. Рождение трагедии или эллинство и пессимизм / Ф. Ницше // Сочинения в 2 т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1990. – С. 47–157.
252. Ницше Ф. Так мовив Заратустра (переклад М. Мочульського) / Ф. Ницше // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXIII. – Р. IX. – Кн. I. – С. 57.
253. Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924-1934) / О. Оглоблин // Укр. історик. – 1996. – № 1–4. – С. 79–84.
254. Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський. 1866–1934 / О. Оглоблин // Укр. історик. – 1966. – №1–2 (9–10). – С. 6–15.
255. Огурцов О. П. Научный дискурс: власть и коммуникация (дополнительность двух традиций) / О. П. Огурцов // Философские исследования. – 1993. – № 3. – С. 12–59.
256. Онопрієнко В. Перша кафедра української історії / В. Онопрієнко // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 76–82.
257. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет. – К.: Основи, 1994. – С. 15–139.
258. Ортега-і-Гасет Х. Історичний сенс Ейнштейнаної теорії // Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет. – К.: Основи, 1994. – С. 393–405.
259. Ортега-і-Гасет Х. Тема нашої доби // Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет. – К.: Основи, 1994. – С. 315–369.

260. Оствальд В. Философия природы / В. Оствальд. – СПб.: Вестник и библиотека самообразования, 1903. – 326 с.
261. Павличко С. Теорія літератури / С. Павличко. – К.: Основи, 2002. – 679 с.
262. Панейко В. Нова соціологія / В. Панейко // ЛНВ. – 1910. – Т. LI. – Кн. IX. – С. 404–411.
263. Патрушев А. И. Расколдованный мир Макса Вебера / А. И. Патрушев. – М.: Из-во Московского ун-тета, 1992. – 208 с.
264. Педич В. П. Львівська історична школа М. Грушевського (1894–1914 рр.): автореф. канд. іст. наук. / В. П. Педич. – К., 1966. – 23 с.
265. Петрук В. Ярослав Мудрий, Михайло Грушевський, Святослав шукають місце під київським небом / В. Петрук // Час-Тіме. – 8-14 травня 1997. – № 18 (149).
266. Пиріг Р. Я. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського / Р. Я. Пиріг // УІЖ. – 2005. – №4. – С. 178–189.
267. Поппер К. Логика и рост научного знания / К. Поппер. – М.: Прогресс, 1983.
268. Поршнева Б. Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии) / Б. Ф. Поршнева. – М.: Мысль, 1974. – 487 с.
269. Потульницький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.) / В. А. Потульницький // УІЖ. – 1992. – № 2. – С. 48–58.
270. Преображенский В. Фридрих Ницше. Критика морали альтруизма / В. Преображенский // Вопросы философии и психологии. – 1892. – № 15. – С. 115–160.
271. Прицак О. Історіософія та історіографія М. Грушевського / О. Прицак. – Київ; Кембрідж, 1991. – 80 с.
272. Прицак О. У століття народин М. Грушевського / О. Прицак // Україна модерна. – 2007. – № 12. – С. 170–190.

- 273.Процик А. Дві історіографічні течії історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. Багалій / А. Процик // Український історик. – 1991–1992. – № 3-4 (110-11). – С. 178–185.
- 274.Раковський І. Вплив цивілізації на людські нерви / І. Раковський // ЛНВ. – 1904. – Т. XXVII. – Кн. 9.
- 275.Рецензія. М. Грушевський. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях східної Європи // ЛНВ. – 1905. – Т. 29. – Кн. 2. – С. 142.
- 276.Рецензія. М. Грушевський. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов’янства // ЛНВ. – 1905. – Т. 29. – Кн. 2. – С. 143.
- 277.Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Г. Риккерт. – М.: Республика, 1998. – С. 43–128.
- 278.Русаков В. Успех Сенкевича в России и за границею (К двадцатипятилетию деятельности писателя) / В. Русаков // Известия по литературе, наукам и библиографии. – 1900. – Ноябрь. – Г. IV. – № 2. – С. 17–20.
- 279.Северинюк В. М. Історія і політика в публіцистиці М. С. Грушевського / В. М. Северинюк // УІЖ. – 2000. – №5. – С. 18–31.
- 280.Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров (1817–1885) / В. И. Семевский // Русская старина. – 1886. – Т. XLIX. – Янв.– Февр.– Март. – Год 17-й. – С. 181–212.
- 281.Сисин Ф. “Історія України-Руси” Михайла Грушевського та творення національної історіографії / Ф. Сисин // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Львів, 1999. – С. 3–30.
- 282.Скептицизм // Философский лексикон. – Киев, 1872. – Т. IV. – С. 349.
- 283.Сковорода Г. С. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира / Г. Сковорода // Повне зібрання творів. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1973. – 411 с.

284. Слюди́кова Т. Уві́чнений у пі́снях: Микола Лисенко і Тарас Шевченко / Т. Слюди́кова // Архіви України. – 2004. – Вип. 253 (1–2).
285. Соловьёв В. Национальный вопрос в России / В. Соловьёв. – Вып. 1-2, Изд. 3. –СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1891г. – 343 с.
286. Сохань П. С. Методологія історії М. С. Грушевського і проблеми сучасної української історіографії / П. С. Сохань. – 1999.
287. Сохань П. С. М. С. Грушевський і Academia / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. – К.: Ін-т української археографії, 1993. – 322 с.
288. Стельмах С. П. Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ ст. / С. П. Стельмах. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2005. – 378 с.
289. Страхов Н. Об основных понятиях психологии и физиологии / Н. Страхов. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1904. – 240 с.
290. Сумцов М. М. Грушевський. Початки громадянства (Генетична соціологія) [рецензія] 1925 р. / М. М. Сумцов // ЦНБ НАН України м. Київ. Інститут Рукописів. – Ф. Х, спр. 18229, 4 арк.
291. Сыров В. Н. Расцвет и закат европейской философии истории (От Бэкона к Шпенглеру) / В. Н. Сыров. – Томск.: НПТ“Курсив”, 1997. – 395 с.
292. Сюдюков І. Іван Франко та Михайло Грушевський — ескіз порівняльних життєписів / І. Сюдюков // День. – 2003. – № 162. – 13 вересня.
293. Тельвак В. Перший том “Історії України-Руси” М. Грушевського (до проблеми еволюції історико-теоретичних поглядів) / В. Тельвак // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 2000. – Вип.3. – С. 252–257.
294. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття) / В. Тельвак. – К.; Дрогобич: Вимір, 2008. – 494 с.

295. Тельвак В. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії / В. Тельвак, В. Тельвак. – К.; Дрогобич, 2005. – 334 с.
296. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття): Грушевськіяна / В. Тельвак. – Т. 6. – Н.-Й.; Дрогобич: УІТ, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка, 2002. – 236 с.
297. Томашівський С. Наша політика і професор М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського: Грушевськіяна // С. Томашівський. – Т7. – М. Грушевський. Наша політика. – Дрогобич: Коло, 2003. – С. 113–144.
298. Топинар. Антропология / Топинар. – СПб.: Изд-во Л. Ф. Пантелеева, 1879. – 518 с.
299. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. – 528 с.
300. Ульяновський В. І. Незнана рання праця М. Грушевського з русистики та джерелознавства / В. І. Ульяновський // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1993. – Вип. 2. – С. 263–280.
301. Уорд Л. Психологические факторы цивилизации / Л. Уорд. – СПб.: Изд - во Ф. Павленкова, 1897. – 324 с.
302. Фізер І. До історіософії "Історії української літератури" М. Грушевського / І. Фізер // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4. – № 1–4. – Р. XXVIII–XXIX.
303. Франко І. Г. Спенсер (некролог) / І. Франко // ЛНВ. – 1904. – Т. XXV. – С. 62.
304. Фрейд З. Отрицание / З. Фрейд // Составление и перевод с нем. и франц. А. В. Гараджи / Л. фон Захер-Мазох. Жиль Делёз. Зигмунд Фрейд. Венера в мехах. – М.: РИК "Культура", 1992. – с. 365–371.
305. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия / З. Фрейд // Я и Оно: Сочинения. – М.: Эксмо-пресс, Х.: Фолио, 2001. – С. 709–768.

306. Ханс А. Трактат о критическом разуме / А. Ханс // Вступ. ст. и примеч. И. З. Шишкова. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 264 с.
307. Черниш Н. Й. Історико-соціологічний метод М. Грушевського і сучасність / Н. Й. Черниш // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції, м. Львів, 26 - 28 жовтня 1994 р. – Львів: Світ, 1995. – С. 324–327.
308. Чорновол І. М. Грушевський у Львові / І. М. Чорновол // Львівська газета. – 2004. – 5 березня.
309. Чорновол І. Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського / І. Чорновол // Молода нація. – 2000. – № 3. – С. 132–159.
310. Чорновол І. Проголошення польсько – української угоди на форумі Галицького сейму 1890 року та перші відгуки на неї / І. Чорновол // Україна модерна. – 1999 – 2000. – Ч. 4–5. – С. 148–162.
311. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.
312. Шевченко Ф. Чому М. Грушевський повернувся на Україну / Ф. П. Шевченко // Укр. іст. журн. – 1966. – № 11. – С. 13–31.
313. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер. – Т. 1. Образ и действительность. – Мн.: ООО “Попурри”, 1998. – 688 с.
314. Юнг К. Г. Воспоминания. Сновидения. Размышления / К. Г. Юнг ; [пер. с нем. Инны Булькиной]. – К.: Air Land, 1994. – 405 с.
315. Яковенко Н. М. Вступ до історії / Н. М. Яковенко – К.: Критика, 2007. – 376 с.
316. Яковенко Н. М. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського / Н. М. Яковенко // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Л.: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка; Інститут

- української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України. Львівське відділення, 1999. – С. 86–98.
317. Abbey S. E. Neurasthenia and chronic fatigue syndrome: the role of culture in the making of a diagnosis / S. E. Abbey, P. E. Garfinkel // *American Journal of Psychiatry*. – 1991. – Dec. – № 148 (12). – P. 1638–1646.
318. Aiello R., Sloboda J.A. Musical perceptions / R. Aiello R., J. A. Sloboda. – New York; Oxford: Oxford University Press, 1994. – 290 p.
319. Ainsworth P. Understanding Depression / P. Ainsworth. – Jackson, MS.: University Press of Mississippi. 2000. – 174 p.
320. Alcott L. M. Real Knowing: New Versions of the Coherence Theory / L. M. Alcott. – L. Alcott; Ithaca, NY: Cornell UP, 1996. – 240 p.
321. Alexander J. C. The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology / J. C. Alexander. – N.-Y.: Oxford University Press, 2003. – 296 p.
322. Alpert H. Émile Durkheim, Enemy of Fixed Psychological Elements / H. Alpert // *American Journal of Sociology*. – 1958. – № 63. (Durkheim–Simmel commemorative issue). – P. 662–664.
323. Anderson R. L. Truth and Objectivity in Perspectivism / R. L. Anderson // *Synthese*. – 1998. – Vol. 115. – № 1. – P. 1–32.
324. Angrosino M. V. The documents of interaction: biography, autobiography and life history in social science perspective / M. V. Angrosino. – Gainesville, FL: University Press of Florida, 1989. – 118 p.
325. Annas J. The Modes of Scepticism: Ancient Text & Modern Interpretations / J. Annas J., T. Barnes. – Cambridge: Cambr. UP, 1985. – 216 p.
326. Annas J. The Morality of Happiness / J. Annas. – N.-Y.: Oxford UP, 1995. – 502 p.
327. Arkadiev A. Structures of Time in New European Music. An Essay of Phenomenological Study / A. Arkadiev. – Moscow, 1993. – 160 p.
328. Arnold J. H. History. A Very Short Introduction / J. H. Arnold. – Oxford: Oxford University, 2000. – 136 p.

329. Atkinson L. Attachment Issues in Psychopathology and Intervention / L. Atkinson, S. Goldberg. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2004. – 289 p.
330. Bamberg M. Narrative Development: Six Approaches / M. Bamberg. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1997. – 278 p.
331. Battersby J. L. Narrativity, Self, and Self-Representation / J. L. Battersby // Narrative. – 2006. – № 14 (1). – P. 27–44.
332. Belliotti R. A. Stalking Nietzsche / R. A. Belliotti. – Westport, CT: Greenwood Press, 1998. – 187 p.
333. Belzen J. A. Perspective: Beyond a Classic? Hjalmar Sundén's Role Theory and Contemporary and Contemporary Narrative Psychology / J. A. Belzen // International Journal for the Psychology of Religion. – 1996. – Vol. 6. – P. 181–199.
334. Bender T. Strategies of Narrative Synthesis in American History / T. Bender // The American Historical Review. – Vol. 107. – № 1. – Feb. 2002. – P. 129–153.
335. Beran E. Construction of self-narrative in a psychotherapeutic setting: An analysis of the mutual determination of narrative perspective taken by patient and therapist / E. Beran, Z. Unoka // Studies in narrative. – 2005. – Vol. 5. – P. 151–167.
336. Berger P. L., Luckmann Th. The Social Construction of Reality: A Treatise its the Sociology of Knowledge / P. L. Berger, Th. Luckmann. – Garden City; N.-Y.: Anchor Books, 1966. – 240 p.
337. Berkowitz P. Nietzsche: The Ethics of an Immoralist / P. Berkowitz. – Cambridge, MA: Harvard UP, 1996. – 313 p.
338. Boheemen-Saaf C. V. Joyce, Derrida, Lacan, and the Trauma of History: Reading, Narrative and Postcolonialism / C. V. Boheemen-Saaf. – Cambridge: Cambridge UP, 1999. – 227 p.
339. Bresnahan K. Neurasthenic Subjects and the Bourgeois Interior / K. Bresnahan // Space and Culture. – Vol. 6. – № 2. – 2003. – P. 169–177.

340. Brockmeier J. From the end to the beginning: Retrospective teleology in autobiography / J. Brockmeier // *Studies in narrative*. – 2001. – Vol. 1. – P. 247–280.
341. Brownstein O. L. *Strategies of Drama: The Experience of Form* / O. L. Brownstein. – N.-Y. : Greenwood Press, 1991. – 194 p.
342. Bruner J. S. *Actual minds, possible worlds* / J. S. Bruner. – Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1986. – 222 p.
343. Bruner J. S. *Narrative and Self Construction: Theoretical Perspectives Self-making and world-making* / J. S. Bruner // *Studies in narrative*. – 2001. – Vol. 1. – P. 25–36.
344. Bruner J. S. The narrative construction of reality / J. S. Bruner // *Critical Inquiry*. – 1991. – № 18. – P. 1–21.
345. Bryant-Davis T. *Thriving in the Wake of Trauma: A Multicultural Guide* / T. Bryant-Davis. – Praeger, 2005. – 206 p.
346. Bury M. Chronic illness as biographical disruption / M. Bury // *Sociology of Health and Illness*. – 1982. – № 4 (2). – P. 167–182.
347. Carroll J. *Literary Darwinism: Evolution, Human Nature, and Literature* / J. Carroll. – N.-Y.: Routledge, 2004. – 276 p.
348. Caruth C. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History* / C. Caruth. – Baltimore: The John Hopkins UP, 1996. – 168 p.
349. Catherall Don R. *Family Stressors: Interventions for Stress and Trauma* / D. R. Catherall. – N.-Y.: Brunner Routledge, 2005. – 194 p.
350. Celia A., Potter P. *Music and German National Identity* / A. Celia, P. Potter – Chicago; L. : University of Chicago Press, 2002 – 329 p.
351. Challenger D. F. *Durkheim Through the Lens of Aristotle: Durkheimian, Postmodernist, and Communitarian Responses to the Enlightenment* / D. F. Challenger. – Lanham; Maryland: Rowman and Littlefield, 1994. – 233 p.
352. Charme S. T. *Meaning and myth in the study of lives: A Sartrean perspective* / S. T. Charme. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1984. –

353. Cherwitz R. A. *Rhetoric and Philosophy* / R. A. Cherwitz. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1990. – 314 p.
354. Chessick R.D. *Perspectivism, Constructivism, and Empathy in Psychoanalysis: Nietzsche and Kohut* / R. D. Chessick // *Journal of American Academy of Psychoanalysis*. – 1997. – № 25 (3). – P. 373–398.
355. Christopher B. *Interpretation, Deconstruction, and Ideology: An Introduction to Some Current Issues in Literary Theory* / B. Christopher. – Oxford: Clarendon Press, 1984. – 180 p.
356. Chua D. K. L. *Absolute Music and the Construction of Meaning* / D. K. L. Chua. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 314 p.
357. Clayton J. J. *Gestures of Healing: Anxiety and the Modern Novel* / J. J. Clayton. – Amherst: University of Massachusetts Press, 1991. – 230 p.
358. Coffey P. *Epistemology: Or the Theory of Knowledge. An Introduction to General Metaphysics* / P. Coffey. – N.-Y.: Longmans, Green, 1917. – 378 p.
359. Cohen S. *An Essay In The Aid Of Writing History: Fictions Of Historiography* / Cohen S. // *Studies in Philosophy and Education*. – Vol. 23. – № 5. – 2004. – P. 317–332.
360. Coker E. M. *Narrative strategies in medical discourse: constructing the psychiatric “case” in a non-western setting* / E. M. Coker // *Social Science & Medicine*. – Vol. 57. – Iss. 5. – P. 905–916.
361. Coté W. *Covering Violence: A Guide to Ethical Reporting about Victims and Trauma* / W. Coté, R. Simpson. – N.-Y.: Columbia UP, 2000. – 249 p.
362. Crang M. *Thinking Space* / M. Crang, N. Thrift. – L. : Routledge, 2000. – 384 p.
363. Cross G. A. *Thinking and Rethinking Research Methodology* / G. A. Cross, C. S. David, G. M. Baker, Ch. Thralls // *Business Communication Quarterly*. – 1996. – Vol. 59. – Iss. 3. – P. 105–116.

364. Crossley M. L. Formulating narrative psychology: The limitations of contemporary social constructionism / M. L. Crossley // *Narrative Inquiry*. – Nov. 2003. – Vol. 13. – № 2. – P. 287–300.
365. Crossley M. L. Introduction to Narrative Psychology: self, trauma, and the construction of meaning / M. L. Crossley. – Buckingham & Philadelphia: Open University Press, 2000. – 200 p.
366. Crossley M. L. Narrative psychology, trauma and the study of self / identity / M. L. Crossley // *Theory & Psychology*. – 2000. – № 10. – P. 527–546.
367. *Culture and National Identity in Fin-de-Siècle Europe* / Ed. by M. Facos and Sh. L. Hirsch. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 297 p.
368. *Cultures of neurasthenia. From Beard to the First World War* / Ed. by M. Gijswijt Hofstra and R. Porter. – Cambridge: Rodopi, 2001. – 407 p.
369. *Darwin and Modern Science* / Ed. by A.C. Seward, 1909.
370. Davies R. *Descartes: Belief, Skepticism, and Virtue* / R. Davies. – London: Routledge, 2001. – 371 p.
371. Davis L. *Music, Postcolonialism, And Gender: The Construction of Irish National Identity, 1724-1874* / L. Davis. – Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame, 2006. – 323 p.
372. Dawson G. *Trauma and Life Stories: International Perspectives* / G. Dawson, S. Leydesdroff, K. L. Rogers. – London and New York: Routledge, 1999. – 262 p.
373. De Bary P. *Thomas Reid and Scepticism: His Reliabilist Response* / P. De Bary. – London: Routledge, 2002. – 203 p.
374. Decker H. S. *Medicine and the German Jews: A History – Book Review* / H. S. Decker // *Journal of Social History*. – 2002. – Winter. – P. 1.
375. *Deconstruction psychoteraphy* // Ed. by I. Parker. – N.-Y.: Sage, 1999. – 194 p.

376. De Fina A. Identity as categorization: Identification strategies / A. De Fina // *Studies in narrative*. – 2003. – Vol. 3. – P. 139–180.
377. Demartini J. R. Change Agents and Generational Relationships: a Reevaluation of Mannheim's Problem of Generations / J. R. Demartini // *Social Forces*. – 1985. – Vol. 64. – Iss. 1. – P. 1–16.
378. De Rose K. *Skepticism: A Contemporary Reader* / K. De Rose, T. A. Warfield. – N.-Y.: Oxford University Press, 1999. – 314 p.
379. Dickens D. R. *Postmodernism and Social Inquiry* / D. R. Dickens, A. Fontana. – L.: UCL Press, 1994. – 260 p.
380. Drinka G. F. *Birth of Neurosis: Myth, Malady and the Victorians* / G. F. Drinka. – N.-Y.: Simon & Schuster, 1984. – 431 p.
381. Drinot P. Madness, Neurasthenia, and "Modernity": Medico-Legal and Popular Interpretations of Suicide in Early Twentieth-Century Lima / P. Drinot // *Latin American Research Review*. – Vol. 39. – 2004. – № 2. – P. 89–113.
382. Duchan J. F. *Deixis in Narrative: A Cognitive Science Perspective* / J. F. Duchan, G. A. Bruder, L. E. Hewitt. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1995. – 522 p.
383. Durkheim É. *Cours de philosophie fait au Lycée de Sens (1883-1884)*. Paris. Written manuscript. Bibliothèque de la Sorbonne, Manuscript 2351.
384. Eakin J. P. *Touching the world: reference in autobiography* / J. P. Eakin. – Princeton, NJ: Princeton UP, 1992. – 268 p.
385. Efron J. M. *Medicine and the German Jews: A History* / J. M. Efron. – New Haven and London: Yale UP, 2001. – 343 p.
386. *Egodocuments and History: Autobiographical Writing in its Social Context since the Middle Ages* / Ed. by Dekker R. – Hilverum: Verloren, 2002. – 192 p.
387. Elkins J. *You Are Reading: The Poetics of Perspective* / J. Elkins. – Ithaca, NY: Cornell UP, 1994. – 324 p.

388. Ellingham I. 'Counselling as a Social Process': A Person-Centred Perspective on a Social Constructionist Approach / I. Ellingham // *The Person-Centered Journal*. – 2000. – № 7(2). – P. 114–124.
389. Emmott C. *Narrative Comprehension: A Discourse Perspective* / C. Emmott. – Oxford, England: Oxford UP, 1999. – 323 p.
390. Esler A. *The Youth Revolution: The Conflict of Generations in Modern History* / A. Esler. – Lexington, Massachusetts, Toronto, London: D. C. Heath, 1974. – 173 p.
391. Eyerman R. *Cultural Trauma: Slavery and the Formation of African American Identity* / R. Eyerman. – Cambridge: Cambridge UP, 2001. – 302 p.
392. Feldman C. F. *Narratives of national identity as group narratives: Patterns of Interpretive Cognition* / C. F. Feldman // *Studies in narrative (Narrative and Identity Studies in Autobiography, Self and Culture)*. – 2001. – Vol. 1. – P. 129–144.
393. Felman S. *Testimony: Crises of Witnessing in literature, Psychoanalysis and History* / S. Felman. – N.Y.: Routledge, 1992. – 314 p.
394. Ferrater Mora J. *Ortega Y Gasset, an Outline of His Philosophy* / J. Ferrater Mora. – New Haven, CT: Yale UP, 1963. – 106 p.
395. Ferrater Mora J. *Three Spanish Philosophers Unamuno, Ortega, Ferrater Mora* / Ferrater Mora J. – N.-Y.: University of New York Press, 2003. – 268 p.
396. Filloux J. C. *Il ne faut pas Oublier que je Suis Fils de Rabbin* / J. C. Filloux // *Revue Francaise de Sociologie*. – 1976. – № 17. – C. 259–266.
397. Fisher D.D.V. *An Introduction to Constructivism for Social Workers* / D.D.V. Fisher. – N.-Y.: Praeger Publishers, 1991. – 266 p.
398. Fogelin R. *Walking the Tightrope of Reason: The Precarious Life of a Rational Animal* / R. Fogelin. – N.-Y.: Oxford University Press, 2003. – 203 p.

399. Forth Cr. E. *Neurasthenia and Manhood in Fin-de-siècle France* / Cr. E. Forth // *Clio Medica*. – Sept. 2001. – Vol. 63. – Issue 1.
400. Foss N. J. *Resources, Firms, and Strategies: A Reader in the Resource-Based Perspective* / N. J. Foss. – Oxford: Oxford UP, 1997. – 382 p.
401. Frances B. *Scepticism Comes Alive* / B. Frances. – Oxford: Clarendon Press, 2005. – 209 p.
402. Frankenberg R. *Displacing Whiteness: Essays in Social and Cultural Criticism* / R. Frankenberg. – Durham, NC: Duke UP, 1997. – 361 p.
403. Freedman J. *Narrative Therapy: The Social Construction of Preferred Realities* / J. Freedman, G. Combs. – N.-Y.: W. W. Norton & Company, 1996 p. – 305 p.
404. Freeman M. *Autobiographical understanding and narrative inquiry* / M. Freeman // *Handbook of Narrative Inquiry: Mapping a Methodology* / Ed. by Clandinin J. – Beverly Hills, CA: Sage, 2006 – P. 120–145.
405. Freeman M. *Charting the narrative unconscious: Cultural memory and the challenge of autobiography* / M. Freeman // *Narrative Inquiry*. – 2002. – Vol. 12 (1). – P. 193–211.
406. Freeman M. *Life and literature: Continuities and discontinuities* / M. Freeman // *Interchange*. – 2007. – № 38. – P. 223–243.
407. Freeman M. *Mythical Time, Historical Time, and the Narrative Fabric of the Self* / M. Freeman // *Narrative Inquiry*. – 1998. – Vol. 8(1). – P. 27–50.
408. Freeman M. *The burden of truth: Psychoanalytic poiesis and narrative understanding* / M. Freeman // *Strategic Narrative: New Perspectives on the Power of Personal and Cultural Stories* / Ed. by W. Patterson. – Lanham, MD: Lexington Books, 2002. – P. 9–27.
409. Friedman L. *Perspectivism in Psychotherapy* / L. Friedman // *Contemp. Psychoanal.*. – 1974. – № 10. – P. 125–142.
410. Fuchs W. W. *Post-modernism is not a skepticism* / W. W. Fuchs // *Man and World*. – 1989. – Vol. 22. – № 4. – P. 393–402.

411. Fulbrook M. *Historical Theory* / M. Fulbrook. – N.-Y.: Routledge, 2002. – 228 p.
412. Garraghan G. J. *A Guide to Historical Method* / G. J. Garraghan. – N.-Y.: Fordham UP, 1946. – 514 p.
413. Gaukroger S. *Descartes: An Intellectual Biography* / S. Gaukroger. – Clarendon Press, 1997. – 520 p.
414. Gay P. Charles Homer Haskins Lecture for 2004 ACLS Occasional Paper / P. Gay. – 2004. – № 58.
415. Gergen K. The social constructionist movement in modern psychology / K. Gergen // *American Psychologist*. – 1985. – № 40 (3). – P. 266–275.
416. Giere R. N. *Scientific perspectivism* / R. N. Giere. – Chicago: The University of Chicago Press, 2006. – 160 p.
417. Gillespie G. *Comparative Literary History as an Elitist Metanarrative* / G. Gillespie // *Neohelicon*. – 2003. – Vol. 30 – № 2. – P. 59–64.
418. Glasersfeld E. V. *Radical Constructivism: A Way of Knowing and Learning* / E. V. Glasersfeld. – London: Falmer Press, 1996. – 214 p.
419. Gosling F. G. “Shattered Nerves”: Doctors, Patients, and Depression in Victorian England – book reviews / F. G. Gosling // *Journal of Social History*. – 1993. – Summer.
420. Gottschalk L. *Understanding History: A Primer of Historical Method* / L. Gottschalk. – N.-Y.: Alfred A. Knopf, 1963. – 298 p.
421. Graham J. T. *A Pragmatist Philosophy of Life in Ortega Y Gasset* / J. T. Graham // *Comprehensive Studies on the Thought of Ortega Y Gasset*. – Vol 1. – University of Missouri Press, 1994. – 416 p.
422. Graham J. T. *Theory of History in Ortega y Gasset: "The Dawn of Historical Reason"* / J. T. Graham. – Columbia, Mo. and London: University of Missouri Press, 1997. – 384 p.
423. Graham J. T. *The Social Thought of Ortega Y. Gasset: A Systematic Synthesis in Postmodernism and Interdisciplinarity* / J. T. Graham. – Columbia, MO: University of Missouri Press, 2001. – 529 p.

424. Graham P. W. *Metapatography: three unruly texts* / P. W. Graham // *Literature and medicine*. – 1997. – Vol. 16. – № 1. – P. 70–87.
425. Gransden A. *Historical Writing in England* / A. Gransden. – London: Routledge, 1996. – 610 p.
426. Green W. A. *History, Historians and the Dynamics of Change* / W. A. Green. – Westport, CT: Praeger, 1993. – 264 p.
427. Gregg G. S. *Self-Representation: Life Narrative Studies in Identity and Ideology* / G. S. Gregg. – Greenwood Press, 1991. – 230 p.
428. Gubrium A. “I was my momma baby. I was my daddy gal”: Strategic stories of success / A. Gubrium // *Narrative Inquiry*. – 2006. – № 16 (2). – P. 231–253.
429. Guelke L. Nietzsche and postmodernism in geography: an idealist critique / L. Guelke // *Philosophy and geography*. – 2003. – Vol. 6. – № 1. – P. 97–116.
430. Guidano V. F. A constructivist outline of human knowing processes / V. F. Guidano // *Cognitive and Constructive Psychotherapies* / Ed. by M. J. Mahoney. – N.-Y.: Springer, 2004. – P. 89–102.
431. Guidano V. F. Affective change events in a systems approach to cognitive therapy / V. F. Guidano // *Emotion, Psychotherapy & Change* / Ed. by J. D. Safran, L. Greenberg. – N.-Y.: Guilford, 1991. – P. 50–79.
432. Guidano V. F. A constructivistic foundation for cognitive therapy / V. F. Guidano, G. Liotti // *Cognition and Psychotherapy* / Ed by M. J. Mahoney, A. Freeman. – N.-Y.: Plenum, 1985. – P. 101–142.
433. Haksar V. *Indivisible Selves and Moral Practice* / V. Haksar. – Edinburgh: Edinburgh UP, 1991. – 250 p.
434. Hales S. *Nietzsche's Perspectivism* / S. Hales, R. Welshon. – Univ. Illinois Press, 2000. – 272 p.
435. Hales S. D. Truth, Paradox, and Nietzschean Perspectivism / S. Hales, R. Welshon // *History of Philosophy Quarterly*. – 1994. – Vol. 11. – № 1. – P. 101–119.

436. Hall J. R. *Cultures of Inquiry: From Epistemology to Discourse in Sociohistorical Research* / J. R. Hall. – Cambridge, England: Cambridge UP, 1999. – 316 p.
437. Hankinson R. J. *The Sceptics* / R. J. Hankinson. – New York: Routledge, 1998. – 376 p.
438. Hannay A. *Kierkegaard: A Biography* / A. Hannay. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 496 p.
439. Hansen J. T. *Counseling Theories within a Postmodernist Epistemology: New Roles for Theories in Counseling Practice* [Электронный ресурс] / J. T. Hansen // *Journal of Counseling and Development*. – 2006. – Vol. 84. – P. 291–297. – Режим доступа до журн. : <http://aca.metapress.com/app/home/journal.asp?referrer=parent&backto=homemainpublications,2,2>.
440. Hatch J. A. *Life History and Narrative* / J. A. Hatch, R. Wisniewski. – London: Falmer Press, 1995. – 146 p.
441. Hautsalo L. *From sonic environment to psychoanalysis. Finnish music research is increasingly far-reaching* / L. Hautsalo // *Finnish Music Quarterly*. – 2007. – № 1.
442. Hawkins A. H. *A change of heart: the paradigm of regeneration in medical and religious narrative* / A. H. Hawkins // *Perspectives in biology and religious narrative*. – 1990. – № 33. – P. 547–559.
443. Haynes K. *Linking narrative and identity construction: using autobiography in accounting research* / K. Haynes // *Critical Perspectives on Accounting*. – 2006. – Vol. 17. – Iss. 4. – P. 399–418.
444. Hearn J. *Narrative, Agency, and Mood: On the Social Construction of National History in Scotland* / J. Hearn // *Comparative Studies in Society and History*. – 2002. – № 44. – P. 745–769.
445. Heck R. H. *Conceptual and Methodological Issues in Investigating Principal Leadership Across Cultures* / R. H. Heck // *PJE. Peabody Journal of Education*. – 1998. – Vol. 73. – P. 51–80.

446. Henkle R. B. *Critical Reconstructions: The Relationship of Fiction and Life* / R. B. Henkle, R. M. Polhemus. – Polhemus: Stanford University, 1994. – 300 p.
447. Henry V. E. *Death Work: Police, Trauma, and the Psychology of Survival* / V. E. Henry. – N.-Y.: Oxford UP, 2004. – 400 p.
448. Herman D. *Narratology as a Cognitive Science* / D. Herman // *Image (&) Narrative*. – 2000. – № 1 (no pagination).
449. Herman D. *Narrative Theory and the Cognitive Sciences* / D. Herman. – Stanford, Calif.: CSLI Publications, 2003. – 363 p.
450. *Historiography between modernism and postmodernism : contributions to the methodology of the historical research* / Ed. by Jerzy Topolski. – Amsterdam ; Atlanta, GA : Rodopi, 1994. – 221 p.
451. Hofer H.-G. *Nervenschwäche und Krieg. Modernitätskritik und Krisenbewältigung in der österreichischen Psychiatrie (1880–1920)* / H.-G. Hofer. – Wien: Böhlau, 2004. – 443 p.
452. Hogan P. C. *Continuity and change in narrative study: Observations on componential and functional analysis* / P. C. Hogan // *Narrative Inquiry* (2006). – Vol. 16 (1). – P. 66–74.
453. Hogan P. C. *The Mind and Its Stories: Narrative Universals and Human Emotion* / P. C. Hogan. – N.-Y.: Cambridge UP, 2003. – 302 p.
454. Holden P. *Other Modernities: National Autobiography and Globalization* / P. Holden // *Biography*. – 2005. – Vol. 28. – № 1. – P. 89–103.
455. Holmes O. W. *Human Reality and the Social World: Ortega's Philosophy of History* / O. W. Holmes. – Amherst: University of Massachusetts Press, 1975. – 175 p.
456. Hoyningen-Huene P. *On the varieties of the distinction between the context of discovery and the context of justification* / P. Hoyningen-Huene // *Revising discovery and justification* / Ed. by Schickore J. and Steinle F. – Berlin: Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte, 2002. – P.11–16.

457. Hudgins M. K. *Experiential Treatment for PTSD: The Therapeutic Spiral Model* / M. K. Hudgins. – N.-Y.: Springer Publishing Company, 2002. – 224 p.
458. Hydén L.-C. *Illness and narrative* // *Sociology of health and illness*. – 1997. – Vol.19. – № 1. – P. 48–69.
459. Hymes D. *Ethnography, Linguistics, Narrative Inequality: Toward an Understanding of Voice* / D. Hymes. – London: Taylor & Francis, 1996. – 258 p.
460. Jacobus M. *Psychoanalysis and the Scene of Reading* / M. Jacobus. – Oxford: Oxford UP, 1999. – 246 p.
461. Jaeger H. *Generations in History: Reflections on a Controversial Concept* / H. Jaeger // *History and Theory: Studies in the Philosophy of History*. – 1985. – Vol. 24 (3). – P. 273–292.
462. James D. Startt. *Historical Methods in Mass Communication* / J. D. Startt, W. D. Sloan. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1989. – 212 p.
463. Johnston J. M. *Strategies and Tactics of Behavioral Research* / J. M. Johnston, H. S. Pennypacker. – Hillsdale, New Jersey Hove and London: Lawrence Erlbaum Associates, 1993. – 393 p.
464. Katz S. B. *The Epistemic Music of Rhetoric: Toward the Temporal Dimension of Affect in Reader Response and Writing* / S. B. Katz. – Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois UP, 1996. – 350 p.
465. Keen E. *Paranoia and cataclysmic narratives* / E. Keen // *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct* / Ed. by T. S. Sarbin. – New York: Praeger, 1986. – P. 174–190.
466. Keith A.-P. *Perspectivism and Relativism beyond the Postmodern Condition* / A.-P. Keith // *Philosophy, Psychiatry, & Psychology*. – 1999. – Vol. 6. – № 3. – Sept. – P. 167–171.
467. Kent T. *Post-Process Theory: Beyond the Writing-Process Paradigm* / T. Kent. – Carbondale, IL: Southern Illinois UP, 1999. – 248 p.

468. Kertzer D. I. Generation as a sociological problem / D. I. Kertzer // *Annual Review of Sociology*. – 1983. – Vol. 9. – P. 125–149.
469. Kimbles S. L. *The Cultural Complex: Contemporary Jungian Perspectives on Psyche and Society* / S. L. Kimbles, T. Singer. – Hove and New York: Brunner-Routledge, 2004. – 280 p.
470. Kingcaid Renée A. *Neurosis and Narrative: The Decadent Short Fiction of Proust, Lorrain, and Rachilde* / R. A. Kingcaid. – Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois UP, 1992. – 212 p.
471. Kleinman A. *The illness narratives: suffering, healing and the human condition* / A. Kleinman. – N.-Y.: Basic books, 1988. – 284 p.
472. Klein S. B. *The Mental Representation of Trait and Autobiographical Knowledge about the Self* / S. B. Klein, J. B. Loftus. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1993. – 192 p.
473. Knowles E. S. *Resistance and Persuasion* / E. S. Knowles, J. A. Linn. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2004. – 337 p.
474. Kowalik J. A. *The Poetics of Historical Perspectivism: Breitinger's Critische Dichtkunst and the Neoclassic Tradition* / J. A. Kowalik. – Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1992. – 148 p.
475. Kramer E. M. *Consciousness and Culture: An Introduction to the Thought of Jean Gebser* / E. M. Kramer. – Westport, CT: Greenwood Press, 1992. – 256 p.
476. Kukla A. *Social Constructivism and the Philosophy of Science* / A. Kukla. – London and New York: Routledge, 2000. – 170 p.
477. Labov W. Narrative pre-construction / W. Labov // *Narrative Inquiry*. – 2006. – Vol. 16 (1). – P. 37–45.
478. La Capra D. *Writing History, Writing Trauma* / D. La Capra. – Baltimore: Johns Hopkins UP, 2001. – 226 p.
479. Lacroix B. *Durkheim et le Politique* / B. Lacroix. – Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1981. – 328 p.

480. László J. *The Science of Stories. An Introduction to Narrative Psychology* / J. László. – London, N.-Y.: Routledge, 2008. – 240 p.
481. Law J. *After Method: Mess in Social Science Research* / J. Law. – N.-Y.: Routledge, 2004. – 189 p.
482. Lears Jackson T. J. *From Salvation to Self-Realization: Advertising and the Therapeutic Roots of the Consumer Culture, 1880 – 1930* / T. J. Jackson Lears. // Ed. by Richard Wrightman Fox and Lears Jackson T.J. / *The Culture of Consumption: Critical Essays in American History, 1880 – 1980.* – N.-Y., 1983. – P. 1–38.
483. Lears Jackson T. J. *No Place of Grace: Antimodernism and the Transformation of American Culture, 1880 – 1920* / J. T. J. Lears. – N.-Y.: University of Chicago Press, 1994. – 400 p.
484. Lee D. J. *Life and Story: Autobiographies for a Narrative Psychology* / D. J. Lee. – Westport, CT: Praeger Publishers, 1994. – 291 p.
485. Leggett B. J. *Early Stevens: The Nietzschean Intertext* / B. J. Leggett. – Durham, N.C.: Duke University Press, 1992. – 270 p.
486. Lehmann J. M. *Deconstructing Durkheim: A Post-Post-Structuralist Critique* / J. M. Lehmann. – London: Routledge, 1993. – 284 p.
487. Lehrer R. *Approaching Perspectivism: A Response to the Commentaries* / R. Lehrer // *Philosophy, Psychiatry, & Psychology* – 1999. – Vol. 6. – № 3 (Sept.) – P. 191–198.
488. Leiter B. *Perspectivism in Nietzsche's Genealogy of Morals* // *Nietzsche, Genealogy, Morality* / B. Leiter // Ed. by Richard Schacht. – Berkeley: University of California Press, 1994. – 339 p.
489. Leuba H. J. *The psychology of religious mysticism* / H. J. Leuba. – L.: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co, Ltd, 1925.
490. Leys R. *Trauma : A Genealogy* / R. Leys. – London: University of Chicago Press, 2000. – 336 p.

491. Lines of Narrative: Psychosocial Perspectives // Ed. by Molly Andrews, Shelley Day Sclater, Corinne Squire, Amal Treacher. – London and New York: Routledge, 2000. – 202 p.
492. Linstead S. Text / Work: Representing Organization and Organizing Representation / S. Linstead. – N.-Y.: Routledge, 2003. – 293 p.
493. Loader C. The intellectual development of Karl Mannheim / C. Loader. – Cambridge: Cambridge UP, 1985. – 261 p.
494. Luthra A. Unloading the trunk: neurasthenia, CFS and race / A. Luthra, S. Wessely // Scien. Med. – 2004. – June. – № 58(11). – P. 2363–2369.
495. Lutz T. American Nervousness 1903: An Anecdotal History / T. Lutz. – Ithaca: Cornell UP, 1991. – 344 p.
496. Lutz T. Crying: The Natural and Cultural History of Tears / T. Lutz. – N.-Y.: W.W. Norton & Co., 1999. – 352 p.
497. Lutz T. Varieties of Medical Experience: Doctors and Patients, Psyche and Soma in America / T. Lutz // Clio Medica / The Wellcome Series in the History of Medicine. – 2001. – Sept. 1. – vol. 63. – № 1. – P. 51–76.
498. MacDonald S. P. Professional Academic Writing in the Humanities and Social Sciences / S. P. MacDonald. – Carbondale, IL: Southern Illinois UP, 1994. – 241 p.
499. Mace C. Heart and Soul: The Therapeutic Face of Philosophy / C. Mace. – London and New York: Routledge, 1999. – 290 p.
500. Mace C. On Putting Psychoanalysis into a Nietzschean Perspective / C. Mace // Philosophy, Psychiatry, & Psychology – 1999 (Sept.). – Vol. 6. – № 3Ю – P. 187–189.
501. MacIntyre A. After virtue: a study in moral theory / A. MacIntyre. – London: Duckworth, 1981. – 252 p.
502. Making History: An Introduction to the History and Practices of a Discipline / Ed. by Peter Lambert P. and Schofield P. – N.-Y.: Routledge, 2004. – 316 p.

503. Mannheim K. *Essays on the Sociology of Knowledge* / K. Mannheim, P. Kecskemeti. – N.-Y.: Oxford University Press, 1952. – 327 p.
504. Mann S. *Psychoanalysis and Society: An Introduction* / S. Mann. – Sydney, N.S.W: University of New South Wales Press, 1994. – 252 p.
505. Mattingly Ch. *Healing dramas and clinical plots: the narrative structure of experience* / Ch. Mattingly. – Cambridge: Cambridge UP, 1999. – 192 p.
506. McCabe A. *Developing Narrative Structure* / A. McCabe, C. Peterson. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1991. – 368 p.
507. McCallum R. *Retelling Stories, Framing Culture: Traditional Story and Metanarratives in Children's Literature* / R. McCallum, J. Stephens. – L.: Routledge, 1998. – 316 p.
508. McDonald L. *The Early Origins of the Social Sciences* / L. McDonald. – Montreal, Kingston, London, Buffalo: McGill-Queens UP, 1996. – 397 p.
509. McGuire W. J. *A Perspectivist Approach to Theory Construction* / W. J. McGuire // *Personality and Social Psychology Review*. – 2004. – Vol. 8. – № 2. – P. 173–182.
510. McLeod J. *Narrative and Psychotherapy* / J. McLeod. – London: Sage, 1997. – 180 p.
511. Mcmanus D. *Wittgenstein and Scepticism* / D. Mcmanus. – N.-Y.: Routledge, 2004. – 307 p.
512. McPartland T. J. *Lonergan and the Philosophy of Historical Existence* / T. J. McPartland. – Columbia, MO: University of Missouri Press, 2001. – 305 p.
513. Medland M. B. *Self-Management Strategies: Theory, Curriculum, and Teaching Procedures* / M. B. Medland. – N.-Y.: Praeger Publishers, 1990. – 296 p.
514. Mestrovic S. G. *Durkheim and Postmodern Culture* / S. G. Mestrovic. – N.-Y.: Aldine De Gruyter, 1992.

515. Mestrović S. G. Durkheim, Schopenhauer and the Relationship Between Goals and Means: Reversing the Assumptions in the Parsonian Theory of Social Action / S. G. Mestrović // *Sociological Inquiry*. – 1988. – № 52 (2). – P. 163–181.
516. Mestrović S. G. *Emile Durkheim and the Reformation of Sociology* / S. G. Mestrović. – Totowa, NJ: Rowman & Littlefield, 1988.
517. Mestrović S. G. Moral Theory Based on the “Heart” versus the “Mind”: Schopenhauer's and Durkheim's Critiques of Kantian Ethics / S. G. Mestrović // *Sociological Review*. – 1989. – № 37 (3). – P. 431–457.
518. Mestrović S. G. Reappraising Durkheim's Elementary Forms of the Religious Life in the Context of Schopenhauer's Philosophy / S. G. Mestrović // *Journal for the Scientific Study of Religion*. – 1989. – № 28 (3). – P. 255–272.
519. Mestrović S. G. *Schopenhauer's Will and Idea in Durkheim's Methodology* / S. G. Mestrović. – Boston: Kluwer Academic Publishers, 1989.
520. Mestrović S. G. Searching for the Starting Points of Scientific Inquiry: Durkheim's Rules of Sociological Method and Schopenhauer's Philosophy / S. G. Mestrović // *Sociological Inquiry*. – 1989. – № 59(3). – P. 267–286.
521. Mestrović S. G. *The Coming of Fin-de-Siècle: An Application of Durkheim's Sociology to Modernity and Postmodernism* / S. G. Mestrović. – London: Routledge, 1991.
522. Mestrović S. G. The Social World as Will and Idea: Schopenhauer's Influence upon Durkheim's Thought / S. G. Mestrović // *Sociological Review*. – 1988. – № 39. – P. 674–705.
523. Miller W. Watts. *Durkheim, Morals and Modernity* / W. Watts Miller. – London: UCL Press, 1996. – 288 p.
524. Mitchell J. B. Popular Autobiography as Historiography: The Reality Effect of Frank McCourt's *Angela's Ashes* / J. B. Mitchell // *Biography*. – 2003. – Vol. 26 (4). – P. 607–624.

525. Moglen H. *The Trauma of Gender: A Feminist Theory of the English Novel* / H. Moglen. – Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2001. – 216 p.
526. Montague Pepperell W. *The Ways of Knowing: Or, the Methods of Philosophy* / W. Montague Pepperell. – London: G. Allen & Unwin, 1925. – 430 p.
527. Moore A. W. *Points of View* / A. W. Moore. – Oxford: Clarendon Press, 1997. – 313 p.
528. Morton F. *A Nervous Splendor. Vienna, 1888-1889* / F. Morton. – Boston: Penguin, 1979. – 352 p.
529. Morus I. R. *The Measure of Man: Technologizing the Victorian Body* / I. R. Morus // *Hist. Scien.* – 1999. – Vol. XXXVII. – P. 249–282.
530. Moxey K. *The Practice of Persuasion: Paradox and Power in Art History* / K. Moxey. – Ithaca and London: Cornell UP, 2001. – 146 p.
531. Mulhall S. *Stanley Cavell: Philosophy's Recounting of the Ordinary* / S. Mulhall. – Oxford: Oxford University, 1994. – 351 p.
532. Munslow A. *Experiments in Rethinking History* / Ed. by A. Munslow and R. A. Rosenstone. – N.-Y.: Routledge, 2004. – 247 p.
533. Murphy M. C. *Alasdair Macintyre* / M. C. Murphy. – Cambridge: Cambridge UP, 2003. – 224 p.
534. Murray K. *Finding literary paths: The work of popular life constructors* / K. Murray // *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct* / Ed. by T. S. Sarbin. – N.-Y.: Praeger, 1986. – P. 276–290.
535. Murray T. *Time and Archaeology* / T. Murray. – University Park, PA: Routledge, 1999. – 172 p.
536. Nair R. B. *Narrative Gravity: Conversation, Cognition, Culture* / R. Nair. – N.-Y.: Routledge, 2003. – 428 p.
537. *Narration, Identity, and Historical Consciousness* / Ed. by J. Straub. – N.-Y. – Oxford: Berghahn Books, 2005. – 280 p.

538. Narrative and Consciousness: Literature, Psychology, and the Brain // Fireman G.D., Ted E. Mcvay Jr., Flanagan O. J. – N.-Y.: Oxford UP, 2003. – 252 p.
539. Narrative and the cultural construction of illness and healing / Ed. by Mattingly Ch. and Garro L. – Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2001. – 290 p.
540. Narrative, Memory and Life Transitions / Ed. by C. Horrocks, N. Kelly, B. Roberts and D. Robinson. – Huddersfield: University of Huddersfield Press, 2002. – 197 p.
541. Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct / Ed. by Sarbin T. – N.-Y.: Praeger, 1986. – 321 p.
542. Nash C. Narrative in Culture: The Uses of Storytelling in the Sciences, Philosophy, and Literature / C. Nash. – N.-Y.: Routledge, 1994. – 228 p.
543. Neel J. Aristotle's Voice: Rhetoric, Theory, and Writing in America / J. Neel. – Carbondale, IL: Southern Illinois UP, 1994. – 252 p.
544. Nielsen K. Scepticism / K. Nielsen. – London: Macmillan, 1973. – 120 p.
545. Nietzsche as Postmodernist: Essays Pro and Contra / Ed. by Clayton Coelb. – Albany: Suny press, 1990. – 350 p.
546. Nobre R. F. Culture and perspectivism in Nietzsche's and Weber's view / R. F. Nobre // Teoria & Sociedade, Belo Horizonte, – 2005 – P. 68–89.
547. Noll R. The Jung Cult: Origins of a Charismatic Movement / R. Noll. – Princeton: Princeton UP, 1994. – 387 p.
548. Nowicka M. Mobility, Space and Social Structuration in the Second Modernity and Beyond / M. Nowicka // Mobilities. – Vol. 1. – Issue 3. – Nov. 2006. – P. 411–435.
549. Owens D. Reason without Freedom: The Problem of Epistemic Normativity / D. Owens. – London and New York: Routledge, 2000. – 200 p.

550. Page C. *Philosophical Historicism and the Betrayal of First Philosophy* / C. Page. – University Park, PA: Pennsylvania State UP, 1995. – 238 p.
551. Parascandola M. *Skepticism, Statistical Methods, and the Cigarette: A Historical Analysis of a Methodological Debate* / M. Parascandola // *Perspectives in Biology and Medicine*. – 2004. – Vol. 47. – № 2 (Spring). – P. 244–261.
552. Parry A. *Story Re-Visions: Narrative Therapy in the Postmodern World* / A. Parry, R. E. Doan. – N.-Y.: The Guilford Press, 1994. – 216 p.
553. Patton P. *Nietzsche, Feminism and Political Theory* / P. Patton. – London: Routledge, 1993. – 250 p.
554. Pease D. E. *National Identities and Post-Americanist Narratives* / D. E. Pease. – Durham, NC: Duke University Press, 1994. – 328 p.
555. Peer W. van. *Towards a New Narratology: An Extended Review of Psychonarratology* / W. van Peer // *Language and Literature: Journal of the Poetics and Linguistics Association*. – 2007. – № 16 (2). – P. 214–224.
556. Pérez-Castillo Enr. *History, Historicity and the Self* / Enr. Pérez-Castillo // *Neohelicon*. – 2003. – Vol. 30. – № 1. – P. 43–48.
557. Pléh C. *Narrativity in Text Construction and Self Construction* / C. Pléh // *Neohelicon*. – 2003. – Vol. 30. – № 1. – P. 187–205.
558. Plokhy S. *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History* / S. Plokhy. – Toronto: University of Toronto Press, 2005. – 614 p.
559. Plotnitsky A. *In the Shadow of Hegel: Complementarity, History, and the Unconscious* / A. Plotnitsky. – Gainesville, FL.: University Press of Florida, 1993. – 518 p.
560. Poellner P. *Nietzsche and Metaphysics* / P. Poellner. – Oxford: Clarendon Press, 1995. – 326 p.
561. Polito R. *Was Skepticism a Philosophy? Reception, Self-Definition, Internal Conflicts* / R. Polito // *Classical Philology*. – 2007. – № 4. – P. 333–362.

562. Polkinghorne D. E. *Narrative Knowing and the Human Sciences* / D. E. Polkinghorne. – Albany, NY: State University of New York Press, 1988. – 232 p.
563. Pollock D. *Exceptional Spaces: Essays in Performance and History* / D. Pollock. – Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1998. – 394 p.
564. Popkin J. D. *Ego-histoire and Beyond: Contemporary French Historian-Autobiographers* / J. D. Popkin // *French Historical Studies*. – 1996. – № 19. – P. 1139–1167.
565. Popkin J. D. *History, Historians, & Autobiography* / J. D. Popkin. – Chicago and London: University of Chicago Press, 2005. – 271 p.
566. Popkin R. H. *The History of Scepticism: From Savonarola to Bayle* / Richard H. Popkin. – N.-Y.: Oxford University Press, 2003. – 415 p.
567. Porter R. *Nervousness, Eighteenth and Nineteenth Century Style: From Luxury to Labour* / R. Porter // *Cultures of neurasthenia. From Beard to the First World War* / Ed. by Marijke Gijswijt Hofstra and Roy Porter. – Rodopi, 2001. – P. 31–49.
568. Porter R. *The patient's view: doing medical history from below* / R. Porter // *Theory and society*. – 1985. – № 14. – P. 175–198.
569. Pratt M. L. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* / M. L. Pratt. – L.: Routledge, 1992. – 259 p.
570. Pritchard D. *Epistemic Luck* / D. Pritchard. – Oxford: Clarendon Press, 2005. – 290 p.
571. Prymak T. *Mykhailo Hrushevsky: the politics of national culture* / T. Prymak. – Toronto: University of Toronto Press, 1987. – 323 p.
572. Pulos C. E. *The Deep Truth: A Study of Shelley's Skepticism* / C. E. Pulos. – Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 1954. – 124 p.
573. Rabinbach A. *The Body without Fatigue: A Nineteenth-century Utopia* / A. Rabinbach // *Political Symbolism in Modern Europe: Essays in Honor of George Mosse* / Ed. by S. Drescher., 1982. – P. 46–62.

574. Rabinbach A. *The Economy of the Body at the End of the Nineteenth Century* / A. Rabinbach // *Work in France: Representations, Meaning, Organization and Practice* / Ed. by Kaplan S.L. and Koeppe C. J. – Ithaca, N.-Y.: Cornell UP, 1986. – P. 415–513.
575. Rabinbach A. *The Human Motor: Energy, Fatigue, and the Origins of Modernity* / A. Rabinbach. – N.-Y.: Basic Books, 1990. – 402 p.
576. Rachman S. Melville's Pierre Nervous Exhaustion or "The Vacant Whirlingness of the Bewilderingness" / S. Rachman // *Literature and Medicine* – 1997. – Vol. 16. – № 2. – P. 226–249.
577. Radkau J. *Das Zeitalter der Nervosität. Deutschland zwischen Bismarck und Hitler* / J. Radkau. – München: Hanser, 1998. – 551 p.
578. Radstone S. *Memory and Methodology* / S. Radstone. – N.-Y.: Berg, 2000. – 228 p.
579. Redding P. Nietzschean Perspectivism and the Logic of Practical Reason / P. Redding // *Philosophical Forum*. – 1990. – № 22. – P. 72–88.
580. Redding P. What is An Epistemic Perspective? / P. Redding // *Journal of Philosophical Research*. – 2003. – Vol. 28 – P. 365–384.
581. Reginster B. The Paradox of Perspectivism / B. Reginster // *Philosophy and Phenomenological Research*. – 2001. – Vol 62. – Iss. 1. – P. 217–233.
582. Rieder J. *Life Writing and Science Fiction: Constructing Identities and Constructing Genres* / J. Rieder // *Biography*. – 2007. – Vol. 30. – № 1 – P. V–XVII.
583. Rimmon-Kenan Sh. The Story of "I": Illness and Narrative Identity / Sh. Rimmon-Kenan // *Narrative* – Vol. 10. – № 1, Jan. 2002. – P. 9–27.
584. Roberts M. J. *Methods of Thought: Individual Differences in Reasoning Strategies* / M. J. Roberts, E. J. Newton. – Hove and New York: Psychology Press, 2004. – 196 p.
585. Robert S. *Content, Structure and Operation of Thought Systems* / S. Robert, Jr. Wyer, T. K. Srull. – Hillsdale, New Jersey Hove and London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 1991. – 280 p.

586. Roe E. *Narrative Policy Analysis: Theory and Practice* / E. Roe. – Durham, NC: Duke UP, 1994. – 202 p.
587. Rose S. O. *American Nervousness: 1903, An Anecdotal History*. – book reviews / S. O. Rose // *Journal of Social History*. – 1993. – Summer – P. 1.
588. Ros-Fábregas E. *Musicological Nationalism or How to Market Spanish Olive Oil (Historiografía de la Música en las Catedrales Españolas: Nacionalismo y Positivismo en la Investigación Musicológica* / E. Ros-Fábregas // *CODEXXI*. – 1998. – Iss. 1.).
589. Roth S. F. *Past into Present: Effective Techniques for First-Person Historical Interpretation* / S. F. Roth. – Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1998. – 258 p.
590. Ryan M. P. *Narratives of Democracy, or History without Subjects* / M. P. Ryan // *American Literary History*. – 1996. – Vol. 8. – P. 311–327.
591. Santayana G. *Scepticism and Animal Faith: Introduction to a System of Philosophy* / G. Santayana. – N.-Y.: C. Scribner's Sons, 1929. – 314 p.
592. Sartre J. P. *Between existentialism and Marxism* / J. P. Sartre. – N.-Y.: Random House, 1974.
593. Sartre J. P. *The idiot of the family* / J. P. Sartre. – Vol. 1–3. – Chicago: University of Chicago Press, 1981 – 1989.
594. Schechter Ch. *Perspectivism: An Alternative Research Epistemology for the 21st Century Schools* / Ch. Schechter // *Interchange*. – 2007. – Vol. 38. – № 1. – P. 1–13.
595. Schmiedebach H.-P. *The public's view of neurasthenia in Germany: looking for a new rhythm of life* / H.-P. Schmiedebach // *Clio Metrica*. – Vol. 63. – Iss. 1. – Sept. 2001. – P. 227–228.
596. Schuster D. G. *Neurasthenia and a modernizing America* / D. G. Schuster // *JAMA*. – 2003. – № 290. – P. 2327–2328.

597. Schuster D. G. Personalizing illness and modernity: S. Weir Mitchell, literary women and neurasthenia, 1870 – 1914 / D. G. Schuster // *Bulletin of the history of medicine*. – 2005. – Vol. 79. – № 4. – P. 695–722.
598. Schwartz M. A. Perspectivism and the methods of psychiatry / M. A. Schwartz, O. P. Wiggins // *Compr Psychiatry*. – 1988. – May-Jun.. – № 29(3). – P. 237–251.
599. Seashore C. E. *Psychology of Music* / C. E. Seashore. – N.-Y.: McGraw-Hill, 1938. – 410 p.
600. Shaw D. L. *Borges' Narrative Strategy* / D. L. Shaw. – Leeds: Francis Cairns, Liverpool monographs in Hispanic studies, 11, 1992. – 191 p.
601. Shkandrij M. *Russia and Ukraine: Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times* / M. Shkandrij. – Montreal and Kingston: McGill University Press, 2001 – 334 p.
602. Showalter E. *Chronic fatigue syndrome: a true illness or social and political issue: Horizons in Medicine* / E. Showalter, S. Wessely // Ed. by Williams G. – №. 10. – London: RCP, 1998 – P. 501–516.
603. Skultans V. *Narratives of the Body and History: Illness in Judgement on the Soviet Past* / V. Skultans // *Sociology of Health & Illness*. – 1999 (May). – Vol. 21. – № 3. – P. 310–328.
604. Slusser G. E. *Mindscapes: The Geographies of Imagined Worlds* / G. E. Slusser, E. S. Rabkin. – Southern Illinois UP, 1989. – 308 p.
605. Smith P. C. *Hermeneutics and Human Finitude: Toward a Theory of Ethical Understanding* / P. C. Smith. – N.-Y.: Fordham UP, 1991. – 291 p.
606. *Narration, Identity, and Historical Consciousness* / Ed. by J. Straub. – N.-Y. – Oxford: Berghahn Books, 2005. – 280 p.
607. Smorti A. *Narrative strategies for interpreting stories with incongruent endings* / A. Smorti // *Narrative Inquiry*. – 2004. – Vol. 14 (1). – P. 141–167.
608. Snooks G. D. *The Laws of History* / G. D. Snooks. – London: Routledge, 1998. – 294 p.

609. Snyder C. R. *Coping: The Psychology of What Works* / C. R. Snyder. – N.-Y.: Oxford UP, 1999. – 354 p.
610. Solomon R. C. *Living with Nietzsche: What the Great "Immoralist" Has to Teach Us* / R. C. Solomon. – N.-Y.: Oxford University Press, 2003. – 243 p.
611. Southgate B. *Postmodernism in History: Fear or Freedom?* / B. Southgate. – London and N.-Y.: Routledge, 2003. – 224 p.
612. Spence D. Narrative smoothing and clinical wisdom / D. Spence // *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct* / Ed. by T. S. Sarbin. – New York: Praeger, 1986. – P. 211–232.
613. Spitzer A. B. The Historical Problem of Generations / A. B. Spitzer // *The American Historical Review*. – 1973. – Vol. 78. – № 5. – P. 1353–1385.
614. Spitzer L. *Linguistics and Literary History: Essays in Stylistics* / L. Spitzer. – Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1948. – 238 p.
615. Starcevic V. Neurasthenia: a paradigm of social psychopathology in a transitional society / V. Starcevic // *Am. J. Psychother.* – 1991. – Oct. – № 45 (4). – P. 544–553.
616. Starcevic V. Neurasthenia: cross-cultural and conceptual issues in relation to chronic fatigue syndrome / V. Starcevic // *Gen. Hosp. Psychiatry*. – 1999. – Jul-Aug. – № 21 (4). – P. 249–255.
617. Steiner A. *Das nervöse Zeitalter. Der Begriff der Nervosität bei Laien und Ärzten in Deutschland und Österreich um 1900* / A. Steiner. – Zürich: Juris-Verlag, 1964. – 125 p.
618. Strenski I. *Durkheim and the Jews of France. Chicago Studies in the History of Judaism* / I. Strenski. – Chicago: University of Chicago Press, 1997. – 215 p.
619. Stroud B. *The Significance of Philosophical Scepticism* / B. Stroud. – Oxford: Clarendon Press, 1984. – 277 p.
620. Stroud B. *Understanding Human Knowledge: Philosophical Essays* / B. Stroud. – London and New York: Oxford UP, 2002. – 246 p.

621. Sturm F. G. Ortega's "Idea of Generations": Methodology for Intellectual History / F. G. Sturm // Ortega y Gasset Centennial / Centenario Ortega y Gasset: University of New Mexico / Universidad de Nuevo Mexico – Madrid: Porrua Turanzas, 1985. – P. 93–103.
622. Tachibana R. Narrative as Counter-Memory: A Half-Century of Postwar Writing in Germany and Japan / R. Tachibana. – N.-Y.: State University of New York Press, 1998. – 345 p.
623. Taisto M. Modernity and the Historical Perspectivism of Nietzsche and Loos / M. Taisto // Journal of Architectural Education. – 1991. – Vol. 44. – № 3 (May). – P. 138–143.
624. Taylor M. C. The Politics of Theory: Theory, Theology, Politics and Primitivism in Durkheim, Freud, and Nietzsche / M. C. Taylor // Journal of the American Academy of Religion. – 1991. – № 59 (1). – P. 1–37.
625. Taylor S. Narrative as construction and discursive resource / S. Taylor // Narrative Inquiry (2006). – Vol. 16 (1). – P. 94–102.
626. Taylor T. J. Mutual Misunderstanding: Scepticism and the Theorizing of Language and Interpretation / T. J. Taylor. – Durham, NC: Duke University Press, 1992. – 267 p.
627. Telling Lives in Science: Essays on Scientific Biography / Ed. by Shortland M. and Yeo R. – Cambridge: Cambridge UP, 1996. – 295 p.
628. The Social Production of Scientific Knowledge / Ed. by Mendelsohn E., Weingart P., Richard Whitley R. – Dordrecht; Boston: Springer Science and business, 1977. – 294 p.
629. The Work of Psychic Figurability: Mental States without Representation // Ed. by Botella C., Botella S., Weller A., Zerbib M. – Hove and New York: Brunner-Routledge, 2004. – 212 p.
630. Thiele L. P. Thinking Politics: Perspectives in Ancient, Modern, and Postmodern Political Theory / L. P. Thiele. – Chatham NJ.: Chatham House Publishers, 1997. – 270 p.

631. Thornborrow J. *Meta-narratives of Cultural Experience: Race, Class, Gender* / J. Thornborrow // *Narrative Inquiry* . – 2002. – Vol. 12 (2). – P. 447–453.
632. *Trauma: Explorations in Memory* / Ed. by Caruth C. – Baltimore, MD, and London: The Johns Hopkins UP, 1995. – 288 p.
633. *Traumatic Pasts: History, Psychiatry, and Trauma in the Modern Age, 1870–1930* / Ed. by Mark S. Micale and Paul Lerner. – N.-Y.: Cambridge UP, 2001. – 352 p.
634. Trumbull L. G. *Introduction to Philosophy: An Inquiry after a Rational System of Scientific Principles in Their Relation to Ultimate Reality* / L. G. Trumbull. – N.- Y.: C. Scribner's Sons, 1903. – 434 p.
635. Trumbull L. G. *Philosophy of Knowledge: An Inquiry into the Nature, Limits, and Validity of Human Cognitive Faculty* / L. G. Trumbull. – N.- Y.: C. Scribner's Sons, 1897. – 632 p.
636. *Turns in the road: narrative studies of lives in transition* / Ed. by McAdams D.P., Josselson R.. – Woshington DC: American Psychological Association, 2001. – 310 p.
637. Vickers M. H. *Work and Unseen Chronic Illness: Silent Voices* / M. H. Vickers. – London and New York: Routledge, 2001. – 218 p.
638. Vrettos A. *Somatic Fictions: imaging illness in Victorian culture* / A. Vrettos. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1995. – 250 p.
639. Waite G. *Nietzsche's Corps/E: Aesthetics, Politics, Prophecy, Or, the Spectacular Technoculture of Everyday Life* / G. Waite. – Durham, NC: Duke UP, 1996. – 564 p.
640. Wallin N. L. *Biomusicology: Neurophysiological, Neuropsychological, and Evolutionary Perspectives on the Origins and Purposes of Music* / N. L. Wallin. – Stuyvesant, NY.: Pendragon Press. 1991. – P. 533.
641. Warren B. *Philosophical Dimensions of Personal Construct Psychology* / B. Warren. – London: Routledge, 1998. – 201 p.

642. Wegner P. E. *Imaginary Communities: Utopia, the Nation, and the Spatial Histories of Modernity* / P. E. Wegner. – Berkeley, CA: University of California Press, 2002. – 297 p.
643. Weintraub R. *The Sceptical Challenge* / R. Weintraub. – London and New York: Routledge, 1997. – 142 p.
644. Wertsch J. V. National narratives and the conservative nature of collective memory / J. V. Wertsch // *Neohelicon*. – 2003. – Vol. 34. – № 2. – P. 23–33.
645. Wessely S. *Chronic Fatigue and Its Syndromes* / S. Wessely, M. Hotopf, M. Sharpe. – N.-Y: Oxford UP, 1998. – 428 p.
646. Wessely S., Lutz T. *Neurasthenia and Fatigue Syndromes* / S. Wessely, T. Lutz // *A History of Clinical Psychiatry* / Ed. by German Berrios and Roy Porter. – Wellcome Institute for the History of Medicine and Athlone Press, 1995. – P. 509–544.
647. Wessely S. *Neurasthenia and chronic fatigue: theory and practice in Britain and America* / S. Wessely // *Cult. Psych. Rev.* – 1994. – № 31. – P. 173–209.
648. Wessely S. *Old wine in new bottles: neurasthenia and “ME”* / S. Wessely // *Psychol. Med.* – 1990. – Feb. – № 20 (1). – P. 35–53.
649. Whaley B. B. *Explaining Illness: Research, Theory, and Strategies* / B. B. Whaley. – Mahwah, NJ, London: Lawrence Erlbaum Associates, 2000. – 360 p.
650. Wheatley A. E. *An Experiment in Understanding: Narrative Strategies of Association and Accumulation in Conrad's under Western Eyes* / A. E. Wheatley // *Journal of Narrative Theory*. – 2000. – № 30 (2). – P. 206–236.
651. White M. *Foundations of Historical Knowledge* / M. White. – N.-Y.: Harper & Row, 1965. – 308 p.
652. Worchester El. *Religion and medicine* / El. Worchester. – Boston: Samuel McComb MA of Emmanuel Church Boston, 1908. – 425 p.

653. Wortham Stanton E. F. Interactional Positioning and Narrative Self-construction / E. F. Wortham Stanton // Narrative Inquiry. – 2000. – Vol. 10 (1). – P.157–183.
654. Zerubavel E. Social Mindscapes: An Invitation to Cognitive Sociology / E. Zerubavel. – Cambridge, Massachusetts London, England: Harvard UP, 1999. – 164 p.